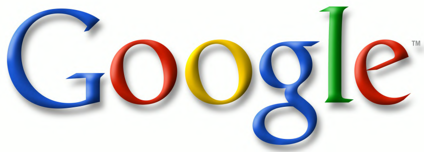
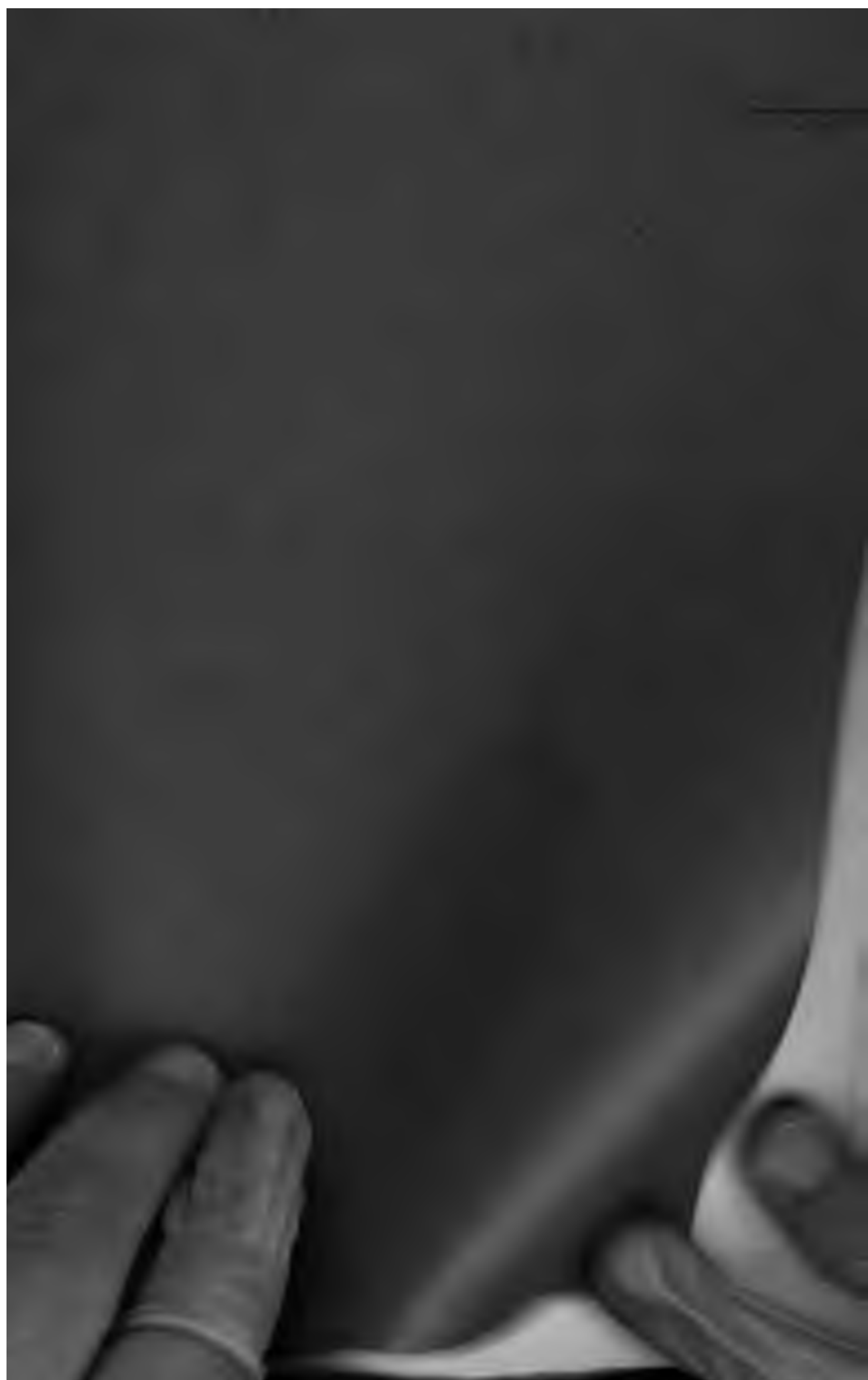

HISTORIJA SREDNJEGA VIJEKA

ZA NAROD HRVATSKI I SRPSKI.

I. SVESKA:

RIMSKI SVIJET NA DOMAKU PROPASTI I VARVARI.

NAPISAO

NATKO NODILO,

ČLAN JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE.

U ZAGREBU 1898.

TISKARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Dva tri moja druga, koji sebe sad ne imenuju, i ja namislismo izragjivati i susljedno izdavati historiju srednjega vijeka, od rasula zapadnog carstva rimskog do svršetka rimsko-grčkog carstva (476—1453).

Na takav se složni rad mi nakanismo po već primljenom običaju kod drugih naroda. Razdioba učenja i truda dolazi u prilog boljoj izradi cjeline.

Ta je naša historija na široko osnovana. Mi cijenimo. da će se ona valjda razvesti u osam svezaka iste veličine, kakve je ova prva. Ako nas nada ne vara, svake ćemo godine srediti po jednu svesku tako, da će se cijelo djelo dogotoviti i izdati kroz osam godina najdalje.

Dvoje potaknu nas na ovo poduzeće. Prvo je to, što naš narod ovako razragjene historije za srednji vijek nema, a drugo, jer pripovijedanje sredovječnih zgoda u tugjim književnim djelima, naročito njemačkim, našem općinstvu najpriručnijim, češće se udešava krivim smjerom po nas Slavene, a i po Romane. Taka djela, inače i vrsna, nehajnim ispuštanjem ili tendencioznom napravom, ne kazuju uvijek, osobito o Slavenima, historijsku punu istinu.

Zamašnim radom naučenjaka stranih mi ćemo se doista koristiti obilno, ali ćemo njihove nazore pregledati i pretresti sami. Mi navadno, u gdječemu, pod tugju smo misao podilazili, a vrijeme je već, da sami sudimo, makar uz pogibelj, da sudimo i površno i krivo. Ova je historija, dobrim jednim dijelom, proučavana sopstvenim ispitivanjem povjesnih vrela. Pomoćne novije knjige, ili tako zvana literatura, dolaziće za to tek u drugom redu, dok će nam navodi iz samih izvora biti glavna briga. A pošto je ovo naše djelo namijenjeno naobraženoj, no što brojnijoj publici, i ti navodi ne će preko razložne mjere učestati. Biti će ipak dostatni, da se pripovijedanje svjedo-

čanstvom potkrijepi. Nama je do toga, da čitalac, pri svakoj važnijoj tvrdnji u tekstu, nagje odnosnu potvrdu u citatu. Kako bi pak on po sebi, svojom pameću, to rasudio, navodićemo, što češće, i same riječi historijskog svjedoka. I onako se danas od sastavljača historije ište, da mnijenje svoje nikome ne naturi, već da pusti svakome na volju, kako će po vlastitoj uvigjavnosti osobe i stvari shvatiti. Mislimo, da će čitanje biti lakše, ako navodi budu ponajviše prevedeni. Bilješka iz izvornika latinskog, grčkog, ili još drugojačijeg, stavljaće se izuzetno.

Mi naš rad davamo u ruke cijelome našem narodu hrvatskog i srpskog imena, tim više, što kanimo zasebnom pažnjom, ali nad svakom strašću i šovinizmom izdignuti, Slovence, Hrvate i Srbe zajedno prikazivati, dakako u stegnutom okviru svjetske historije. Pomnije i oštrije ćemo ih uzeti na oko, kao zajedničare istoga nam jezika književnog, eto već sada, ili u budućnosti najbližoj.

Pušta se u svijet ova prva knjiga, koja, proučavajući Rimljane i varvare u V vijeku, potreban je pristup k izlaganju sredovječnih dogagjaja. Kako knjiga više prebira i razlaže, nego li pripovijeda, pisac je nije razdijelio u mnoge pojedine glave. Upućuje se čitalac na pregled sadržine, postavljen ovdje odmah na čelo sveske. Pri drugim sveskama biće drukčije. Isti je pisac spreman, ne bude li smetnje koje, da nastavi historiju do Karla Velikoga.

U ZAGREBU, 1 januara 1898.

Natko Nodilo i drugovi.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti odlučila je u svojoj skupnoj sjednici od 4. lipnja 1897., točci 21. 2., da će glede izdavanja ostalih svezaka ovoga poduzeća gosp. Nadka Nodila kasnije, kad joj budu predloženi rukopisi, stvoriti zaključak prema prilikama zaklade „znanstvenih djela za obću naobrazbu“ i prema programu, što će ga glede izdavanja znanstvenih djela, koja će izlaziti troškom ove zaklade, izraditi pojedini razredi akademije.

Uprava akademije.

Sadržaj I. sveske.

Rimski svijet na domaku propasti.

Rimska veličina. Pri početku V vijeka, Rimljani se u tu veličinu svejednako pouzdavaju. Uzroci rimske propasti. Mnogi sad upiru u sve to veći kvarež Rimljana, ali ta progresivna pokvarenost nije historijom zasvjedočena. Nova vjera Hristova bijaše rimske ljude okrenula na bolje i zacijelila im poveće moralne rane. Hristjanstvo uvede u svijet dvoje, donle nevigjeno: čistoću u spolnim odnosima i slobodu savjesti, rastavom vjere od države. Osim toga naglasi, izuzetnom energijom, dvoje poznato: pravdu i ljubav bližnjega. Kroz sve ovo bijaše rimsko ćudoregje, prema pregjašnjemu, znatno odskočilo preko IV i V vijeka. Nova sveza megju državom i hristjanstvom nije više prvašnje jedinstvo dviju vlasti, ali je opet uzrokom progonstvu inovjeraca. To, ako i ošteti rimsku carevinu, ne upropasti je. Drugi su uzroci propasti. Takim jednim uzrokom može da bude stvaranje, iz raznih uzroka, sve to većih latifundija i s time skopčano opadanje seoskog slobodnog pučanstva, koje stranom zamjenjuju robovi. *Lex Papia Poppaea.* Latifundije rastu preko svega carskog doba. Društvene prilike u carevini u V vijeku: roblje, liberti, kmetovi, srednji posjednici zemalja, veliki posjednici. Žiće senatorske gospode. Propasti rimskoj treba tražiti pravi jedan uzrok u izopačenoj upravi nizokoga carstva. Municipije pod visokim carstvom; njihova široka autonomija i cvatnja vanredna, uz carski protektorat nad njima i uz strogu odgovornost namjesnikâ. Pod nižim carstvom sapet je život u municipijama, ne toliko iz drugih povoda, koliko zbog činovničke centralizacije, uvedene od Dioklecijana novotara. Javni poslovači gule, a slabo su odgovorni. Uprava je i preskupa radi razgrananog činovništva, koje mnogo staje. Porez davi male i srednje posjednike. Puno opadanje municipija. Izbjegavaju se teretne municipalne časti od manje imućnih, te se sklapa, sve tješnje, municipalna aristokracija, lakoma i nepravedna. U ostalome, spoljašnji oblik municipija malo je promijenjen. Budžet rimskoga carstva. Kroz visoko carstvo budžet

bijaše lagan, uz umjerene potrebe državne, pa ga državljani i lako snošahu. Uz mnogo veće potrebe, poskočili troškovi pod nižim carstvom. Porezovanje. Prenapeta zemljarina upropašćuje državu. Ona se lošim načinom i pobira. Ostale vrste poreza. Najnoviji neki pisci kažu, da porezni tereti u opće ne bijahu preteški, ali ne dokazuju protiv izričitog svjedočanstva pisaca savremenih. Ima Rimljana, porezom preterećenih, koji se sele megju varvare. Tanke zasluge Dioklecijanove i Konstantinove. Nova uredba dvora i središnje vlasti ne će biti jedan od uzroka propasti, ali je znak opadanja uznositog duha rimskog. Izmijeni se nazor o carstvu i umanji se ugled senatu. Dvor u koječemu udaren na istočni kalup. Zaokružava ga odasvud svetinja. Priprost ustroj uredâ u carskom domu za prvih careva; visoka ministarstva u carskoj palači za careva potonjih. Pored senatorske aristokracije velikih posjednika bani se dvorska aristokracija velikih činovnika sa zvučnim nazivljem i s kitom istočnom. Dioba carevine u istočnu i zapadnu jednu polu. Koliko možemo suditi, ta podjela nije ni u čem kriva rasulu. Najviše od svega rimski polom skrivi carski vojni sustav, što uvede stajaću vojsku na malenom broju i sa jedinim zadatkom obrane. Broj i snaga rimskih legija, za visokog carstva. Luči se soldatija od gragjanstva. Plata, služba i novačenje soldatsko, koje je posljednje posve slabo uregjeno. I pokraj toga, stege radi rimske, soldati se dobro biju, sve do konačne pogibije. Protivno mnijenje sadašnjih nekih pisaca ne stoji. Vježba carskog soldata, pa onda taktika i tehnika rimska za dugo nadbija varvare. Spade u koječemu vrijednost vojske, i ako povećane, novim ustrojstvom Dioklecijanovim i Konstantinovim. Legija se mrvi; nastaju *palatini* i *comitatenses,* dok se legije na granici bataljuju. *Scholae.* Lagano pješaštvo i konjaništvo. Ubojni strojevi. Niži i viši časnici. Uvlačenje najmljenih varvara, naročito Germana, u redove rimske razvrgava vojsku, a to je ponajteži razlog propasti rimskog zapadnog carstva. U kohorte ulaze pojedini tugjini iz prva, a poslije i mnoštvo njih. Porijeklom varvari su premnogi viši oficiri. Otuda proisteče dvojako zlo: popusti davna stega i nevjera prodrije u vojsku. Još bi veća neprilika u tome, što carevi u Romaniji naseliše gomile varvara, i od njih vojsci primakoše pomoćnike u golemom broju, te se ravnoteža vojene sile, rimske i varvarske, poremeti. Pomoćnici, pod imenom saveznikâ i gostiju, razmeću se svuda, silom i nevjerom, po zapadnoj carevini. Njihove vogje grade po volji posljednje careve u Rimu, dok napokon cara rimskog *ukloniše sa Zapada.*

Varvari.

I. Germani.

Ime Germanâ. Dioba njihova i postanak. Preoštre načiniše klima i zemlja ove Arijce. Germani nisu divljaci, u lovačkom ili prosto čobanskom životu, ali su mrki i neveseli. Kao što oštri dušom, i tijelom su jaki. Otkud nam vijesti o davnim Germanima. Društveni njihovi odnosi: roblje, *liti, freilinge, atelinge.* Iz prva plemstvo ima velikog maha, no poslije Tacita, sve to više do u V vijek, ono otanča. Prema zemljištu i društvenim odnosima udešeno je i političko uregjenje Germanâ: *sippe, gau,* oveća država, kraljevina. Tješnje sabranje germanskih naroda. Kralj i *ting.* Šta se radi na narodnim skupštinama. Sveštenici i sveštenice. Stara vjera germanska. Kakvom oružanom silom raspolagahu Germani suprot oružja rimskog. Prostorijom i pučanstvom Germanija je mnogo manja od carevine rimske, ali oružani ljudi u njoj brojem nadmašuju legionare i pomoćnike im. U Germaniji jedno je narod i vojska. Nema cjelokupnog naroda germanskog; ipak je ofenziva Germanâ zaoštrena vojenom uredbom tako zvanog *comitatus.* Oružje i bojna im taktika. U čemu stoji Tacitom naglašena germanska *libertas.* Gostoljublje Germanâ. U spolnim odnosima njihova strogost. Da li su bili vjerni i pravedni. Uporegjenje germanske i rimske moralnosti, po Salvijanu.

II. Slaveni.

Starina Slavenâ i ime njihovo. Skitija i različiti Skiti, uz narode okolne. Zemlja, običaji i življenje skitsko, oda šta pridjede se nešto i Slavenima. Sarmati, zamjenici Skitâ, a Goti Sarmatâ, na zemlji slavenskoj. Iza hunskog vihora, Vendi u svijet izlaze kao Sloveni i Anti. Njihovo porijeklo i fizični tip. Slavenska postojbina. Gdje sjegjahu Sloveni, a gdje Anti. Stoji tvrdo dioba Slavenâ na dvoje, no je izmegju njih mala razlika, u staro doba. Narav zemlje njihove prignu Slavene poglavito ratarskome životu. Što je na toj zemlji raslo. Pastirsko zanimanje u Slavenâ. Materialno im stanje. Ćud slavenska. Stari Slaveni ne poznaju razlika staležnih. Brastvo i ves. Pleme i župa. Preko toga nema šire slavenske države. Razdor i slaboća Slavenâ. Kakvo im bijaše oružje, snaga vojna i način vojevanja. Na kojem stepenu ćudoregja stajahu varvari slavenski. Njihovo ponašanje prema sužnjima i gostima. Megjusobna ljubav u rodu. Ženskinje. Pobratimstvo. Nesvijetle strane njihova življenja. Stara vjera slavenska.

III. Turani.

Postojbini Turanâ ili Ural-altajaca nauka čisto još ne odredi opseg. Jezici njihovi. Fizički opći tip. Turanski je rod od davnine, ali zanj veoma malo zna stara historija. Fino-Ugri. Turci su srednji ogranak ural-altajske rase, a valjda su glavni pokretači bijesnih najezda IV i V vijeka. Ljuto nomadsko njihovo življenje po stepama i pustarama. To ih stvrdnu vanredno. Konjanici su, koji bez obzira nalijeću i tamane sve neprijateljevo. Nemilost turanske ćudi, zasvjedočena historijom, a sad poricana od nekih. Niska religija, *šamanizam*, Ural-altajaca. Moralna neurednost. Huni, opisani od savremenikâ: njihovo divljaštvo i rugoba. Mnijenje gotsko o postanku Hunâ. Što nauka sad kaže o porijeklu ovih. Strah od Hunâ u Europi. Zapadnog rimskog carstva Huni pod Atilom ne mogoše da slome, ali mu posredno uskoriše konačnu propast.

Rimski svijet na domaku propasti.

U V vijeku, god. 476 po Hr., silovita ruka varvara Odovakra zbaci s prestola rimske zapadne carevine posljednjega vladara, Romula Augustula, a Rimljani, pri nastupu istoga V vijeka, zavarani i kao zablehnuti historijskom veličinom, pa i spoljašnjim još učuvanim sjajem tadašnjega Rima, življahu svejednako u obmani, da im je carstvo vječito.

Ako ljudima u državi rimskoj, kroz prvi desetak V vijeka, sve do glasovite povrjede Rima grada po Vizigotu Alariku u god. 410, bijahu pred veličjem svoga naroda oči zasjenjene, to je posve shvatljivo. Historija doslije ne upamti take države, kakva bješe rimska. Kraljevi kraljeva, prvi Akemenidi, složili perzijsku carevinu prostorijom od prilike jednaku, ali slabiju brojem pučanstva i trajnošću uredbe. Macedonski Aleksandar projurio kroz narode i krajine, te sastavio trkom carstvo ogromno; pred mladim osvajačem „zemlja ućuta", no prijeka, nenadna njegova smrt naskoro razvali mu državu jedinstvenu, dotle nevigjenu. Sličnom brzinom, za kalifa po vremenu najbližih Muhamedu, ljuti Arapi pokorili islamu i sebi zemlje u pasu ogromnom, od Pirineja do Indukuša, ali vjerska i politička ta gragjevina nije imala čvrstoće rimske: kipjela neprestano arapska strast, pa država kalifâ komadala se sve više i više. Mongolsko-tatarska država Džingishanova, podignuta s jedne strane na zator Rusiji, a s druge Kini, protegnu se preko sjevernih ravnica i pustara, po prostoriji neizmjernoj, od Velikoga oceana do Poljske, a od Himalaje do u sibirske samoće, ali to bijaše gospostvo skitačkih plemena nad zemljama neprijatnim i s rijetkim pučanstvom u opće, pa kako se naprijeko sastavi, tako se naglo i raspade. U naše doba, Rusija opseže više od pola Europe i 16 po 100 od cijele površine zemaljske na suhu, uz ljudstvo od kakovih 130 miliona, a Engleska, s naselbinama svojim, obuhvata od te površine 17 po 100, uz više od 300 miliona ljudstva. Ovako, dok Rusija drži šesti, Engleska je zauzela skoro peti dio svijeta i ovladala sublizu četvrtim dijelom čovječjeg roda, te je ona po tome četiri puta veća i tri puta ima više naroda, nego li negdašnje

carstvo rimsko. Ali sam prostor zemlje, makar kakove, ili samo mnoštvo podanika, ne daje nam još rimskoga naroda i rimske države. Svi gragjani i pripadnici Rima, kojima se broj sad sračunava izmegju 100 i 150 miliona, stajahu na okupu. Sjegjahu rimski ti žitelji u ubavim i rodnim zemljama oko Sredozemnoga mora, regbi na svijetu od sviju najzgodnijega i najljepšega; u zemljama, gdje čič zime ne bije ljude, niti ih slabi sunce žestoko. Ako osječno mjerimo, rimska carevina prostirala se u dužinu od kakovih 500 geogr. milja, od Atlantskog oceana do Eufrata, a u širinu od 300, od Rajne i Dunava do saharskog pijeska i prvih nilskih slapova. Po srijedi onoga mora Sredozemnog protegla se Italija, kao na dohvatu svakome plemenu i svakome narodu, dok je ona ratovala i osvajala. Poslije se okupila odasvud oko majke Italije plemena, pripitomljena i k njoj sljubljena civilizacijom.

Veličina rimske države i više nam odskače spram država sadašnjih, kad pomislimo, da ona bijaše kao jedina u svijetu kulturnom. Velike sile našega vremena megju sobom se nekako izravnavaju i uzbijaju tako zvanom ravnotežom europskom, koja već eto postaje svjetskom. Još na osvit V vijeka, Rim se smatrao kao jedinac slavom i moći. Egipćani, ti starodrevni početnici ljudskog obrazovanja; Semiti, razglašeni s oružja asirskog, sa znanosti babilonske, sa svjetske trgovine feničke i kartaške, s monoteizma izraelskog; najratoborniji varvari, koji najdalje rasprostriješe osvajanja, Gali: svi već stajahu u krugu rimske carevine. Ako se Mezopotamija tu nedavno bila izmakla nedaćom cara Julijana, prevrtna sreća mogla i to s vremenom ispraviti. Da ne govorimo o Indiji i o Kini, daleko i daleko zaturenim, ostajahu izvan domašaja rimskog nehistorijski narodi, ljuta varvarština Germanâ, Slavenâ i Turanâ. Arapi bijahu svejednako pustahije, malo čuvene i neugledne. Jedina nova Perzija Sasanidâ stajala suprot Rimu, kao velika sila, no neravna rimskoj. Oholiti Sasanidi gledali ponosno rimskim carevima u oči; njihove provale preko granice bijahu pokatkad bijesne, ali moć osvajačka bijaše im opet malena.

Perzija imala je svoju zamašnu trgovinu i industriju, svoju gizdu dvorsku, svijetlu prestolnicu svoju, veliki Ktezifon. Imala i moralno blago svoje vjere, najuzvisitije megju neznabožačkim, mazdejske vjere u dva počela. Nego perzijsko carstvo nije se moglo s rimskim ni u kakvom pogledu dostojno uporegjivati. Plodovi razumne uprave rimske, pod visokim carstvom, očiti su: niču posvuda gradovi. Nije ih, valjda, manje bilo, nego ih je danas u Europi izobraženoj, na istim zemljama. Poslije rimskog osvoja, kukavne varoši, u raznim

narodima, bivale gradovi; malo vrijedni utvrgjeni graci, *oppida,* načinjali se gradovi blistavi s mnoštvom žitelja. Rimski bistri realizam ne će nikada rušiti bez svoje koristi, tamaniti za samo tamanjenje, od bijesa ili zbog varvarskog hira. Kad je neprijatelj oboren, rimska bi ga uprava pridigla: u pokrajini osvojenoj brinula se za zemljoradnju i industriju, trgovini otvarala putove, uredjivala na rijekama plovidbu. Svake struke rad budili Rimljani u pokrajinama, a posljedak bi bogastvo i raskošni sjaj. Na početku V vijeka, sjala, svejednako očuvana, spoljašnja rimska gizda. Osim gdjekojeg pograničkog mjesta, koje varvari neočekivanim napadom poharaše, svi poveći i veliki gradovi u carevini ostajahu još netaknuti, kakve ih vijekovima ukrasi municipalno domoljublje i carska briga, naročito za srećnog doba Antoninâ. Zidalo se kadikad i u nizokom carstvu: Dioklecijan i Konstantin I graditelji su strastveni. Na krajnjem zapadu, sama Galija brojila tada više od stotinu, koje lijepih, koje raskošnih gradova. Na strani suprotnoj, u krajnjem istoku, od davnine unaprijegjena Mala Azija pokazivala takovih gradskih naselja u mnoštvu mnogo većem. Protektori Tunizije, Francuzi, sad su u čudu, basajući skoro svuda, po negdašnjoj zemlji prokonzularne Afrike, na ruševine rimskih gradova, pak se dive ostacima forâ, bazilika, hramova, amfiteatrâ, teatrâ, terma, vodovodâ. Koliko rimska Afrika, danas proučena francuskim arheolozima, nijedna zemlja ne kaže čistije rimski napredak. Afričko polje, sušasto i goletno, kitilo se zelenilom bujnijim, nego li u vrijeme cvatnje kartaške. Krajem I vijeka, Rimljani od onamošnjih mršavih pasišta napraviše maslinike. Francuzi sad računaju i nagagjaju, da po taj način zemljište današnje Tunizije u vrijednosti poskoči onda od nekih 13 miliona fran. na jednu miliardu. Gotovo se cijela Bizacena preobrazi u nepregledni voćnjak, a bijaše kao pusta prije zapreme rimske. Drugdje, po sjevernoj Africi, gdje danas raste sama alfa i palma kržljava, lelijala se žita, ili se vinogradi zelenili. Sve do vandalskoga nasrtaja pretjecaše afričkoga žita toliko, da se suviškom mogao Rim nahraniti. A čudo je u tome, što rimska uprava sve ono proizvede usprkos dviju mušnoća, koje se čine kao nesavladive: ljudi u Africi velikim dijelom nisu sjedioci, a voda je oskudna. Na golemo razvedene idraulične radnje, kojima se još vide znameniti ostaci, sabraše svu silu vode s neba i iz rijeka. Po jednom natpisu saznajemo, da se voda, sve do pustare, razdjeljivala gragjanima po kućama, što u Europi prije samih sto godina ne postojaše nigdje. I zemlja druga poput Afrike, sad mršava Palestina, u vrijeme sv. Hieronima, megju IV i V vijekom, bijaše vele rodna pokrajina,

s obiljem svoga grožgja, maslina, smokava, a i samog žita. U njoj cvatijahu gradovi. Ostavina Dioklecijanova u Spljetu i novija solinska iskopavanja, pa i tragovi kolosalnih radnja u Srijemu, živo su svjedočanstvo sličnog sjaja gradskog i poljskog po Iliriji. Što se bazilikâ i rimskih spomenika sad iskopava u Bosni, dokazuje, da je u Podrinju već za Antoninâ bilo gradova naprednih, dok se sve dosad krivo mislilo, da su se onuda gradovi uredili na rimsku tek iza II vijeka. Pun umjetničkog krasa bijaše sav rimski svijet; samo što varvari ono razvališe i razmetnuše, onda vrijeme svemu zatrije trag. Ode nevidom od Rimljana obnovljena golema Kartaga, koju nazvaše „čudom svijeta". Iščeznu raskošna Antiohija, obnoć rasvijetljena i živahna, uz otvorene dućane i mesnice, skoro jednako kao po danu, nekad prestolnica Seleucidâ, zatim veliki grad rimski. Istom divovske razvaline kažu, kakva bijaše Palmira, a to usred sirsko-arapske pustare. Aleksandrija traje; ali taj grad Ptolomejâ, koji na široko osnova genije Aleksandrov, to negdašnje središte prometa, privrede i grčke knjige, ni sublizu nema one svjetske vreve, što ga odlikovaše i ujedno ozloglašivaše u rimskoj dobi. Stojni Carigrad je tu, da tek imenom svojim i opsegom pokaže minulu veličinu rimskih careva hristjanskih.

Stojni Rim jednako traje, s najznatnijim ostacima rimskoga slavlja, s najjačim romonom ljudskih uspomena. Po samim ostancima, ma bili preznameniti, još ne shvatismo čitavu sliku, niti dokučismo veličajnost ondašnjega Rima. Sunce valjda ne obasja grada divnijega. Grk iz Azije a rimski oficir, Amijan Marcelin, opisa nam Rim,[1]

[1] *Ammiani Marcellini* l. XVI, c. 10. Paris 1851 (Nisard-ovo izdanje). Amijan će nam češće puta biti valjan svjedok, pri ispitivanju unutrašnjih prilika rimskih u nižem carstvu. Ovaj sirski Grk, valjda iz Antiohije, bio za mladosti, o polovini IV vijeka, konjički oficir u rimskoj vojsci. Iz prva promaknut je megju *protectores domestici,* tjelesnu stražu cara Konstanca. Od krajnjeg istoka do zapadne Galije, ratovao je pod vrsnim generalom, *magister militiae,* Ursicinom, a poslije se našao kao domestik, ili i viši oficir, u vojni Julijanovoj protiv Perzijanaca. Za cara Valentiniana istupi iz vojske, te se bavio u Antiohiji, onda u Rimu. Premda Grk, napisa latinski historiju rimsku, od Nerve do smrti Valentove (96—378); no od 31 knjige te historije propade gotovo polovica, prvih 13. Sačuvano mu pripovijedanje počinje s god. 353. Vjerovanja mnogobožačkog, ali savjestan i nepristran, izim ljubavi prevelike za filozofom i junakom, carem Julijanom, Amijan piše, s tankim razborom stvarî, o onome, što je vidio svojim očima ili čuo kao savremenik. Oštrouman je, a pri tom pun pjesničkoga dara: sve što gleda njemu se u pameti pretiskava u oštroj realističnoj prikazi.

kakav, u velike ukrašen od careva, već počevši od Augusta, blistao se jošte cjelovit, na razmaku IV i V vijeka, prije ozlede vizigotske (410) i vandalske (455). To bijaše čudo sjajnosti, s historijskim trgom *(forum ad Rostra)*, punim spomenikâ; s prebogatim hramom Kapitolskoga Jupitra; s kupalištima, u kamen i mramor „ozidanim, kao za pokrajine" cijele; sa Vespazianovim amfiteatrom, „do visine kojega čovječji se vid napreže"; s Panteonom, uz kubu mu presmionu, i sa hramom boginje *Roma;* sa trgom Mira *(forum Pacis)*, i Pompejevim teatrom, i odeonom, i stadijem. Mimo sve ovo, i koješta drugo slično ovome, kolosalnim razmjerom i krasotom svojom istakao se Trajanov trg *(Trajani forum)*, „tvorevina pod nebom jedincata i dostojna divljenja samih bogova". Dojam od takoga grada često bijaše dubok i na iste najviše Rimljane, koji ga prije ne vidješe. Car Konstancije, sin Konstantinov, stupi u Rim za prvi put 356 god. Konstanc bješe čovjek veoma kičeljiv i sumnjičave hladne duše. Kad dogje na trg *ad Rostra*, megju šumu kipova, ostao tronut, a kad za tim pogleda Trajanov trg, snebio se od čuda. Stajao do njega perzijski princ, Arsacid Hormizda, pa ga car upita, šta misli o Rimu. Čugjenje svoje izrazio strani princ, ali drukčije, filozofičnom dosjetkom: „Meni je tek ugodilo to, što sam obaznao, da i ovdje ljudi ipak umiru."[1] Po spomenicima Rim bijaše grad divova.[2]

Konstanc čudio se i nepreglednoj vrevi velikoga grada; čudio se „množiji, odasvud stjecanoj u Rimu". Stanovnika bilo otprije zar do dva miliona, a malo manje jošte onda, u gradu, za koji kazivahu

---

Opisi i mjestâ i ličnih karaktera su mu preživi, samo što, po uobičajenom zlom ukusu vremena, pregoni biranom izrekom do afektacije, i više puta do prepredenosti, koja nije lako shvatljiva. Kad Amijanov stil ne bi bio prečinjen i krcat gizdavih svakojakih metafora, njegovo bi se djelo pribrojilo najboljima staroga vijeka. Mimo svu onu precioznost, i mimo poganičko kruto sujevjerje autorovo, Amijanova nam historija ostaje opet dragocjena, sa dubokog prodiranja u političke, a i u društvene prilike ondašnjega carstva. Toj historiji zahvaljuje Gibbon najčvršću potku svome velikome djelu o opadanju i padu carstva rimskoga. Umrije Amijan, potanje ne zna se kad, u posljednjoj četvrti IV vijeka. On se ovako dotiče vijeka V.

[1] Id., c. 16.

[2] Ne znamo po Amijanu, no nam druga jedna vijest kaže broj hramova, velikih i malih u ondašnjem Rimu. Bilo ih do 423. Pošto većinom ih podigoše na proslavu rimskih pobjeda, Rim je bunio svačju dušu i ogromnošću svojih uspomena. Uz ovake hramove, dedikacijom skroz neznabožačke, mi razumijemo, da prvome hristjanskom caru Konstantinu Rim ne bijaše po ćudi. Sv. Augustin *(De Civit. Dei,* l. XVI,

javni natpisi, da je vječit, *urbs aeterna,* ili, s igrarijom suzvučnih riječi, pisahu tadanji duhoviti ljudi, da je *urbs orbis,* grad svijeta. A sa svijetom vezivale stolni grad ceste rimske, široke i tvrde, kao izgragjene za sva pokoljenja. Reče nedavno najglasovitiji afrički putnik, Stanley, da će se ogromna Afrika tek željeznicama i od sile nametnutim mirom pridobiti uljudbi i stalno pokoriti velikim vlastima europskim. Rimljanima nestajalo doista puteva željeznih, ali im nestadak skoro naknagjivale sasvim njihove vojničke ceste, racionalno zasnovane ili strategičnim smjerom ili za ekonomski probitak, i izvedene na sve strane, otkad cenzor Apije Klaudije (g. 312—8 pr. Hr.) prvom sagradi od Rima do Kapue svoju *via Appia.* Na tim velikim putevima narode podvrgnute stiskivahu rimske naselbine, kao kliješta. Široka glavna cesta rimska, sa svojom kamenom podlogom, *via calcata,* bijaše utvrgjena na vijekove. Ona je Rimljanima bitno srestvo prevlasti i gospostva. Od prvoga stupa pozlaćenog, od prvog miljokaza, *milliarium aureum,* na trgu od *Rostra,* iz Rima drumovi izilažahu u Italiju, pa otud pravcem bijahu probijeni do u krajnje krajeve svijeta, dok Sredozemno more, sve unaokolo obliveno, olakoćivaše odvoze i dovoze. Posred plemena Rimu pokorenih, ceste kao da su trčale prijetnjom k varvarima na Rajni i na Dunavu, i k Perzijancima kraj Eufrata.

U tome, dugotrajni rimski poredak, *pax Romana,* stiša strasti podvrgnutim plemenima, koja se otprije bez prestanka megju sobom krvljahu. Red, čvrsto podržavan mačem rimskim, dade težacima izvjesnost, da će požnjeti, što posiju; trgovcima dade lagodne tranzakcije, uz obezbijegjene putove po suhu i po moru. Vojničke ceste rimske onda ostadoše grožnja samim varvarima, dočim bijahu općilo najzgodnije u pogledu trgovačkom. Mimo trgovce, po njima vrvljahu svakojaki ljudi iz svakoga kraja, da gragjanske svoje parbe pred jednake suce iznesu i da se pokore jednakim zakonima. Organizatorâ, uz jednostavna srestva, kakovi su ono bili Rimljani, svijet donde ne upozna, barem to prije zavedenja tegotne birokracije, takozvane božanstvene hierarhije nižega carstva. Rimljani vladahu čvrsto, ali u poslu krupnom, ili hitnom; za sporedne stvari nije ih bilo briga. Znana je riječ njihova: *de minimis non curat praetor.*

---

c. 17) govori o „Rimu, kao o drugom Babilonu u Zapadu“. Uz ostale razloge, i s ovoga za cijelo Konstantin ozida sebi Carigrad. Kuditelji Rima već tada nalažahu takogjer, da je pun svakojake svjetine; ali je to neprilika svih svjetskih gradova. Sada u Europi, uz jedini izuzetak Londona, golemi gradovi imaju većinu, neki i do dvije trećine stanovnika, koji se u njima ne rodiše.

Rimska veličina najviše se ukaza baš u tome, što malo pleme latinsko, niklo u jednom kutu srednje Italije, s vremenom se proširi, bez natezanja, do ogromnoga naroda, koji, po mišljenju mnogih, obuhvataše cio rod ljudski, civilizaciji prikladan i dostojan historije. U širokom okrugu rimskom, *romanus orbis terrarum,* izborito čovječanstvo kano da se prelilo u jedan kalup, ujedinilo, kroz dva kulturna jezika, u jednom duhu. Latinski jezik oglašivaše rimsku neodoljivu zapovijed, i davaše zakone; grčki, tanji, savršeniji, mudrovaše u filozofiji i u vjeri.[1] Carevi, filozofi na prestolu, Marko Aurel, i Julijan, pišu grčki,[2] a nije ih za to zazor ni od koga; Grk Amijan Marcelin latinski piše, bez zamjere ikakove, političku svoju historiju. Grk iz Aleksandrije, Klaudijan, na razmaku IV i V vijeka, latinski je pjesnik. Još u V vijeku, u javnom životu, bijaše preči latinski jezik, toliko jednostavan, a veličajan; jednostavno, a veličajno, bolje od Rimljana nije nijedan narod govorio. Latinština i grština bijahu svuda prodrle, ne samo zamašnim naseljivanjem davnih Helena plovitelja, pa Aleksandrovih Macedonaca, pa Rimljana osvajača i trgovaca, nego, zar u mjeri jednakoj, i estetičnim svojim krasom, kulturnom svojom prednošću, drage volje od svih inojezičnih plemena pripoznatom. Osim lijepe knjige, i drukčije nametala se grčka vještina. U vrijeme rimsko, i ako zavisni, nadkriljivali Grci Rimljane

[1] Na samom Zapadu to priznaju bistri umovi V vijeka. Latinski pisac, sveti Augustin, na dva mjesta svoga djela *De Civitate Dei,* govori o književnoj prednosti grčkoga jezika. — L. VIII, c. 10: „. . . Graeci, quorum lingua in gentibus praeeminet". — L. XVIII, c. 37: „. . . quantum ad Graecos attinet, in qua lingua litterae hujus saeculi maxime ferbuerunt . . ." Isto i sveti Hieronim, premda pravi vještak u latinštini, ističe „facundiam graecam", poredeći je sa „latinae linguae paupertate" (ep. 114, ad Theophilum, c. 3). Osobito umještina i znanje u kulturnoj Aleksandriji, poznato pod imenom aleksandrinizma, pripomagalo književnom razviću hristjanske misli, kako već odavna bijaše ono podstaklo napredak profane latinske knjige.

[2] Pišu grčki, da filozofične svoje misli izraze prikladnije, dok je i njima, u poslu političnom i vojničkom, latinski jezik mjerodavan. Iz početka, latinština je obilježje jedno rimskog gragjanstva, pa s toga isključivi stari Rim od nje kao da odbija ne svoje ljude, ne-Rimljane, te mu nije milo ni to, da latinski govore. S ovog gledišta treba shvatiti Augustovu naredbu, da ko hoće rimske javne časti, ili hoće u rimske legije, ima znati latinski. Car Klaudije proteže ovo i na municipalnu magistraturu; lišio, naime, u municipijama grčkim, rimskog gragjanstva i zbacio sa časti ljude nevješte latinskome jeziku. Nego Klaudije u mnogo čemu bijaše politički arheolog. Njegovo zvanično zauzimanje za rimski jezik ostaje primjer jedini.

umjetnošću i industrijom. Nagjeni kipovi pokazuju, da još za cara Hadrijana kiparsko je dlijeto vrijedno, da se sravni, i pored nekog pričinjanja, s onim glasitim od škole Lizipove iz dobi Aleksandra Velikoga.

Pobjedonosne legije, dakako, u prvom redu pronosile latinstvo. Utvrgjivali ovo isluženi vojnici, nagragjeni zemljom u predjelima. gdje im bijahu tabori. Tu postajahu varoši, gradovi. Ali zatiranjem pobjegjenikâ, *inferiornog*, nižeg soja ljudskog, kako sad, na primjer, običavaju raditi naseonici anglo-saski, Rim nije proširivao svoj rod i svoj jezik. A mogao, po slabome osjećaju humanitarnom i po tadašnjemu pravu megjunarodnom, poklati sve muško, sposobno oružju. u roblje prodati sve nejako i oteti sve zemlje. Mogao barem poštegjene težake podvrći sebi kao ropske radenike u polju. U opće, i postupali tako osvajači starog doba. Rim, na bojištu oštar do punog zatora neprijatelja svojih, pripuštao im, iza pobjede, dio velik zemalja, uz privatnu ličnu slobodu. Da budu pretežniji, Rimljani se dakle ne poslužiše niti istragom neprijateljâ, ni ljutim ropstvom njihovim. A ne upotrebiše niti majstorijâ, sada u običaju. Kao što radi mnoga moderna država, Rim ne lati se nikada državnih srestava, da školu ustroji i da je udesi za svoje izvjesne namjere: državna škola ne bude orugjem latinizacije. Učiona rimska u opće je bila privatna. Rijetko kad carevi zasnovaše plaćenih katedra za filozofiju, ili za retoriku; pa i to samo ili u Rimu, ili u gradovima glasitim, na primjer u Ateni. Za školu brigala se najviše municipalna uprava. Jedino što carska vlada posredno bijaše pri ruci učiteljima filozofije, retorike i gramatike, opraštajući ih osobno od svakog poreza i drugačije ih još odlikujući. Papirnatih naredaba, školskog nasilja sa smjerom da se trijebe tugji jezici, ne bilo nigdje. Latinstvu pritegnu mladiće slobodna škola, naročito škola retorike, onda u modi. Sami narodi, u krugovima svojim imućnijim, kod ljudi bistrijih, grabili se da nauče latinski, da se u učionama privatnim izobraze u latinskoj i grčkoj knjizi. Pobjegjenici prisvojili lična imena, govor, navike, kret svojih pobiједitelja, kojima oni na brzo podaše iz svojega krila čak i književnikâ na glasu. Carskome Rimu ovakvo prianjanje bješe, dašto, vrlo po volji. Latinskom besjedom, latinskom i grčkom knjigom prosvijetljeni razni pukovi postajahu mirni podanici, polovni, pa i čitavi Rimljani. Ko da se ne diči pripadati ukupnome velikome narodu rimskom, narodu gospodaru svijeta, *populus romanus rerum dominus?* Kroz vrijeme gotovo nevjerovatno, u četiri pet li naraštaja iza osvojenja, mahom polatini se, i ako ne svuda u polju, a to u

gradovima, sva srednja i zapadna Europa, i sjeverozapadna Afrika. Doista, potrebnici iz Italije, još za prvih careva, idu i rado i često na naselbinu, da se tamo lijepog jednog komada zemlje dokopaju, ali se, u opće, više ne roje u množini. Polaze onamo na put i brojni trgovci, kivni za dobitkom, no se ovi po pravilu vraćaju i ne osnivaju porodica daleko od svoje kuće. Latinjenje ipak otimlje mah. Nagla asimilacija, pretvorba Galije u latinsku zemlju, a to s pretankim brojem rimskih doseonika, jeste kao neko čudo. Južno-istočni kut Galije bijaše, u istini, odavna rimska *provincia*, Provence, te se tamo useli valjda priličan broj Rimljana. Ali sva ostala velika zemlja podvrgnuta je istom od Cezara. Sračunano je tuskoro, da u ovu Galiju ne dogje više od 30,000 pravih naseonika rimskih, opremljenih, koje od Cezara, koje od nasljednika mu Augusta. Ako se njima još pribroje svi činovnici, trgovci i robovi, stigli iz Italije, seoba ljudi latinskoga govora ostaje svegjer neznatna megju ogromnom množinom keltskoga pučanstva. Pa ipak se Galija polatini nečuvenom brzinom. Tome, zaista, nešto doprinese gibivost galskoga duha; no narodi zapadne i srednje Europe, od oceana do u Traciju, od Kaledonije do Atlas-planine, svi listom hrljahu u latinstvo. U svladanoj zemlji, najprvo bi se latinio viši razred, ljudstvo imućnije. Latinili se ovi, općeći s prokonzulom, ili sa carevim legatom, i njihovom pratnjom, s oficirima legijskim, s publikanima i trgovcima. Iz viših i srednjih krugova sezala se rimština dalje i dalje. Još pod kraj V vijeka, kad je već na umoru rimsko carstvo zapadno, galska polatinjena gospoda radi na tome, da tamošnji narod, obrazovanjem u knjizi, odbaci „krljušti keltskog govora“.[1] Uz to, vigjeniji ljudi čeznuli, da i sami po pravu načine se sinovi Rima. Ko mogao, svak hotio da bude rimski gragjanin, dok i postaše Rimljani svi ljudi slobodni u carstvu, početkom III vijeka. Tad i hristjanska crkva bogosluženjem svojim, propovijegju i pjevanjem, rasturi latinštinu posvuda, u pukovima, do u kutove najzadnje, to osobito u vijeku IV, kad ona dogje do slobode. Ovako pred latinskim popustili svi drugi jezici, osim grčkoga na istoku. Preostaše jezična ostrva u krajevima zaturenim i u nekim malim varošima, ili se povlačili jezični rubi na megjama carstva, kano tragovi pregjašnjim nelatinskim govorima. Ako se gdje i nalazi

[1] Sidonii Apollinaris epist. 3, l. III. Dakako, još uvijek su se održavali, u nekoj mjeri, narodni govori od davnine. Tako i jezik kartašk u Africi. Da jednu djevojku tamo u nakani djevičanstva ohrabri, Hieronim piše joj ironički: „Stridor Punicae linguae procacia tibi Fescennina cantabit“ (ep. 130, ad Demetriadem, c. 5).

oveći prostor nepitomine s riječju varvarskom, lako je proračunati vrijeme, kad će prosvjeta i to osvojiti. Ovoj novoj zajednici rimskoj utisnu pak pečat svoj duboki težnja svima zajedničarima jednaka. Istina, postoje razrožni dialekti; šta više, stvaraju se još i novi kod polatinjenih pukova; ponegdje i nove nekakove književnosti oživljuju, kao semitska u Siriji i koptička u Egiptu; ali niko u Rimu na to glavu ne osvrće, niti na otcijepljenje od Rima pomišlja svijet onamo. Barem se ne javlja ozbiljna težnja za otrgnućem. Rijetko kad diže se po koji glas nesporazuma s rimštinom, a to od nekih lakomislenih i taštih polu-Grka, od nekih Semita u Egiptu i u Siriji. U vidu narodnosnom, valjda je jača zajednička ćut od samog jezika. Uspomene slavne, izručivane od pokoljenja na pokoljenje, nazori politički i vjerski, naslijegjeni od otaca, ukorijenjeni običaji jednaki, sačinjavaju megju ljudma svezu prejaku. Danas, spoj je najčvršći za malu narodnost holandesku uspomena na borbu s Filipom II. Norvežani i Danci osjećaju se jedni, opominjući se normanskih svojih predaka. Jednako maleni Portugalci ne će da zaborave pradjedovske plovidbe. A tek rimske uspomene! Sačuvanog predanja zajedničnog i nazora jednakih bijaše posve malo izvan Rima, i u samih plemena jednog govora. Ta plemena megju sobom su se uvijek trla. Naprotiv puna narodna svijest bješe u Rimu, gdje ključaše najdublje i najšire vrelo domovinske ljubavi, prislonjene na historiju izuzetnu. Rimska moralna zajednica, načinjena od stopljenih pobijeditelja i pobjegjenika, u kratko vrijeme stvrdnu se kao čelik. Kada sa smrću Neronovom ugasi se carska obitelj Julijeva, što ju adopcijom osnova Cezar, te je darmar po cijeloj oblasti rimskoj s krvavog natjecanja Galbe, Otona, Vitelija, Vespazijana, Germani pozvaše Gale, da se od Rima odcijepe. Ondašnja Galija bila veća od sadašnje Francuske, a bilo prošlo tek malo više od sto godina, od kako Vercingetoriks, viteški pobornik galske slobode, pokleknu pred Cezarom. Gali odbiše ponudu Germanâ i najvolješe ostati Rimljani. I onda, kad poče tištati Dioklecijanova uprava, pa i dalje uz nedaće i u nevoljama V vijeka, osim seljačke ruke preopterećene, rimski pripadnici, u svima pokrajinama, odani su carstvu dušom i tijelom. U naokolo narodi ležahu na srcu jedne majke mile, majke rimske.

Šta više, veliko rodoljublje, domovinski osjećaj rimski, ima i čudnih privigjenja. Poznati nam Azijat Amijan uzvikuje, da „Rim stoji na vijekove“,[1] a već eto Vizigoti s Fritigernom 376 god., u žestokom

[1] L. XXVI, c. 1: „. . . . victura cum saeculis Roma . . .“

ograšju, smlatili komita Lupicina i njegove rimske vojnike, i na dvije godine zatim nadbili, u bici osudnoj, samog cara Valenta, spalivši ga ranjena te sklonjena u kolibu jednu. Vizigoti to sve uradili i ispreko Dunava došli, da iz carstva više ne izigju, pa stari vješti vojnik Amijan, kao mudriji od drugih koji jadikuju, misli na samu časovitu opasnost, spominjući i Cimbre i Teutone i varvarski bijes, svladan od cara Marka.[1] Drugi vrlo razborit Rimljanin, komit Vegecije, koji, i ako nije vojnik, čisto i skladno zna da piše baš o vojenom poslu, gleda, krajem IV vijeka, u Traciji već naseljene iste varvare, Vizigote, a ipak pred čitaoce, u početku svoga djela, izlazi s ovim riječima: „Nama je ispitivati vojništvo rimskog naroda, koji iz najmanjih megja carstvo svoje evo proteže do prostorija sunačnih i do kraja svijeta“.[2] I pored sve pronicavosti njihove, oficiru Amijanu i visokom činovniku Vegeciju nije ni na kraj pameti bilo, da se zapadnoj rimskoj carevini približava dan konačni. Njima se u glavi, rimskim patriotizmom usijanoj, titrala još uvijek rimska okretna i neodoljiva legija, što unaokolo razbi narode, ili dajbudi krvno ih suzbi. Amijanu se čak utvara i to, da je carstvo spokojno i bezbjedno, kao u doba Nume Pompilija, te će zapjevati ovu himnu, čudnovatu za nas, koji znamo dogagjaje, naskoro za tim odmotavane: „Ponajviše megju sobom nesložni, združili se Junaštvo i Sreća, uvjetom vječnog mira, u vrijeme ono, kad prvim auspicijama svijetu na vidjelo izigje Rim, da raste napretkom preuzvišenim; Rim, koji će pobijediti,

---

[1] Id., l. XXXI, c. 5.

[2] L. I, c. 8. — *Flavii Vegetii Renati, viri illustris, ad Valentinianum Augustum Institutorum rei militaris, ex commentariis Catonis, Celsi, Trajani, Hadriani et Frontini, Libri V.* Paris 1851 (Nisard-ovo izdanje). Ovaj će nas pisac dosta pomoći u stvari vrlo važnoj, pri razgledanju rimske vojske. Skoro se ništa ne zna o osobi Vegecija. Valjda bio *comes,* to veći dostojnik, no regbi nije bio zanatom vojnik. Valentinijan, kome autor djelo svoje posvećuje, jest, po većoj prilici, drugi car ovog imena (375—92). Sad vole neki autora baciti, s Valentinijanom III, u V vijek. Vegecijevo djelo, u kratkim crtama, pruža nam cjelovit tečaj o rimskoj vojenoj znanosti, te ga sadašnji stručnjaci u veliko cijene, tim više, što je ono jedino, izmegju više sličnih, koje do nas dogje. Šteta samo, što Vegecije obično ne luči ratnu uredbu svoga doba od one doba starijeg, pa nismo za to, uz njega samog, uvijek na čisto o obliku rimske vojske, pri propasti carstva. Namjera je piščeva pridignuti suprot varvara, koji već odasvud prijete, vojenu snagu Rima, jasno videći, da to carstvu bješe tada glavno. Sastavi on svoje djelo po pregjašnjim piscima, uz upotrebu Augustovih, Trajanovih i Hadrijanovih *constitutiones.*

dok bude ljudstva .... Veličajni taj grad, pošto divljim narodima vrat oholi slomi i dade zakone, slobodi to temelj i trajno uporište. povjeri, po primjeru jednog roditelja trjezmena i mudra i bogata, Cezarima, kao svojim sinovima, pravo, da oni upravljaju očinskom baštinom. I ako su odavna tribusi bez posla i centurije smirene, pa radi glasanja nije borbe nikakove, već se povrati bezbjednost Pompilijeve dobi, opet po svima stranama, koliko ih u svijetu ima, gleda se na Rim kano na gospodara i kralja, i posvuda su čašćene sjedine senatorâ vlastodržaca, dok naroda rimskoga ime prati obzir i poštovanje".[1]

Za čudo, u beskonačnu trajnost carevine pouzdava se, jošte u početku V vijeka, prvi hristjanski autor jedne svjetske historije, Pavao Orozije. Iza kako Vizigoti s Alarikom u Rim ugjoše, usporegjuje on udes ovog grada s onim osvojenog Babilona, pa, dok nalazi, da se Babilon srušio navijeke, za Rim veli, da „lišen blaga, a ne carstva, stoji svejednako, te i caruje zdrav čitav".[2] Orozije sanja dalje, da je Rim, pod svojim carem Honorijem „obezbijegjen", a tamo Goti, Alani, Suebi, Vandali, Burgundioni, već su stalno naseljeni po rimskim pokrajinama! Pa i u drugoj polovini V vijeka, u blijedim danima cara Majorijana, pošto u Rim već dvaput bijahu silom prodrli varvari, naime Vizigoti i Vandali, a carstvo zapadno srljaše već u konačnu propast, jedna od tadašnjih visokom naobrazbom i društvenim položajem najvećih osoba, pjesnik Apolinar Sidonije, misli, da je država rimska neslomljiva i tek u tjeskobi prelaznoj. Kao što se negda Rim otresao Porsene, Brena i Hanibala, tako će se on, sa svojim carem slavodobitnim, riješiti prezrenog jednog vandalskog gusara, Genserika, i bijede svake! „Mnenje je", pjeva Sidonije Rimu, „da se sudba tvoja iz nevolje diže, i da si ti poslije poloma viši".[3]

---

[1] L. XIV, c. 6.

[2] L. II, c. 3: „.... Roma irrupta et opibus spoliata, non regno, manet adhuc, et regnat incolumis". *Pauli Orosii Historiarum Libri VII.* Parisiis 1846. Patrologiae (Migne) T. XXXI. Španjolac Pavao Orozije savremen je velikim provalama varvarâ u Italiju, Galiju i Španiju, za prve dvije desetine V vijeka. Crkovni oci, Augustin i Hieronim, zamilovaše nabožnog mladog popa, koji Augustinovom pobudom napisa, kroz god. 417—9, opću historiju sa hristjanskog gledišta. Bijede onog vremena pogani su pripisivali od skora prihvaćenoj Hristovoj vjeri i hristjanskim carevima. To Orozije pobija, posmatrajući dogagjaje svega svijeta i sviju doba, i izvodeći, da je baš zasluga nove vjere, ako se rimsko carstvo još čvrsto drži.

[3] Carmen V. *Panegyricus Majoriano Aug.:* „Tua nempe putantur — surgere fata malis, et celsior esse ruina". Parisiis 1862. Patrologiae T. LVIII. Gotovo se jednako veli i u panegiriku, od istog Sidonija

Ima izuzetak. Već na razmaku IV i V vijeka jedan vrlo bistar um nasluti svu skoru pogibiju. To je ondašnji najveći pisac megju Latinima, crkovni otac Hieronim. Videći, gdje od prelaska Vizigotâ preko Dunava (376) varvari svakojaki za kojih dvaest godina haraju, skoro bezkažnjeno, rimsku zemlju od Carigrada do Julijskih Alpa, i da se jošte k tome najposlije Huni iza Kavkaza stali po Aziji utrkivati, piše episkopu Heliodoru, početkom god. 396, iz ćelije svoje u manastiru betleemskom: „Svijet rimski propada, a opet naša glava uzvijena ne će da se sagne".[1] Kad je pak, poslije god. 406, Galija poplavljena varvarima, koji već obijaju i vrata Pirenejskih planina, Hieronimu je očito, da se eto Antihrist približava.[2] A skameni se, kad god. 410 doču strahoviti glas, da Alarik ugje u Rim, te „je uzet grad, koji sav svijet uze", pa, jecajući, ponavlja Vergilijev stih o padu Troje: „Urbs antiqua ruit, multos dominata per annos!"[3]

ispjevanom u slavu pregjašnjega cara Avita (Carm. VII): „Sidera . . . sicut mersa nitescunt, — adversis sic Roma micat: cui fixus ab ortu — ordo fuit crevisse malis . . ." Rodio se *Cajus Sollius Apollinaris Sidonius* u Lugdunu, oko god. 430. Otac, djed i pradjed njegov, iz senatorske preodlične galske porodice, vršiše u carevini čine najviše, to prefekture i magisterije, dvorske i vojene. Car Avit bijaše Sidoniju tast, a car Antemije imenova ga prefektom Rima i patricijem. Negdje megju god. 471—3, od laika htjedoše ga za episkopa u Arvernima, gdje se istaknu svetim životom i domoljubljem rimskim, čega radi progna ga vizigotski kralj Eurik, dok zapremi Arverniju dozvolom cara Nepota. Od kralja docnije izmoli povratak, i umrije iza god. 484. Od njega pjesnika, a i pjevača s mjesta, imamo *Carmina,* megju kojima tri panegirika carevima Avitu, Majorijanu i Antemiju, pa i omašnu zbirku listova k prijateljima i znancima, *Epistolarum Libri IX.* Nalaziti je tu mnogocjenih bilježaka o varvarima V vijeka, osobito o Burgundima i Vizigotima u Galiji. S druge pak strane listovi i pjesme pružaju nam dosta živu sliku ondašnjega života u rimskom svijetu na Zapadu. Cijenili su Sidonija za prvog latinskog pjesnika i retora onog doba, te mu car Avit dade postaviti kip u Rimu, u biblioteci Fori Trajani. Nego, u djelima ovog darovitog i učenog čovjeka, koji se nije od sniženog i uvelog klasicizma znao odcijepiti, odrazuje se sva prečinjenost latinske knjige po staroj školi. Neprestano se prelijevaju antiteze i dosjetke, pri mirisavom kadu cvjetnih riječi, pažljivo probranih. I ako je tako jezik istanjen i nekako potenciran, te može i mnogo da izrazi, izraz je Sidoniju najčešće neprirodan.

[1] Ep. 60, c. 16: „Romanus orbis ruit, et tamen cervix nostra erecta non flectitur".

[2] Ep. 123, ad Ageruchiam, c. 16.

[3] Ep. 127, ad Principiam, c. 12: „Haeret vox, et singultus intercipiunt verba dictantis. Capitur Urbs, quae totum cepit orbem".

Veliki samotnik, dušom Rimljanin, ne može nikako da sebe tješi, „iza kako se ugasi sviju zemalja luč presvijetli, pače odsječe se glava rimskome carstvu, i još pravije rečeno, u jednom samom gradu propade cio svijet“.[1] Ali ovo bijaše kano maštanje pustinika i monaha mrzovoljasta. Ljudi trjezniji, u njegovo doba, cijenjahu, da će minuti sve te nesreće.

---

[1] In Prologo I in Ezechiel (S. Hieronymi Vita, p. 165): „Postquam vero clarissimum terrarum omnium lumen extinctum est, imo Romani imperii truncatum caput, et ut verius dicam in una urbe totus orbis interiit, obmutui et humiliatus sum“.

Djelovanje ovog vanrednog čovjeka spada po cijelo crkvi i tumačenju biblije. Nego, zbog nekog broja važnih vijesti, pobranih iz čuvenog epistolara njegova, mi mu ovdje u kratko bilježimo zgode života. Euzebije Hieronim, najveći doktor crkve latinske, rodio se, oko god. 346, u imućnoj hristjanskoj kući, u mjestancu Stridonu, negdje na megji ondašnje Dalmacije i Panonije. Prilika je veća, da bijaše Dalmatin, nego li Panonac. Dapače ono prvo može se reći sada, poslije silnih polemika, utvrgjeno, otkad se u ovo zadnje vrijeme nagje na putu od Grahova do Glamoča, u današnjoj jugo-zapadnoj Bosni, natpis, koji naznačivaše granicu dviju municipija, Stridonske i Salviatske (C. I. L. v. III, n. 9860, po tumačenju arheologa J. Alačevića). Izučivši višu nauku u Rimu, uz neku rastresenost života u tom Babilonu, kako ga sam naziva, a po povratku nemajući mira megju svojom ljuto zavagjenom rodbinom, ode Hieronim, oko g. 372, u jeku mladosti, na Istok, gdje se dvije godine kasnije zabi u sirsku pustinju, blizu Kalcida do megje arapske. Pod žegom tamošnjega neba, na vrućem pijesku i po golim brdima isposnik najžešći, bavio se on u kućerici, četiri pet li godina, molitvom i prilježnim radom oko Svetog Pisma. Izagje iz pustoši, kad smutnje, nastale u Siriji radi vjere, ni tamo njemu ne dadoše mira. Oko g. 380 rukopoložili, u Antiohiji, razglašenog pustinika i naučenjaka prezviterom; no pri tome nije pribrojen sveštenstvu izvjesne dieceze, niti, poniznosti radi, htjede vršiti čin sveštenički. Za tim je u Carigradu slušao svetog episkopa, Gregorija Nazianskog, a za tri godine u Rimu opet episkopa, svetog Damaza, kome bijaše i tajnik za poslanice, sve do papine smrti, krajem godine 384. Strogi se Hieronim u Rimu zamjeri mnogima, najviše time, što je hristjanske djevojke i mlade udovice iz najsjajnijih senatorskih domova, potomkinje, po tankoj ili debeloj krvi, Julijâ, Emilijâ, Skipionâ, Grakâ, Fabijâ, Furijâ, nagovarao na nabožni bezbračni život, i oko sebe ih okupljao, da im Sveto Pismo tumači. Ojagjen, napusti za uvijek Rim 385 g., i povuče se, kao monah do konca svog života oko 420, u ćeliju betleemskog manastira. Otud je, u pismima na prijatelje i znance, samo rijetko kad, svakako prerijetko za nas, pažnju obraćao na dogagjaje svjetske. Njegovih mnogobrojnih listova upotrebljavamo izdanje: *Sancti Hieronymi Epistolae*, Patrologiae Latinae T. XXII, Parisiis 1842.

Narodna rimska zajednica prečvrsta je, dok ljudi učeni i pametni ovako joj proriču trajnost neopredijeljenu; proriču u vrijeme, kad je već blizu propast. Sad se pita, kako to, da se onakovo carstvo sruši u matici svojoj latinskoj, u čitavoj zapadnoj poli rimske oblasti? Je li to bila rakrana neizlječiva, što ga davno točaše, dokle ga ne rastoči, ili je bila tek bolest, koju veća opreznost i razumnije nastojanje ljudsko mogaše da ukloni? Ako je bilo ovo drugo, pita se, kojim stramputicama ogromno carstvo rimsko krenu u bezglavlje? Ovo su pitanja, vrijedna pažnje historičara mislioca. Od Montesquieu-a i Gibbon-a pa do nama savremenog Fustel de Coulanges-a i njemačkih ponekih iztraživača, ljudi tanka razbora i prostrane erudicije latili se posla, da nam objasne rimske prilike, političke i društvene, te i pad rimski, koji, što se tiče posljedica, a i same strahovite, zaglušne buke, nema sebi ravna u historiji svijeta. Umnim radovima tolikih ljudi naučnih uzroci rimske propasti ispitivani su duboko, ili barem najdublje što se može. Ponešto je još preporno i svaka još nije na čisto; škola germanska i škola latinska ne sude uvijek jednako; ali nepristranu čovjeku, koji ne naginje ni tamo ni amo, nije sad preteško uhvatiti sliku rimskoga rasula, što bi bila blizu do historijske istine. A ovo pokušati, kroz opće poteze, nama je dužnost. Bez pravog razbiranja društvenih i političkih prilika u carstvu rimskom, u V kobnome vijeku, mi ne razumjesmo sreću varvarâ i varvarsko doba, koje nastaje.

Hoćemo po redu da odstranimo prividne uzroke propasti, kako bi došli do uzroka, što su neosporni, ili se nama takovi čine.

Mi se ovdje osvrćemo na same iznesene razloge, ostavljajući na stranu sentimentalno razpoloženje nekih novijih pisaca. Jednima je pravo, što Rimljani, kroz vijekove obogaćeni pustim plijenom zgrabljenim po Europi, Aziji i Africi, Rimljani, satritelji sviju nezavisnih naroda oko Sredozemnog mora, u zadnje podlegoše historijskoj odmazdi. Jedni opet raduju se, što propade poganski taj Rim, opijen krvlju progonjenih sljedbenika Hristovih. U srednjem vijeku, pod razvalinama rimskim, da bukti plamen hristjanske misli, pa ti kudioci Rima pjevaju uznositu pjesmu boljoj novoj civilizaciji. Ima pak i pogdjekojih fatalista, koji na prosto kažu: pad rimski bješe neizbježiv, a što je neizbježivo, to je uvijek dobro došlo u historiji. Moderni narodi, razbivši društvene i političke oblike rimskog života, zdravi i veseli eto sad kreću novim putem, koji njima usud usudi. Mi ćemo se kaniti teorija i uzbugjenog osjećanja, i gledaćemo razloge.

Ponajglavniji izmegju površnih razloga, što se vrlo često iznosi, eda bi se protumačilo opadanje i konačna pogibija rimska, jest pokvarenost Rimljana. Upiru u to naročito neki u Njemačkoj. Kaže se: Rimljanima je bilo umrijeti, sa gnjiloće njihove. Uz pregonjenu civilizaciju, izrodili se, degenerirali. U rodu rimskom, degeneracija bijaše očevidna, uz sve joj obične patološke pojave. Ležala u živčanom sustavu, kog poremeti i izopači puteno uživanje, pusta senzualnost. U mladića, oko dvadesete mu godine, izoštrena je radost, kao neki suvišak života, no domala uslijediće umor, klonuće, popuštanje životne snage. Psihični su simptomi bolesti: gubitak pamćenja i nesposobnost izrazivanja tačnoga i razlaganja logičnoga; simptomi moralni: nezadovoljstvo sa svim i svakim i nemoćno isticanje svoga visokoga *ja*. Fizički, dolazi se na posljetku do sučije, do raka, do općenite paralize, dočim se u ženskog spola pokazuje anemija i histerija. Ovaki postaše Rimljani, u vrijeme opadanja, kad im se u žilama iskvari sok života; ovako, još prije njih, izrodiše se i drugi veliki narodi.[1] Da su posljednji Rimljani bili kroz razvraćeni, osim bezbroja drugih dokaza, klasično, u gnjevnoj svojoj oštrini, ostaje navijek svjedočanstvo, često navogjeno apostola Pavla: „Predade ih Bog u sramne slasti, u pokvaren um, da čine što ne valja, da budu napunjeni svake nepravde, bluda, zloće, lakomstva, pakosti".[2] A s Pavlovim hristjanskim gnjevom slaže se pogansko jadanje Rimljanina pjesnika Horaca, koji, malo prije Pavla, žali se ljuto, u glasovitoj odi, na brakove kršene, na nestidnost djevojaka, na mekoputnost mladića, odvrgnutih od čilog i snažnog roda, što potuče i Pira i stravičnog Hanibala i velikog Antioha, pa završuje bez nade da bi se više ikad od prisvojene te sramote rimski obraz oprao: „Što li sve ne umanji vrijeme zatorno! Dob otaca, od djedovske već gora, iznese nas nevaljanije, koji ćemo opet natragu rgjaviju ragjati".[3] Rakranu fizičnog kvara i moralnu izopačenost spoljašnja sjajnost rimska tek je prikrivala. Prazninu misli slabo prikrivala pusta reto-

[1] Tu nedavno, 1895 g., ljekar Damm, Nijemac, izdao brošuru, u kojoj on vidi takove pojave i u sadašnjih Europljana, pa svome narodu propovijeda preobrat k zdravijemu prirodnom životu. Za Rimljane, i sam sad mnogo spominjani Francuz Vogüé, u lijepo zaobljenom jednom periodu, ističe im truhlinu: „L'empire romain tenait l'univers et ne se tenait plus au dedans; magnifique, puissant, pourri". Jednako se sjajno zaodijeva i druga nova teorija naturalistična o dotamanjivanju najboljih i o lošem nasljednom preostatku, o rgjavoj natrazi.

[2] Treba to po cijelo čitati, u poslanici Rimljanima (I, 26—31).

[3] *L.* III, od. 6.

rika, srca prazninu pretjerana, laskava uglagjenost, kao u spadnutih sadašnjih Kineza, kojima je med na ustima a prevarnost u duši. Orijaški kip rimski iznutra bio šupalj; drvo, što se razvijaše do visine vanredne, točio crv. Nastupila neizbježna historijska nužda, da se kržljavo europsko čovječanstvo obnovi i pomladi. U oskudne žile rimskoga roda trebalo uliti krvi svježije, zdravije. Stoji u ovoj potrebi vokacija varvarâ.[1]

Ovo pitanje čilosti varvarske spram truhlosti rimske mi ćemo kasnije, na temelju suvremenih svjedočanstva, poglavito iz V vijeka, pobliže uzeti na oko. Ovdje dovoljno će biti, ako reknemo, da u kvaru rimskom, toliko naglašivanom, treba razlikovati vrijeme od vremena. Ljudstvo je u istini rastrovano, a stoji žig, udaren od apostola Pavla na neljude njegove dobi, ako se mi obziremo na samo visoko carstvo, carstvo prvih vijekova, i ako mislimo osobito na gospodu i na dokolnije pučanstvo, poimence gradsko, u carevini. Raskalašenost je očita; ona slavi u historiji još nečuveni triumf s izboritim umjetnikom opačine, s mladim Neronom. U orgiji kano da će se onda zbilja ugušiti obrazovani svijet. Poslije mislioca Tacita, poslije književnih ljudi, koji se do njega ističu, latinska knjiga uzela naglo opadati, sve niže i niže do mucanja pisaca augustovske historije, megju III i IV vijekom: sami pravoznanci, ta trajna dika rimska, još mogu da logično i tačno raspredu svoje misli. Nije mnogo bolja ni knjiga grčka. U III vijeku pojavljuju se na Zapadu, koliko i na Istoku, svi psihični i moralni simptomi propadanja: paraliza je blizu. Kad ali iznenada počinje okret.

Novo nešto i neočekivano vidimo u IV, pa i dalje u V vijeku. Od doba Konstantina I, niču pisci latinski i grčki, sve to većma brojniji i svježiji. Duševni su pregaoci opet tu: ima pjesnika kadgod poletnih, živahnih polemista, govornika, koji nisu retori, pronicavih historika, naučenjaka, filozofa. Na popríštu misli i osjećaja umjètničkog, regjaju se hristjani i nehristjani. Megju umnicima, u zapadnom kulturnom

[1] U mučni ovi spor još ulazi, na drugi način, škola prirodoslovna. Sjeverni čovjek, stasit, plav i dolikokefal (duge glave), tako zvani *Homo Europaeus,* bio bi pravi čovjek napram nižemu čovjeku, manjeg stasa, brahikefalu (kratke glave), *Homo Alpinus.* Gotovo u svačemu da je onaj sposobniji od ovoga. Stari Germani bijahu dolikokefali, a brahikefali velikom većinom ljudi rimskoga svijeta, te je eto naravno i razložno, što ovi u borbi za opstanak podlegoše. Nego, koliko je držati do protuslovnih indukcija antropologije u ovome poslu, pokaza nedavno Alfred Fouillet, u radu: *La Psychologie des peuples et l'Anthropologie* (Revue des Deux Mondes, 15 mars 1895).

jeziku, susretamo crkovne oce Laktancija, Ambrozija, Hieronima, Augustina, Salvijana, pjesnike Auzonija, Paulina iz Nole, Prudencija, Klaudijana. Politeist je ovaj posljednji, no visoko nadahnut, kao što je duhovit, i pored afektacije, neznabožački historik, Amijan Marcelin. Jasnoćom i tačnošću izraza, brzim kretanjem slikovitog stila, Hieronim bio bi i danas smatran velikim piscem, a svakako polemistom rijetke duševne jačine i čile žilavosti. Hristjanski njegovi nekrolozi skoro nedostižni su. Rekao bih, da ih sustiže istom Bossuet s klasičnima *Oraisons funèbres*[1]. U drugom kulturnom jeziku carstva, u grčkom, nisu manji od zapadnjakâ crkovni oci Bazilije, Gregorije iz Nazianza, Jovan Hrisostom. Sam car Julijan raspolaže oštrim perom, gdje mu ga god ne otupi poganička ispraznost. U Istoku, dohvata se nekako V vijeka malo pozniji historik Prokopije, kome cijena vele ne pada i kad se uporedi s historijskim uzorima stare Helade. A dohvata se IV vijeka Galijen, savremenik Dioklecijanov, genijalni začetnik naučnoga ljekarstva.

S knjigom i naukom tada ide, donekud, uporedo i umjetnost. Tanja je i nježnija od knjige umjetnost, te u kulturnih naroda knjigu i nauku jednakim korakom uvijek ne prati. Ipak, u IV vijeku, hristjanska misao budi takogjer zaspalu umjetnost. Nama su sačuvana svjedočanstva obilna o umjetničkim tvorevinama one dobi, i ako se same tvorevine ne sačuvaše, jer ih varvari ili rukom, ili nemarom svojim, upropastiše. Da se o tome i izravno sudi, dopuštaju još pogdjekoji ostaci: Konstantinova bazilika, za koju se pogrješno mislilo, da je

[1] Da je potreba uspješnog hristjanskog poučavanja nove govornike i pisce natjerivala na to, da budu prirodni i riječ da im bude odsjaj stvarnosti, te da se progju kićene frazerije, od naraštaja do naraštaja ponavljane megju poganicima, kaže nam sam Hieronim: „. . . propter simpliciores quosque multum in dejiciendo sermone laboravimus“ (ep. 10, ad Paulum senem, c. 3). A nagonila ih na to i ozbiljnost pravoga hristjanina: „Unde et nos leporem artis rhetoricae contemnentes, et puerilis atque plausibilis eloquii venustatem, ad sanctarum Scripturarum gravitatem confugimus, ubi vera vulnerum medicina, ubi dolorum certa remedia“ (ep. 118, ad Julianum, c. 1). Ali ova hristjanska naravitost, ovaj, da pomodnom riječju kažemo, verizam, ne ometa, po sudu Hieronimovu, visoke zamišljaje i pothvate književne. Darovitog jednog svog prijatelja on bodri ovako: „O si mihi liceret histius modi ingenium non per Aonios montes et Heliconis vertices, ut poetae canunt, sed per Sion et Itabyrium (Tabor) et Sina excelsa ducere! Si contigeret docere quae didici, et quasi per manus mysteria tradere prophetarum, nasceretur nobis aliquid, quod docta Graecia non haberet“ (ep. 58, ad Paulinum, c. 8). Sve će ove težnje i nakane književne zamrznuti bura varvarska!

poganski hram Mira, onda slike sv. Sabine i sv. Konstancije, i mozaik sv. Pudencijane.[1] Hoće li ko da pojmi skladnu umjetnost prvih slobodnih hristjana, treba da vremenom uzigje gore do ovih ostataka; da uzigje preko silnog poremećenja umjetnosti u carstvu bizantijskom. Kako varvari u zaposjednutom Zapadu spriječiše umjetnosti svaki plod, tako u Bizantiji, koju oni odasvud pritiskoše, utisak njihov izrvnu umjetnička pravila. Proporciju i perspektivu umjetnost ne bi sama po sebi nikad bila zaboravila, kao što ne bi bila sišla do tolikog izopačenja lica i tijela čovječjeg, do stravičnog izraza, do ukočenosti. Varvarsko olovo pade na nju. Uz pridošle ordije, gubi se umijeće, knjiga propada, a znanje nazaduje, dok prije dolaska varvarâ imamo samo zastoj III vijeka, pa pridignuće čovječanstva u IV. Još u oči varvarskih invazija, u arhitekturi, ako je i iščezla elegancija lijepih dana, ostajaše tek malo umanjena majestetičnost rimska. Po dubljem današnjem iztraživanju, koji se prenagljenim zaključajima i općenitim frazama ne zadovoljava, sad je već na čisto, da se iza duševne suhote žalosnoga III vijeka po Hr. javlja, po svoj rimskoj carevini, renesansa umne i umjetničke vrline.

Kako je pak latinština još uvijek prva u carevini, obnovljenje se ono očituje osobito u ljudi latinskoga govora.[2] Nisu, dašto, dostignuti klasični uzori latinštine. Latinski je jezik znatno niži; unj prodiru plebejske riječi i mnoge riječi nove za nove pojmove, pak i sintaksa stala popuštati. Ali knjiga pomlagjena bujno se razvija; ponajviše iskreni su pisci i pjesnici; imaju što da kažu. Donde pusta retorika vladaše svijetom, kao sada mandarinski pisarski kist što vlada matorom Kinom. Otkad je u Rimu carstvom zagušena politička sloboda, otad retorika sve to većma bude glavno u školi, gdje bi se, pri praznoći misli, gonio i pregonio šupalj izraz. Razvrgao se bio latinski govor do slatke blezgarije; u neduhatoj carskoj Arkadiji stihovi bijahu ili šturi ili ishitreni, ponajčešće. Pri toj stagnaciji, pomiče se eto nova ljudska energija. Osjećanje hristjansko, živo a sve više općenito, uzelo podavati govoru, na mahove, i iskrenosti i naravitosti. Hristjanstvo

---

[1] Ovo o bazilici i likovima uzimam iz knjige E. Littré-ove: *Études sur les Barbares,* Paris 1874, Introd. p. XX—XXIII, gdje je navedena ocjena stručnjaka Vitet-a. Littré, proslavljeni filolog francuski i poznati sljedbenik filozofske škole pozitivistične, nije se naročito bavio historijom, ali ova mu knjiga o Varvarima iznosi gdje i gdje podubljih razmišljaja historijskih.

[2] Vidi djelo latinista na glasu, Gastona Boissier-a: *La Fin du Paganisme,* Paris 1891, T. I et II.

diže duhove. Borba sa starom vjerom sa duša snimlje tromost, i svakoga goni da se rve *pro* ili *contra*. Minuše, za carstva, političke skupštine, minuše izbori, no hristjanska crkva donosi vladičanske izbore, a vladike hrle u sabore. Ako rimski *forum* umuknu, riječ iskrena, osjećana, odliježe u hramu božjem, riječ koja nije službena, ni panegirična. Niče na latinskom jeziku i živih knjiga vjerskih, gdje se izlažu nove velike koncepcije svijeta, ili se vodi polemika, što davno zargjalome oružju duha podaje oštrice i šiljak. Pisci svi nisu više kratka daha. Doduše, rječitost i pjesma još se često titraju frazom, neukusnom precioznošću prisiljenog oblika. Nego retori katkad postaju duboki Augustini, tromi naučenjaci postaju Hieronimi, polemisti prvog reda. Iskra je tu. U tome, ljudsku pamet jednako prosvjetljava rimsko pravo i nauka matematična; ljudsku riječ otanjuje slovnica, pjesništvo, govorništvo, gojeno gotovo preko mjere.[1] Glasovitim retorima municipije postavljaju kipove. Slušati ko dobro govori, bješe za tadašnji svijet najveća naslada. Ovakoj djelomičnoj renesansi daje ime IV vijek, pa se u V ona sve dotle nastavlja, dok pokrajine rimskog zapadnog carstva jedna za drugom sve ne ogrezoše u krvi i divljaštvu varvarskom. Nastade onda gluha noć, što se u europskim zapadnim stranama proteže daleko, čak do vijeka X, uz jedini trenutni blijesak i uzaludni pokušaj Karla Velikoga, da se civilizacija pridigne.

Trulež neizlječiv, anemija rimska, kojoj treba svježe krvi germanske, to su dakle prazne riječi. Rimsko društvo bilo se počelo vidati samo po sebi. Varvarâ vidarâ nije ni za što trebalo. Što varvari u V vijeku otimlju zemlje Rimljanima, ljude ubijaju, po gradovima i po dvorcima gospodskim pale i žare; što oni ruše hramove i bazilike, obaraju spomenike po sjajnim *forima*, razmeću i u pepeo prosiplju knjižnice, prelamaju vodovode, razrivaju ceste, haraju polja, te širom zaregjuje i glad i morija: tim lijekovima oni doista roda ljudskog ne okrijepiše. Pokvarenost rimsku sve veću i veću, i što ju napokon zacijeli priliveno zdravlje germansko, mi odrješito isključujemo kao uzrok propasti carstva.

Čas prije progovorismo o hristjanima i hristjanstvu. Taman dubokome utjecaju hristjanstva pripisati je postepeno vidanje rimskog

[1] U Augustinovo doba, megju IV i V vijekom, učionica je tako stroga, i naporan rad u njoj, da ovaj duhovni otac u najveće neprilike tužnog našeg života meće školu, pa vapije, nekako čudno za nas (*De Civit. Dei*, l. XXI. c. 14): „Ko se ne bi zgrozio i volio umrijeti, kad bi mu se predložilo, da ili smrt, ili djetinstvo, opet preturi?“

društva i neočekivanu obnovu knjige i umjetnosti kroz IV i V vijek. Hristjanska nova vjerska nauka, novo osjećanje, prekinu zastoj III vijeka, i u otančanu zamrlu krv rimskoga tijela uli životnu kaplju preporoda, koju mi ne nalazimo u varvarâ. Napredak čovječanstva bolje se mjeri visinom duha, nego li materijalnom civilizacijom, a niko toliko ne uzdignu dušu, koliko Isus iz Nazareta. Regbi da od njega nama dolazi, što je sada plemenitijega i uzvišenijega u dubini našeg srca. Vjerovao ili ne vjerovao u božanstvo Isusa Hrista, trijeznome je historičaru ispovjediti, da od hristjanstva silnije pojave u historiji nema. Za posljedice, velika francuska revolucija blijedi pred povijesnom činjenicom naviještene nove vjere, koja sruši paganizam. A u čistoj jezgri svojoj francuska je revolucija ponovila, suprot feudalnog reda u društvu, zahtjeve hristjanske. Htjelo se, ne htjelo se, od IV vijeka poslije Hrista pa do dana današnjega, čvrsta moralna podloga ljudskom društvu stoji u koje tri četiri stranice evangjelja Matejeva[1], u rečenicama tako zvane besjede na brdu. Hoće li podloga ikada s vremenom biti drugačija, ovdje ne može da bude govora. Svakako je sadašnje čovječanstvo dužno Isusu najveličajniji hram na onoj glavici do genezaretskoga jezera, gdje besjedu izreče.

Po nekima, dužni bi bili ljudi skoro toliko i Buddhi. I njegova religija u sjeti i u regjenju ćudi nalična hristjanskoj, prodrije u veliki dio svijeta, obnavljajući ga. Ali se ta obnova učini megju ljudima žutog plemena, izvan opsega naše civilizacije. Pa, sudi li se o drvetu po rodu, šturi su plodovi buddhizma. Mudrijima darova jalovu nadu ličnog uništenja, *nirvanu,* a prosti svijet, veliku masu, prepusti idolatriji. Ne treba da nas varaju neke sadašnje tvorine zapadnjačkog pjesništva. Visoka tužnjava, na primjer Leconte de Lisle-ova o svjetskome bolu, o sveopćemu jecaju na ovoj zemlji, prividno prislonjena na fantastični duh Indije, u samoj stvari izvija se iz nemirnog srca jednog Europljanina. U Istoku, dok se mašta mnogo titra, apatija koči srce, koje je prazno. Privolje se buddhizmu Kina u I, Koreja u IV, Japan u VI vijeku, od prilike u isto doba, kad se europski narodi odaše hristjanstvu. Duševna naobrazba toga krajnog Istoka niti iz daleka ne izdržaje uporegjenje s naobrazbom krajnog Zapada staroga svijeta, naše Europe.

Hristjanstvo nošaše u svojim njedrima civilizaciju uzvišenu, u glavnoj gdjekojoj strani bolju od grčko-rimske. Što vedre i ljupke, ali prirodom opijene grčke muze položiše nešto od svoga sjaja i

[1] Gl. V—VII.

poustegoše veselje svoje pred turobnom naukom, da je svijet griehom izvornim zamračen, te ga Hrist sopstvenim otkupom spase, mnogi ne mogu ni danas da ovo prežale, pa im je tako posmatranje svijeta u dnu duše mrsko. Ali iz hristjanskog pesimizma uzdignu se Bogu iskrena i ponizna čovječja molitva i izniknu moral uzvišen. Nauk hristjanski uvede u svijet dvoje nepoznato, a opet dvoje, prije poznato, no nenaglašivano hristjanskom strogošću i dosljednošću.

Ljudska pokoljenja prije Hrista ne znaju za čistoću u spolnim odnosima, kakovu je Hrist hoće. Do čistoće u ljubavi sve prirodne religije, pa i grčko-rimska, niti dogjoše, niti mogahu dolaziti, pogledom na ono što biva u prirodi, koja je plaha i divlja. Narodi u starom vijeku, što se tiče spola, ne poznaju stida. Ako su iz prva manje ili više uredni i čili, to je do prostih prilika surovog življenja; no, netom im se lagodnost života proširi, mahom ih zahvata bludni neobuzdani kvar, vremenom sve to veći. U Rimljana, moralno regbi uzdržnijih od drugih naroda, već za republike osjeti se potreba, da se proglasi *lex Scantinia.* Kaznio taj zakon uvredu nanesenu slobodnim muškićima, puštajući u to žrtvom svačijoj razvraćenosti brojno roblje, koje Domicijan uze u zaštitu, ali tek ono ispod sedme godine. Pa i sama *lex Scantinia* često padala u zaborav.[1] Pjesma Vergilova i Hadrijanova, čak i prigodna pjesma Ciceronova i Plinija mlagjega, pjevala bez zazora ono, što će hristjanski apostoli nazvati „opoganjenje tijela". Od dvanaestorice rimskih prvih careva, kojima Sueton u knjizi *De Vita Caesarum* potanko opisuje privatni život, čini se, da se dvojica ili trojica toj izopačenosti ukloniše. Iza njih, inače odlični Trajan nije zar bez prekora. Njegov nasljednik, Hadrijan, Antinou dodijeli apoteozu, i prizva najvrsnije kiparstvo, da ovjekovječi onog krasnog mladića iz Bitinije: ostaše poneki Antinoovi kipovi, uzor umijeća kao i bruke. Šta više, slomiti tugju snagu bješe obilježje muževnosti. Muške bordele u carstvu ukinu istom car Filip Arapin (254—9), valjda poluhristjanin, što neki vele. Kad bi ko ovdje htio iznijeti Židove, kao izuzetak u općem bludu, njega će odmah otrijezniti poznate riječi poganina Tacita: „projectissima ad libidinem gens[2]". Poganštinu Grci primiše od Semitâ, naročito od Feničana, a prilijepiše je Rimljanima.[3] Od pravila nije izuzeti ni

[1] Suetonii *Domitianus,* c. 8.

[2] Histor. l. V, c. 5.

[3] Prvi strogi Katon, govoreći sinu, uzalud opominjao: „Dicam de istis Graecis suo loco, M. fili, quid Athenis exquisitum habeam et quod bonum sit illorum litteras inspicere, non perdiscere". Rastaviti grčku prosvjetu od grčkog kvara ne bijaše moguće, u objemu prirodne reli-

sljedbenike religije dvaju počela, mazdejske Mede i Perzijance. Ako muželožništvo zabranjuje Zend-Avesta, kako i zakon Mojsijev, opet hristjanska stidnoća nije tu, a nije ni monogamija. Mazdeizam preporučio prikrvlje, kao bogoljubno djelo. Jednom riječju, Hristova vjera za navijeke uzdignu ljubav, te u samoj žili najdubljoj stala liječiti rimsku razvraćenost. I izliječi je samom obnovom savjesti čovječanstva, u koliko nered može sa svijeta biti uklonjen. Na tu stvar kazneni zakonik osvrnuće se istom kasnije, za cara Justinijana. Ljubav je megju hristjanima uredna, iz dna duše osjećana, i što je sustegnuta, daje većeg maha strasti oplemenjenoj Ona vjera očisti srca od rgje. Atenjani rekoše Pavlu: „Nešto novo mećeš u naše uši“.[1]

Drugo sasvim novo, čim hristjanstvo obdari svijet, jest sve dotle nepoznati nazor, da je individualna savjest sebi svoja te neodvisna od države. Riječ Isusova: „Podajte cesarevo cesaru i Božje Bogu“,[2] protumačena prvi put odgovorom Petrovim i Ivanovim pretpostavljenoj židovskoj oblasti: „Sudite, je li pravo pred Bogom, da vas većma slušamo, nego li Boga“,[3] proizvede veliku promjenu u mišljenju i ponašanju ljudi, koji od onda počeli ne podregjivati državi posebitoj, niti posebitom narodu, svetinju religijoznog uvjerenja. Dok se ovako spram države emancipirala savjest čovječje duše, oglasi se nešto nečuveno doslije: razlika dviju vlasti, svjetovne i crkvene. Isusovo „kraljestvo nije od ovoga svijeta“.[4] Sloboda savjesti, uz privezani joj pojam, da je crkva jedno, a država drugo, sačinjava jedno od osnovnih načela, na kojima počiva moderna civilizacija. Ali u staro doba i sama pomisao, da se grad može odijeliti od svojih bogova zatočnika, da se religijozno uvjerenje može rastaviti od poštovanog običaja otaca i od narodnog i državnog patriotizma, bijaše nesnosna, kao što i sablažnjiva. U Rimu, sakralno pravo pripajalo se pravu državnom Magistrat jedan, poslije sam car, bijaše *pontifex maximus*. Hristjanstvo, da proturi spasonosno svoje načelo o slobodi savjesti i o rastavi

gije, i obistini se s toga Katonovo proroštvo: „Quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet“. (Plinii Naturalis Historiae l. XXIX, c. 1, 7). Psihiatar Krafft-Ebing (*Memoriale*, trad. it. dell'avv. F. Forlani, 1895) kao da u laku ruku uzima grčki porok, kažući, da Grci uz to dostigoše vrhunac civilizacije. Stoji, da vanredno daroviti Heleni mogoše i pokraj toga razviti svoju prosvjetu, no, kad na brzo popusti tvorna snaga njihova duha, spadoše u svemu do take moralne niskosti, da ih prezreše i Rimljani, učenici im.

[1] Djela Apost. XVII, 20.

[2] Mat. XXII, 21.

[3] Djela Apost. IV, 19.

[4] Evan. po Jov., XVIII, 36.

crkovne od državne misli, pa da ga, kao mnogocjeno duševno blago, izruči nama, zapodjede očajnu borbu, borbu na život i smrt, s ogromnom rimskom državom.

U pogledu vjerskom, Rimljani bijahu, doduše, vrlo snošljivi. Njihova se snošljivost ukazivala, ako ne u vetim nekim zakonima, a to jače u svakdanjem životu. Svaka politeistična vjera lako da se otvara nazorima sa strane, a otvarala se naročito rimska, sva isprepletana golim obredima, no jalova, gotovo isprazna u nauku. Niti mitovi u njoj, barem potonji, nisu samonikli, nego se u Rim uvukoše osobito iz pjesničke Helade. Iskonska religija megju Italima izgleda kao mutni neki panteizam, privezan prirodi: Itali su ravnodušni, kad nisu bojažljivi, prema vjeri drugih naroda. Latinin strepi pred svakom tajanstvenom i tvornom silom prirode, što on zove *numen, genius*, i što može da bude gdjegod i tugjinsko. Bilo Rimljanima državno, pravilo ne dirati u strane religije svladanih naroda, osim slučaja očite raskvarenosti, ili ljutog nečovještva. Šta više, Rimljani, kad su u tugjini, boje se tugjih bogova, pa će gledati, da ih sebi umilostive. I na domu traže milosti od bogova inostranih. Dogjoše u Rim, iz Frigije velika majka Berekintska, iz Egipta Serapid i Izida, iz Perzije Mitra. Dogjoše i drugi. Kartaška je Tanit porimljena i posta *Dea Coelestis,* a suprug joj Baal-Hammon bude *Saturnus Augustus.* Već za rana pak svi bogovi prosvjetnih, i nekako srodnih Helena, bijahu nahrupili u Rim. Dok se na zasebnu vjeru grada za pravo ne obara, dotle pojedini Rimljanin može po najvećoj slobodi da sebi kroji politeistično svoje uvjerenje. Ta se sloboda kreće na širokom polju privatne religije, *sacra privata,* na koju se ne obzire država, pošto isključivo pripada porodici, *familia,* i rodu, *gens.* Nego sa hristjanima, što državnoj religiji vrijednost poriču, nema nagodbe. Rim ima svoju javnu religiju, dvojaku, *sacra pro populo,* što ih vrše za narod magistrati i sveštenici, i *sacra popularia,* koja, i nezvanično vršena, ipak primjenjuju se svemu narodu. Javnoj religiji središte je slavni Kapitol s hramom božje triade Jupitra, Junone i Minerve. Neprestajni tok rimskih pobjeda stvara za sve ljude još jedno veliko božanstvo, to božji Rim, *Dea Roma.* U vrijeme carstva zvanično bogosluženje u čast *Romae,* združene s carevim *genius,* jeste iskaz domovinske odanosti i lojalnosti, što ne smije niko da sasvim propusti. Hristjani, rastavljajući vjeru svoju od države, padoše u ljutu omrazu jednog dijela i pučanstva i književnika i mislilaca i careva, ponajviše revnitelja rimske veličine, polučene pomoću starih bogova. Svojim naukom hristjanstvo ne napada ni Rima, niti carske vlasti;

uči naprotiv, da valja pokoravati se i raskalašenim vladarima; ali, imajući u vidu svagda cjelokupno čovječanstvo i ničim neomegjašeno kraljestvo Božje, njegova je težnja šira od rimske i s rimskom istovetna nije. Ako i hristjanska vjera ne stoji, kad je ko pravo shvati, u izravnoj oprjeci s rimskim carstvom, eto opet nije narodna vjera. Ona ima zadaću, da od grijeha spase cijelo ljudstvo: „Nema tu Hebrejina ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškoga roda ni ženskoga; jer ste svi jedno u Hristu Isusu“.[1] Vjera je univerzalna, te razbija okvir suženog patriotizma. Uz to, lučeći dvije vlasti i čuvajući sukromni amanet unutrašnje savjesti, ta vjera nikad ne pokori se političkoj kontroli, niti podlegnu moći vlasti carske. Na nju okomi se najposlije carstvo svom težinom davnih i novijih zakona o religiji državnoj, dok prostadija po gradovima, već odavna, sipaše porugu i psost na njene sljedbenike. Uza sve to savjest svoju, odvojenu od državne misli, hristjani mučenici izniješe čistu i pobjedonosnu iz bijesne oluje vatre i gvožgja rimskog. Kroz patnju za uvjerenje individualno uzvisi se mnogo rimskih duša.

Hristijanstvo propovijedalo i ovo: što puniju socijalnu pravdu, uz duboki prezir bogastva. To ne bijaše novo, pošto u Izraelu proroci, i u svijetu helenskom i rimskom pojedini filozofi, tomu slično govoriše. Ama nov bijaše pokušaj, da se oni nazori djelom provedu. U početku, hristjanstvo kao da je religija puke sirotinje i uzajamne pripomoći. Prva se hristjanska općina od neke tri tisuće obraćenika u Jerusolimu ustrojava na osnovu zajednice dobara, istina, dobrovoljne, a ne prisiljene: „A svi koji vjerovahu bijahu zajedno, i imahu sve zajedno. I tečevinu i imanje prodavahu i razdavahu svima, kao što ko trebaše“.[2] Poslanica apostola Jakova diše prijetnjom protiv neobzira prema nižima: „Ako dodje u crkvu vašu čovjek sa zlatnim prstenom i u svijetloj haljini, i rečete mu: ti sjedi ovdje lijepo, a siromahu rečete: ti stani tamo, ili sjedi ovdje niže podnožja mojega . . ., biste sudije zlih pomisli“.[3] — „Gle, viče plata vaših poslenika, koji su radili njive vaše, i vi ste im otkinuli; i vika žetelaca dogje do ušiju Boga Sabaota“.[4] Pa pribrao Jakov cijeli nauk hristjanski u ovim jezgrovitim riječima: „Jer vjera čista i bez mane pred Bogom i ocem jest ova: obilaziti sirote i udovice u njihovim nevoljama i držati sebe neopoganjena od svijeta“.[5] Dakako, hristjan-

[1] Galat. III, 4 — Kološ. III, 11.
[2] Djela Apost., II, 44—5.
[3] II, 2—4.
[4] V, 4.
[5] I, 27.

stvo mnogo ne haje za prolazne oblike svijeta ovoga, pa ne će u društvenim odnosima da izvagja revoluciju naprečac, što može biti i krvava. Htjeti na jedan mah ukinuti ropstvo, bijaše, osobito u ono doba, koliko zadrijeti u sav red narodne ekonomije i vlasništva, te uskomešati cijelo društvo u nevidnim dubinama. S toga će apostol Pavao preporučiti: „Svaki neka ostane u onome zvanju, u kome je pozvan. Jesi li pozvan rob, ne brini se; nego, ako i možeš svoj biti, još radije rob budi";[1] no visoka motivacija preporuci briše i najmanju razliku medju ljudima, te u žili podsijeca ropstvo: „Jer koji je pozvan u Gospoda rob, slobodnjak je Gospodnji: tako i koji je pozvan slobodnjak, rob je Hristov".[2] Po drugoj riječi istoga Pavla, robovi i gospodari hristjanski „braća" su i „zajedničari u blagodati".[3] Braća su i po općenitoj dužnosti rada: „Ko ne će da radi, neka i ne jede".[4] Kad se promisli, da carstvo rimsko bijaše prepunjeno robovima prezrenim i podlim, shvata se golemi domašaj ovog nauka za društveni preporod i moralno pridignuće tadašnjega čovječanstva. Malo čas rekosmo, da ovo propovijedanje hristjansko djelotvornom svojom snagom bijaše kao novo. Ne viče razjareno u kletvenom proroštvu židovskom, niti usamljeno čami u grčkoj ili rimskoj knjizi, već kao silna struja prodire u svijet, da u društvu staro ruši i novo udešava. Još danas moralna odgovornost jakih i bogatih naprama slabima i ubogima kroza svijet se pronosi.

Dužnost zemaljskog rada za svakoga, uz isto nadanje u besmrtnost, izjednačuje hristjane. Ništi i ubogi primaknuti su srećnicima i bogatima, pa sve ih veže nerazrješivo hristjanska ljubav. Bratinstvo ljudi, ljubav bližnjega, ne bješe takogje nov glas u svijetu. Glas o megjusobnoj pažnji, nekako stegnut na izabrani narod, čuo se je već u Izraelu; po boljoj filozofičnoj misli, odjeknuo tamo amo i po prostranim krajevima rimske oblasti. Ali hristjani propovijedahu i nalagahu zamjenitu ljubav ljudsku energijom izuzetnom.[5] U novoj religiji ljubav Boga i ljubav bližnjega bijaše glavno, a sve ostalo posve uzgredno. Osjeće osnivač bristjanstva formalističnim Židovima, da o dvjema ljubavima, „o ovima dvjema zapovijestima visi sav zakon i proroci".[6] Riječ ἀγάπη, ljubav, dolazi čak kao oznaka braće hristjana

---

[1] I Korinć., VII, 20—1.
[2] Ib. 22.
[3] I Timot., VI, 2.
[4] II Solunj., III, 10.
[5] Vidi veličanstvenu gl. XIII u Pavlovoj poslanici prvoj Korinćanima.
[6] Mat. XXII, 40.

ili hristjanske crkve. Ista riječ već sipala iz usta najmilijega apostola Isusova. U prvoj svojoj poslanici, punu dužnost te vrline ističe on ovom izvornom izrekom: „Svaki, koji mrzi na brata svojega, krvnik je ljudski; i znate, da nijedan krvnik ljudski nema u sebi vječnoga života“.[1] Milosrgje hristjana bi čudo megju rimskim mnogobošcima, pa ga car Julijan svojima preporuči u velike Bezobzirna tvrda lakomost, što od pamtivijeka bijaše narodna mana Rimljana, omekšana je dojmom hristjanskim.

Naukom o čistoći spolnih odnošaja, o socijalnoj pravdi i o ljubavi bližnjega, ćudoregje rimsko bijaše, bez sumnje, znatno odskočilo kroz IV i V vijek. U V vijeku, Rimljani su, s kraja na kraj carevine, velikom većinom hristjani. Mnogobožačka vjera, radi blistava joj krasa i slavnih uspomena, po gradovima još se goji u srcu zakasnjelog kojeg estetičara, ili kojeg zatucanog konzervativca, a drži se, sa djedovskog praznovjerja, megju mnogim čobanima i težacima, naročito po mjestima i kotarima malo pristupnim, otkud i sljedbenicima njenim novo ime: *pogani (pagum, pagani)*. U opće su mnogobošci i varvari, *gentes,* te je otud druga oznaka: *gentiles*. O silnome širenju Hristove vjere megju pukom imamo, već iz polovice IV vijeka, neosporno svjedočanstvo jednog politeista. Amijan, gdje govori o punoj slobodi, pripuštenoj od cara Julijana svakoj hristjanskoj sljedbi, primjećuje, da je on to učinio za to, „kako se ne bi, pošto će razuzdanost povećati raspre (hristjanske), više bojao plebe jednodušne“[2] po carevini. Što se tiče brzine rasprostiranja bez fizične sile, Hristova je vjera jedina u historiji.[3] Ne rasturi ju štampa, malo joj pomože pismo. Pronese je govorena riječ, pa i ta češće šapatom, zbog progonstva. U vrijeme Neronovo, za većine apostola još živih, zateče se u stolnom Rimu hristjana „mnoštvo ogromno“, *multitudo ingens.*[4] U Julijanovo vrijeme, kao reći, cijelo niže pučanstvo, u bezbrojnim gradovima rimskim, već je pristalo uz novu vjeru. Još su soldati, u koje baš rado ne idu hristjani, i koji se dobrim dijelom unovačuju na selu, većinom pogani. U V vijeku za tim, Rimljani su hristjani, uz male izuzetke. Jamačno za

---

[1] III, 15.
[2] L. XXII, c. 5.
[3] Ovo se od nekih sad pregoni, a od nekih umanjuje. A ne će se o tome nikada sasvim na čisto doći, jer, i ako su svjedočanstva tu, svjedoci su se općenito izražavali. U prvim vijekovima, hristijane niko ne pobroja statistički.
[4] Tacita Ann. l. XV, c. 44.

Konstantina, hristjanina cara i gospodara, a uz to zamamljiva viteštvom i prikladnim tijelom, hrpe beznačajnika, kojima bješe do laskanja i carske milosti, srtale u modernu religiju, koja zato obuhvati mnoge raspuštene i raskvarene; no hristjanstvo i prije toga presvoji dio svijeta samom moralnom svojom moću. Milosrgjem, pravdom i čistoćom svojom, nova religija, dok ih obnavljala, pritegnu k sebi srca ljudi, a mnoge duhove nespokojne, s prirodom nezadovoljne, umiri tajnovita, pesimistična dogma o izvornom grijehu i otkupu, što bijaše tvrdi svod gragjevini Hristove vjere. Bolje, nego Epiktet u svom *Manualu,* Seneka u svojim razvezanim *Maksimama,* Marko Aurel u svojim *Mislima,* kazivala nova vjera čovjeku dužnosti, pošto mu odsijecaše dogmom, bez oklijevanja, otklen on na svijet dolazi i kuda ide. Dolazi, snižen nekom griješkom od iskona, kojoj kao da su vidni znakovi u velikoj nedostatnosti ove prirode zatorne, a ide u nadzemno carstvo Božje, s dušom iskupljenom i sa svojim tijelom prosvijetljenim i nekako poduhovljenim.[1] Stoici su, naprotiv, obećavali sreću kao ispraznu: duša se vraća te se slijeva, čestica bez zasebne ličnosti, u veliku dušu svemira. Epikurejci tvrdili naprosto: „Jesmo prah i sjen!“ Prirodoslovci rugali se svakoj vjeri u drugi svijet: „Takova slatka vjera doista ništi poglavito dobro prirode, što je smrt, i procjenjivanjem budućnosti udvaja još bol onoga, koji umire. Jer, ako je slatko živjeti, nikome nije to, da je već doživio“.[2] Rekosmo, da pod carem Konstantinom upade megju hristjane obilna natruna čeljadi nesvijesne i nepoštene. Nego i pored toga, usljed svježe nove vjere, pirio već po svijetu rimskom živi dah bolje ćudorednosti. Prema visokomu carstvu nizoko je carstvo, u moralu i u zakonima, čistije i pravednije. Možemo uzeti, da prava korupcija, a po prilici manja od pregjašnje, imaše još maha u ozloglašenim većim gradovima: u Kartazi, u Aleksandriji, u Antiohiji, u Rimu, u Treverima, u Carigradu.

Rimsko društvo V vijeka, makar imalo svoje poroke, obuhvatalo zaista što onda u rodu ljudskome bješe urednijeg, razumnijeg i plemenitijeg. Hristjani u velike cijenjahu obitelj, taj najtvrgji temelj redu privatnom i poretku društvenom, tu klicu zdravih ili nezdravih naroda. Hristjani, po načelu, ne smijahu izlagati svoju djecu, titrati se ženidbom i davati ili primati raspusni list. Strogomu hristjaninu

[1] σῶμα πνευματικόν. O hristjanskom uskrsnuću čitati je gl. XV Pavlove prve poslanice Korinćanima.

[2] Plinii Nat. Hist. l. VII, c. 55. Vrijedi vidjeti, što u cijeloj ovoj glavi umjereni Plinije navodi, kako bi čovječju besmrtnost pobio.

veza ženitbena bijaše nalik na vezu megju Hristom i crkvom. Ženska je glava u opće, po duševnom dostojanstvu, subaštinica milosti, jednaka muškarcu, i ako njemu u obitelji pokorena. Ovo bijaše teorija hristjanska, a historija posvjedočava, da je ta teorija stranom i u djelo privedena, ako posmatramo žene najvećma na vidiku, žene na prestolu. Iza Mesalinâ i Agripinâ, iza sramotnih žena samih careva najstrožijih, kao Marka Aurela i Septimija Severa, upadaju u oči, kroz IV i V vijek, žene čestite u položaju najvišem: Priska i Valerija, ona Dioklecijanova supruga, a ova kći njegova i supruga Galerijeva[1]; Helena, drúga prvoga Konstanca i mati prvoga Konstantina, po njem obraćena u novu vjeru; Euzebija, prekrasna i dobra, supruga drugoga Konstanca; Pulherija, sestra drugoga Teodozija i supruga Marcijanova, djevičanska i u samom braku. U istom su kolu tragične žene careva Valentinijana III i Maksima. Plemenit postaje brak i u najnižim slojevima pučanstva. U vezi megju ženskom slobodnom i robom ili poluropskim libertom zakon rimski vigjaše suložništvo, dok crkva sad vidi svetu tajnu. U opće, ženskinje ne smije da bude, kao doslije, predmet same požude. Svijet više ne vrvi k hramima, gdje stoje u kipovima mramornim mnogovrsne obožavane Afrodite ili Venere: καλλίπυγος, ἑταίρα, περιβάσια πάνδημος, πόρνη, što ih, po nagonima i izgledu prirode, uobrazi grčka mašta. Ako je ta raspuštena Afrodita neplodna, te i utječe na depopulaciju, pučanstvo se stalo pridizati, barem od Tertulijanova vremena, tamo od III vijeka. Obitelj se pročišćava od poganskog kala, nasložena u posljednje doba republike i u prvo doba carstva. Javlja se ćudoredna čistoća. Na čudo zaostalog poganskog svijeta, mnoge nasljednice najvećih imena rimskih uzor su svake kreposti. U vijeku Hieronimovu, ovakova jedna Fabiola, od krvi diktatora Fabija Maksima, „na osudu svilenih odjela, traži nošnju plebejsku i haljine ropske".[2] U IV i u V vijeku, da se na novo rodio Ovid, ne bi za cijelo našao široke čitalačke publike za svoju *Ars amandi,* niti Marcijal za svoja *Epigrammata*, koja, više nego li išibaše, kao naivno opisaše duboku raz-

[1] Ja tumačim prostim načinom Laktancijevo mjesto *(De Mort. Persec.,* c. 15): „Furebat ergo imperator (Dioklecijan) jam non in domesticos tantum, sed in omnes, et primum omnium filiam Valeriam conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit", te ih držim za nesumnjive hristjanke, od Dioklecijana prisiljene u poganstvo. G. 314 zlikovac Licinije dade ih obje umoriti u Tesalonici i tjelesa im baciti u more. Valerija je na glasu s nepokolebive odanosti svome mužu.

[2] S. Hier. ep. 77, ad Oceanum, c. 2.

vraćenost prljavog društva rimske prestolnice u I vijeku. Pometnuće i svaku protunaravnu bludnost hristjanstvo osugjivalo najstrožije.

Prvi nastojnici okolo povraćene ćudorednosti bijahu sveštenici hristjanski, ne samo zborom, nego i tvorom, što jedino vrijedi. Vijek IV s početkom V prozvan je vijekom velikih episkopa: Atanazija, Bazilija, Gregorija Nazianskog, Hrizostoma, Martina Tûrskog, Ambroza, Augustina. Uz one, koji povedoše hristjansko kolo, ne ćemo zaboraviti velikoga popa Hieronima. Koliko živoj riječi njihovoj, koja se zna dići iznad obične retorike, toliko svetosti njihova života divio se ondašnji svijet i otud crpao moralne okrjepe. Da hristjani, uznoseći ovake sveštenike, nisu nipošto pretjerivali, imamo opet svjedoka Amijana, koga u ovom poslu niko ne će otkloniti. Čudno je slušati iz usta toga poganika nehotnu hvalu hristjanskog vladičanstva. Koreći aleksandrijskog episkopa Georgija, kao rovara i denuncijanta, veli, da je zaboravio svoj čin, „koji ništa ne nalaže, do li pravo i blago". Opet koreći, prigodom krvavog izbora pape Damaza, kadno u jednoj bazilici pade jednog dana mrtvih do 137 ljudi, koreći, velju, veličje rimskih episkopa, ističe neke episkope u pokrajinama, „koje oskudna maloća jela i pića, hrapavost odjeće, pa i oči oborene k zemlji preporučuju vječnomu Božanstvu, i iskrenim štovateljima njegovim, kao čiste i skromne".[1]

U tome, milosrgje i pojam jednakosti sviju ljudi pred jednim Bogom, ocem sviju, sve više i više ublažívali ljuto načelo gragjanskog rimskog zakona o punom pravu osobnom. Zaludu se prepirati u kolikoj mjeri hristjanstvo, a u kolikoj stara helenska filozofija, u Rimu još za republike udomaćena, onda do IV vijeka sve većma moralno razbistrena filozofija neoplatonizma, onome okretu doprinesoše: tačnu mjeru megju ona dva utjecaja ne će valjda nikad niko moći pokazati. Već odavna, još prije nove religije, popuštalo materijalistično *quiritarno* pravo, dok se uvlačilo šire pravo ljudsko. Ali to stoji, da od prve polovine II vijeka, od cara Hadrijana, poče sve silnije kroz rimske zakone provijavati duh humanosti, i da je taj duh u najvećoj sili pod carevima hristjanskim. Odakle je Hadrijan, čovjek oštre ćudi a sveznali skeptik, primio pobudu blagosti u davanju zakonâ, mi ne znamo. Po zraku rimskom pirili onda podjednako i filozofija i hristjanstvo. Nego znamo, da se humanitarni obzir na široko očituje u nekim zakonima IV i V vijeka. Sa punim blagovoljenjem otpočeo Konstantin, pak idu za njim nasljed-

[1] L. XXVII, c. 3

nici. Sirotani, udovice, robovi, sužnji, svi nesrećnici, svi slabići, nalaze ili njege, ili olakšanja. Vlasništvo i vlast rimskoga oca. samosilnog gospodara, već otprije pouztegnuta, još se više uzteže: sin je vlasnik, a otac samo uživalac materinskog dobra, a sinovo je, što on teče, ne samo na vojsci, nego i u carskom dvoru; otac ne smije da prodaje sina, već ako to čini od najljuće nevolje, a u onom času, kad se sin rodi. Rob, koga donekud već branjahu zakoni, branjen je još većma. Ne samo, kako to već odredi Hadrijan, da za počinjeno zločinstvo sudac, a ne gospodar, smrću kazni roba; ne samo da za veliko zlostavljanje svog roba ima gospodar pred sucem odgovarati, nego ubica je gospodar, ako pri tome onaj umre. Robinja hristjanska, pa poslije i svaka druga robinja, ne mora se po primljenoj zapovijedi gospodaru dati na volju. Rob još nije pušten na slobodu; no teoretičnu podlogu ropstva uzdrmaće zakon time, što će do brza načelno proglasiti, da je čovječja sloboda nezastarivo pravo. Zakon sad strogo kazni otmicu i na zavoditeljima i na pomagačima; kazni čak i ognjem neke protunaravne bludnosti. Izloženoj djeci priskače se u pomoć. Tamnica ne smije da bude mučilište; jelo će biti dostatno, kupelj dozvoljena, a sužnji rastavljeni po spolu. Skraćeno je vrijeme preventivnog pritvora. Već Hadrijan ukinu sve privatne tamnice, a javne stoje sada pod blagim okriljem sveštenikâ. Imovina pogubljenih osugjenika ostaje u sve većoj mjeri rogjacima. Na osugjenike *ad metalla,* u rudnike, ne će se udarati žig; hristjani ne će *ad bestias,* da se krvavo bore sa zvjeragju. Na gladiatorske borbe ispriječi se odmah Konstantin, koji zabrani osudu zločinaca na ono rvanje. No je trebalo, da progje, usprkos ponavljanih edikta, cio vijek, dok posve prestadoše; strast bila jača od mrzosti hristjanske: u Polenciji gladiatori izigjoše u amfiteatru posljednji put na smrtnu borbu, kad ono monah Telemah, vjesnik mira, baci se megju borce i bi raskinut. Još prije boraba gladiatorskih, ukinu Konstantin starodrevno razapinjanje na krst, uz prelomljenje golijenî, valjda to i od poštovanja prema Isusu raspetome. Istina, pojavi se u kaznenim zakonima nižeg po Dioklecijanu na istočne oblike skrenutog carstva prije nepoznato spaljivanje zločinaca, i u postupniku učesta udaranje na muke. Ali hristjanski vladari zabraniše okrutne, ili gadne prikaze. Srestvom osugjenikâ na smrt, prestavljalo se na živo, po naravi, skončanje Herakla spaljena, ili Pazifaina ljubav; teatri i amfiteatri bijahu osobita legla bludnosti i okrutnosti, na koja žestoko napadaju crkovni oci; i same smiješne *atellanae,* u opće, bile prostačke i grube lakrdije; sve to hristjanstvo malo po malo

ubija, dok će ostati same utrke u hipodromima i pozorišni umjereniji komadi. Već prvi Konstantin, ugledan sa čistoće lične, zaredi zakonima strogim, katkad i preljutim. Ni u sebe doma ne poštedi u naglosti, možda bez pravog razloga, vrsna sina Krispa i ženu Faustu. U tom pravcu nešto malo bijaše započeo i Hadrijan, odvajajući javne kupelji po spolu. Teodozije I, da stidnost zaštiti, zašao je u samu kuću: ukloni od gozbe nepristojnu službu i pjevačice, i ne dopusti braka megju bratučedima. Dotaknu se hristjanstvo, da je ublaži, i uvrjede veličanstva, *crimen majestatis,* toliko ozloglašene pod carevima tiranskim: taka uvrjeda nije više kažnjena, ne zahtijeva li to car u svakom pojedinom slučaju. Besplatne gostionice, ξενοδοχεῖα, za siromašne putnike, i bolnice za nemoćnike, νοσοκομεῖα hristjani prvi osnivaju.[1]

Zakonodavstvo rimsko ogrija se ovako žarom novog nauka. Već rekosmo, da u svemu Rimljani bijahu postali moralno bolji. S toga ponešto čudan se ukazuje prigovor, kako da bi i hristjanstvo sa svoje strane doprinijelo rimskome padu. Prekor taj novoj vjeri prvi dobacili mnogobošci u V vijeku, koji podjednako jadikovahu nad potamnjelim Olimpom i nad povrjedom grada Rima po Alariku, i tvrgjahu, da razljućeni bogovi napustiše Rim, predajući ga varvarima. Francuska filozofija XVIII vijeka, zlo raspoložena prema crkvenoj tadašnjoj hierarhiji, što se ova činjaše kao krilo jedno feudalnome ustroju društva, bješe rada da onaj prekor prihvati, a pritvrdi ga Gibbon historijskim svojim znanjem. Još i danas, u mnogoj knjizi, isti prigovor se povlači, poduprt, dašto, ozbiljnijim dokazima, nego li bijaše onaj poganski o gnjevu bogova. No ni noviji dokazi, pobliže ispitani, ne stoje.

Ponajprvo kaže se ovo, da hristjani razvrgoše zgradi rimskoj starodrevne temelje, a ne imadoše vremena da temelja drugih polože. Kad hristjanstvo ovlada samim prestolom i idole obori, tim da je povaljen u isto doba i oni oslon, što ga rimski patriotizam nalažaše u rimskoj religiji, po cijelom svojem sustavu tijesno skopčanoj s državnom mišlju. Dakako da do toga oslona nije bilo mnogo držati, jer stara vjera i onako bijaše onemogla, te s njome uzljuljan i osjećaj moralne dužnosti, ali je ipak ta vjera bila tu, i na njoj počivaše, što se rimskog domoljublja i pregora još sačuva. Mjesto toga, ljudi se razdvojiše u dvije stranke, tvrdo se ušančiše u dva neprijateljska tabora, u hristjanski i poganički, pa megju sobom omražene zatekoše

[1] Vidi u pismima Hieronimovim.

ih varvarski tugjini. U bolesnom tijelu svako i malo uzdrmanje još dublje potkopava zdravlje: pobjedonosno hristjanstvo u nevrijeme potresa rimskom državom i još većma je oslabi.

Ovakovo razloženje dobro pristaje svakome okorjelu konzervativcu, ali ne` uvjerava. Bogovima grčko-rimskog panteona nije već bilo spasa, niti mjesta domoljublju s njima spojenomu. Religija, zapravo nevjerovana, negrljena od velike većine ljudi, bijaše posve prazna: njoj ostajahu, kao nekorisni nakit, sami spoljašnji obredi. Staru vjeru obori kod Grkâ individualno iztraživanje filozofije; počelo se isto vršiti i kod Rimljanina, još prije Hrista. Pojedina srca nabožna već se obraćahu drugim religijama, u suštini nedržavnim, nerimskim, i pokraj prividnog im pripoja s rimskom, kao n. pr. što bijaše bogoštovlje Serapida, ili Mitre; ili se obraćahu nastranim i mutnim koncepcijama neoplatonizma. U prazninu, otvorenu razornom silom filozofije, provali hristjanstvo. Zaista, prvim hristjanima nije stalo, da zasebni rimski patriotizam pridignu. Šta više, zgražahu se pred bogovima zatočnicima, pa i pred samom boginjom V i c t o r i a, koja pobjednome Rimu kroz vijekove na zlatnim krilima dohrli u pomoć. Zazirahu od vojničkog krvnog zanimanja i od svake službe opoganjene; igjahu putem mrzovoljasti, sumorni, tužni, kao da ih tišti rimska veličina i veselje. Ali vjera njihova obnovi u ljudima osjećaj moralne odgovornosti. Hristjanstvo se kosilo s tjesnogrudim shvatanjem starovjerskog patriotizma u Rimu, no dok svojom ljubavlju grljaše sve narode, naslanjalo se ipak na grčko-rimsku civilizaciju. Ova u estetičnom, a donekud i u etičnom pogledu, bijaše viša od prostih navika gruboga varvarstva. Što je bolje, to je hristjanstvu i milije. Stoji pak to, da od Konstantina u naprijed hristjanstvo se sasvim nagodi s rimskom državom. Išlo ono i dalje: prisvojilo rimski patriotizam, osobito od kada naobraženiji ljudi iz boljeg društva zanj zapristadoše. Bez sumnje, Isusova vjera u prvom redu gleda na čovječanstvo, te je baš u tome velika dika njezina; no ne isključuje, kao što misli Tolstoj, pročišćenog patriotizma: osugjuje samo nepravedni i strastveni šovinizam. Hristjanstvo, pregibivo u stvarima spoljašnjim, a prečvrsto i nepromjenljivo u jezgri svoga bića, moglo se sljubiti s Rimom, i sljubi se potpuno u IV vijeku. Vidjesmo gore, po Amijanovu svjedočanstvu, da o polovini toga vijeka, za vremena uzaludne reakcije Julijanove, pleba, mnoštvo po gradovima, bijaše kano listom pokršteno. Od onda krštenje napredovalo sve dalje, tako da možemo uzeti, e na osvit vijeka V najveći dio rimskog svijeta privolje se već novoj vjeri. A Rimljani su tada svi ovi hristjani.

Otma Rima grada po Vizigotima ni u jednoj duši ne odjeknu tako bolno, kako u onoj hristjanskog sveštenika Hieronima, ili barem niko drugi svog jada domovinskog ne izrazi žalosnije i rječitije. U veliko se pak pretjerava, kad se veli, da varvari zatekoše stanovnike rimske u ljutoj općenitoj omrazi radi vjere stare i nove, te u punom nehaju za sudbinu carstva. Starovjerci bijahu sada neznatna i nemoćna manjina, a koji od njih stoje u službi vojničkoj ili političkoj, odani su carevima i carevini rimskoj u istoj mjeri, kao i hristjani. Niti ciglog primjera ne zabilježi historija, da bi jedni ili drugi, iz megjusobne mržnje, carstvo izdali tugjincu. Jednako domoljublje rimsko grijalo prsa i poganska i hristjanska.

Za nas, nova vjera Hristova ne ošteti rimsku carevinu, naprotiv joj osvježi žitelje, kako kazasmo. Nego, u jednome moglo je biti bolje: u odnosu megju crkvom i državom, koji se razvi i utvrdi kroz IV i V vijek, te se ustali i za vijekove slijedeće.

Čudna je historija svega razvića onoga odnosa! S početka hula beskrajna i ljuti progon, najposlije beskrajno milovanje. Sin nekoga drvodjelje iz Galileje, prezrenog kraja mrske zemlje Judejske, gradi se za nepune tri godine sinom Božjim i kraljem, te svršava razapet, smrću prokletom za rogjeni narod, ropskom za Rimljane. Nekoliko prijatelja i pristalica razapetog, neukih i prostih, ribara i radenika ponajviše, izmegju kojih najučeniji su jedan poreznik i jedan tapetar, tvrde, da je na krstu skončani sopstvenom silom uskrsnuo, te ga svojim očima vidjeli, da je on Bog i spas čovječanstvu, i da će svi ljudi, bez ikakve narodne i staležne razlike, ako unj uzvjeruju i puteno življenje promijene, jednako poslije smrti uskrsnuti s dušom i tijelom svojim oduhovljenim. Takova religija bijaše ludost Rimljanima i sablazan Židovima, megju kojima poniče. Tu ludost pred ondašnjim svijetom naglašuje više puta najrevniji njezin vjesnik, Pavao. I zbilja, po cijeloj vanjštini, Isusova vjera bila apsurdna. Privrženici joj pokazivali se neuki, siromašni, neveseli. Sjeta ih odbila od svega tvarnog uživanja[1] tako, da Pavao reče: „Ako se samo u ovom životu uzdamo u Hrista, najnesrećniji smo od sviju ljudi“.[2] A svijet židovski i grčko-rimski vraćao taj prezir s punim prezirom tih nemilih čudaka: „postasmo“, veli isti apostol, „kao smetlište svijeta, po kojemu svi gaze do sad“.[3] Raste prezir i huljenje na trome i mrke čopore, kad se stalo po puku govorkati, da hristjani rade dvoje grozno: da

[1] „neuredno življenje“, po riječi apostola Petra (I posl. IV, 4.).
[2] I Korinć., XV, 19.
[3] I Korinć., IV, 13.

ubijaju, na noćnim sastancima svojim, malu djecu, pijući joj krv, i da čine rodoskvrna nedjela. Dvije potvore nikoše ponajviše iz pričešća i cjeliva hristjanskog. I uzvisitome duhu Tacita hristjanstvo se prividi kao opaka i bezumna supersticija istočna, te se zgadi na nju. Zakonitoj pripoznaji u carstvu ovakova vjera nije se nikako mogla nadati; ipak provuče se kroz pučki bijes, što goni hristjane preko II vijeka, i kroz promišljeni progon careva preko III i IV vijeka, od Decija do Dioklecijana. Šibali hristjane različiti zakoni: najprvi onaj o vjeri inostranoj, *superstitio externa*, pak onaj o skrovitim noćnim sastancima,· *agitare coetus nocturnos,* što bi se oni od nevolje noću sastajali i vršili bogosluženje. Pruživi zakoni o čarolijama, *maleficia,* i o uvredi veličanstva, *majestas*, mogahu takogjer da njima donose i muku i smrt. O veličanstvo najlakše se spoticali hristjani. zakraćujući kipu carevu, u sudnici, adoraciju tamjanom i naljevom vina. Odricati se božanskog Rima i cara mu, *deae Romae et Augusti*, bijaše uz to i čisto odmetništvo od otadžbine. Pritajivali se hristjani kako tako u udruženjima za pogreb, *collegia funeraticia*, pripoznatim od države. Udruge imahu vlastita groblja, imanje i blagajnu, i držahu svoje zborove i gozbe, na rokove; glava udruge, obično episkop, plaćaše porez te bijaše upisan u fiskalnoj knjizi. Ali i ovi zaklon provališe progoni najžešći. Da se hristjani zatru, konfiscirano je i samo groblje, u koje zakon inače ne ticaše. Zarudi najposlije zora velikoga dana, kada iza deset godina najljuće gonidbe, zasnovane Dioklecijanom i Galerijem, proglasi se god. 313 u Milanu, u zajedničko ime Konstantina i Licinija augustâ, sloboda savjesti, te i rastava vjerske od državne misli, za stanovnike carstva. Carski raspis, izdat na namjesnike po pokrajinama, štićaše slobodu hristjanske, kao što i svake druge vjeroispovijedi. Značajne su glavne riječi u poslanici: „Mi ovo držimo za spasonosno i posve razumno, da baš nikome slobodu ne zakratimo, prionuo on uz opsluživanje hristjana, ili uz onu religiju, za koju on cijeni, da je sebi najprikladnija, kako bi nama višnje Božanstvo, religiji kojega mi se slobodnim umom pokoravamo, u svemu svoju običnu milost i naklonost pokazalo.“[1]

[1] Zbog važnosti njihove, prenosimo ovdje riječi latinskoga teksta: „Itaque hoc consilio salubri ac rectissima ratione ineundum esse credimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus, qui vel observationi christianorum, vel ei religioni mentem suam dederat, quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum, benevolentiamque praestare“. Izvorni tekst latinski ovog carskog

*

Savremenik ovog dogagjaja, hristjanin Laktancije, prvi retor na Zapadu, ne samo da je zadovoljan s ovakim zakonom o svačijoj slobodi vjeroispovijedanja, već vapije sav ushićen: „Da slavimo dakle s klikovanjem triumf Boga, s pohvalama da uznosimo pobjedu Gospodnju, da je uznosimo molitvama danju i noću. Neka Bog utvrdi do vijeka mir, koji iza deset godina dade se plebi njegovoj!"[1]

Nazvasmo velikim danom oni dan, u koji Konstantin s drugom Licinijem proglasi, da je savjest slobodna, te da je država ne steže. Dotad nikad nije to oglašeno bilo, ni u jednom zakonu, ni u kakvom narodu. Velje ono čudo proizvede nauk hristjanski. Nego, na neizmjernu štetu čovječanstva, ustanova Konstantinova ne potraja dugo. Što starinski neslomivi nazor o potrebi tijesnog spoja megju državom i vjerom državljana, što ukorenjeni prezir države rimske za lično pravo, što napokon i želja klera, da politička vlast preuzme neki dio njegove privatne dužnosti i odgovornosti za obraćanje ljudi, učiniše, te carevi rimski opet postadoše progonitelji, ali u pravcu obratnom. Na hristjanske heretike, pa i na pogane starovjerce ca-

---

zakona nalazi se kod Laktancija (De Mort. Pers., c. 48). Grčki prevod u Euzebijevoj *Crkvenoj Historiji,* podudarajući se, utvrgjuje autentičnost Laktancijeva teksta, protiv kojega prigovori ne čine se opravdani.

[1] *Lucii Caecilii Firmiani Lactantii Liber ad Donatum Confessorem De Mortibus Persecutorum.* Parisiis 1844. Patrologiae T. VII. Laktancije, po svoj prilici iz Afrike, glasio se vanredno kao retor, te ga Dioklecijan pozva u obični stolni svoj grad Nikomediju, da tu predaje retoriku. Ostao u Nikomediji i u vrijeme Dioklecijanova progonstva, sve do poslije mira dana crkvi; valjda ostao do g. 306, a i kasnije bio tamo. Za neke mane nižega carstva biće nam dalje dosta važan svjedok, jer je taj ugledni učenjak iz blizine poznavao cara i dvor carski. Gdje se radi o samim materijalnim činjenicama, vele ne smeta, što on hristjanin govori o progonitelju. Euzebije zove Laktancija najučenijim čovjekom njegova vremena. Konstantin povjeri mu mlagjanog cezara, sina Krispa, u Galiji, da ga u svoj latinskoj knjizi izvješti. Laktancije ostario u Trevirima, gdje dovrši, pa posveti Konstantinu djelo *Divinarum Institutionum.* U Galiji i preminuo, doživjevši, star veoma, godinu 320, a valjda i Konstantinova *vicennalia.* Donat, kome piše, slavan je konfesor Hristove vjere: u progonstvu devet puta bi izmučen, u Bitiniji, a odleža u tamnici šest godina, do 311. Razglašeno djelce *De Mortibus Persecutorum,* kome se uzalud pokušalo poricati čak i autorstvo Laktancijevo, ovaj napisa, možda, pri kraju života. Izrazita tendencija knjige opominje, dašto, na opreznost, ali je Laktancije skroz pošten čovjek. Budući dugo u dodiru sa carskim dvorima, umrije ipak oskudan. Najposlije prezre i samo svoje zanimanje retorsko, što ne odgaja na kropost, nego na propredenu zloću, misljaše on.

revi tištali, dok se najposlije na njih oboriše s cijelom spremom svoje moći kazniteljne. Nepravovjerne i pogane oni plaše deportacijom i konfiskacijom, zatim smrću. Kad ovako rade uskos pitomom i pravednom duhu hristjanstva, oni misle, da rade njemu u prilog. Šteta bi velika, jer se činjaše nasilje, te tokom predugih tamnih vremena, naročito srednjeg vijeka, krv se ljudska radi vjere proli na potoke. Blaga neutralnost države, koja lično uvjerenje štedi, po taj način sinu za jedan tren s ediktom Konstantinovim, pa se za vijekove ugasi, čekajući XVIII i XIX vijek, da se opet povrati. A povrati se, i pored površnog protivnog vida, unutrašnjom snagom hristjanstva. Rastava dvaju kraljestva, duhovnoga, što nije od ovoga svijeta, i neduhovnoga, što je od svijeta ovog, nije se dala više iz Hristova nauka zbrisati. Ovaj alem-kamen ostade u skrovitoj riznici crkve.

Mjesto junačke životvorne same slobode (drugo i ne trebaše hristjanstvu), počinju se već pod Konstantinom, osobito otkad bude jedini rimski vladalac, od 324 god., sipati državne pogodnosti i milosti na crkvu. U zakonima ide uporedo, sve to većim mahom, preko IV i V vijeka, nemilost, ometa, progon, protiv heretikâ i idolopoklonikâ. Pod svoje stare dane sprječavao Konstantin poganičko bogosluženje. Divinacija, gatanje u budućnost, nije se odvajala od žrtve poganske, pa i carevi mnogobošci to oštrim okom nadzirali, radi buntovne opasnosti. Pravcem zadnjim cara Konstantina koraknuše sve dalje njegovi nasljednici hristjanski s nakanom, da staru vjeru upropaste i smrve. Zabraniše žrtvu privatnu, onda i žrtvu državnu, po tom odrediše zatvor hramova, puštajući, da ih danom zgodom ruše revnitelji, dok ih najposlije putem državnim i sami srušiše. Uz to sveštenstvu idolopoklonikâ oduzeše povlastice i prihode. Ko je starovjerac, njega rado ne gledaju u javnoj službi. Nasuprot, nova vjera obasuta je miloštama. Što padoše neke davne ustanove u opreci s hristjanstvom, megju njima one znamenite, ali prestroge, koje raznim načinima zakidivahu celibat, u tome bijaše malo ili nimalo štete. Nikakova šteta ni u tome, što nedjelja i veliki godovi hristjanski budu dani zakonskog počinka. Mala neprilika i u tome, što dani časnoga posta budu dani sudbene karne vakacije. Moglo još prolaziti i pravo azila za crkve, pa i uzdržna im dotacija godišnja, a za crkovne osobe, za kler, oproštenje malne sviju gragjanskih tereta: glavarine, svakog kulučenja osobom i životinjom, dužnosti municipalnih, onda preteških. Ali povrjeda načela gradjanske jednakosti rasla time, što su osobe klera otete općenitoj jurisdikciji, te imahu posebni svoj sud. Pošto se pak, po nauku

apostolskom, cijenilo za vjernike sramotno, ako bi se sudu nevjernikâ utekli, postaše episkopi, u gragjanskim parbama hristjana, sudije čak bez priziva. Ovo bilo posve novo. No rekoh: sve to moglo kako tako prolaziti. Ovake ili slične olakšice i povlasti od vajkada uživaše sveštenici poganski, *sacerdotes* i *flamines*; s druge strane, Rimljani ne držahu, koliko mi sada, do pune pravne jednakosti gragjana. Ali carskim sve to jačim milovanjem hristjanstva, pojavi se opet opasnost, da, po tijesnom spoju obiju vlasti, državne i crkvene, postrada veliko načelo, javljeno Isusom: vjera je jedno, a država drugo. Iz onog prijesnog prijateljevanja, iz milosti materijalnih i sudbenih, učinjenih kleru, iskoči, po analogiji davnog cara *pontifex maximus*, novi car, koga Grci, gipkom i laskavom riječju, označiše kao ἐπίσκοπος τῶν ἔξων, episkopom spoljašnjih poslova, i na brzo će označiti kao ἰσαπόστολος, jednakim apostolu. Car pokrovitelj saziva koncile, i koncilskim zaključajima, u stvarima i dogme i stege, podaje zakonsku tvrdoću. Već prvi hristjanski car, Konstantin, pribiva episkopskim saborima, premda on to čini zamoljen, niti se njemu, vjerniku prostu i prostodušnu, ikad htjede gospostva nad svojom crkvom. Spase se, uz veliku muku, iz svjetovnog zagrljaja dogmatika hristjanska; spase se, u početku, i slobodni izbor crkovnih vladika, koje bira kler i pučanstvo svakoga grada, bez careve potvrde. Ali slobodni izbor vladika, toliko važan za sav crkveni život, na skoro će državnome pritisku podleći. Mala je odšteta, što u to vladika postaje najvigjeniji vijećnik u kurijama municipalnim, i što često puta sjedi u vijeću carskom. Niti je dovoljna naknada za izgubljenu samosvojnost, što sada niče nova jedna teorija o carstvu hristjanskom. Visoki car rimski, dočim izvagja jedinstvo ljudskoga roda, postavljen je za to, da olakoti crkvi spas čovječanstva: jedan Bog na nebu, jedan car na zemlji. Ova nerazbistrena teorija biti će povod, u srednjem vijeku, trvenju, pak i strašnomu okršaju izmegju dviju vlasti.

Ama najžalosnije, pri novome spoju, jest ovo: duševni grijeh, zbog koga je odgovarati Bogu, postaje i svjetovni zločin, koji neumoljivo kazni zakon. Kazna sve to žešća snagje redom sve krivovjerce i idolopoklonike. Od djece Konstantinove pa do cara Marcijana, kroz IV i V vijek, carska ruka piše teže iza težih zakona vjerskih. Idolopoklonstvo je najprije ruženo i ometano, onda ukinuto kao religija državna, pa gonjeno zapljenom dobara i smrću sljedbenikâ. Što se tiče hristjanskih inovjeraca, sami Teodozije II, u prvoj polovici V vijek od jednom navali na dvadeset i dvije hereze. A do-

godi se, da je otkad dokad car pokrovitelj u rasudi griješio, te bi sam postao heretik, čime bi nastao u carevini darmar vjerski. Kad bi se hristjanska mnenja razišla, kad bi se hristjani medju sobom rascijepili, jedni bi druge gonili još žešće, nego oni to činjahu s poganima. Bijes hristjana zavagjenih upade odmah ovima u oči: politeisti ne poznavahu megjusobne sporove zbog vjere. U mnogobošca Amijana označeno je jednim živim izrazom ono ljuto prepiranje: car Julijan, veli on, „znao iskustvom, da nema zvjeradi ljudma opasne, kako su većim dijelom kivni na sebe hristjani“, razdvojeni.[1] A svagjali se, ne samo radi dogme, nego i za izbore svojih episkopa. Kazasmo, kako krvavo prodje u Rimu izbor pape Damaza. U istom vijeku IV desi se čudo u Africi, koje se posljedicama svojim protegnu i na vijek V. Radi izbora episkopa Donata porodi se velika i strašna šizma. Razbojničke rulje toljagama oružanih ljudi idu naokolo, pa mlate, ubijaju i pustoše, kano da prokonzularna Afrika nije rimska pokrajina, već nekakva pustopaš neobuzdanih divljaka. U sve ovo upiru poneki sadašnji historičari, kako bi i ovom teškom neprilikom hristjanskog medjusobnog krvljenja dokazali, da je nova vjera i s ove strane kriva rimskoj propasti. Ali je dokaz premašen. Dopuštamo, da bijaše nevolja i žalost, što je fizična sila unesena u vjerske raspre; žalost, što hristjani brzo zaboraviše lijepi svoj nauk strpljenja i ljubavi; žalost, što se grijeh protiv dogme istovetio sa svjetovnim zločinom. Dok se pretjecala Božja odmazda na onamošnjem svijetu, rušio se na ovomu gragjanski mir. Ljute unutrašnje svagje bijahu doista rimskoj državi na štetu, no do koje mjere, niko trijezan ne smije reći, a da bi to do mjere ubitačne bilo, niko ne može da prosudi. Priča se, da Vandali, kad provališe u Afriku, nagjoše saveznikâ u ostacima progonjenih Donatista; no niko ne će tvrditi, da ne bi Genserik Afriku osvojio, kad ne bi tih ostataka bilo. Arapi će kasnije od carevine istočne otrgnuti Egipat i Siriju, gdje vrijaše nezadovoljstvo mnogih, progonstvom sa vjere iz države kao istisnutih; no i bez toga, koliko mi možemo suditi, Sirija i Egipat bili bi jednako potpali pod vlast arapsku. Krvili se hristjani na svoju i na državnu štetu; ali to ne bijaše simptom opadanja. Razmetali se i raspaljivali se radi uvjerenja; preživo njihovanje bijaše svakako bolje od tromog nehaja, od duševne poganske. Samo šteta, što hristjani IV i V vijeka ne potrebitu ravnotežu megju svojim žarom vjerskim i hristjanskom.

[1] L. XXII, c. 5.

Izlučismo ovako iz uzrokâ rimske propasti tobož duboku rimsku iskvarenost, pa, dašto, i novu vjeru Hristovu, koja nasuprot, po našem mišljenju, postojeći kvar u društvu izliječi. Uzroke propasti treba nama drugdje tražiti. Naći ćemo ih u trojakome pravcu. Prvo, ali nije baš glavno, jer to donekud ispravi dojam nove vjere, jest opadanje broja žitelja u carevini; drugo, glavnije, sasvim loša financa, uz lošu upravu potonju; treće, to najglavnije i najkobnije, nedovoljan ustroj carske vojske. Izlažući ove uzroke, ujedno ćemo iznijeti prilike društvene i političke u carstvu V vijeka. Malne s istim prilikama u društvu, i sa djelomice istom pridržanom upravom rimskom, otpočinje varvarsko doba u sredovječnoj historiji.

Nisu nam posve dostatni podaci o razmjerju žiteljstva u rimskoj carevini. Narodna ekonomija i statistika, to su moderne znanosti. Stari historici ne bave se mnogo sa srećom i domaćom privredom nižega pučanstva. Tacit, duboki posmatrač sviju prilika političkih, a u isto doba psiholog, koji prodire i vidi u najspletenijim naborima srca svakog vlastelja, svakog gospodara, obično prolazi mûkom preko udesa sitne čeljadi i velikog broja ljudi. Demografija nije posao rimskih pisaca. Ipak po vijestima fragmentarnim, što do nas dopriješe, stoji žalosna činjenica, da je po Italiji i mnogoj pokrajini rimske države broj žiteljâ, osobito slobodnih seljana, odavna počeo da opada. Mali posjednik poljski bio dika i snaga starog Rima; medju takim ljudima Rim birao nesravnjive vojnike svog junačkog doba, nepobjedive legionare.[1] A uprav te posjednike, usprkos sviju pobjeda i svega plijena, stala pritiskivati kućna nevolja. Ovomu zlu prvi je razlog taj, što osvojene zemlje dijelom najmanjim dolažahu u vlasništvo tih seljačkih vojnika, dočim velikim dijelom padahu drugamo. Zemlje, koje bi se svladanim narodima u manjoj ili većoj mjeri otele, postajahu zaista, po nazivu, *ager publicus populi Romani,* dakle državno dobro sviju Rimljana; ali država bi to brzo dala u zakup i posjed bogatašima, koji za to plaćahu i ne plaćahu odregjenu daću, ili bi zemlje prodala i njima i prometnim spekulantima, ili stalno pridržala za se. Niži puk, pleba, skoro uvijek s teškom se mukom ima boriti, da se dogje do opće podjele takovih zemalja, da se, naime, odredi naselbina, *colonia.* Mrdan bješe to posao iznijeti agrarnu rogaciju i zakon provesti. U carsko doba kupuju te zemlje mjesna i inostrana gospoda, a i sami namjesnici; otmjene neke po-

[1] Plinije (Nat. Hist. l. XVIII, c. 5) donosi rečenicu prvoga Katona: „Fortissimi viri et milites strenuissimi ex agricolis gignuntur, minimeque male cogitantes“.

rodice iz Rima i Italije preseliće se radi toga u pokrajine. Stvarali se ovako, već za republike veliki, sve to veći posjedi, *latifundia*. Što ne bi razdano i rasprodano od državnog polja, posta, za careva, svojina carska, te pripade, takogje kao *latifundia,* carskome *fiscus,* koji se obogaćivao i zapljenom osugjenikovih dobara. Latifundije se sastavljale, usljed osvoja rimskog, još jednim putem, komercijalnim. Zakraćivali Rimljani slobodno trgovanje, *jus commercii,* općine s općinom, i od plemena na pleme, megju svladanim narodima. Zabrana ova padala na nekretnine, ostavljene pobjegjenicima. Uz to Rimljani mogahu da slobodno prodaju i kupuju, pa bi kupovali zemlje, uz samo natjecanje mještanâ. Isto se pravilo primjenjivalo i na baštinjenje nekretnina. Na ovaki se korisni posao osobito dao moćni rimski nobilitet, kome bijaše zazoran svaki drugi promet i druga izruka, pak k sebi prikupi veliki dio zemalja po Italiji, a i po pokrajinama. Pridogje zarana i jedan zakon, da ovo uskori. Plebiscit iz prve godine drugog kartaškog rata zabrani, u ime pristojnosti, senatorima i sinovima senatorskim, biva najvišoj gospodi, pomorsku trgovinu s velikim lagjama, kakovu je tjerahu, na primjer, prvaci u Kartazi. Optimate onda obuze, udvojenom žestinom, rimska davnašnja požuda za poljem; obuze ih, pri tadanjem osvajanju svijeta, u razmjeru ogromnom. Sa te pohlepe tančali, ginuli, manji posjedi, dok je strpanim golemim posjedima oskudijevala i svestrana njega i težačka ruka. U vrijeme prvog carstva senatori ne smiju da idu u provincije bez carske dozvole, no to njima malo ili nimalo priječi tečenje zemlje, u toliko više, što se senatska aristokracija stala ispunjati iz samih provincija. Oskudica bije tanke posjednike u Italiji još drugim povodom. Kad tokom vremena, iz prva Sicilija i Sardinija, pa poslije kartaško zemljište i Egipat, postadoše rimske žitnice, mali poljski proizvoditelj nije mogao, po primorskim i pristupačnijim predjelima Italije, izdržati trgovačku utakmicu množije inokrajnog žita: ovo se prodavalo jeftinije, nego li žito italsko. Plebi pak u gradu Rimu, kod *frumentationes*, prodavala je država dovezeno žito uz cijenu vanredno obaljenu, a kasnije ga i darivala na prosto. Ekonomska ova neprilika bila ponešto slična današnjoj u Europi, navlastito u Njemačkoj, gdje se agrarci tuže, da rusko i američko žito uzbija cijenu žitu domaćemu, proizvod kojega ne naplaćuje se. Ako su sad žalbe zemljoradnika u središnjoj Europi pretjerane, jer njega manje ili više štiti carina, mali posjednik u Italiji, a i u rimskoj carevini, ni zašto ne pretjeravaše nevolju svoju.

Za malog posjednika nastupao je crni dan i zbog posebnih društvenih odnošaja u Rimu. Dok on najgore prolažaše, dotle veliki po-

sjednici, svijetla gospoda, ostajahu bez štete, a do prigode i povećavahu svoje latifundije. Prostrane svoje zemlje gospoda dala obragjivati po svojim robovima, a ropska ruka manje stajaše od ruke slobodnoga težaka. Rimsko svestrano osvajanje i ratovanje ponudi za malu cijenu, skoro u svako doba, na svakome tržištu, robove, te robljem prepuni se Italija, onda i sve druge strane rimskoga carstva. manje ili više. Gdje pak oranica ni ovako ne bijaše izdašna, veliki je posjednici pretvarahu u korisnije pasište, ili u voćnjak. Na šeničnoj oranici rod je sada u Francuskoj od 10 do 12, a u Engleskoj, kažu, trostruko toliki. U Etruriji, i još gdje u Italiji, za posljednjeg vremena republike, bacala šenica do 15, ali vijek kasnije, za zadnjih Julijevaca, po većem dijelu Italije, kao istrošene, već ne daje nego 4. Osobito troma i nemarna ropska ruka ošteti teženje polja.[1] Izgledalo to nekako kao slabo živa sadašnja plantaža u Americi, samo što se gojilo voće i marva, mjesto šećera i kafe. Doista, još nekako ostajahu izdašni vinogradi i maslinici; vina italska, na velikom glasu, nalažahu, i ako ne svagda, progju; no najposlije u Italiji, radi inostrane pripuštene utakmice, i ovo donekud zakrknu. U to, srednji a naročito niži posjednici bijahu prisiljeni, da malu svoju baštinu napuste i prodadu: dakako, baština kupnjom prelažaše u ruke obližnjeg gospodina, koji bješe rad zaokružiti još bolje svoju latifundiju. Ovako, padom završjede, umanji se u Italiji, i po mnogoj pokrajini, oraća zemlja, ta stara italska majka žita i slobodnih ljudi. Pretjerano pasište na posljetku izlazi, u Dioklecijanovo doba, na vidik time, što žito, barem u Istoku, postaje skupo, a meso jeftino.

Mimo izložene prilike, što u Rimu smetahu održavanju slobodnog seoskog puka u dovoljnome broju, red nam je spomenuti još jednu. Razvitak civilizacije poveća i umnoži u carevini gradove, pa gradovi privlačahu k sebi znatan dio obližnjih seljaka. Od iste okolnosti šteta se neka već opaža i u modernoj Europi. Statistika pokazuje, da ovo zadnjih trijest godina (1865—95) gradovi u Francuskoj primamiše i progutaše do $^{7}/_{100}$ seljačkog svijeta. U opće, dolazi tamo, što je na selu najokretnije i najvještije. Što biva u Francuskoj, već zaredilo, gdje još jače, gdje slabije, i po ostaloj naprednoj Europi.[2]

[1] Plinije (Nat. Hist. l. XVIII, c. 6, 7) osugjuje ovo značajnim riječima: „Coli rura ab ergastulis pessumum est, ut quidquid agitur a desperantibus“.

[2] Uzme li se kao grad svako mjesto sa više od 5,000 duša, onda gradski svijet u austro-ugarskoj monarhiji (i u Hrvatskoj) već se približava petini, u Španiji četvrtini ukupnog pučanstva. Četvrtinu već

A ovoj neprilici kao da pravog lijeka nema. Neprilika leži u tome, što se ovako seoske općine oslabljuju s jedne, dok s druge strane ukupno se pučanstvo zemlje izlaže zastoju, a i nazatku, što se tiče broja. U gradovima, manje se djece ragja i brže se umire. Živahnim i krasnim središtima gradskim posuta Francuska, uz seljaštvo, koje brojem ne raste, kori se sa degeneracije, kao što negda i rimska carevina s kitom monumentalnih njenih gradova.

Opadanje slobodnog seljaštva bijaše, kako već napomenusmo, staro zlo u Rimu. Zlo uhvatilo maha odmah iza svršenih kartaških ratova, kad se latifundije stadoše na ogromno razvijati. Čim se Rim preobrazi od proste seljačke u moćnu i kulturnu državu, puče i tu, kao svuda, jaz izmegju bogatašâ na jednoj i oskudnikâ na drugoj strani. I sami ubitačni kartaški ratovi, gdje Rim do krajnosti nape i stroši svu silu svog seljaštva, bez sumnje doprinesoše smanjivanju njegovu. Zapuštene male baštine idu u druge ruke. Velikodušni gospodin rimski, Tiberije Grako, jadikuje, da divlja zvjerad imade legla svoja, dok pobjedonosni sinovi Italije nemaju ni kuće ni kućišta, niti domaćeg žrtvenika, te ne znaju gdje bi glavu svoju zaklonili. Ali kartaško zatorno ratovanje bješe nevolja prelazna. Take se rane zacijele, kad nije raka u organizmu. Rak ležao u zasebnim sad izloženim načinima stvaranja neizmjernih zemljišnih posjeda u državi rimskoj. Gospoda, vlasnici latifundija, smakli Tiberija, pa i brata mu Kaja. Agrarne rogacije dvaju tribuna ne ispraviše ništa iz temelja. I ako, po onda preduzetoj podjeli državnog zemljišta megju potrebnicima, poskoči broj cenziranih i oružju sposobnih Rimljana, to bi lijek za čas: zlovolja optimatâ u provagjanju Grakovih zakona i crna sudba dvoje braće zastraši daljnje reformatore na veliko, u pravcu agrarnom. Mali posjed po novo sve većma nazaduje, a s njim i malo slobodno pučanstvo u polju.

Da doskoči opadanju broja Rimljana od stare korenike, kao utopljenih u sve većem broju roblja, libertâ i tugjinaca, pak ujedno da im pročisti obitelj, car August proturi s mukom glasoviti svoj zakon o ženidbi, *de maritandis ordinibus*. Kad on, god. 18 pr. Hr., iznese

---

premašuje u Francuskoj. Taj je svijet u Njemačkoj i u Italiji poskočio na kakvih 30, u Belgiji i Holandiji na 35 po 100. Po istočnoj i po sjevernoj Europi gradsko pučanstvo nije nego od samih 10 po 100, po prilici; no maldane skroz industrijalna i glavničarska Engleska, uz Škotsku, sasvim iz reda izlazi sa svojom čitavom polovinom žiteljâ u gradovima. U ostalom, način označivanja seljaštva nije jednak. Po jednom statističnom računu, Francuska za god. 1894 iskazala bi čak $^{48}/_{100}$ seljaštva (cultivateurs).

o tome predlog kao *lex Julia,* jednodušno zabaciše ga komicije; prodrije zakon istom dvaest godina docnije, te dobi običnije ime *lex Papia Poppaea,* po onogodišnjim konzulima, ponovnim autorima. Megju uživačima rimskog svijeta bilo se uvriježilo ono, čemu odavna već bijahu se privikli uživači svijeta grčkog: tromi egoizam i strepnja pred razdiobom obiteljske imovine svjetovahu ili neženstvo, ili brak skoro neplodan sa jedno ili dvoje djece. Naravno, smrti nadmašivale rogjenja izmegju tih samoživih mlitavih gragjana. Po zakonu Augustovu, svi rimski gragjani i gragjanke spadaju u dva razreda: u roditelje, *patres,* i u nevjenčane *caelibes,* gdje su i *orbi,* vjenčani, a bez poroda. Prvi uživaju velikih povlastica, drugi, osobito *caelibes,* imaju neprilika. Prezren je bećar svaka muška glava, koja se ne ženi do 25, ili se ženi iza 60 god.; prezrena je i ženska, koja se ne udaje do 20, ili se udaje tek iza 50. Ovaki nisu mogli primati nikakvih oporučnih ostavština[1]; čeljad u braku, no bez poroda, primahu samu polovicu; od svog supruga čak i suprug ne nasljegjivaše nego deseti dio. Tako otpala dobra, *caduca,* igjahu na druge naravne baštinike s djecom; inače, pripadahu javnom eraru. Tekli obilni probici iz prava troje djece (četvero u libertâ), *jus trium liberorum:* oproštenje od svakog danka i tutele, pravo u Rimu na dvostruki dio pri distribucijama; skraćenje ocu jedne zakonske godine za svako dijete, pri tražbi magistratura. I u Francuskoj neki publicisti sad predlažu jače oporezivanje neženjâ, kako bi se množenje puka unapredilo[2]. Sve ovo kazasmo možda i preveć potanko, samo da se vidi veliko, ali uzaludno nastojanje Augustovo. Ne samo što se je njegov zakon kojekako obilazio često, nego ekonomski nagon k nagomilavanju nekretnine bio jači od zakona. Ne pomože, 'dašto, ništa ni čudno odregjenje cara Hadrijana, da se i samim zločincima ima otpuštati dio kazne prema broju djece. Smanjivanje slobodnih poljodjelaca ne prestade; latifundije, posredno ugrožene Julijevim zakonom, što ciljaše na umnoženje članova porodice, te i na diobu velikih dobara, ne razlomiše se. Carevi hristjanski ukloniše, kako je naprijed rečeno, Augustove ustanove, no nova vjera, u zamjenu toga, s druge strane.

---

[1] Od kolikog zamašaja bijaše ovo u Rimu, pri sveopćem običaju takih ostavština, razumjeti je najbolje znanim primjerom odvjetnika i otmjenika Cicerona, koji od branjenika svojih i od prijatelja primi oporukama ogromnu svotu od 20 miliona sesterca, to, kao da sad ko reče, od nekakovih 20 miliona fran.

[2] Osobito se namjerava rodnijim porodicama olakšati porez, srazmjerno broju djece.

s moralne, učvrsti obitelj.[1] Pored sve velike brige Augustove, a zatim i crkovne, slobodni seljaci još jače udaraju u nazadak i latifundije rastu. I hranilišta za slobodnu siromašnu djecu, mušku i žensku, zamišljena i prvom započeta od cara Nerve, po tom na naše čudo, jer šta takovo sad ne vigjamo, najpodašnijom rukom dalje razvijena od cara Trajana i njegovih nasljednika, malo pomogoše. Bolest seoske depopulacije zaredi iz jedne u drugu pokrajinu carstva. Kad promislimo, da u rimskoj carevini veća polovina pučanstva imaše biti težačka, lasno razumijemo, da je nedaća seljakâ rimskih bila zlo veliko.[2]

Niti zakonom proti raskošnom celibatu, niti uredbama dobrotvornim, ni preduzetim katkad popunjivanjem spadnutoga broja žiteljâ po

[1] Da je hristjanstvo s prednošću, što ju spram braka pridaje djevičanstvu, naškodilo, kroz monaški život, množenju puka, to se u često tvrdi, pa i sam Boissier (*La Fin du Paganisme* t. II, p. 424) donekud to dopušta. Ali se u obzir ne uzima, da hristjanstvo učini rimsku porodicu bez sumnje plodnijom, i da uztezanje od braka bješe tek savjet za malinu, koja bi težila za savršenstvom. Monaško pak življenje nije se još na Zapadu silno razmahalo u IV i V vijeku. U ostalom, ovo pitanje nataliteta mnogostrano je i zapleteno. Po najnovijem proučavanju talijanskoga statističara Bovia, narogjenje u Europi, izmegju godina 1874—94, pokazuje težnju za opadanjem posvuda, gdje civilizacija odskače. U Francuskoj, za prvi put u godini 1896 broj rogjenih premašen je brojem umrlih za 17,813. A čudnovato je, da sada baš u zemljama latinskim, osim dašto Francuske, narogjenje ne nazaduje, već se dosta visoko drži. Visoko je u Španiji, Portugalu, Italiji i Rumuniji. Isto biva u Rusiji i u Srbiji. Preko oceana, demografična pojava opadanja zahvati i anglo-saski rod u Sjedinjenim Državama Amerike, kao u Massachussetu i u Virginiji, dok se rod francuski plodi u Kanadi. Amerikanci, što im nije od trijebe jaka vojska, mudruju: manje roda na stablu, no je ljepši. Ipak umanjivanje ženidaba nije lijepo. Po svemu ovome bilo bi zaključiti, da se August, u carevini već naprednoj, donekle borio protiv skoro prirodnog jednog zakona. Nestašicu ljudi u nekoliko ispravi najposlije u rimskoj državi, po našem mišljenju, budno hristjanstvo prvih vremena.

[2] Za čisto razmjerje težakâ, u carstvu, prema gradskim žiteljima, mi ne znamo. Da ih bijaše dobra pola, tek nagagjamo, uporegjujući, pod ovim obzirom, carevinu rimsku, na primjer, sa današnjom Francuskom. Uporegjenje ovo nije posve samovoljno. U Francuskoj, pri svoj velikoj industriji, teženje polja ostaje glavna izruka, kao što bješe i u Rimu. Zastoj u porastu pučanstva opaža se i u Francuskoj. U mnoge gradove franceske sele se, kako gore kazasmo, ljudi iz polja, kao što se seljahu i u mnoge gradove rimske, ispod pritiska latifundija. Francuska broji $^{40}/_{100}$ zemljoradnika; za carevinu rimsku mi uzimamo ponešto jači broj njih.

kolonijama, ni čestom emancipacijom roblja, nije se stalno nasporio prirast slobodnog rimskog pučanstva u polju. Ako su ženidbe bile plodne u Egiptu i u Africi, odatle mala korist Rimu. Jednom prirast Rimljana biva ogroman, kad ono u početku III vijeka konstitucija cara Antonina Karakale protegnu rimsko gragjanstvo na sve ondašnje slobodne ljude u carevini, koji ne bijahu Rimljani. Broj Rimljana časom naraste onda na golemo. Ali tim ne ustavlja se širenje latifundija i opadanje slobodnog poljskog žiteljstva. Hristjanstvo moglo je stegnuti nestašicu ljudi, no ne ukinu latifundije. Kroz cijelo vrijeme carstva kao da neodoljivi ekonomski zakon skučuje slobodne seljane u okvir sve to uži. Svjedočanstva o tome poznata su i više puta navedena, a čine se neoprovrziva.[1] Da spomenemo glavnija za carsko to doba.

Odmah u I vijeku, za Julijevaca, agronom Kolumela, isto kao i filozof Seneka, govore o velikim posjedima s nedostatnim poljskim radenicima. Da su ogromne, nevjerojatne, latifundije već gotove i izvan Italije, dokazuje jedno nedjelo Klaudijeva nasljednika, Nerona. Kako bi se dočepao njihovih dobara zapljenom, dade on ubiti šest velikih posjednika, koji sami državahu, kao imanje svoje, polovinu čitave pokrajine Afrike. Prema prostoru slaba je, naravno, proizvodnja na takim latifundijama: da u Laciju ne bude glada, treba puku dovoziti žita iz prekomorskih krajeva, a vino sa Kiklada, iz Betike i iz Galije. Kroz to bogatuni, bezbrižni rimski veliki posjednici, šepire se po svojim prostranim zemljama. Tada, za Vespazijana, stariji Plinije, dozivajući u pamet djedovsko pravilo, nek se manje sije. a brižnije ore na posjedu nevelikom, napisa riječi, toliko puta privedene: „Latifundije upropastiše Italiju, pa eto već i pokrajine“.[2] Što on drugdje hvali, baš u Italiji, rodnost polja u žitu, u lozi i u maslini, pa i marvu plemenitu, to nije u izravnoj opreci s pregjašnjom njegovom tvrdnjom, najmanje pak to pobija tvorbu za seoski

[1] Izmegju sadašnjih pisaca ovih prilika ističe se valjda najprostranijom erudicijom, svakako rijetkim oštroumljem, nedavno preminuli francuski naučenjak, Fustel de Coulanges, koji je sklon misliti, da je nazadak rimskih seljana sada veoma pretjeravan, po starim svjedočanstvima u neku ruku zlo shvaćenim *(L' Alleu etc. pendant l' époque mérovingienne,* Paris 1889, p. 22—3). Fustel onim onakim vijestima stavlja nasuprot nekoliko drugih vijesti povoljnijih. Nego, regbi, zlokobno opadanje ostaje opet izvan svake sumnje.

[2] Nat. Hist. l. XVIII, c. 6, 7. . . . „latifundia perdidere Italiam, jam vero et provincias“. U tom povodu, Plinije navodi gore spomenuto Neronovo nedjelo protiv šestorice velikih posjednika u prokonzularnoj *Africi.*

puk ubitačnih latifundija. Na latifundiji biva obično, da se strana jedna zapušta, a druga vanredno gaji na raskoš.[1] Te latifundije, ili drugim izrazom gospodske *villae,* već u početku I vijeka zahvataju, po Tiberijevu kazivanju u Tacitu, „prostora neizmjernog".[2] U istoj prvoj polovini ovoga vijeka neki krajevi, otprije jako naseljeni, kao da su prazni žiteljâ. Oko Rima grada stvara se pusta *Campagna;* srednja i donja Italija stranom opustješe. Od Italije još gore isprazni se klasična, ali od uvijek malo plodovita Helada. Krvave smutnje, ratovi, gubitak prvenstva u svijetu i političke slobode, ustuk trgovine i prometa, to sve pogodi usred živa srca narod helenski na rogjenoj staroj zemlji: na njoj davno već vigjale se kao same lešine nekad slavnih gradova. Je li to vjerovati, cijela Helada, u II vijeku poslije Hr., nije mogla da postavi više od 3000 hoplita, biva pravo oružanih vojnika. U tome, gospodi rimskoj svejednako proširuje se poljska imovina. Mi sada u Europi i u sjevernoj Americi poznajemo glavničara, vlasnika rudokopa i željeznica, industrijalaca, koji su grdni gavani, u svijetu doslije nečuveni; ali rimska gospoda poljska ne nagje još sebi ravne. Mnogima je imovina kao jedna provincija, seljaštvo kao čitavo pučanstvo. Mlagji Plinije, koji se ne smatra bog zna kakovim bogatašem, hoće da kupi sebi gospoštinu za 3 milijona sesterca, a daruje rodnome svom gradu Komu latifundiju, koja u zakupu baca do 30,000 sest. na godinu.[3] U društvu rimskom po-

[1] S toga Plinije (ib.) postavlja na prvi pogled čudno ovo pravilo: „bene colere necessarium est, optime damnosum", a prislanja ga na uvigjavnost starih: „Temerarium videatur unam vocem antiquorum posuisse, et fortassis incredibile, ni penitus aestimetur, nihil minus expedire, quam agrum optime colere".

[2] Ann. l. III. c. 53 „ . . . villarum infinita spatia". Svak vigjeniji hotio da ima *villu.* Plinije (Nat. Hist. l. XVIII, c. 6, 7) iznosi primjer L. Tarija Rufa. Ovaj bio čovjek „antiquae alias parsimoniae". Zbog hrabrosti vojničke podiže ga August do konsulata i nadari ga velikim novcem. On novac utroši, „agros in Piceno coemendo colendoque *in gloriam*".

[3] Sesterc je težinom 20 centima jednog franka, no po moći kupovnoj vrijegjaše barem pet puta toliko. Ali nam je primijetiti, jednom za svagda, da ovo o novcu mi kažemo onako po prilici. Neki, povodeći se za talijanskim ekonomistom Cibrario-m, uzimali su cijenu žita za mjerilo kupovne snage staroga novca. Sada je dokazano, da se kupovna ta snaga ima opredijeliti ne samo sa cijenom žita, ili druge hrane, ili zemlje, ili salara, ili soldatske plaće, već sa sravnjenom cijenom svih stvari skupa, potrebnih, pače i korisnih žitku ljudskom. Kako su pak za ovakovo sravnjivanje u opće nedostatni podaci iz starijih vremena, naravno je, da skoro svako historijsko procjenjivanje jedne svote novčane u nečemu zapinje.

stojana je težnja k velikome vlasništvu, pak ovo povećavaju i same slučajne bijede carstva. U drugoj polovini II vijeka, pri početku vlade Marka Aurela, rat s Partima unese kugu iz Mezopotamije u rimsku državu. Po jednoj vijesti, možda pretjeranoj, kuga utamani polovicu svega ljudstva u carevini: iz grada Rima, na gomile se izvožahu lešine, naslagane na kolima svakojakim. Kuga razrijedi pučanstvo, poput one u Justinijanovo doba, ili one grozne o polovini XIV vijeka. Uz bolest zaredi i gladinja strahovita, pa, na crne glasove iz carstva, uzmiješa se sav svijet varvarâ u svojim dubinama, da navali na Dunavo i na Rajnu. Slegoše se nebrojene rulje Germanâ, Sarmatâ, a po svoj prilici i Slavenâ i Turanâ. Od god. 167 do 175, onda od 178 do svoje smrti u god. 180, valjda kugom, Marko Aurel, po junačkoj dužnosti, suzbijao neprestano silne one navale, te je na bojnom polju do šest puta proglašivan pobjednim imperatorom; no tad u carevini zija praznina žiteljâ. Uz svu kratkoću svoju, jedna vijest daje nam pogledati u neiskazanu bijedu onoga vremena, u pretešku krizu u polju. Vijest kaže: car „bezbroj ljudi varvarskih naseli na rimskoj zemlji“.[1] A kroz ovi čemer i doseljene mnoge težake varvare, latifundije se sve jednako slažu u još veće gromade. Za Septimija Severa, na razmaku II i III vijeka, baštine, *fundi,* manjih i srednjih posjednika često nalazimo prikupljene u jedno veliko vlasništvo. Govorilo se onda o „groznoj nestašici ljudi“. Bez sumnje, to bijaše posljedak kuge, no ga valjda u to uporedo ulaze i latifundije. Malo za tim čujemo opet o silnim *villama.* Vojskovogja, a potonji car, Aurelijan, ratujući u Traciji, u doba cara Valerijana, od gotskog plijena pridade privrednoj jednoj *villi* carevoj, zar u blizini Rima, do 500 robova,

[1] *Scriptores Historiae Augustae.* Capitolini M. Ant. Philosophus, c. 24: „infinitos ex gentibus in Romano solo conlocavit“. Više puta nam je vijestî uzimati iz tako zvane Augustovske Historije, kojoj je duži naslov: *Vitae diversorum principum et tyrannorum a divo Hadriano usque ad Numerianum, a diversis compositae.* Rukopisi ove zbirke carskih života postradaše, što vremenom, što podmetanjem prepisačâ, a i sami pisci, sa svojom opalom skoro pučkom latinštinom, i sa slabom duševnom sposobnošću, nisu u svemu pouzdani. Ima njih šestero: *Vulcatius Gallicanus, Aelius Lampridius, Aelius Spartianus, Julius Capitolinus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus.* Življeše u doba Dioklecijanovo i Konstantinovo. Pojavila se je u Njemačkoj preoštra kritika, koja pisce hoće da stjera dolje ka kraju IV vijeka, pače cijeni i to, da su svi životi valjda patvorina jednog ciglog autora; no kritika ne može da po imenu kaže falzifikatora, niti da mistifikaciji iznosi čisto razumljivog razloga. Gdjekoji falzifikaciju prenose u još docnije doba, u početak V vijeka.

2000 krava, 1000 kobila, 10,000 ovaca i 15,000 koza.[1] U sredini III vijeka carstvo imalo preturiti još jednu bijedu izvan reda: car rimski Valerijan dopade, što se do onda ne bješe čulo, sužanjstva u Perziji, i pod njegovim sinom Galijenom nasta beskrajna anarhija, kao da će se carstvo raspasti. Opet svom silom oboriše se varvari, u prvom redu germanski Goti. Dugotrajnom borbom, dok varvare nadbijahu, Rimljani iz nova ujedinili carstvo. Pa šta bi s latifundijama? Takogjer iz ove nevolje ispadoše cjelovite i povećane. Sve se većma one proširuju, s pustolinom u jednome i luksuriozno gajenom zemljom u drugome kraju. Početkom IV vijeka, javlja se, u natpisima, nova riječ *massa,* gromada, što čistije označuje velike zemne komplekse, sastavljene od različitih *fundi.* Prostorijom i dohotkom jesu kao velike sredovječne knežije ta dobra bogataških porodica. A ti golemi spahiluci češće se raširili i zaokružili, ne samo krivnjom vremena i nedaćom malih posjednika, nego i pohlepom posjednika većih. Varvari već pritisli zapadne pokrajine; zapadno carstvo izdiše, a lakomo ono gramženje ne popušta. Barem to stoji, da crkovni ljudi viču na velikaše, na stvaratelje sve to jačih latifundija. U V vijeku Salvijan ni o čemu oštrije ne govori, koliko o otimanju zemalja. Otimlju se nevraćenim zajmom, kamatom, strahom, nasiljem. Prema idealnome jednome otimaču on se obraća riječima: „Kraj tebe niko ne može da bude bez bojazni, niko ne može da živi pouzdano . . . . S malih posjeda njihovih mičeš svoje susjede, sa imanja i iz doma bližnje svoje. Zar ćeš ti jedini naseliti zemlju?"[2] S ovakog otimanja tugjih baština Salvijan kori čak i ljude svoga staleža, sveštenike.[3] Ako je

[1] Hist. Aug. Vopisci Aurelianus, c. 10.

[2] L. V, c. 11.

[3] L. V, c. 10. *Sancti Salviani Massiliensis Presbyteri De Gubernatione Dei Octo Libri.* Lutetiae Parisiorum, 1865. Patrologiae T. LIII. Salvijan, rimski Gal, valjda rodom iz *Colonia Agrippina* (sada Köln), proveo kroz V vijek svoj dugi život, vidio okolo sebe varvare, već naseljene u velikom dijelu zapadne pole rimskoga carstva, i dočekao samu propast ovoga. Rogjen krajem IV, ili početkom V vijeka, življaše još u godini 496, u dubokoj starosti. Koliko veoma strog i pobožan pop crkve u Masiliji, toliko i darovit pisac, ostavio nam znamenitu knjigu *De Gubernatione Dei,* o vladavini Boga. Knjigu ovu u velike upotrebiše hvalioci varvarâ, da im historijsku vokaciju dokažu. I mi ćemo knjigu navoditi više puta, pa hoćemo ovdje odmah reći, zašto i kako je napisana. Salvijan, očevidac neuklonivog rasula rimskog, svjedok strave svijeta pred Atilom (451—3) i grozne oštete prestolnog Rima po Vandalu Genseriku (455), slušao jadanje suvremenika svojih: da zlotvori napreduju, dok je loša sreća ljudi dobrih; da „je varva-

4

u carevini i prestala „grozna nestašica ljudi", mislimo, usljed hristjanstva, opet težacima je zlo i naopako. Preko Salvijana čujemo jecaj njihov. Veliko ono vlasništvo prelazi u varvarsko doba.

Ovo gonjenje malih posjednika s baština njihovih i siljenje visoke gospode ne bijaše, doista, korisno po državu rimsku. Ako se hoće, može se uzeti i to kao sporedni uzrok propasti carstva. Glavnim pak ne smatramo ga, pošto je bilo drugih država, silom gospode i poniženjem seoskog puka sličnih rimskoj, dok i pri tome stajahu jake prema neprijatelju sa strane. Rusija, na primjer, do naših dana, imala je veliku gospodu sa skučenim žiteljstvom u polju, a opet bila moćna u ratovima. Pa i sami varvari, u rimske pokrajine upadnuti, novog kakvog rasporegjaja za društvo ni sobom donesoše, niti preduzeše. Varvari se samo nametnuli kao novi gospodari. Ona aristokracija rimska na latifundijama, gdje polomljena i zamijenjena varvarskom, a gdje združena i ojačana njome, bude poglavitim supletačem mreže feudničke, u koje se europsko društvo ulovi za mnoge i mnoge vijekove. Društvene prilike rimske donekud stvoriše društvene prilike srednjega vijeka. Ako se rimsko društvo i pogorša pod varvarima, osta ono netaknuto u glavnim vrstama svoga rasporeda. Radi toga nam je uočiti sve staležne razlike u carstvu V vijeka.

---

rima mnogo bolje, nego Rimljanima" (l. III, c. 1.); da Bog ne haje za zemlju, ili, ako i gleda na nju, ljudskim zgodama ne će da ravna, niti da ljudima upravlja, već mu je dosta da njima na onome svijetu sudi. Premda Salvijan veli, da ni sam „ne poznaje tajnu i savjet Božanstva", zašto varvari napreduju, dok zlom upravom sve rimsko propada, za njega opet promisao Božji nije tako skrovit, da se ne bi mogao, skoro svagda, pameću ljudskom vidjeti i dokučivati. Ovu tezu čisto vidljive skrbi. ravnanja i sugjenja Božjega u svijetu, on raspreda, zanesenim srcem, slikovitim stilom i preživom riječju, kroz osam svojih knjiga, što ih sastavi zar odmah iza pljačke Rima po Vandalima. Ali je teza kriva. Promisao Božji, upravo za to što je previsok, slabim umom našim često u historiji mi ne shvatamo. Salvijan, gonjen prisvojenom mišlju i nakanom, da već ovgje na zemlji vidi posvuda Božju pravdu, naslikava nesrećne Rimljane potamnijom bojom, a srećne varvare u gdječemu prikazuje bolje, no što oni zaista bijahu. Jetka ironija i sarkazam Salvijanov, pa i njegova za V vijek krasna latinština, ne smiju nas zasjeniti. S toga, svjedočanstvo njegovo, inače dragocjeno, o rimskom nevaljalstvu i o vrlinama varvarskim mi ćemo naprijed primati s nekim oprezom. Nevaljalstvo rimsko Salvijan mjeri ne samo o prave hristjanske zapovijedi, već i o savjete savršenosti evangjelske. Sa visine svoje svetosti on Rimljanima hoće da poriče čak i ime hristjana, kako to običavaju činiti propovjednici, i ako lično manje strogi *od* Salvijana.

Ljestva rimskoga društva ima više stupanja, a na zadnjemu dolje, naravno, stajahu *servi,* robovi. Od Rimljana nije niko statistički izbrojio roblje po svemu rimskomu carstvu, ali po mnogim činjenicama posredno zaključujemo, da su robovi brojem bili pretežniji od sviju ukupno slobodnih ljudi. Za slobodna Rimljanina imati pod rukom jednoga dva li roba, bijaše znak domaće oskudice. Dašto, velik broj potrebnika nije roblja držao; no obratno, na stotine i stotine robova, kad ne na hiljade, rabotalo pojedinim bogatašima, trudilo se kao zanatlije u domu i kao radnici u polju njihovu. Služili i taštini, raskošju, gospodarove obitelji. Ne ćemo pretjerávati, uzmemo li, da je u carevini ponekad bilo ropskog svijeta do kojih 60 ili 70 miliona. Dobar dio njih privregjivao gospodaru u tvornicama i u zanatima. Robovi težaci zovu se *servi rustici.* Težake robove nadzire jedan (a i više njih na velikom imanju) od gospodara postavljeni rob, *villicus*; drugi, *cellarius,* brine se za njihovu hranu; treći i četvrti, *actor* i *procurator,* veći su od sviju, u nižem carstvu, pa oni vode račune, prodaju i kupuju, i do potrebe gazdu zastupaju, kao poslovogje njegove. Drži u šutnji i u redu roblje neki *silentiarius.*

U stara doba, društvo, što je više naobraženo, tim više počiva na podlozi ropskoga rada i tim više treba roblja. Razvijeno bogastvo i uživanje jednih bijaše plod tvarne zarade drugih. Bogastvo rimsko, kolosalno medju narodima staroga vijeka, stvaralo se većim dijelom ropskom rukom golemog broja ondašnjeg pučanstva. Kad u potonje vrijeme republike i u prvo vrijeme carsko mah preote uživanje samih materialnih dobara, kad se raskoš bezmjerno poveća, ta je raskoš uzdržavana najviše krvavim žuljevima ropskoga ili poluropskoga svijeta. Bez ropske rabote teško bi bilo shvatiti, kako to, da u prekratko vrijeme, naročito za Antoninâ, gradovi po carevini natrpavaju se spomenicima i ispunjaju se svakim sjajem. I za samu spremu kolonijâ, za prvo zidanje gradjevina u novom gradu, Rim uvijek raspolagao, uz rad svojih legionara, još više rabotom svojih robova. Svijet rimski, što se veseli, počiva na svijetu, što radi i ropskim svojim znojem proizvagja bogastvo: na jednoj strani pjesma, koja se više puta izoštrava u neskladnu ciku jednoga Nerona ili jednoga Heliogabala, na drugoj sumornost i tuga. Samo što, na razliku od običaja kod drugih naroda, rogjeni slobodan čovjek na zemlji rimskoj nikada ne mogaše, to već odavna, da u ropstvo padne. Ali pusto roblje primaklo se iz tudjine, i znojilo se krvavo. Navlastito poljski robovi i privatnikâ i države, mimo pruženi im *canon* za kukavnu

potrebu svakdanje hrane, ekonomsku svoju privredu dobacivali ne samo gospodarima, nego i plebama gradskim, koje stranom življahu u besposlici, a bijahu bez robova, bez pomoćne njihove ruke. Neradišnim, ili malo radišnim plebama robovi u polju priskrbljivali bijelog hljeba i ulja, plaćali igre i zabave.

Rekao bih, da su u V vijeku gospodari rimski u opće blago postupali sa svojim robovima. Dok je i sama gospodareva korist nalagala neki obzir, Hristova vjera, skoro svugdje prihvaćena, zapovijedala čovještvo. Pa i sama stara vjera u nekoliko pripuštala roba k bogosluženju, navlastito domaćemu, i grob mu štitila. Salvijan, koji, gdje ga što tišti, odmah izvali oštru riječ, bavi se dugo o zamjenitom odnosu robova i gospodara svog vremena, pa ove ne bijedi s okrutnosti, ili oštrine. Po Salvijanu robovi dakako kubure, te bježe i kradu kad mogu; prigodno su zlostavljani, šibani, no krivnju za to svaljuje osobito na druge robove nastojnike, koji se razmeću daleko od gospodarevih očiju. „Boje se“, veli, „aktorâ, boje se silencijarâ, boje se prokuratorâ tako, da su, posred svih ovih, svačije sluge više, nego li gospodara svojih: svak ih bije, svak ih kinji. A što da reknem još? Mnogi rob, bojeći se surobova, bježi ka gospodaru svojemu“.[1] Iz ovih posljednjih riječi ispada, da je u gospodarâ već razbugjen dosta jak osjećaj pomilovanja i dobrote prema roblju. Za objesnije robove spravljen je na samom posjedu zatvor podzemni. Rob, o kome bi se sumnjalo, da će pobjeći, rabotaše sa sputanim nogama.

Pri svoj većoj mekoći gospodarevoj i djelomičnome popuštanju pravnih ustanova iz davnine, bijahu robovi još uvijek u veoma žalosnome položaju. Postojala još, malne u cjelini, tvrda koncepcija starog rimskog zakona o roblju. Rob je *res mancipi*, kao što zemlja i na njoj tegleći vo, t. j. predmet potpune svojine. Riječ *mancipium* veta je i ljuta riječ za neograničeno vlasništvo, osobito zemlje, a ta riječ pristajala svejednako i robu V vijeka. Kaže se *dominus*, gospodar, vlasnik zemlje i roba, a *dominium* gospostvo nad jednom kao i nad drugim. Rob, kao i zemlja, baštini se, oporučuje se, prodaje se. U polju robove, jednako kao i potrebne životinje i ratila, zakonska riječ ukupno uzima kao *instrumentum fundi*, optok baštine. Pošto je rob gospodareva stvar, *res*, ovaj može od njega vaditi svaku korist; robov rad i zarada, njegovo je; pak prodavati može roba i zalagati, tako da je vlasništvo roba bivalo gdjekad jednoga go-

[1] De Gub. Dei l. IV, c. 3.

spodara, a probitak drugoga. Prema gospodaru „rob, koji bježi, počinja kragju samoga sebe“. Da se zna, čiji je koji rob, žigosana su češće gospodareva slova njemu na ruci, na mišici: obilježen na ruci, *in manu signatus*, bijaše sinonim sa riječi *servus*. Bjegunca čak i državna sila carskog namjesnika dužna je vraćati gospodaru; prebjegne li rob megju varvare, odsijeca mu se noga jedna, kad ga uhite, ili se šalje *ad metalla*, na robiju u rudnike. Čovječja robova volja, po zakonu, tako iščezava, da tugju štetu, prouzročenu od roba, plaća gospodar njegov, a rob, gospodaru ubijen, biti će ovome naknagjen, isto kao i svaka skončana glava marve, najvišom onogodišnjom cijenom. Po istom načelu, zločinstvo, pa i samo ubistvo, od roba počinjeno po gospodarevu nalogu, kazni se na jedinom gospodaru. Sam po sebi rob nije ništa. *Jus civile*, gragjansko pravo, zanj ne postoji; kod suda nema što da traži, niti je tu redovni svjedok; nije porezovnik, nije soldat. Po strogoj ovakoj pravnoj logici, gospodar ima vlast, *potestas*, nad životom i smrću roba (*jus vitae necisque*). Ako robu država obično i ne sudi, već mu sudi gospodar, vanredno može ona ipak da ga grabi još ljućom karnom silom, nego li gragjane. Na primjer, kad je gospodar ubijen, robovi se nemilice sijeku, ili im se udaraju muke. Ali, od Hadrijana dalje, u gospodarevo sugjenje nad životom roba, pa i u ostalu višu kaznenu vlast njegovu, stao utjecati zakon državni, štiteći roba. Donle zakon čuvao njega kao stvar, sad ga štiti i kao ljudsko biće. Ne smije gospodar preko mjere i uzroka kazniti roba; ko roba bez razloga, *sine causa*, ubije, krivica mu je kao da je ubio tugjega roba; je li u kući, usred roblja, umoren gospodar, ne sijeku se više svi robovi u kući, već se postupa protiv samih onih, koji su iz blizine mogli vidjeti i čuti. Klaudije bijaše proglasio, da ko napusti roba bolesna, gubi svoje pravo nad njim. Zakon sad u opće siluje okrutna i razvratna gospodara, da se razvlasti te da roba proda. Prisilnome rasvojenju mogu da budu razlozi: zlostavljanje zvjersko, glad pretrpljena, oskvrnuće nametnuto. Konstantin izjednači ubistvo roba s ubistvom slobodna čovjeka, a, pri prodaji roblja, zabrani, da se rastavi žena od muža i djeca od roditelja svojih.

Posljednju ovu zabranu, što neizravno pripoznaje robu obitelj, Konstantin, sklonjen milosrgjem i osjećajem pravice prema Božjemu stvoru, izdade doista proti logici pravnoga nazora o roblju. Ako pravo gragjansko ne postoji za roba, iz toga sljeduje, da rob obitelji nema. Ljudsko srce i ljudski običaj mogu da kažu, da rob ima svoje roditelje, pa i ženu i djecu, ali zakon njemu ne pridaje nijedno: sve

je to svojina gospodara. Nije to pravna obitelj, već je *contubernium*, stan zajedno. Sam gospodar, navadno, odrediće robu jednu ženu, koja je robu mužu *contubernalis mulier*, a nije mu *uxor*, pa ni djeca njihova nisu prava djeca, *liberi justi*. Djeca jedne robinje slijede položaj majčin, i ako ih rodi čovjek nerob. Slobodna ženska, koja se s robom veže, i sama pada u ropstvo.

Naravski, rob nema ni svojega vlasništva. Pošto gospodar, vlasnik roba, ima nanj najpunije pravo, rob, dok stječe, sve stječe njemu. Vješt rob, kao radnik, ili dućandžija, ili mjenjač, ili ljekar, ili drugo takovo, može da bere znatnu privredu, pa je gospodaru veoma korisno, da ga pusti po miloj volji raditi i da mu za nagradu jedan dio dobitka odvoji. To je robov *peculium*, mužina. Vigjalo se takih robova, što su pri svome poslu i vjerovnici i dužnici, što posjeduju i blaga i zemalja i drugoga roblja pod sobom, nazvana *servi vicarii*. U ostalom, niti onaj *peculium* robu ne štiti zakon: gospodar ga može samovoljno smanjiti, ili svega sebi uzeti. Osobito gospodar zadužen okoristiće se, kako bi dugove platio, imovinom svoga roba. Prodade li se rob, ili oporuči se, mužina mu se smije zadržati, kao i onda, gdje se rob pusti na slobodu. Umre li rob, on nikako oporučno ne raspolaže, ni za djecu svoju ni za kakve rogjake, svojom nezakonskom imovinom, što će pripasti gospodaru. Biti će gospodarev i zavještaj, koji rob primi. Nego opet mnogi rob dogje do slobode, stekavši izvjesnu svotu novaca, otprije s gospodarom pogogjenu, te njemu zatim izručenu.

O polovini IV vijeka zakonom je odregjeno nešto znamenito, u pogledu robova težaka. Boravljahu rimska gospoda najobičnije u polju, opkoljena u domu svojem tako zvanim „gradskim“ robovima, a ne daleko stojeći od pustog roblja „poljskog“, naseljenog po kolibama na latifundiji, ili na sada zvanoj „*massi*“. Ovi su ljudi kao pripojeni zemlji, koju rade: no gospodar mogao da ih od zemlje odluči i da ih proda bez nje, što u ostalom ne bivaše često. Zakon careva Valentinijana I i sina mu Gracijana zabrani odjelitu prodaju poljskog roba, pak i zemlja bez roblja na njoj ne smije se više rasvajati. Privezan je ovako rob za grudu poljsku, ali u doba ono na njegovu očitu korist. Već primijetismo, da je Konstantinov zakon zabranjivao rastavu žene i djece ropske od muža i od roditelja njihovih. Rob je sada, to onamo od druge polovine IV vijeka, stalno naseljen. Njega, djecu njegovu i sve potomke nosi zemlja jedna, koju, ma da ih i oskudno hrani, ne će je oni proklinjati, jer je eto kao vlastita njihova. S jednog kraja, a velikog, otet pukoj samovolji gospodara, sve doslije

nestašni rob prelazi u mirnije stanje ropskoga doista, ali pravoga težaka. Od prilike, mi u takvome robu već gledamo slugu na grudi, srednjevjekovnog *serf de la glèbe.* Naskoro, u VI vijeku, car rimski Justinijan, svečano će oglasiti, i ako samo u teoriji zakonskoj, da je ropstvo u oprjeci s prirodnim pravom čovjeka. U historiji, gatanje o onome, što je moglo biti a nije bilo, najviše je uzaludno, isprazno. Ali budi ovgje dopušteno reći, da u vazduhu rimsko-hristjanskom već lebdijaše skoro ukinuće ropstva. U neku ruku to svjedoče gore pomenuti zakoni Konstantinov i Valentinijanov, i poslije toga visoki nazor Justinijanov. Pridogje provala germanska, pa se oštrinom osvoja izoštrili za vijekove svuda u Europi, izravno ili neizravno, društveni odnosi, dok se u isto doba okrutilo i osjećanje i mišljenje čovječje. Oni *serf,* oni sluga na grudi, da bude još jednim korakom slobodan težak, čekaće predugo. Ima čekati do XIV vijeka, da mu feudni gospodari, u nekim krajevima, olakšaju terete zbog poskupljivanja radne ruke u polju, koje se ispražnjuje u blizini gradske *komune,* pobjedonosne i privlačne. A dok poljske sluge, sve i svuda, do punog dostojanstva ljudskog uzdigne francuska revolucija, uz dojam svoj po čitavoj Europi, proteći će tisućoljeće i po iza pada rimskog.

Ropstvo, u rimskoj carevini gragjanskim zakonom još održano, no osugjeno sa visine hristjanske, ne samo da bijaše nepravda, koja k Bogu viče, nego donekud trovaše, pokornošću cijeloga tijela volji i pohoti gospodara, obiteljski život u gospodarevoj kući. Iz ropstva, u svakoj zemlji, istječu blud i oštrina ćudi, gdje manje, gdje više. Da su rimski gospodari V vijeka bili baš okrutni prema roblju, nije, rekosmo već, posvjedočeno; ali plahost gospodareva, i pouzdanje da će to proći nekažnjeno, činilo, te se pokatkad gospodske ruke skvrnile krvlju nevigjenog, sitnog roba.[1] Nego, strogoga Salvijana ovo ne ljuti toliko, koliko nered u domu gospodarevu. „To je mrsko i gnusno“, kaže on, „što neki pošto su otmjeno oženjeni, uzimaju još k sebi drugih žena ropskoga staleža . . . . kuća uz robinje bludište je“.[2] Svakojako pak ponizivani robovi bijahu onaki, kakvi su robovi posvuda: lažljivi, kradljivi, neumjereni, do prigode, u piću i jelu. Salvijan, i ako sklon maloj čeljadi, pripoznaje sve te mane ropske ćudi, samo što opaža, da roblje na to tjeraju nevoljne prilike života. Kad on veli: „Pod izvjesno se zna, da su robovi zli i mrski“,[3] mi ćemo mu povjerovati, makar pratili nekom skepsom obično pretjeravanje riječi njegovih.

[1] Salv. De Gub. Dei l. IV, c. 5.
[2] Id., 16.
[3] Id., l. IV, c. 6.

Sreća je, da sva nebrojena množija roblja rimskog ne stoji u sniženom svom položaju nepomična, kako će stajati ukočene u srednjem vijeku, navlastito u prvoj mu polovini, sluge privezane zemlji. U vrijeme carstva, kako je već rečeno, što filozofija, što hristjanstvo, donose druge osjećaje, te nazor o potrebi ropstva, na kome da počiva društvo izobraženijih, sve se većma istrošava. Robovima otvorena su široka vrata izlaska. Oni mogu da postanu *liberti,* koji sačinjavaju veliki razred pučanstva iznad roblja, osobito po gradovima. U gradu Rimu obiluju takvi ljudi, ponajviše Grci i sirski Semiti. Gospodarevim očitovanjem pred magistratom rimskim, a i pred municipalnom vlašću duumvirâ, oporukom, očitovanjem pred prijateljima, pismom, nabožnom prodajom u hramu poganskom, a poslije Konstantina i u crkvi, mnogi robovi svake godine prelažahu u slobodu. Množina oslobogjenih upade u oči vladarima nehristjanim i konzervativnim, tim više, što bi katkad moda, slavičnost, a i sam porok, natjerivali na izbavu robova gospodaru omiljenih. U prvo carsko doba, za Augusta, zakon jedan htjede suziti broj oslobogjenika po oporuci, a ne dopusti nikako da broj premaši stotinu. Od tugjinske prekomjerne natrune htjelo se učuvati stari rod rimski. Drugi zakon odredi i vijeće, koje je imalo davati dozvolu, kad bi ko htio osloboditi roba ispod tridesete godine. Ali humanitarni pokret nije za to obustavljen: sva sila robova ulazi u gragjanstvo. Čak i puni gragjani bivaju mnogi, bez velike muke. Uz očitovanje pred magistratom rimskim išla rješidba, koja se činjaše juridičnim simbolom štapića, *vindicta.* Ovaj u Rimu najdavniji način puštanja na slobodu bijaše i najsvečaniji, te ovako oslobogjenje, pa i ono ovršeno u crkvi Božjoj pod carevima hristjanskim, davahu odmah oslobogjeniku cjelovito pravo rimsko. Čovjek, na taki način oprošten ropstva, postajaše *civis Romanus* pravi rimski gragjanin. Prianjao njemu tek spomen pregjašnjega stanja, po nazivu *libertus,* grčki ἀπελεύθερος, slobodnjak. Ljudska taština, predrasuda, ponešto slična onoj, što sada u Sjevernim Državama Američkim društveno razdvaja oslobogjene Crnce od Bijelaca, ne dade, da rimski gragjanin iz ropstva bude, u javnom mnenju, mahom jednak s čovjekom od stare korenike rimske. A, osim taštine, tu ga ulažaše valjda i mišljenje, da bivši rob navadno održi u sebi nešto od „servilne zloće[1]". Ko se rodio slobodan, taj je rodom čist,

---

[1] Ovo je izraz Salvijanov (De Gub. Dei l. IV, c. 2): „Natura in nobis et nequitia servilis est . . . . . . Ipsi in nobis mores sunt qui in servulis nostris: omnes (christiani) volumus impune peccare".

ingenuus, a ko se iz ropstva dovinuo slobode, taj je istom *liber, libertus.* Stavlja se *ingenuitas* nasuprot *libertinitati,* pa na ovu razliku obazre se, za neke sporedne odnose, i sam zakon. U ostalom, carska milost može da libertu ljagu rogjenja digne, podjelom zlatnog prstena, što pristaje svakome *ingenuus.* Za liberta još je veće odličje, kad car, posebnim riješenjem, njemu povraća slobodni rogjaj, *restitutio natalium.* Iz prva, lučila se od gragjana, starinom slobodnih, i sama libertska djeca, kojoj se prišivao naziv *libertini.* Ali u potonje carsko doba ta djeca jesu *ingenui,* te odmah ulaze, bez ikakove mrlje, u svijet rimski. Tada riječi *libertus* i *libertinus* postaju puki sinonimi, i u govoru i u zakonima.

Rekosmo, da svečano oslobogjenje pred magistratom rimskim, ili u Božjoj crkvi, roba privodi odmah u puno rimsko gragjanstvo. Svi drugi načini ispusta grade od roba samo latinskog liberta, pružajući mu *latina libertas,* a ne *romana civitas.* Obdareni slobodom latinskom zovu se za to *Latini liberti, Latini Juniani*[1], ili naprosto *Latini.* Ovakih slobodnjaka broj je najveći. Da stupe, kročivši još jednom, u rimsko gragjanstvo, moraju imati zasluga za javno dobro. Gragjansko pravo latinsko, *jus Latii,* dosta je stegnuto. Prosto je Latininu, uz ličnu slobodu, posjedovati, kupovati, primati na dar i same nekretnine, ali ne može ni baštiniti, ni oporučivati. Djeca mu nisu nasljednici, već patron, ili patronovi nasljednici. Što je njegovo, za pravo biti će njegovo samo do smrti. Salvijan[2] siječe i ovdje, govoreći „o jarmu slobode latinske", i pripažajući, da Latini „žive kano *ingenui* i umiru kao robovi". Nego, hristjanstvo podgrizalo koren svakom sustežaju slobode. Prvi car August prijekim okom još gleda na to, što se nesvijesno roblje, ljudi nečista porijekla, uzdižu do slobode rimske, a njegov nasljednik, Tiberije, stvara Junijeve Latine. Hristjanski car Justinijan isbrisa te Latine iz zakonika. Od onda, svi će liberti, bez razlike, biti gragjani rimski s odličjem zlatnog prstena i s punim pravom. Na Zapadu, *latinitas* još prelazi u varvarsko doba, no pomalo i onamo iščezava.

Sve liberte, bili oni prve ili druge vrste, bili Rimljani ili Latini, obuhvati rimski patronat. Kako oslobogjeni rob, novi gragjanin, nema oca po zakonu, (prirodni mu roditelj ropski nije takav), on

[1] Po imenu konzula M. Junija Silana, čijim zakonom (*lex Junia,* ili *Junia Norbana* s imenom i drugog konzula), valjda u vrijeme cara Tiberija, uredi se položaj oslobogjenih očitovanjem pred prijateljima. S vremenom, u taj zakonski položaj stupiše i svi oslobogjenici manje ruke.

[2] U svome spisu *Ad Ecclesiam,* III, 7.

će za oca smatrati prijašnjeg svog gospodara. Očinstva radi zove ga *patronus,* te uzimlje obiteljsko ime i zavičajnost njegovu. Libert ne može da bude bez toga zakonskog oca, i ako libertovoj djeci ovaj ne treba. Ko do slobode dogje po oporuci ili po povjerenom nalogu pokojnog gospodara, za patrona imaće gospodareva nasljednika ili jednog povjerenika. Sama *restitutio natalium* uklanja potrebu patronata; no tu restituciju car, po pravilu, ne podaje drukčije, već privoljenjem nedavnog gospodara.

Iz patronata potekoše važne posljedice za kazneno, a osobito za privatno pravo. Sa strane jedne patronat pripravlja feudne odnose, kad bude, osim bivših robova, zakvačio još drugu čeljad, pa je red o tima posljedicama duljiti govor. Ubije li libert svoga patrona, rimska jurisprudencija proglasiće ga ocoubojicom, dok ocoubojica nije, kad bi smaknuo roditelja svoga po krvi. Libert patronu svagda je dužan poštovanje i pokornost. Patron smije ga karati i tući polakše, samo mu je zabranjeno pravo zlostavljanje. Libert, koji vija glavu prema patronu, libert obijestan ili nezahvalan, može, po zakonu, biti povraćen u ropstvo, iz prva po samom negdašnjem gospodaru, docnije po sucu namjesniku; može pak, ako je libert prve vrste, biti snižen do latinštine. Prava nezahvalnost sudi se navlastito po tom, ako je patron od liberta napušten u siromaštvu, ili u trajnoj bolesti; sudac primaknuće zaboravnog liberta ka gospodaru, pa kad ni to ne pomogne, prodaće ga i ovome izručiće cijenu. Za manju nezahvalnost meće se globa, ili se daju batine. Kad libert patrona ljuto obruži, kazna je privremeno zatočenje; kad na nj stavi ruku, *ad metella.*

Osim lične slobode, patronat steže takogje slobodu imovine libertâ. Steže je u nekoliko i kod samih liberta prve vrste, koji su gragjani rimski. Istina, ovi ostavljaju imanje djeci svojoj. Slobodna je njima i oporuka u korist drugih, no tad polovica, a najmanje četvrtina ostavštine ide patronu ili djeci patronovoj. Umre li libert bez oporuke i bez vlastitih nasljednika, sve ide patronovoj kući; je li taj libert crkovni čovjek, ma bio i episkop, cijelo imanje ne pripada crkvi mimo patrona, koji će dio od toga sebi pritegnuti. Pri samoj zaplјeni fiska protiv krivca liberta, ostaje netaknut dio imanja zakonito pridržan patronu. Libert, a još manje liberta, ne će se vjenčati bez dozvole patronove; vjenčavaju se, po pravilu, u krugu istog patronata zato, da patron ne bi po čemu u libertskoj imovini štetovao. Svakome libertu, koji tutora treba, tutor je patron. Na sudu, patron ima braniti liberta; u nevolji ga pomaže i hrani.

Otanjena ćud ljudska, rekosmo, tjera na sve to češću emancipaciju roblja. Ali, većinom, ljudi ne odriču se za to svoje koristi, pa, pri oslobogjivanju, znaju svojim libertima nametati i drugih dužnosti, tvrdo pogogjenih, cijena to njihove slobode. Da će to sve vršiti, zakleo bi se rob najprije na svoju dušu, a za tim, kao slobodan čovjek, i gragjanskom zakonskom prisegom. Pogodba bijaše različite naravi: ili da će on ostati u službi kod kuće svoga prijašnjega gospodara, ili da će njemu izvjesne priloge prinositi, ili da će za nj raditi neki broj dana u godini. Radio bi, ili bi prilagao, kao težak u polju, jali u gradu kao zanatlija, dućandžija, umjetnik, učitelj, ljekar. Ništa prepletenijega i zamršenijega od svakojakih takih odnosa, što zaokupiše, u rimskom društvu, velik jedan dio radnje i privrede ljudske. Zakoni i suci imaše s time i obilnog posla i glavobolje, da kojekakve razmirice poravnaju. U ovu žurbu različitih interesa upadaju i same ženske, liberte i patrone. Čine se pogodbe i u ime djece, za koju takogje nastaju dužnosti i prava. A sve to može se darivati i oporučivati, po cijelo ili djelomice, davati za dug, naimati, zalagati. Carski zakoni pokazuju težnju, da brane slabiju stranu, sustežući one patrone, što tlače i gnječe svoje liberte: oprošten je robote libert bolestan, roditelj dvoje djece nedorasle, ženska preko pedeset godina; radnja prekomjerna zabranjuje se; libert imaće prostih dana, koliko mu treba za uzdržanje; uklonjena je posluga kakva nepristojna.

Težaci su nekoji liberti, ali njih veći dio stanuje po gradovima i po varošima. Država, municipije, hrami, crkve, korporacije, gospoda, veliki trgovci, imaju mnoštvo liberta, kojima su patroni. Pleba gradova, dijelom najjačim, sastavlja se od liberta; u gradu Rimu, to već od Neronova vremena. U senatu je tada pripaženo, „da bi bila očevidna nestašica *ingenua*, kad bi se odlučili libertini“.[1] Po carevini malina je ljudi čista porijekla, a odlučna većina roblja i liberta. Pretežu robovi, ali su mnogobrojni i liberti. Ne samo sačinjavaju dio seljaštva, veći dio radništva, nego i buržoazija, što je mi zovemo danas, sastoji najviše od njih. Rimljaninu čak i običnome, koji sebe poštuje, od svih privrednih zanimanja, dolikuje tek poljodjeljstvo i trgovina na veliko; može još časno da bude graditelj, učitelj, ljekar, no se i ovo rado prepušta libertima, koji po gradovima sve i sva rade. Njihova bijaše industrija, a gotovo i sva manja trgovina. Osobito do njih stoje i umjetnosti, jer osim što su ljekari, učitelji,

[1] Taciti Ann. l. XIII, c. 27.

prepisači rukopisâ, jesu slikari, kipari, arhitekti, glumci. Uz to nalaziti ih je u svima uredima. kao niže činovničko i pisarničko osoblje, ili poslužnici magistratâ, ili poslovači u divonama, ili panduri u gradskim kohortama. Kako su liberti u opće čeljad okretna, a jesu u velikom broju, često oni dogju do sreće. Imućni su mnogi, a mnogi i bogati: ima libertâ bankira. Ne spada amo grdno bogastvo i razmetanje besramnih liberta Palanta i Narcisa oko cara slabića Klaudija: to je obijesna izuzetna sreća, po carskoj milosti, u carskom domu. U ove Klaudijeve miljenike ide i Feliks, upravitelj Judeje, oglašen u „Djelima Apostolskim“ radi parnice apostola Pavla. I slaboumni tiran Komod svakojako uzvisi drage svoje liberte. Nego iz I vijeka spominje se jedan libert u privatnom položaju, koji ima 4,416 robova, uz 150,000 glava sitne marve i 3,600 goveda, a rat bješe mu smanjio imanje! Već za Neronova vremena mnogoj porodici vigjenih ekvita, a i gdjekojoj senatorskoj, porijeklo bijaše libertinsko. Prosta je liberta Domitila, žena Vespazijanova, a mati Titu i Domicijanu. Pošteni, ali kratkotrajni car pri kraju II vijeka, Helvije Pertinaks, imao je ocem liberta. U III vijeku Dalmatin Diokle, sin, kako se veli, pisaru libertu senatora Anulina, uspe se do prestola pod imenom Dioklecijan. Još u Salvijanovo doba, kad je zapadno carstvo već na umoru, neki porijekla ropskog vrstaju se u bogate aristokrate.[1]

Prije je opaženo, da su sada, u V vijeku, libertska djeca bez ikakove rodne mrlje, te da odmah ulaze u svijet cjelovitih i čistih rimskih gragjana. U društvu ne goni ih više prezirni pridjevak *libertini:* samo im ocevi bijahu taki *liberti* ili *libertini.* Očeva pogodba s patronom za slobodu može da se ukine; zakon ne duži djecu na održanje iste. Ali patronat, navadno, ne će se ukinuti; naprotiv struja je takva, da je on sada vanredno učestao. Prilike vremena bijahu teške: u polju latifundije, u gradu osjeka u industrijama, golemi tereti od države i municipija, varvari već prodrli ili na domaku. Kako obilata zarada propadaše skoro posvuda, potomcima libertâ bilo ugodno i korisno sunčati se u nasljednoj milosti gospodareve kuće, a i gospodarima bilo uharno držati pod rukom mnoštvo klienta. S toga, što oci činiše, čine i djeca: obnavlja se pogodba oslobogjenja i nasljegjuje se s obje strane isti položaj. Ovaki nasljestvom učvršćeni odnosi postaju trajni. Oni prelaze u doba varvarsko, pa će onda, kad bude tome hora, znatno djelovati pri tvorbi feudnog zapletaja i feudnih ustanova.

[1] De Gub. Dei l. IV, c. 5.

U polju, uz roblje i liberte težake, ima još mnoštvo drugih ratara. To su *coloni,* kmetovi. U vrijeme opadanja rimske države, uprav su *coloni* poljska čeljad brojem od svake druge pretežnija. Ovi, preko IV i V vijeka, zapremiše napokon najveći dio rimske zemlje, sastavljajući novo seljaštvo. Ali je prvi zametak njihov raniji i neopažen, pa o tome, kako i o nekim razlikama megju njima, traje učenjačko raspravljanje još i danas. Nepunom jasnoćom, može se kazati ovo. Što je zemlje, velikim i srednjim posjednicima neragjene izravno po roblju, ono njima obragjuju kmetovi, koji na svojoj čestici, na malome svome tegu, *colonia,* imaju kućicu ili kolibu, *casa,* i obitelj svoju. Svima je kmetovima oznaka to, što zemlju drugoga vlasnika drže u nasljednom trajnom zakupu. Take ljude porezna reforma Dioklecijanova konačno priveza za zemlju. Istom u zakonima nizokoga carstva spominju se *coloni;* na jasno vidjelo iskaču uz onu reformu, a sa širenjem latifundija i državnom zlom upravom.[1] Bezobzirnu gospodu i gulitelje poreznike izričito krivi Salvijan, što se u V vijeku sitna čeljad s malim posjedom promeću u kmetove.[2] Nego kmetovi bijahu različita postanka. Ugjoše u kmetstvo potomci onih liberta, kojima gospodar, oslobagjajući ih ropstva, davaše parče zemlje u enfiteuzu, u nasljedni zakup. Ugjoše i slobodni došljaci, *inquilini,* koji, ne imajući ništa svoga, igjahu u najam, pa primahu i oni komadić zemlje, uz dužnost godišnje daće gazdi. Beskućnici ovi, kad bi na zemlji prebivali za 30 godina bez prekida, ne mogahu se više od nje odvajati, te su upisani u knjigu cenza, i po tome se zvali *adscriptitii* ili *censiti.* Najzad, *coloni* bivaju oni, koje žali Salvijan, to osiromašeni mali vlasnici, što obližnjemu moćnome gazdi prodaju u bescjenje baštinu svoju, ili čak je poklanjaju radi zaštite, pa oni i njihova djeca postaju, na toj prodanoj baštini, sami nasljedni zakupnici, te za nju svezani kao i drugi prije pomenuti. Izgleda, da po poreznom uregjenju Dioklecijanovu, *coloni,* u ogromnoj većini, biše, bez razlike postanka im, tureni u knjigu cenza, te skupa načinjeni *adscriptitii* ili *censiti.* Održa se neka manjina neprivezanih, dok i ove, krajem V vijeka, car Ana-

[1] Postoje *coloni* i otprije, ali za zemlju nevezani, ili ako su vezani, te prodavani s grudom, rijedak je to izuzetak. Kazivali neki, da velikom ratniku, caru Aurelijanu (270—5), otac bijaše *colonus* na latifundiji senatora Aurelija, megju Dacijom i Macedonijom (Aurelii Vict. Epit., c. 35). U Africi nalaze se *coloni,* za Komoda. A ima dokazâ o stalnoj zakupini i u doba davnije, još prije carstva.

[2] De Gub. Dei l. V, c. 8.

stazije pritegnu k zemlji, nakon navršenih trijest godina boravka na njoj, a malo za tim car Justinijan odredi isto i za njihovu djecu. Svi kmetovi, kroz IV i V vijek, svejednako nose biljegu rimskih gragjana. Megju svima *adscriptitii* i slobodnima pripuštena je ženidba jednakopravna, do Justinianova vremena. Ima pak i kmetova novijega, a posve strana porijekla, na rimskoj zemlji. Mnogi kmetovi, naročito uzduž Rajne i do Dunava na poluostrvu Hema planine, bijahu postankom varvari. Od silnoga broja sužanja, pohvatanih u neprestanim ratovima s plemenima preko Rajne i Dunava, čitave su gomile često dovedene i naseljene u krajeve opustjele. U Galiji, po svoj prilici ponijemči se onda rajnsko lijevo poriječje. Već kazasmo za Marka Aurela, da on najprvi u veliko preduze takvo naseljivanje varvara u pokrajine rimske, kugom poharane. Katkad i sami se varvari nude za kmetove. Tjera ih oskudica, ili pritisak domaćeg rata. Caru Konstancu II cijeli narod Sarmatâ Limiganta, ispreko Dunava, moli se za kmestvo na rimskoj zemlji: car časom hotio da ih primi, kako bi „proletare mnoge dobio i brao za vojsku novaka vrlo jakih“.[1] Kad Valentinijan I razbi Alamane, mnoge zarobljenike naseli u Italiju, oko rijeke Pada, gdje im dade „kotara rodnih“.[2] Preseljeni varvari, i oni zar kao *adscriptitii,* namještali se na zemlji fiska, ili bi se dijelili megju posjednike, da zapreme ledine na latifundijama. Plaćahu godišnju daću, *tributum,* te se po tome ovaki varvari zovu *tributarii.* Njima pristaje u ovo doba, u koliko se čini, i posebni naziv *inquilini,* stranci, po germanski *leti.*[3]

Taj *tributum* plaćaju i drugi kmetovi, pa su svi jednako *tributarii,* svi pod danjkom svome gospodaru, privatnome posjedniku ili fisku. O visini godišnje daće, što se daje u naravi, ili u novcu, nismo obaviješteni, samo se zna, da daća bješe stalna. Posjednik ne smije je povećati; kmetovi nisu po svome gazdi *taillables à merci,* kako u feudničko doba. Osim daće godišnje, kmetovi duguju kašto

[1] Ammiani l. XIX, c. 2.

[2] Id., l. XXVIII, c. 5.

[3] Sad u Njemačkoj neki misle, da je ovi germanski inkvilinat na rimskoj zemlji pružio uzor preudešenju svega kolonata po Dioklecijanu, ili da je barem to preudešenje donekud pripravljao, a i uskorio. Kaže se i to, ali ne dokazuje, da su germanski *inquilini,* svuda razasuti i jezikom po vremenu polatinjeni, fizički izliječili opalo rimsko pučanstvo u polju. Da ovo pučanstvo bijaše tijelom okržljavilo, nije nigdje u vrelima rečeno. Pak još trebalo bi k tome uzeti, da su kmetovi od krvi germanske nadmašivali brojem rimske kmetove, a ipak lako se latinili u doba, kad se sve to većma slabljaše privlačna snaga rimska.

i rabotu, kako je gdje pogogjena. Na imanjima fiska dužni su, po pravilniku cara Hadrijana, dva dana oranja, dva pljetve i dva žetve, na godinu; dužni to zakupnicima onoga dijela carske latifundije, koji kmetski nije, nije njima razdan, nego se po nadničarima teži. Lačni zakupnici (zakup im je petogodišnji) češće čine krivo kmetovima. Gazdu spram kmetova zakon naziva *dominus,* gospodarem, koji će nad njima steći i sve to veće pravo sudbenosti. S druge strane, za kmetski porez. što je *capitatio,* glavarina, taj gospodar odgovara fisku. Kmetovi zovu se njegovi *rustici,* njegovi *homines,* kano preuranjenom riječju, koja će učestati u srednjem vijeku. Svi su kmetovi, makar kakva postanka, bili već tvrdo, u IV i V vijeku, privezani za zemlju. Ako ih gazda ne smije nikada sa zemlje otjerati, a to, niti oni, ni djeca njihova od te zemlje ne mogu da se rastave do vijeka. Zakup je trajan, *conductio perpetua.* Polje svoje ne mogu kmetovi, da kome prodadu, ili oporuče; no, kad gazda proda polje, i oni s njim prelaze u druge ruke. Pobjegne li kmet, gospodar će ga potjerati i vratiće ga zemlji kao roba, koje pravo vraćanja u roblje vrijedi i prema djeci umakloga. Tek odsustvo za neprekidnih trideset godina driješi od zemlje kmeta, no i ovo ukinu Justinijan, koji jedva kmetovima. osveštenim episkopima, tu olakšicu pripusti. U ostalom zakon, premda gospodara i kmetu i robu jednako naziva *dominus,* i kmeta smatra za „roba zemlje“, od nje nerastavna, strogo od roba luči kmeta. U očima zakona kmetovi su *ingenui:* kano rimski gradjani, pristupaju sudovima; žene se zakonito i nasljegjuju očevinu. Ropstvo nije nipošto njihovo pravno stanje; u ropstvo mogu istom da upadaju zbog počinjenog zločinstva. Lično su dakle slobodni, ako i zakvačeni zemljom. U poluropskom su stanju jedini neki kmetovi *adscriptitii,* koji ne smiju da po svojoj volji osobnom tekovinom, pekulijem, razpolažu.

I ako su postanjem svakojaki, sve kmetove uzima zakon pod jedno ime *coloni.* Pa i ne razlikuju se, osim gdjekojih adskripticija, gotovo ni čim izmegju sebe. U V vijeku, kmetovi, skupa uzeti, prikazuju nam se kao jednolično mnoštvo ratara, a to je mnoštvo brojem veliko. Prilika je, da je onda u polju bilo više ratara kmetova, nego li ratara robova. Zakoni doduše, gdje je o zemlji govor, spominju na prvom mjestu robove: *servi et coloni,* no ovo samo po sebi ne može biti dokazom, da je poljsko roblje bilo pretežitije. Svakako, poljski robovi sve to većma prelaze emancipacijom u položaj poljskih liberta, a po tom kmetova, dok samo zločinstvo, rijedak to slučaj, tjera kmeta u stanje ropsko. Već je na dogledu vrijeme, kad će sve roblje

u polju zamijeniti kmetovi. Srednji će vijek vidjeti, dašto, kmetove uvaljene u težu nevolju; no tome nazatku u društvenoj pravdi ne će biti krivo carstvo, već osvajačka ljutina varvarâ. Carstvo kmetove smatra pravim Rimljanima; iz srediue njihove küpi dio svojih vojnika. Što gazde daju novakâ vojsci rimskoj, to je uzeto izmegju kmetova.

Kmestvo preote mah na štetu slobodnog malog posjeda. Ipak manji posjednici, *minores possessores,* ta snaga drevnog Rima, ne bijahu svi iščezli. Da oni još postoje, najbolje to dokazuje sama srdnja i vika Salvijanova radi njihova zatiranja. Ali ti manji posjednici, brojem spadnuti, u rimskom društvu V vijeka malo važe. To je *plebs,* dio jedan ukupne plebe, koja, jačim i gorim dijelom bezkućna, planduje u većim gradovima.

Svraćamo pogled na srednje posjednike, *curiales,* i na velike posjednike, *potentiores possessores.*

Ovima se baveći, mi se još držimo polja rimskog. Gospoda u Rimu gradska su i seoska ujedno, od postanka države pa do nizokog carstva. Pravo gragjansko i političko u staro doba stvarao najviše posjed zemlje, a i u doba novije ne podavaše pokretno bogastvo onu odličnost, koju posjedniku nekretnine daje zemlja. Državna procjena imovine, *census,* omalovažava fluidni imetak; udara mu mnogo manju cijenu, ili ga na prosto ne uzima u obzir. Iz toga se izvagja, ako ne baš zatvorena i zakonom nasljedna, a ono faktična aristokracija posjednikâ zemalja, *possessores,*[1] spram zemnih neposjednika, *plebeji, plebs, populus,* u koje, dakako, spada i slobodni mali seljak s baštinicom neuglednom. Posjednici su smatrani kao *potiores,* bolji, otmjeni; neposjednici kao *inferiores,* niži. *Potior* će biti i srednji posjednik, dočim je *inferior* i najveći bankir, kad zemlje nema. Odličnici po municipijama u dodiru su sa zemljom, kao s imovinom svojom najglavnijom, pa se nje drže i po tome, što najobičnije stanuju u polju, premda vrše u gradu časti municipalne.

Curia je senat municipalni. Po kuriji, u koju ulaze, srednji posjednici po općinama rimskim zovu se *decuriones,* a u ovo vrijeme *curiales,* navadno. Zemlja jednog kuriala ne smije biti ispod 25 jutara, *jugera*[2]. Ima srednjega posjeda od 100, 200 i 300 jutara, sa 12 do 17 robova, ili kmetova, za obragjivanje. Koji u municipiji

[1] U posljednje doba carstva, manja riječ *possessio* vrijedi za punu svojinu, koliko i svečanije riječi *dominium, proprietas.* Nema više *quiritarne* i *nequiritarne* zemlje. Posvuda su jednakog prava svi vlasnici.

[2] Od prilike, 4 *jugera* rimska idu u jedan hektar.

drže zemlju oveću, prostraniju, oni se megju kurialima odlikuju kao *principales*, prvaci. Možemo misliti, da prosječno kurial posjeduje dobro od nekih 100,000 sesterca, što bi bio, po današnjoj moći novca, posjed zemlje za kakovih punih 100,000 fran. Uz marvu i sporednu imovinu, to sačinjava prilično blagostanje. Ali u nižem carstvu nastao prelom za kuriale. Dok se neki uspinju do većeg bogastva, do posjeda latifundije, mnogi, upropašćeni, nazaduju do plebe, do kmestva, a čak i do ropstva. Zahvatila ih ista kob, koja kobi male posjednike. Proždiru ih gospoda, veliki posjednici. Uzalud carevi IV i V vijeka, počev od Konstantina I, žale se na propadanje društvenoga razreda kuriala i zakonima se brinu, kako bi ono propadanje zaustavili. Rade zakoni u dvojakom smjeru. Najprvo suzbijaju natrag u kuriju častohlepne kuriale: niko ne će stupiti u red senatorski, biva u red velike gospode, prije izvršenja svih municipalnih časti, a vršenju rok najkraći ima biti od petnaest godina. Kuriali su kao prikovani kuriji; smeta im se postignuće viših magistratura državnih i napredak u njima, *cursus honorum*. Drugo je ovo: namjesnici će gledati, da ljudi moćni nemoćne ne zakinu, te će zapriječiti uzurpaciju vlasništva, naročito prodaje polučene strahom, ili prodaje prividne, uz koje ne sljeduje pravo plaćanje. Utaman svi napori! Tišti carska uprava, kako ćemo dalje to pokazati, pa i srednji posjednici, kuriali, tonu sve to dublje, kao uz njih što se tamane i mali posjednici. Sami posjednici latifundija, koji mogu općoj nevolji odoljeti, postaju još jači, privlačeći i grabeći k sebi zaduženu zemlju manjih ljudi. Dug seljana bijaše u ono doba zbilja zao drug, teže zlo, nego li je danas. Pokretno bogastvo bilo u Rimu, prema današnjim prilikama, vrlo stegnuto. Ne obilovala glavnica prištegjena, gotovina, da u nezgodama pomaže seljaninu, osobito kad nesreće začestaše u carstvu, a porez davio. Seljanin, ne nalazeći veresije u gradovima, zadužuje zemlju u velikoga posjednika u blizini, a gubi je, ne mogući duga da isplati. Oštre su korbe ne samo od Salvijana, već od maldane sviju crkvenih otaca IV i V vijeka, kao što na Zapadu, tako i na Istoku, na lakome bogatune, na πλεονέκται. Gnjevom osugjuju crkveni oci „bič prisvajanja individualnog“.[1] Prekomjernim slabljenjem srednjeg i malog posjeda i siljenjem gospode preko IV i V vijeka izvršuje se neprimjetno, već kazasmo, društvena revolucija, te se iz daleka pripravlja europsko feudništvo. Da ovo bude gotovo, još treba dvoje: obijest varvarska i razlom središnje vlasti državne.

[1] Socialisti naveli sebi u prilog odnosna mjesta, u sjednici francuske zastupničke komore od 20 jula 1894.

Pregjimo k velikim posjednicima, *potentiores possessores*, koji, postavši u pučanstvu nižega carstva najsilniji živalj društveni, bane se na latifundijama. Aristokracija zemljom imućnih posjednika svagda je na vidiku u historiji Rima, kako u republikansko, tako i u carsko doba. Viteška oskudica Kurijâ i Fabricijâ, uz malu očevu baštinu poglavarâ i konzulâ, nije drugo do prelazna pojava u najveličajnije vrijeme republike, što rastavlja prevlast suzbitoga drevnoga patricijata od prevlasti novoga nobiliteta, koji se u brzo stvara i sklapa svoje redove. Iza postignute političke ravnopravnosti suprot nasljednih patricija, svi su rimski gragjani, po zakonu, izmegju sebe jednaki; ali veliko imanje, zapisano u cenzorskoj knjizi, pa i otmjeni rod, u kome se opet maldane nasljedno stale vršiti visoke časti, čine znatnih razlika u razredu posjednikâ. Aristokratska gordost porodica, vigjenih djedovskom imovinom i djedovskim kipovima magistratâ, što se pri triumfima i pogrebima pronošahu ulicama, valjda bijaše veća u Rimu, nego li gordost lordskih domova u Engleskoj do izborne reforme od god. 1832, kad je ovoj aristokraciji slomljena pretega i oduzeta prevlast u donjoj kući i u državi. U Rimu aristokracija nagje glavno sijelo i središte svoje u senatu, koliko u dobi republike, toliko i u dobi carstva.

Republikanskome nobilitetu, kome za oholitu moć nije naći premca u historiji, carstvo iz ruka istrgnu političku vlast, ali aristokraciji ni u čemu ono ne ozledi položaja imovinskog. Stare kuće ponizuju se, tlače se, izumiru, a u to nove bogataške prilaze u senatorski i u viteški red; prilaze mnogobrojne iz svih pokrajina ogromne carevine. U prvo doba carsko, isto kao i u republici, dva su reda bogataša i velikih posjednika, to senatorski, *ordo senatorius,* i viteški, *equestris,* koji je manji. Da ko bude senator, treba mu dvoje: imovina u zemlji od najmanje 1,200,000 sesterca, onda upis censorskom vlašću u senatski imenik. Ta je vlast u carevim rukama, osobito otkad Domicijan učini se cenzorom vazdašnjim. Vitezu je imovina cenzirana na 400,000 sest. Time je već *eques equo privato,* s privatnim konjem; drži li ko svrh toga još zemlje obilno, ili se inače odlikuje, taj se unosi u prvi razred vitezova, te je *eques equo publico,* s konjem državnim, a još je vigjeniji, kad spada u prvih 6 izmegju 18 konjičkih centurija, zadržanih od davnine u knjizi censorskoj. Vitezi bogate se više i više, sastavljajući udruge publikanâ i zakupljujući po pokrajinama porez, javne radnje, latifundije državne. Za prvih careva, mladi *eques,* a nekmoli sin senatorov, mogao već u osamnaestoj svojoj godini da dogje do zapovjedništva jedne

kohorte u legiji, ili jedne *alae,* jednog krila u konjaništvu. S vremenom, veliki posjednici vitezi preliveni su u velike posjednike senatore. U IV vijeku gotovo nema više spomena za *equites,* pa naskoro sami senatorski domovi sačinjavaju, na svojim latifundijama, rimsku aristokraciju. Veličje ovih domova poviše kurialnih kuća raste i postaje ogromno, usljed ogromnih odnošaja u orijaškom carstvu. Senatorska aristokracija, zbog malog razvića industrije i trgovine, hvata se zemlje, kako na više kazasmo, i većom stranom zaokupi je. U modernom društvu, narodno je bogastvo skoro za čitavu jednu polu žitko, fluidno. U Francuskoj, premda ubavom zemljom blagoslovljenoj, od čitave narodne imovine, što se računa na kakovih 200 miliarda fran., zemlji pripada sama vrijednost od 80, dok leži u gragjevinama 40, a teče mobilno po svima redovima pučanstva 80 miliarda. Daklem vrijednost glavnice i zemlje kao da ide uporedo. Mi tačno ne znamo u kolikoj mjeri, no svakako u mjeri golemoj pretezala u rimskom carstvu zemlja nad pokretnom glavnicom. Ne bijaše tu velika industrija, razvijena znanstvenim otkrićima, pa dosljedno ne bijaše ni velikih industrijalaca ili trgovaca, koji da staju nasuprot aristokraciji po zemnom posjedu.

Prije rekosmo, da iz svih pokrajina mnogobrojni veliki posjednici prilaze u senatorski red. Upisan je, kao *adlectus*, u rimske senatore svaki odličnik iz raznih municipija, koji, izvršiv sve časti municipalne, dogje do kakove magistrature u Rimu, ili do namjesništva, ili, sad u nižem carstvu, do visokog čina u carskoj palači. Vrstaju se u rimske senatore veliki posjednici zemalja i drugim načinom, lakšim. Već od prvih careva stalo se ugodnicima udjeljivati senatske znakove, *ornamenta, insignia,* uz posebni diplom, *codicilli,* pak je ovim putem, u docnije doba, gotovo svaki otmjenik iz pokrajine u senatski red uveden. Svakog novog senatora porodica bivaše za tim senatorska. Zakon, u istinu, ne priznaje čistog nasljegja u senatorskom položaju; no je običaj jači od zakona, te je čast na djelu nasljedna u domu najvećih bogataša, posjednika zemalja. Senatorima iz pokrajine, s početka, bilo reda u Rim se preseliti; pače, po Trajanovoj odredbi, stezala ih dužnost, da posjeduju u Italiji treći dio nekretne svoje imovine, a po odredbi Marka Aurela, barem četvrti dio. Ali pogdjekoji počinju dobivati kao trajni dopust, neka u svom mjestu borave, dokle dopusti učestali tako, da je bilo senatora rimskih, koji Rima i ne vidješe. U IV i V vijeku senatori izvan Rima i izvan Italije pretegli brojem. Dašto, oni ne dolaze u senatske sjednice, nu ipak, čašću i spoljašnjim odličjem, ne razlikuju se nizašto

*

od onih djelatnih senatora, što nastavaju u Rimu i u novom Rimu, u Carigradu, kakove četiri stotine do šest stotina njih u svakoj od dviju prestolnica. Po carevoj milosti, ovi su se odsutnici primali i u same časnije redove tako zvanih senatora kvestorskih, tribunskih, edilskih, pretorskih.

Ispliva ovako odasvud i posvuda velika aristokracija senatorska nizokoga carstva. Složi ona svoje redove po svima pokrajinama. Ko se dostao rimskoga senata, nije prosti *municeps,* prosti pripadnik municipije; za terete nije privezan kuriji municipalnoj i municipalnih poreza ne plaća, što ih na zemlji uz državne plaćaju kuriali. On boravi u rogjenoj municipiji, no je mnogo veći od svakoga kuriala, kako je senatorska kurija rimska mnogo veća od makar koje kurije municipalne. Rim u svoj senat pribrao „odličnike iz svih pokrajina, cvijet svega svijeta", veli jedan panegirist prvoga Konstantina. Ove senatorske velikaše pisci u češće, s pridržanom starom riječju, nazivlju *nobiles;* pričinja im se davna *nobilitas* ta senatorska aristokracija, nemoćna u politici, ali premoćna zemljom. U Istoku, jednako i grčki pisci imaju za senatorsku gospodu starinski naziv: οἱ εὐγενεῖς, οἱ εὐπατρίδαι.

I u društvu i u državi izuzetan je položaj visokih senatorskih domova. Uživaju povlastica i odlika znamenitih. Senatorski dom plaća vlastite poreze. Podliježe, u koječemu, zasebnim ustanovama kaznenog zakona. Za senatora nema ni prethodna pritvora, ni mučila, osim u slučaju uvrjede veličanstva, kako, u ostalome, mučila nema ni za člana kurialske kuće. Samo zatočenje i zapljena dobara kazni senatora za prosti nepolitični zločin, što plebejca staje života. Nego i kaznena globa skače sa staležem. Prema samim najimućnijima u municipiji, prema principalima izmegju kurialâ, senatori plaćaju dvojinom. Senatorima, po pravilu, u težim stvarima sudi se od njihovih jednakih, kao što u opće carski zakoni idu za tim, da pridadu suce iz jednakog staleža. I zvučnim nazivljem odjekuje senatorski dom: senator je *clarissimus,* dotično *spectabilis* i *illustris; clarissima* mu je žena, pa i djeca. Presjajna im je takogje vanjština. Pisci nam iznose ove *clarissime* obučene u bjelinu, čistu kao snijeg, kad je parada kakva, ili nam ih prikazuju, gdje se voze u raskošnim kolima, ili jašu konja viteza. U cirku, u pozorištu, na pogrebu, pri svečanosti, članovi senatorskih porodica sjede ili stupaju odvojeni od ostalog naroda. U bogatim njihovim domovima, u atriju, pod trijemom s mramornim stupovima, stoje na vidiku otačke im slike, *imagines,* često puta od srebra i u tankoj svili, u mjesto negdašnjeg

prostog voska. Starim porijeklom, djedovima svojim, veličaju se srećni pripadnici tih uznositih porodica. Ova aristokracija, ponajviše postanjem i boravkom provincialna, gradi se rimskom, i po sve rimski osjeća. Mnogo ne mari za izvor, za hrek svoj u pokrajini; radije broji oce i djedove, odlikovane rimskom kojom čašću. A rimska i jeste. Čine je takovom običaji jednaki, prisvojena opća kultura, pa i latinski jezik, koji se isključivo, po svim stranama Zapada, u senatorskim kućama govori. Dašto je i grčki jezik tu, po stranama istočnim kao domaći, a po zapadnim kao obilježje potpune obrazovanosti, te se u školama uči. Pače, s ozidanim Carigradom i s manje lošom srećom istočnoga carstva u V vijeku, stala grština uzimati i u javnom životu nekog većeg maha. Ali zajednica rimska nije još prelomljena; veličanstvenim svojim plaštom stari historijski Rim još prikriva i zatomljuje svako zakutno otadžbeništvo, pa i samo grčko. Svi su domovi senatorski, po Istoku i po Zapadu, u jednome sklopu. To je sjajni kup viših ljudi, posjednika prebogatih u carevini rimskoj.

Velikom većinom senatorska vlastela borave, u pokrajinama, na imanju. Preko zime stanuju ponajduže u glavnom gradu svoje municipije, gdje ih može da zove posao skupštinski, ili sudački, gdje im je red svojim prisustvom krasiti pučke svečanosti. Nego u ljetu oni su na svojoj imovini, što se obično zove *villa*, a kad su prebogata gospoda, te posjeduju više imanja, obilaze ih, praćeni služinčadi i klientima. Svaka je *villa* sastavljena od oranica, livada, šuma, a gdje klima podnosi, i od vinogradâ i maslinikâ. Ima gospode s posjedom od deset, petnaest, čak i dvadeset ovakih velikih imanja, što se posvuda nalaze, u municipiji, u pokrajini, u carstvu. Imanje se zove kašto *saltus,* dubrava, za to, što isprva taj prostor bijaše šumski, no se iskrči, pa oranice i drugo zamijeniše veći dio negdašnje šume i nesregjenog pašišta. Bilo baš i ogromnih *saltus,* za koje se moglo kazati, da su se prostirali na lik jedne municipije: na njima se naselio kao puk poljskih radnika. Veličinu latifundija izložismo već. Mnogi su *saltus* svojina carskoga fiska. Svakim upravljao jedan *procurator,* koji je pazio na zakupnike, što bi u petgodišnji zakup uzeli po jednu čest toga posjeda. Na svakom velikom imanju, u svakoj *villi,* stoje u sredini gospodarevi dvori, što takogje nose ime *villa,* u tješnjem smislu. Sila je to raznih zgrada svakojakog oblika, koje, skupa uzete, naliče jednoj varoši. Tu su ambari, pivnice, staje, na veliko; ima tu i pekarâ i zidarâ i drvodjeljâ; mimo služinčad svakovrsnu, ima i ženskih tkalja. S mjesta namirivane su ovako sve po-

trebe u gospodarevoj kući i po cijeloj *villi*. Važan je u *villi* šumar, *saltuarius*, i nastojnik čobana, *pecuarius*, i njihove se kuće prostorijom ističu megju zgradama ostalim. Gazdina je pak kuća sjajan dom, kakav se dolikuje pravome gospodinu. U domu je vidjeti i svečanih dvorana i trijemova mramornih; tu su udešene i tople kupelji. Češće sastavni je dio doma, ili stoji do doma, toranj na tri sprata, za vidik. Na izmaku IV i tokom V vijeka svuda se raznose glasovi o varvarima. Gospodari onda po *villama* kašto zigju sebi stan ogragjen i utvrgjen, a i na zgodnom visu: taj se stan već zove *castellum*, rjegje *turris* i *burgus*.[1] U ovo posljednje doba carstva, gospodarevu domu pridijeva se katkad uznosito ime *praetorium*. Gospodar sudi svim svojim ljudima. Sudi, dakako, u stvarima manjim, no opet u takovima, koje učestavaju, pa i najviše vezuju čovjeka. A sudbena se vlast njegova, osim ekonomne nadmoći, proteže nad mnoštvom čeljadi, nad hrpama kmetova i roblja. Na gospodarevoj velikoj *villi* sastavila se od njih i sela i zaseoci. Već kazasmo drugdje, da jedan dio imanja obragjuju ravno za nj robovi, dok još drugi robovi, uz kojekakve sve to brojnije kmetove, od njega drže zemlju i daću daju. Takav gazda, s običnim naslovom *senator*, bogastvom i vlašću uzvišen, jeste za cijelo, u svom pretoriju, veliki gospodin megju poniznim gomilama ljudi podčinjenih.

Senatorsku gospodu još će više uznositi magistratura municipalna i državna. Izlaze iz krila njihova najviši dostojnici u municipiji, *duumviri* i *defensori*. Kad za potrebu ili nevolju kakvu municipija hoće da se obrati pravce k carskoj palači, senatori idu poslanici k caru. Iz njih carska vlada prečesto uzima ministre, pretorijske prefekte, namjesnike svoje. Ovako, ne samo velika imanja, već i velika dostojanstva kao da su baština porodica senatorskih. Iza prošlih sviju časti, iza dovršenog *cursus honorum*, koji je mnogovrstan, ali kratko traje, odlikovani senatori, jošte u naponu muževne snage, ponajviše vraćaju se u polje, na svoju djedovinu. Ima njih, koji će na kraju javnog života, tome pridati i crkovno vladičanstvo, kao oglašeni pisac druge polovine V vijeka, Sidon Apolinar. Taki je i Glicer, koji, do samog carskog prestola valovima uzburkanog mora rimske propasti uzdignut, zaključi vijek svoj kao episkop u Solinu.

U većem broju, u jezgri svojoj, eto skroz je poljska ova aristokracija senatorska. U polju živi i poljem se bavi. Plemenita mlagjarija rado

[1] *Castella i burgi* zvale se i utvrde, gdje bijaše omanja posada, jedan *numerus* rimskih vojnika.

ide u lov, rado jaše birane konje. Prizori iz lova, naslikani na mozaicima, sad se često nalaze u ruševinama rimskih *villa;* vide se lovci konjici s kopljem u ruci, pješaci s mačem, vižlad brojna. Polje, u kome najradije se bavi senatorska aristokracija, pridaje joj zdravlja fizičnog i moralnog. Ona je umjerenija i poštenija od negdašnjeg nobiliteta, od bogataša visokog carstva. Barem sudimo ovako po onome, što nam preosta od knjige njezine. Dokolicu svoju gospoda znadu začinjati knjigom i tankim razgovorom; vesele se igrama, pjevanjem, muzikom. Njihove ženske, osim što iglom rade, čitaju knjige svjetovne i vjerske. Mnogi drže u cijeni slikarstvo i graditeljstvo, pa se plodovima umjetnosti krasi dom. Ili od zbilje, ili od mode, u mnogoj je *villi* zgrada jedna za književne zabave, te je tu uregjen i stan za književnika koga, *philosophus.* Ima neka ravnoteža megju fizičnim i duševnim zanimanjem ove gospode. Ali im nestaje oružja. Strašivice nisu, no nisu ni oni, ni kmetovi njihovi, vojnički izvješteni.

O senatorskoj gospodi u gradu Rimu drugovačiju nam sliku prikazuje Amijan Marcelin.[1] Ali su to gospoda, što se najviše bave u gradu, a u prestolnici raskošnoj. Pak bih rekao, da Amijan sliku prečinja i pregoni za to, što u vlastele u Rimu ne nagje sebi dočeka vele prijazna. Koliko lakomislena, toliko su po njemu tašta i isprazna rimska gospoda. Hoće da jordame, da se svačim ističu: odjećom, kočijama, klientima, gozbinama. Tunike su im sjajne, brokirane s likovima životinjskim,[2] uz duge rese: da se sve to vidi, da pada pod oči, gizdelini potresaće naborima, naročito na lijevo. Eto i kočija nenavadnih, čudnovatih, preko reda visokih: tjeraju se konji po gradskim pločnicima s bukom poštanskih konja, a sljeduje za njima gomila domašnjih poslužnika i klienta; do kočije drže sluge nastojnici, kano vogji, u desnoj ruci palice, dok su zadnji u redu eunusi, stari i mladi; toj pratnji pridružiće se namjernici, plebejci bezposleni. Po takom primjeru i mnoge matrone, prevješene, obilaze u lektigama gradske ulice. Gospoda dijele svečane *sportulae* prijateljima, znancima, klientima, to u prvo jela sa stola, onda novac. Čine se gozbe ubitačne, gozbe bez kraja i konca, *mensarum voragines,* na rokove izvjesne. Ište se na gozbi vaga, da se mjeri riba, tica vanredne veličine, na sofri pristavljena, te pišu to u knjigu stolni tajnici; govor je o tomu, o konju vrsnu, o kočijašu netom

[1] L. XIV, c. 6; l. XXVIII, c. 4.
[2] Naslikane tkanine, brokati, ne spominju se prije IV vijeka.

prispjelu. U palačama take gospode učenje ozbiljno zapušteno je; palača razliježe se pjevanjem i gudbom; mjesto filozofa čuje se pjevač, učitelj raskošnosti mjesto oratora. Jednom, poradi oskudice živeža, što prijećaše, izagnani su stranci iz Rima, megju njima i učitelji umjetnostî, dok se pustilo do 3,000 plesačica, s onolikim brojem horista i učitelja njihovih! Gdje okom svrneš, ti vidiš ženskih s kosom zarugjenom, koje, da su udate, mogle bi već imati do troje djece; no za to plešu do svačije dosade, načinjajući zavojitim kretanjem sve one slike, što ih imadu *theatrales fabulae,* pozorišna horeografija. Istom ovakom žestinom okosio se Amijan na one velikaše, koje, veli on, prati u javno kupalište čak do 50 služinčadi.

Štošta od ovog realističnog opisa Amijanova mogao bi kogod da primijeni na današnje velikogradske *rentier-e,* na lagodne posjetioce *première-a* i *ballet-a.* Time ne bi dokazao, da su diljem Europe svi bogataši takvi, kako niti Amijan zaista ne dokazuje, da, poput kojeg raskošnika u stojnom Rimu i zlatne onamošnje mlagjarije, življahu i gospoda senatorska, boraveći po svoj carevini, velikom većinom, na selu. Po svima svjedočanstvima, seoski senatori nisu razblugjeni i mekoputni; jesu, nasuprot, moćna aristokracija poljskih vlastelja, jesu prave preteče potonjih feudnika. Pod njihovo okrilje sve se većma utječu manji ljudi: „predaju se boljarima, da ih štite i brane, postaju podanici bogatima, te gotovo prelaze pod vlast i ruku njihovu“, veli Salvijan[1]. A na po vijeka prije njega bijaše isto opazio i Augustin: „Siromasi bogatima se podlažu radi kruha i da njihovom obranom tromo spokojstvo uživaju; bogati zlo upotrebljavaju siromahe na klientele i na poslugu svoga veličja“.[2] Veličje se ovo kašto prikazuje u čudesnom razmjeru bogastva i moći. Senator Ekdicije u Galiji, na jednoj gladinji, hrani od svoga do 4,000 sirotinje, a kad varvarska gomila Vizigotâ jednom upadne, suzbije nju s momcima

[1] De Gub. Dei l. V, c. 8. Govori ovdje Salvijan o slobodnim posjednicima malih baština. Kako su riječi važne, prenosimo ih latinski: „Tradunt se ad tuendum protegendumque majoribus, dedititios se divitum faciunt, et quasi in jus eorum ditionemque transcendunt“.

[2] L. II, c. 20. *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi ad Marcellinum De Civitate Dei contra Paganos Libri viginti duo.* Lutetiae Parisiorum 1864. Patrologiae T. XLI. Djelo ovo, što opisuje državu Božju, nebesnu, suprot zemaljske, grješne, spada poglavito na bogosloviju i na filozofiju historije. I pored razvlačnosti retorične, genialna je u svojoj vrsti Augustinova *Civitas Dei,* kojoj mi dugujemo neke poglede u IV i V vijek. Zasijeca ipak manje u naš predmet, nego li Salvijanova *Gubernatio Dei,* ma da i povod dvjema knjigama

na konju, koje podignu na vlastitoj zemlji. Prije toga, dva velika gospodina iz Španije za dvije godine zadržaše, u klancu pirenejskom, varvare, koji hoće da u Španiju provale.

Posjednica najvećega dijela zemalja u carstvu, štitnica svojim patronatom velikoga dijela ljudi još slobodnih, snabdjevena sudbenom moći nad svojim brojnim robljem i kmetovima za manje prekršaje, aristokracija senatorska pruža ruku vlasteli feudničkoj, koja će se iza nje ustrojiti. Feudâ, dakako, nema još. Za zemlju suverenstvo ne prianja; magistratura, upravna čast, nije još nasljedna, niti je udešen strog rasporegjaj, po uhvaćenoj vjeri, sa nižih k višim stupnjevima dostojanstava. Senatorska je aristokracija u toliko nasljedna, u koliko ustraje u onim domovima, kojima imanje ne opada ispod zahtijevanoga cenza. Pak je i otvorena, jer se u nju ulazi povećanom zemnom imovinom. Svi ljudi u državi rimskoj mogu da se društvenim položajem uzvise; vlada samo pazi, da to ne bude skokom, u jednoj osobi, u jednom naraštaju. Trgovcima, na primjer, carski jedan zakon prepriječi prilaz dostojanstvima u državi. Ipak, postepeno svaka ropska kuća može da postane libertska, svaka libertska plebejska, onda kurialna, principalna, senatorska. To bijaše teorija, ali izuzetni bijahu slučaji provagjanja teorije u djelo, izuzetno, da manji ljudi postanu viši. Aristokracija senatorskih porodica već je u tvrdom sklopu; oholita, moćna, razmetna je. Razmeće se protekcijama, i u gdječemu koči kola državi. Zbog nje zapinje osobito financa. Pribrala k sebi malne sve živo u polju, obatalila bezbroj malih porezovnika, a sama ne može, premda ona plaća visokog poreza, da udovoljava potrebama nizokoga carstva. Jedno pak nije u nje, a glavno je za nju i državu: vojnička služba.

Eto dogjosmo do ispitivanja dvaju, po našem mišljenju, nesumnjivih uzroka rimskoj malaksalosti: slaba uprava uz slabu financu, i vojnička loša uredba.

---

bijaše kao jednak: prvoj tumačenje sporene i poricane providnosti Božje pri gotskoj otmi Rima, drugoj pri otmi vandalskoj. Augustin, rogjen 353 god. u jednoj varoši Numidije, a glasovit umljem, retorskom katedrom, obraćenjem i vladičanstvom, umrije 430 u Hiponi, ispred Vandalâ opsjednika, još sa samrtne postelje sokoleći na otpor varvarima rimske vojnike. Premda afričkog porijekla i bogoslovnom svojom mišlju uzdignut nad rimštinom mnogo više, nego li njegov suvremenik Hieronim, još pravo Augustin ne vjerovaše, da je rimski svijet na umoru. Malo kasnije ovo već vjeruje Salvijan, uz istu tezu o Božjoj providnosti.

Pod upravom visokoga carstva, ljudi u provincijama rimskim rade, u gradovima, a i na selu, zanimanjem i brigom najživljom. Pod upravom nižega carstva, žilavost je u provincijama sapeta. Da ovo bude jasnije, iz daljega ćemo zahvatiti.

Kad postignutom ravnopravnošću patricija i plebejaca rimski republikanski ustav bi kraju dotjeran, ne vidje se možda nikad vladavine slobodnim gragjanima doličnije od rimske, i u isto doba jačinom impozantnije, usprkos najvećoj decentralizaciji magistrature. Kod kuće je red, a prema vani sve se jače oglašuje zapovjedna riječ Rima. Senatska preteżnost, *auctoritas*, i vjerovane božje auspicije, drže u skladu odjelite magistrate. Ali je to ravnoteža nježne ponderacije: lasno je da iz reda iskoče izvan Rima prokonzuli, naoružani, a u Rimu pobornici puka, tribuni, velikom moću svojom uskratnom i akcijom svojom kod zakonodavne pučke skupštine. U vrijeme Grakâ, sebičnošću optimatâ poremeti se ona ravnoteža, te naskoro zatim prokonzulski *imperium* unese u grad soldatsko oružje. Tada decentralizacija visoke vlasti državne bude uzrokom pravome metežu u republici. Nestadak još nepronagjene moderne metode prestavništva suverenskoga naroda po zastupnicima, sve to veće nerazmjerje izmegju silnog bogastva jedne maline gragjana i siromaštva gradske i seljačke većine ljudi, kupovanje glasova i najgrublja sila pri izborima, uništiće slobodu i republiku. Gospoduje malne zatvoreni i nasljedni nobilitet optimatâ. Od doba II kartaškog rata običaj neizmjerno povisi troškove za javne igre u edilitetu, pa se tim zakrči put k visokoj preturi, te i još višem konzulatu, svima gragjanima, koji ne bijahu veoma bogati. Grdno bogastvo uz laku riječ i drskost, više no sposobnost vojnička, ili poznavanje zakonâ i lična neporočnost, pribavlja magistraturu i po njoj prokonzulski *imperium*. Aristokratski kandidati već na godinu dana prije izbora proputuju italske kolonije i municipije, da komešaju; u Rimu gradu njihovi *suffragatores*, korteši, daju gozbe, razdaju pozorišne marke, pružaju novac biračima po centurijama i tribusima: novac drže agenti, *sequestres*, a porazdjeljuju agilni poslovači, *divisores*. Kad takvo zakonom zabranjeno, a ipak navalno komešanje, *ambitus*, ne pomaže, onda hoće da se upotrebi i puka sila, *vis*, jednako nedovoljno zakonom susprezana. Preče su od zakona optimatske družbe, koterije. Ortaci pomažu. Ova anarhija proizvede gragjanske ratove i stvori carstvo, što s republikom dotamani i političku slobodu.

Nedaća republikanske slobode u to ne ošteti sreću pokrajinama. U ove se unose, još više nego li prije, blagotvorni rimski zakoni. U provinciju

kad uljeze namjesnik, javlja pismeno, kakovim će pravilima postupati u gragjanskim i krivičnim parbama. To je njegov *edictum*. Izdaće ga snagom *imperium-a*, a valja da ga se drže provinciali. Nije to *jus civile* rimskih gragjana, već je *jus honorarium*, kako ga zovu. Car Hadrijan, po svome pravoznancu Salviju Julijanu, načini za sve provincije jednoliki i postojani edikt, što s toga nosio ime *edictum perpetuum*, te zamijeni razne edikte namjesničke. Tu Hadrijanovu općenitu uredbu senat rimski sa svojima *senatus consulta* još većma dotjera, stvarajući zakone za cijelu carevinu. A i svojim posebnim ediktima stvarali zakone potrajne sami carevi, već ako senat iza smrti ne bi, zbog tiranstva, ukinuo *acta* njihova. Posta ovako za carevinu uzorno pravo rimsko, jer sve to više zadahnuto čistom ljudskom pravdom i razumnom brigom državnoga boljitka. Provincije prije toga imadijahu pravo tjesnogrudo, nametnuto od starine vjerom i ljutim adetom otaca. A kad udari plima varvarska i u njoj potonu rimsko pravo, ljudi po Europi zapletoše se u nespretnu i nemilu mrežu prava feudalnoga. Pod krilom rimske misli, tanka pravda izražavala se svegjer brižnijom zaštitom slabijih i nižih, kako ovo naprijed već izložismo. Istina, oštri bijahu krivični zakoni rimski, no i oštrina im bješe manja od pregjašnje u naroda nerimskih. Ako je u onim zakonima često zagrožena smrt, više puta grozovita, pa i gubitak dobara, u ovome takogje nije vladala samovolja negdašnja. I onda kad ih ne duži edikt, provinciali usvajaju bolje ustanove rimske, u vlastitom djelokrugu svoje autonomije.

Ako je carstvom uništena politička sloboda, što se oslanjala na senatsku aristokraciju, na rimski nobilitet, time se ne uništi sloboda municipalna u provincijama. Šta više, razumna i vješta uprava, kojoj obilježje bijaše najšira decentralizacija, uredi se istom pod carevima. I sam sjetni njegovatelj davnih rimskih ideala, Tacit, koji u duši žali minulu slobodu republike, gdje govori o Augustu, redatelju carske vlasti, prisiljen je primijetiti: „Niti provincije nisu odbijale novo stanje stvari (carstvo), jer su od vlasti senata i puka zazirale zbog boraba vlasnikâ i lakomstva magistratâ, pošto ne pomagahu zakoni, koje zakidaše sila, komešanje, pa i novac“.[1] Skladno je svjedočanstvo sviju starih pisaca, da su pokrajine odahnule i oživjele pod upravom visokoga carstva. Obično sad se veli, da su za napredak u državi nužna dva uvjeta: red i sloboda. Steklo se oboje, ako ne u Rimu gradu i u Italiji, a to izvan Rima, od Augusta

[1] Ann. l. I, c. 2.

unaprijed, za dva vijeka i po, a ravnoteža medju ona dva uvjeta poremetila se istom pod vladavinom nižega carstva, gdje se sloboda sasvim uštapi. Mi govorimo o slobodi gradova, o samoupravi municipalnoj. Za rimskih careva, visoka politička sloboda pritiješnjena je, dok je i utrnuta; ipak, ogromna carevina rimska, u bolje i srećnije svoje doba, prikazuje se kao razvezana u ogromni kup samosvojnih općina. Tišti katkad carska vlada, diže se katkad i bijesni vihor tiranije jednog Kaligule, Nerona, Heliogobala, Komoda, Karakale, ali će vihor proujati, lomeći tek stabla najviša, obarajući što je uzdignuto. Skromna, pritajena općina, ostaje netaknuta.

Ova je općina *civitas*. Postankom svojim, *civitas* bijaše različita: to, ili negdašnja rimska naselbina, *colonia,* s pravim gragjanima megju urogjenicima pokorenim; ili strani grad, što se rimskog punog, jal nepunog gragjanstva dostao, *municipium;* ili grad latinski, jal naselbina latinska, s manjim pravom latinskim, *jus Latii;* ili strani grad, strano pleme, s Rimljanima u savezu, *civitas foederata, populus socius*, jal pleme, predano njima na milost i nemilost, *dedititius.* Ovakih je podaničkih plemena bilo najviše, to izvan ondašnje Italije, u provincijama. Nego, gdje Rim koje pleme nagje, navadno ne razvrže ga, pa negda pokorenome plemenu odgovara, u opće, novo ustrojena *civitas.* Takoj *civitas* Rim skoro uvijek dozvoljava samoupravu. Hladnim svojim razborom senat rimski čisto shvata, da je središnjoj vladi neprilika velika postojano upletanje u mjesne stvari; vrši se iz Rima, što no bi se danas reklo, politika protektorata. Koje su *civitas* savezne, one se posve drže domaćih svojih ustanova. Gdje je *colonia* rimska, ili latinska, gdje je *municipium* rimskih gragjana, tu je ustroj slobodne općine ili po kalupu rimskom, ili po latinskom. Ovi Latini, rogjenjem slobodni, sa svojim cjelovitim *jus Latii* pravno se razlikuju od poznatih nam liberta, *Latini Juniani,* no i u latinskim općinama istom općinska viša magistratura privodi odličnike u rimsko gragjanstvo. Naprotiv, ona *municipia*, koja polučiše puno pravo rimsko, jesu na golo rimska, pa odlikom pretekoše i same *coloniae* uz pučanstvo pomiješano. Ali je težnja sve to življa svima općinama, da se prenačine kao rimske municipije i kolonije. U krajeve osvojene izvedeno je, navlastito iz početka, pravih kolonija: ako prema urogjenicima broj naseonika rimskog porijekla bijaše malen, ukupno slobodno stanovništvo vremenom se prelijeva, osobito kao niža pleba, u prvašnju koloniju. Mnoge *civitates* dobivaju *jus coloniae*, proglašivane su kolonijama, i bez doseonika rimskih. U Galiji, na primjer, od nekih 80 plemena, ili narodića, na-

čini se do kakovih 60 *civitates*, koje su pretvorene u latinske i rimske kolonije, dok će redovno održati svoja stara narodna imena. Latinskim i rimskim istim kolonijama zasu se Španija, Sicilija, svaka zemlja u carevini. Nas stavlja u čudo to lako prometnuće, kad promislimo na svu silu etničnih sastavina u rimskom carstvu s jedne, a s druge strane na rimsko načelo nenametanja pobjegjenicima stanovite municipalne administracije. I podaničke i savezničke i latinske općine pucaju od želje, da budu rimske. Od kojekakvih *civitates*, pravom različitih iz prva, no sve to više milošću Rima pogodovanih i voljno izjednačenih, iskaču nam, pod visokim carstvom, u sve to većem broju kolonije i municipije uz samoupravu najširu, na lik malih republika, državica malih u rimskoj državi. Pa se i diče ponositim nazivom: *respublica*. A sve općine u državi, osim glavnog Rima, podjednako se prozvaše i biše municipije, otkad car Antonin Karakala slobodne ljude po cijeloj carevini proglasi za rimske gragjane jednakopravne. Rim bio, sa svojom starinskom gradskom uredbom, ustrojni uzor tim miniaturnim republikama, nad kojima lebdi veličanstvena *pax romana*. Već Cezar, sa *lex Julia municipalis* od god. 45 pr. Hr., bijaše slobodi municipija raščistio i ustanovio glavna pravila, na mjesto mnogovrsnih im uredaba, primljenih, kako kad i kako gdje, od rimske oblasti. Skoro nam je mučno, ovdje u Europi, zamisliti većma decentralizirane velike države, nego li bješe visoko carstvo u pogledu autonomije njegovih municipija.

Civitas je dosta velika prostorijom, obično veća od današnjega francuskog departmana, kao županija opsežna. Ona obuhvata glavni grad, to *urbs* ili *civitas* u tješnjem smislu, što ime podaje čitavom području, uz manje neutvrgjene gradove *urbes*, ili utvrgjene, *oppida, castra*, i još manja sela, *vici*. Dijeli se *civitas* u varoške kotare, *pagi*, od prilike četiri ili više njih, svaki sa jednim municipalnim glavarom, *magister*, čije djelovanje nije poznato, kao što nije tačno poznat ni odnos pagâ k civitatima. Važan je *pagus*, koji sela sakuplja. Tvrdo se on drži, te na vidjelo izbija i u doba varvarsko. Osim selâ u kotaru su i posjedi gospode, do kojih se dižu lijepa trgovišta. Žitelji u glavnom gradu, u *urbs* po prevashostvu, pravicama svojim ne razlikovahu se od slobodnih žitelja u polju. Sva *civitas* sastavljaše cjelinu jednu.

Po primjeru republikanskog Rima, za tršenje municipalnih posala, svi se slobodni ljudi, *populus*, sastaju na skupštinu, *comitia*. Carstvo zatomljuje suverenske komicije u Rimu, i izborne i zakonotvorne, ali pušta na miru municipalne komicije, u pokrajinama. Barem je

ovo zasvjedočeno za kolonije i za gradove latinskog prava, u I vijeku po Hr. O punoj slobodi izbornih komicija govore nam napisi, *graffiti,* pod vezuvskim pepelom sačuvani na vanjskim zidovima od kuća u gradu Pompejima, pa otkriveni. Osim roblja, svaki općinar bira municipalne upravitelje. Biraču se ne gleda ni na imovinu, niti na zavičajnost. Svak glasa u svom izbornom srezu, u svojoj *curia*, onda glasaju *curiae* i daju većinu. Nego je pasivno pravo izabranikâ stegnuto: hoće im se dvaestipeta godina života, imovina od najmanje 100,000 sesterca, a ne valja da budu liberti. Kandidat imao položiti izvjesni svoj novac ili za javne radnje, ili za igre. Drže se izbori svake godine, u martu mjesecu. Izborno bi se komešanje razmahalo po miloj volji; za svoje kandidate živo bi se zauzimali i *pomarii* i *lignarii* i *unguentarii*, i druge svakovrsne korporacije; zauzimala se i ženskadija. Ko htio, i gdje htio, pisao je ime svog predloženika, pisao ga minijem, ili ga urezivao, ponajviše na zidovima od kuća, koji se ovako prekriše *graffitima.*

Po vremenu će jači posjednici u municipijama sve veći mah preotimati nad množinom malih ljudi, *plebs*. Osim već izloženih razloga ekonomskih, gospodi municipalnoj dolazilo u prilog i to, što im je vlada osobito prijazna bila. U vrijeme rimskog osvajanja, dok se prosti puk protiv Rima borio, gospoda, u opće, stajahu na strani Rima. Otud postojana milost središnje vlade prema njima. Ispred gospode, koja se skuplja u municipalni senat, pučka skupština najposlije, osobito u nižem carstvu, uzmakla je; niti stvara zaključaka, niti magistratâ bira po svojoj volji. Biraju ove municipalni senatori, već početkom III vijeka. Taj senat, *senatus*, *curia, ordo decurionum,* hoće da se razmeće u natpisima, kanda je rimski, najzvučnijim pridijevcima: *amplissimus, splendidissimus, sanctissimus.* Članovima njegovim, *decuriones,* poslije *curiales,* postaju svi bivši magistrati u municipiji, uz ugledna druga lica, kojima cenzirani imetak skače, po pravilu najobičnijem, do 100,000 sesterca. U Rim se ugledali, što se upisa, glasanja i nadležnosti tiče. Ti su dekurioni, ili kuriali, zapisani redom, po visini ovršenih magistratura, *honores,* u knjigu, *album,* pa istim redom govore u kuriji i glasaju, navlastito u financijskim i sudskim poslovima, za koje posljednje sačinjavaju sudište prizivno protiv osude municipalnih magistrata. Ponajviše, ima ih stotinu djelatnih, mimo neke počasne, *patroni,* vigjene to rimske ličnosti. Njihov zaključak, prihvaćen većinom, zove se *decretum,* što za dotičnu municipiju u opće važi kao zakon. Sva je prilika misliti, da za taj *decretum* ne trebaše namjesnikove potvrde. Dakako, zakon municipalni nije se mogao protiviti zakonima Rima.

Na čelu male republike, za godinu dana, vršahu eksekutivu, navadno, dva magistrata, *duumviri, duoviri,* koji, pošto imaju sudbenost i vlast uapšivanja, zvani su, kašto, i *duoviri jure dicundo.* Što se tiče njihove sudbenosti, koješta nejasno je. Osobito nije nama čisto njihovo pravo kažnjenja u odnosu k višemu pravu namjesnika rimskog, koji sam ima punu vlast, *imperium.* Mnogo šta bijaše različito po raznim mjestima carstva; na primjer, rimske kolonije imaju, iz prva, neku širu sudbenost municipalnu. Čini se, da se s vremenom pravo municipalnog sugjenja sve većma stezalo, te da u opće *duumviri* smijahu udarati kaznu samo umjerenu. Niti odmah u početku mjesnim oblastima pripadaše pravo vršenja smrtne kazne, kako je vidjeti u glasovitom slučaju o Isusu. I protiv samog roba na brzo je oteta municipiji smrtna osuda; oteto i udaranje prevelike globe. Ipak sami duumviri sude, u parbama gragjanskim, do vrlo znamenite svote od 10,000, ili od 15,000 sest., kako gdje po municipijama. Ako se zateče na činu ubica, ili razbojnik, ili skvrnitelj, municipalna vlast uputiće krivce i tužitelje namjesniku. Osim djelokruga sudbenoga, što nije baš tačno odmjeren, duumviri daju u zakup dobra municipije, povjeravaju poduzetnicima zidanje javnih zgrada i podaju zakonsku valjanost važnijim činima gragjanskog života, kao što su adopcije, oslobogjenje robova, darovnice i ugovori. Autonomna vlast municipiji i duumvirima ističe se najviše time, što ovi razpolažu i ovećom silom oružja. Gradovi mogu da imadu svojih utvrda; pa sami duumviri čuvaju poredak s oružnicima, vogjenim od gradskih *praefecti vigilum et armorum,* a možda i od viših *tribuni militum a populo,* gdje je sila veća. Kad kurija odredi, da se narod naoruža, duumviri su vrhovni poglavari vojske, kako su i presjedatelji kuriji. Svake pete godine procjenjivan je imetak svih žitelja, pak onogodišnji duumviri, koji to kao cenzori opremaju, i listinu općinskog senata pregledavaju, prozvani su *duumviri quinquennales.* U nekim municipijama, mjesto duumvirâ, nalazi se na glavi uprave jedan *dictator,* kao u Laciju. Veličajnim se nazivima kite ovi općinski magistrati. Ima negdje pretorâ, negdje čak i konzulâ. Magistrate oblači *praetexta,* prinosi im se *sella curulis,* prethode im liktori sa *fasces:* sve na lik velikoga Rima! Istina da bi šaljivci pokatkad dobacili, da su oni *fasces* tek nečesovi *bacilli,* štapići. Ti prvaci davali i ime municipalnoj godini. Mogu i nekakovi *tribuni plebis* da krase gdjekoju općinu. Pa i članovi općinskog senata tamo amo prozivaju se, kao da su usred Rima, *patres conscripti.* Sveštenstvo pokazuje svoje *pontifices, augures, flamines.* U imitaciji puna nakarada, kad ne bi i to bio znak slo-

bodnome kretanju po municipijama. U Istoku, po zemljama grčkoga jezika, municipijama upravljaju ἄρχοντες, ili δήμαρχοι. U Africi, u negdašnjem području Kartage, povlače se semitski *suffeti* po gradu gdjekojem, sve do poslije Antoninâ. Visoko carstvo, kao što ne poznaje centralizacije u poslu uzgrednom, tako i ne mari za jednoličnost. Nego su duumviri najobičniji u municipijama visokoga carstva: duumvirat je prosječni kalup tadašnje uprave municipalne. Ako se pak na oko uzme cijela magistratura, u višim njenim častima, onda izlaze, u najvećem broju municipija, na vidjelo *quatuorviri*, što bi bio kvatuorvirat. Stoje, naime, do duumvirâ, kao glavni pomagači, dva *aediles*, koji će nadgledavati ceste i pazare, te će imati redarstvo, kao što prva dva duumvira imaju upravu i sudbenost. Često je tu i jedan *quaestor*, koji drži blagajnu. Javljaju se i pomanji činovnici *curatores* i *scribae*, a i javni poslužnici, *liberti* i *servi publici*. Otmjenik u municipiji natjecao se za kvesturu, onda edilitet i najposlije duumvirat: ko bi svu stepenicu uzašao, zanj kazivalo se, u natpisima, *omnibus honoribus functus*. Ovo je sve na sliku i priliku staroga Rima. A uz imitaciju prilazi odanost. Iza duumvirata regja se još jedna čast, viša od njega: sveštenstvo boginje *Romae* i cara. Ko je već sve magistrature postigao, ište od kurije, da ga bira takim sveštenikom, *flamen*.[1] S druge strane, sami neki carevi, željni popularnosti, puštahu, neka ih municipije proglase duumvirima, ili arhontima svojim. Mjesto cara, ili izabranog drugog odličnika rimskog, jedan tako zvani *praefectus* vršio bi tu godišnju magistraturu. Carska ovaka prijaznost pozlaćivaše municipalnu autonomiju. Pri tome općina u često osjećaše i darežljivost carske ruke.

[1] Da se raspoloženje duhova, po provincijama, prema Rimu bolje prosudi, pogledati je taman ovo bogosluženje. Taj *flamen* odijeva se purpurom. Od municipalnoga flamina još je veći *flamen Augustalis* u provinciji, ili *sacerdos provinciae*, ἀρχιερεύς, koji će postati glava svima sveštenicima u cijeloj pokrajini. Njemu nadleži starati se za bogoštovlje careva, i proslavlja ih godišnjim igrama o svom trošku. Iza godine svog sveštenikovanja odlikuje se nazivom *sacerdotalis*, ako nije po novo izabran. Bogosluženju *Romae* i cara, osim aristokracije pokrajinske i municipalne, odana je takogjer pleba manjih gragjana i libertina. Za to, po municipijama, u plebi se sastavljaju bratovštine takih štovateljâ, *augustales*, izmegju kojih na vid i ugled izlazi šestero imućnijih, *seviri Augustales*. Ovi će iz svoga namiriti godišnje veselje i žrtvena jela, pri čemu megju pobožnike u puku dijeli se i tamjan i vino. Sve do pobjede hristjanstva, što od zahvalnosti, što od laskanja, kult Rima i cara mu nadkriljuje svaku drugu pokrajinsku nabožnost. Kako i koliko se ovaj kult razvriježi u pučanstvima municipalnim, vidi u A. Bouché-Leclercq: *Manuel des Institutions Romaines*, Paris 1886, p. 553—62.

Svaka municipija imala je široki vlastiti proračun, moću kojeg ozidane su one gragjevine, što nas svojim ruševinama stavljaju u čudo. Trošilo se mnogo. Gragjeni su vodovodi, kupališta javna, bazilike, hramovi, amfiteatri, teatri. Fori se krasili raskošno. Po primjeru Rima grada, i u gradovima pokrajinskim, dašto u manjoj mjeri, prodavalo se puku žita ispod tržne cijene, dijelilo mu se mukte jela i pića pri svečanostima, davale se borbe gladiatorske, igre circenske i pozorišne, za tri, za četiri, i više dana. Dozvoljavala kurija učiteljevanje i liječenje, pa plaćala učitelje i liječnike. Za sve ove zamašne potrebe municipija imaše izdašnih prihoda: placovinu, daće za prolaz mosta i cesta. Imaše i zemalja, kuća, glavnice. Pripoznata joj bješe juridična osobnost, te primala zapisaka i darovština. Svrh toga, razpolagala javnom radnjom do pet dana od svakoga odrasloga i za tri dana od tegleće marve. Stranom pak općinske troškove snosila aristokracija dekurionâ. Usuprot našemu pravilu, ko upravlja ne bijaše plaćen, nego plaćaše. Plaćao se ulazak u kuriju, dekurionat. Znamo, po natpisu, da to u jednoj nevigjenoj municipiji, u afričkoj Bizaceni, stajaše 1,600 sesterca. Kad bi se ko obogatio, eno mu u kuriji mjesta. Libert ne može da u kuriju ugje, ali obogaćenom libertu daju se znakovi jednog dekuriona, *ornamenta decurionis,* što on jednako plaća. Ta se plata zove *summa honoraria,* svota za čast. Dakako da je svota još veća za magistrature. Takogjer u jednoj maloj municipiji, duumvirat, kako nam opet natpis kaže, imaše cijenu od 4,000 sesterca. Pa je to sve, obično, stajalo mnogo više, usljed podatljivosti izabranikâ, koji bi trošili i preko svote, propisom odregjene. Od njihove munificencije svak očekivao mnogo, a i želja samih magistrata bijaše ukrašavati rodnu municipiju, *exornare patriam.* Radnjama za opću korist neki bi se otmjenici čak i upropastili, to tim prije, što bijahu financialno odgovorni i za radnje, preduzete na račun municipalni. Zapinjalo katkad i u samom budžetu municipije, zbog žurbe u zidanju javnih gragjevina, zbog preskupe sjajnosti, u kojoj su se gradovi takmili. S megalomanijom bilo i zloupotrebâ. Godišnje magistrature uz to ne pružahu uvijek jamstva nužne dosljednosti pri izvagjanju onih radnja. Nestajaše pak današnjega lakog i širokog kreditnog sustava, kako bi se, u časovitoj nestašici srestava, radnje mogle nastaviti.

Rekosmo, da Rim svojim visokim protektoratom krili ove male republike. Protektorat bijaše čvrst i budan. Carevi paze, da prihodi, rashodi i veresije municipalne budu na čisto. Sjajni primjer ovakoga zauzimanja starije vlasti imademo u sačuvanom dopisivanju izmegju

cara Trajana i namjesnika Bitinije, mlagjega Plinija, u zvaničnim izvješćima ovoga i otpisima carevim.[1] Kad u municipiji što zakrkne, rimski će namjesnik priteći u pomoć, da ono uredi. Sam glavom će ići, pošto stalnoga prestavnika središnje vlasti onamo nema, kao što, navadno, nema ni posade vojnika rimskih. Od Trajana dalje, nadzor nad financom municipije sve je pomnjiviji, pa se utvrgjuje i carskim konstitucijama. Očituje se, kašto, ta briga postavljanjem jednoga careva pouzdanika, koji je nazvan *curator civitatis*, ili *reipublicae*. Taj može da bdije i nad više municipija, a gotovo nikad, poradi veće nepristranosti, nije čeljade iz rodne općine. Visoka je to ličnost, ponajviše senator ili ekvit u Rimu, ili uvaženi provincialac, potom obično promaknut na namjesništvo. U municipijama grčkoga jezika zove se λογιστής, koja nam riječ kaže, da pozor njegov bijaše financijske naravi. Varao bi se, ko bi ovdje mislio na sadašnje stalne nadnačelnike njemačkoga kroja: urediti poremećenu municipalnu financu, eto mu zadatak. Bio privremeni tutor, što se davao nemoćnoj municipiji, gdje namjesnikovo nadgledanje ne dostajaše. On postojano niti ne nastava u gradu, kud je odregjen da nadzor vrši. Revni car Marko Aurel odasla iz rimskog senata mnoge takove kuratore,[2] na svu priliku zbog nereda, što nastadoše po groznoj kuzi i dugotrajnom ratovanju s varvarima. Autonomiju ne zakida, već je štiti visoko carstvo, zacjeljujući rane općinama. Isti Marko Aurel, kad glad hara, darova italskim municipijama žita iz ambarâ u Rimu.[3] U III vijeku, koji slijedi, vidimo kuratore, što nisu carski odaslanici. Biraju se, u koliko se čini, od samih municipija u nevolji.

Pokraj ove preširoke samouprave municipija, Rim sebi pridržaje svu moć najčvršćeg protektorata. U pokrajinama, sve je podvrženo Rimu, sve stoji pod rukom cara rimskoga. Senatski prokonzul, ili carski legat, općenitim izrazom *praeses*, *rector, judex,* vodi visoku administraciju nad više *civitates* u provinciji jednoj. *Provincia,* ma kakovo bilo etimološko postanje ove riječi, tijesno se veže uz rimsko osvajanje i uz neograničeni *imperium* vrhovnih magistrata rimskih; grčki, *provincia* glasi τὸ ὑπήκοον, zemlja podložna. Svi makar slobodni provinciali, dok ne postanu rimski gragjani, jesu u vlasti rimskoga puka, *in ditione populi romani;* stoji ovaj nad svima, *est superior,* i njegovo se veličanstvo ima od sviju čuvati dostojno, *majestatem*

---

1 C. Plinii Caecilii Secundi *Epistolarum* l. X.
2 Hist. Aug. Capitolini M. Ant. Philosophus, c. 11.
3 Id. ib.

comiter conservare. Po ovoj pravnoj teoriji, namjesniku, koji suverenski Rim i cara prestavlja, širom rastvorena su vrata svakoga grada, svake municipije. Općini municipalnoj red je plaćati državni porez, to zemljarinu i glavarinu, a, kad ustreba, davati soldatâ Rimu, pa, kudgod namjesnik prigje sam da sudi, ili da financijske račune pregleda, intervencija ta ne da se otkloniti. Kad se namjesniku baš hoće, konačna osuda i presuda ostaje njegova, u svakoj. On je upravitelj, on sudac, on vojsci zapovjednik. Moderne podjele vlasti nije vidjeti nikakove; samo što fiskalne posle vodi jedan *procurator* uz njega. Gledom na podložnike ono je punomoć, kojoj, u času vršenja, nema sustege, do li u razboru i u osjećaju odgovornosti namjesnika prema caru gospodaru. Ali taj svemoćni upravitelj ne upleće se, gdje ga ne trebaju. Njemu je glavno, osim financijskog nadzora općinâ, gledati, da se državne daće tačno plaćaju i da se strogo čuva mir. Radi mira oštro nadgleda svako udruživanje i sastajanje. Za to sve on je visoki sudac, te mu je sugjenje i posao najobičniji. Otuda u IV vijeku namjesnik će se u češće nazivati *judex,* koje prelazi na upravitelja jednog kotara u doba varvarsko. Kao sudac vrhovni, namjesnik ima *imperium merum* i *mixtum:* ono daje njemu pravo mača, *jus gladii,* a ovo gragjansku sudbenost. Po namjesniku gonjeni su naosob lupeži, razbojnici, svetogrditelji, ubice; a osuda može da glasi na šibanje i najžešće, na robiju u rudnicima, na smrt. Najviše suda radi namjesnik je često na putu, obilazeći gradove i davajući sudbena ročišta, *conventus.* Na ovaki zbor dolaze stranke, i privogjeni su zločinci po magistratima municipalnim. Visoko sjedi namjesnik s pratnjom liktora, a okružen od pouzdanika svojih, od prisjednika, *assessores,* od kojih ište mnenje i glas, no sud kroji po svojoj volji; prisjednike one sam sebi odabra, te nisu porotnici u našem smislu. A da ne bi mnogi posli njega sapeli, postaviće, za manje važnu stvar, po kojeg suca povremenog, *judex datus* ili *pedaneus,* koji takogje do sebe može da prisjednikâ prizove. Ali ne namješta se takav sudac u slučajima, gdje je kazna teško šibanje ili smrt: tu sam namjesnik sud sudi. U carsko ovo doba razvio se dalje, na veliku korist ljudske pravde, rimski glasoviti sudbeni priziv. U stara doba, kod svih naroda, priziv u sudu, ili se posve rijetko pripušta, ili nije nikako uregjen, te okrivljeno čeljade potpada prvome naglome sugjenju. U pokrajini rimskoj prima se priziv, bilo od municipalnog suca, bilo od suca povremenog, na namjesnika. Rimski gragjanin pak, u teškom slučaju, od samog namjesnika priziva se na cara; priziva se, sa *appellatio ad tribunum,* na cara, kome je pridata

tribunica potestas, ili sa *provocatio ad populum*, opet na cara, prestavnika rimskoga naroda. Riječ apostola Pavla, gragjanina rimskog: „Ad Caesarem appello!“ još odjekuje u hristjanskoj historiji. Kad namjesnik drži *conventus*, kad *forum agit*, tu rješava još i sporove, što bi nastali megju municipijama. Trsi on takogje, pred sakupljenim zborom, pred množinom provinciala, posle nesudbene: objaviće porez, naložiće broj vojnika, slušaće želje i potrebe ljudi iz svoje pokrajine. Osim dužnosti, da održi mir, namjesniku pada u zadatak, kao moralni, i to, da štiti slabe protiv svakog obijesnika. Vrhovni ovaj čuvar reda i poretka ne smije nikud iz provincije, niti za samu jednu noć.

Namjesnici visokoga carstva odužiće se blagotvornom svome zvanju uz nevjerovatno mali broj podregjenih poslovaća, viših i nižih činovnika. Viknuti pregustoj mreži tako zvanih javnih organa, mi smo kao na čudu pred laganom jednostavnošću rimske administracije. Gdje je namjesnik senatski prokonzul, njemu je doglavnik *quaestor*, koji se zove *procurator* u onoj pokrajini, gdje upravlja carev legat. Kvestoru i prokuratoru najpreči je posao starati se oko poreza; no do potrebe će pokrajinskog poglavara u sve i po sve zamijeniti. Zbog važnosti prihoda, još posebni jedan manji prokurator, ili dvojica njih, pobiraju u provinciji daću nasljegja i carinu. Namjesnik i njegov doglavnik imaju pod rukom samo nekoliko činovnika. Čašću odskaču megju ovima ljudi pomlagji, iz sjajnih ili dobrih kuća rimskih, koji su s namjesnikom došli, da stoje do njega u povjerljivom društvu, *in contubernio*, *in comitatu*. Uče se ovi *comites* pod njim, dok mu poslužuju; on iz njihova kruga odabira gore pomenute prisjednike u sudu, kojima će pridružiti gdjekojeg pravoznanca, gdjekoju osobu, u zemlji vigjeniju. Takovi mladići rimski teže za tim, da po vremenu budu i oni kvestori, legati, prokonzuli. Ždrijebom grade se prokonzuli, u senatu, megju konzularima; legate bira car izmegju pretorskih senatora, na maču valjanih. Idu prokonzuli u mirne pokrajine, koje legijâ ne trebaju i senatu su pripuštene, a legati se šalju u pokrajine nesmirene, ili neprijatelju izložene, gdje je vojska nužna i gdje je car postojani pravi prokonzul. Rijetko gdje, u pokrajini pomanjoj ili poluvarvarskoj, koja se skoro smatra kao privatna careva domena, car će za namjesnika odrediti jednog prokuratora, uzeta izmegju ekvitâ. Ovakovi prokuratori upravljaju, na primjer, Mauretanijom Cezarejskom i Tingitanom; ovaki bijaše Poncije Pilat u Judeji. Carstvo uzelo plaćati namjesnike, a plaća ih sjajno, da se oni u napast zloupotrebe ne uvedu. Znamo, da u neko

doba prokonzul Afrike dobivaše milion sesterca na godinu, što je koliko reći, prema sadanjoj valjda pet puta manjoj moći novca, milion fran. Prokuratori namjesnici obično imaju 200,000 sest. Dakako manje činovničko osoblje oko sebe oni će sami namiriti.

Upravu pokrajina pod visokim carstom označuje dakle ovo dvoje: priprostitost cijelog administrativnog ustroja, a kraj toga skoro neograničena punomoć namjesnika upravitelja. Prilazi treće pravilo, što dopunja dva pregjašnja: svemoćni namjesnik od sve zbilje odgovara za svoju upravu. Provinciali mogu da ga tuže mnogo uspješnije, nego li u vrijeme republikansko. U nevolji, opremaju oni svoja poslanstva, *legationes,* u Rim. Odaslanike, jednoga ili više njih, biraju ozlegjene municipije, koje plaćaju i troškove za put; biraju ih na velikom godišnjem sastanku, nakon ovršene žrtve boginji *Romae* i caru, što je zvanični povod sakupljanju. Taj se sastanak zove *concilium,* u grčkim zemljama τὸ κοινόν, a poslanici iz raznih mjesta *legati,* σύνεδροι, κοινόβουλοι, prava to skupština pokrajinska za pritužbe i peticije. Nema taka skupština porezovnog, ili zakonodavnog prava, ali ima pravo posve slobodnoga govora. Na njoj se može da raspravlja o namjesniku i njegovoj upravi, pa će gospoda u senatu rimskom, iz čijeg krila izlaze namjesnici, prigodno reći, da ih pokrajinske ove skupštine po gotovo strahuju, s pravom svojim optužbe i pohvale. Skupštinski odaslanici, kako u Rimu pred carem, ili senatom, loše namjesnike tuže, tako, kada su im u volji obasiplju ih hvalama. Primaju odaslanici od skupštine pisanu uputu, pa će u Rimu moliti i za polakšice, ponajviše porezne. Pismima municipija carevi otpisuju, *rescribunt.* Ovako je, u opće, doskočeno lakomosti i bezobzirnosti rimskih namjesnika. Gospoda iz razvraćenog nobiliteta ne idu više, tobož besplatno, u pokrajine, da ih više puta oplijene i sebe obogate; idu onamo ponajčešće ljudi s obiteljskim imanjem uregjenim, a znadu, da su caru odgovorni. Teška je odgovornost. Osugjenima za guljenje pokrajine, *de repetundis,* ili za kragju javnog novca, *de peculatu,* udareno je progonstvo na kakvo ostrvce, 50 rimskih milja daleko od zemlje, uz gubitak svega imetka, osim neke svote za opskrbu žitka, pa ni ovo ne mogu oni oporučivati. Za republike, optuženi zalažahu, prije osude, u prividno stranu zemlju, u kakvu *civitas foederata* na blizu, dok im imovina ostajaše netaknuta. Zbrojeno je, po preostalim Tacitovim spisima, do 17 osugjenih namjesnika na 22 optužena, a, po listovima Plinijevim, 3 osugjena na 5 optuženih. Pred Tiberijem vlastela zebu, dok je provincijama dobro. Drug Neronov, do kraja raskalašeni Oton, upravlja, prije no što sam

postade carem, za dugih deset godina Luzitanijom, a hvali mu se uprava. Pod tiranom Domicijanom namjesnici oru naprav, uzorni su. Nesimpatični Hadrijan ima pozor na sve i neprestano obilazi carstvo, a nagje li u kakvoj provinciji zloupotrebu, odmah je kazni najstrožije, čak i smrću. Septimije Sever, u svom vladanju težak mnogima do okrutnosti, bdije nad umjerenim upravljanjem provincialâ. Pod carevima, namjesnik ne smije da primi dara, nekmoli mita: ako se ovo ipak gdjegod čini, to biva za careva Klaudijeve slaboće i nesposobnosti. Iza navršene svoje službe, zaustaviće se namjesnik u provinciji za 50 dana, da slučajnim pritužbama na mjestu odgovara; je li on što, u ime poreza, dao pobrati preko pravila, platiće četverostruko. Redovno, republikanski namjesnik upravljaše za godinu dana; carski hoće za tri, za pet, a i dalje, kad je osobito valjan; no u svakom času može da ga makne dosežna ruka, koja ga postavi.

Pod ovom ovakom upravom procvaše provincije. Cvatnja traje skoro za sve dugo vrijeme visokoga carstva, dok je u jeku najvećem od Flavijevaca do preko Septimija Severa. Po mirnim i radišnim pokrajinama, u dugom nizu onamošnjih gradova, naraslo je pučanstvo. Na temelju vijesti raspoloživih, po prilici se mogao procijeniti broj stanovnika u jednoj velikoj rimskoj zemlji, u Galiji. Sva Galija, kad je napadne Cezar, brojaše 6,700,000 duša. Brojala ona do 8,500,000 u doba Antoninâ.[1] Za tim materialnim napretkom ide ustopice i cvat, ili barem održanje umjetnosti, osobito slikovne. Opaženo je, da su carski likovi izradbom izvrsni sve do posljednjih Antonina, pa da se i dalje od ovih javlja po koji takav mramorni lik, tamo do Aleksandra Severa i Mameje, a čak i do Filipa, biva do polovine III vijeka.[2] I na novcima je vidjeti istu vještinu do istog vremena. U srećno to doba sjaju slobodne municipije. Rimska vlada pušta najveći mah lokalnoj samoupravi: samo uklanja svaku zloupotrebu, i namjesnikovu i municipalnu. Da svrhu svoju postigne, ad-

---

[1] Iz okolnosti, što je grad Rim za Septimija Severa trebao šenice za hranu manje od pola, nego li za Augusta, izvedoše druge račundžije, da je i u Rimu i u pokrajinama megju ova dva razmaka pučanstvo nazadovalo. Ali je zaključak prenagljen. Prvo, ta obavijest visi o usamljenom, a i oskudnom svjedočanstvu, dok mi o tome željeli bismo ponešto više saznati. Drugo, a ovo je glavno, iz umanjenog broja žitelja u gradu Rimu nije prosto zaključiti na broj žitelja po gradovima u provincijama.

[2] E. Q. Visconti: *Monumenti scelti Borghesiani,* Milano 1837, p. 284.

ministraciji rimskoj malo što treba. Ne treba joj na širokom osnovu ustrojenog sudstva, niti policije razgranane; ona ne drži vojske u pripremi na buntovnike; ne stara se za nastavu, ne imenuje pokrajinskih sveštenikà, a niti ih na imenovanje predlaže. Sve ipak ide po tenanu. Množe se gradovi, primama to okolnome divljemu puku, što će se pripitomiti. Množenjem gradova i uregjenjem municipija, Rim će bolje, nego li s vojskom, utvrditi svoje gospostvo. Gradovi su slika i prilika Rima, te stoje u oprjeci s varvarštinom osvojenika, koji su se u polju, čuvajući većma narodnu osebinu, više otimali od Rimljana i rimske misli. Bilo krajeva, gdje se grad, tako reći, dizao do grada, kako nam kažu preostali im tragovi. A po tima gradovima, u onome procvatu rimskih municipija, bijaše izasut ukras svakojaki, kazasmo i prije. Gdje su sad ruševine bolje sačuvane, ono izgleda kao pobrkana šuma stupova. Fori, ili trgovi, bijahu sa strana urešeni peristilima i napunjahu se kipovima careva i municipalnih dobročinaca, u broju sve to većem; tik do fora stajaše obično veliki hram, uz izdignutu plataformu sprijeda, *rostra,* s koje se puku govorilo; onda palača općinska, kurija to dekurionâ, sjajna unutra sa raznolikih inkrustacija mramornih, pak i bazilika za sugjenje; dalje, teatar, amfiteatar, cirk, terme. Na glavnom ulazu u grad troja se vrata triumfalna otvorahu, biva slavoluk, ponajčešće to spomen rimske pobjede. Gdje više, gdje manje, ovakom gizdom krasio se svaki grad rimski. Bijahu ovi gradovi središte zabava, kojima takodje Rim sebi svijet priveže. U teatrima, obično širim i pristupnijim od naših, prikazivale se lakrdije mimâ, komedije, tragedije; držali se koncerti, instrumentalni i vokalni, do prigode predavanje koje filozofično; vigjali se katkada pelivani i prestigiatori. Ovo zadnje, kao što i gladiatore u amfiteatru, najvoljahu prosti Rimljani i seljački neotesanci. Vanredno se njima svigjale i konjske utrke, u cirku. Osim toga, atleti se jačali, pa se i mlagjarija vježbala u gimnastici, po javnim termama i drugdje. Često kupanje, u vodi mrzloj i mlakoj, bijaše potreba rimska.. Uz ovake primame, prostake sa selà tvrdo zakvači gradska civilizacija, pa ko mogao, hrlio iz polja u grad, kako to biva i sada u zapadnoj Europi, gdje je kultura naprednija. Razbugjen bijaše svuda osjećaj elegancije, želja za stanjem lagodnijim.

Ovi gradski život, što u carevini rimskoj ote još većeg maha, nego li poprijeko danas u Europi, ukazuje dobru i zlu stranu. Svakako je zlo, što, vrevom iz polja u grad, polje izgubi mnogu radišnu

ruku, koja se u gradu ulijeni. Predrasuda jedna rimska djelovaše vrlo štetno. Već zamijetismo, da slobodni čovjek, koji izvan polja radi svojim rukama, bijaše u Rimu dosta preziran, a omalovažavan i onaj, koji se bavio industrijom ili malom trgovinom. Svoju glavnicu odličniji bi čovjek najviše davao na kamatu. S toga, slobodna pleba malo radi, te živi, osobito u prevelikim gradovima, u ekonomnoj oskudici. Tješi nevolju svoju, plandujući dugo, pod nebom južnim, na ulicama i na foru, skupljajući se pred pribijenim mnogim oglasima, koji bijahu njima, što su nama dnevnici; tu se čeljad razgovarala o zakonu, što ga car objavi, o naredbama senata rimskog ili svoje kurije municipalne, o djelovanju kolegija vjerskih, o svakoj trici gradskoj. Od zanata i redovne zarade najviše zazire množina u prestolnom Rimu, u gradu negda gospodaru, a vičnom, da ga svijet hrani. Velikogradske plebe rado primaju od milosti carske, ili bogataške, žitak mukte, ili po cijenu obaljenu, uz to veseleći se na igrama teatra, amfiteatra i cirka, što ih o svečanim nekim godovima njima priregjuju visoke ličnosti i oblasti. Mnogi valjani carevi ne žale novca za naslade rimskog puka, *voluptates populi Romani;* nevaljani slave i orgije. Besposlica, ovako zabavljanih i hranjenih ima u Rimu, s početnim carstvom, do 250,000, a katkad i više u vrijeme potonje. August im dijelio brašno; Konstantin pridao i ulja i vina i svinjetine. To su *frumentationes* i *congiaria.* Brojno žiteljstvo velikih gradova čeka napeto na „sveto žito“, *sancta Annona,* što se oliči u boginji s polumjesecom na glavi, klasjem u ruci i pred sobom *cornucopia.* Ali poviše ovih ljenivaca stoji radišni dio gradskog pučanstva, što se, uz liberte i robove, bavi oko zanatâ. A što je manji grad, to je taj dio razmjerno veći. Na megjusobnu pripomoć sabrao se u posebne udruge, *collegia,* kao trgovaca, brodara, pekara, zidara, kovača, drvodjelja, čizmara, ukopnika. Pokraj prostih zanatlija, pošto se mnogo zidalo i resilo, bilo dosta i pravih umjetnika, graditelja, kipara, mozaičara. Udruzi je dozvoljeno posjedovati i primati zapiske; ona bere priloge od svojih članova; ima blagajnu i izabrane svoje glavare, s kojima, pod svojom zastavom, proslavlja uz jelo zajedničke svoje svečane dane. Do carske je vlade dozvoljavati sastav ovih udruga. Premda carevi i najumniji, kao Trajan, budnim i oštrim okom, radi poretka, paze na djelovanje tih korporacija, ipak je zgodna uredba svih udruženja rimsko dobročinstvo, neosporivo i trajno. Gradske korporacije zanatlija stupaju u srednji vijek.

Nisu dakle gradovi rimski svi puni „carskih lazarona“, kako je bačena krilata riječ, više duhovita, nego li ispravna.[1] Doista bilo beskućnikâ u broju ogromnom u gradu Rimu, zamilovanu i razmaženu od careva za tri vijeka, sve do Dioklecijana. Nego u drugim gradovima, ma bilo i velikim, radi se, u nekima baš uporito, to ponajviše u istočnoj strani carstva. U njima svijet industrialni i trgovački za cijelo nije ravan sadašnjemu, niti tu ima prave buržoazije, koja će sad radom svojim narodnu privredu i narodnu imovinu, spram vrijednosti same zemlje, udvostručiti u rodnoj Francuskoj, a više nego je udvojiti na oskudnome tlu Njemačke i na osrednjemu Engleske. Ako je pokretno bogastvo rimskih gradova i u manjoj mjeri od današnjega, opet ga ima, jer ima dosta radljivih ruka ropskih, libertskih i slobodnih. Te radinosti vidimo sjajan zasvjedočeni primjer u Aleksandriji, što bijaše po veličini drugi ili treći grad u visokome carstvu, manji od Rima, a zar veći od Kartage. O radu i prometanju njegovih žitelja svjedoči nam car Hadrijan u čudnom jednom pismu, što on iz Aleksandrije upravi Servijanu, svome šuri i konzulu u Rimu. Iz tog pisma prenosimo ovo: „Grad (civitas) je imućan, bogat, radišan; niko u njem ne besposliči. Ko gradi staklo, ko papir, ko laneno platno, pa je taman svakoga vidjeti, gdje tjera zanat. I kostobolni imaju šta da rade, imaju i slijepi, a ne ljenčare niti koji imaju uloge na rukama. Njima je jedini bog novac. Ovoga štuju hristjani, ovoga Judejci, ovoga svi, pa i došljaci“. Hadrijan breca se na Aleksandrince i na sve Egipćane. Veli, da su fela ljudi „buntovnih, taštih, preobijesnih“; da su skroz lakomisleni, vjetreni, i da se njihaju, na kakvi mu drago glas“.[2] Biće ovo pretjeranost nezadovoljna putnika, kao kad bi ko htio da sudi o Parizu po *boulevard*-ima. Stoji svakako to, da se u veljem gradu Aleksandriji rabotalo intenzivno, žurno, na svaku ruku. Grad imao i najizdašniju kovnicu novca, u državi rimskoj. Kao i sada u svjetskim gradovima, dodirivale se tu dvije skrajnosti: plemenština najviša i najniži kvarež. U drugom velikom gradu, u sirskoj Antiohiji, kvarež bio i veći; no iz Sirije, kao i iz Egipta, trgovci, grčki i semitski, u carevini svuda rasijani, olakoćivahu progju robe. Na dvjesta godina poslije Hadrijana, kad Aleksandriji, usljed velike anarhije i gragjanskih ratova

[1] Godefroid Kurth: *Les Origines de la Civilisation moderne*, Paris, 1888. T. I et II. Djelo je pisano, sa strogog katoličkog gledišta, stilom živahnim i elegantnim, no, po sadašnjoj navadi, autor strogo sudi o rimskom svijetu i pere varvare.

[2] Hist. Aug. Vopisci Saturninus, c. 7.

rimskih, stanovništvo od kakovih 700,000 duša spade na polovicu toga, Amijan se riječima zanosnim jošte gradu divi. Središte je visoke kulture, gdje se razne nauke goje, kao geometrija i astronomija, i ispituje postanje svijeta i vijeka; gdje muzika još ne usahnu, niti harmonija ućuta; gdje se ljekarstvo uči tako, da je za ljekara dovoljno reći: „Ja sam izučen bio u Aleksandriji".[1] Najnovije istraživanje arheološko, s Amijanom i Hadrijanom suglasno, kaže, da aleksandrinizam već od početka davaše pravac rimskoj umjetnosti carskog doba.

Rimska uprava, koja silno unapredi materialnu dobrobit municipija i pokrajina, priraste srcu provincialâ. Ljuto, neobzirno, nepravedno više puta Rim širio svoja osvajanja; ali susljedna uprava, za prva dva tri li vijeka carskog vladanja, bijaše za cijelo blaga i blagotvorna za podvlašćene pokrajine, kako prije nikad oblast ni jednog osvajačkog naroda ne bi prema osvojenim zemljama. Niti Grci, toliko daroviti, ne ukazaše se na visini rimskih upravitelja. Ako sad noviji neki pisci, ne razlikujući vremena, nasumce izriču oštar sud o odnosu Rimljana s pokorenim narodima, oni se nalaze u oprjeci sa mišljenjem ogromne većine suvremenih ljudi. Razlozi imaju biti na dlanu, kad mi, odaljeni vremenom, mislima, osjećanjem, hoćemo da oprovrgnemo mnenje bolje upućenih i više od nas zanimanih suvremenika. Stoji, da su provinciali rimski bili zadovoljni s onom onako ustrojenom vlašću. Ispod ruševina svakog rimskog grada vade se sada natpisi s izražajem dubokog poštovanja i odanosti Rimu i caru. Da je sav svijet kroz vijekove lagao i samo laskao, ne da se pomisliti. Provincialima privigjao se Rim, i od njega nerazdružni car, kao dva bića božanska, koja njima ujamčuju tvrdi red i slobodu. Posvećuju ljudi po municipijama natpise: „Romae et Augusto". U natpisima je car „fundator pacis", „pacator orbis". Je li car zao, to se malo tiče odaljene pokrajine. Municipija, izvan dosega njegove zloće, proslavlja jednako boginju *Romu* i *Augusta*, cara osveštanog. Proslavljaju taj god, preko naročitih odaslanika, i sve municipije zajedno, u pokrajini jednoj. Blijede stari domaći bogovi pred dobrotvornim božanstvom Rima, pa živoga Augusta u Rimu, pa i čestitih blagopokojnih careva, *divi*. Bogosluženje ovo pobjedonosni Rim ne zapovjedi nijednoj municipiji, nijednoj pokrajini; niče nešto iz laske, a najviše iz zahvalnosti rimskih podlož-

[1] L. XXII, c. 16.

nika.[1] Svake godine, na dan svečani, nalegao gradski svijet na for i pod trijemove oko fora. Eto procesije: prvi stupaju municipalni magistrati sa liktorima, za njima su *flamines*, glave cvijećem ovjenčane, u bijeloj *praetexta*, purpurom obrubljenoj i zlatom izvezenoj; onda mladići po izbor, držeći motke, a na motkama pozlaćeni likovi *Romae* i careva. Svijet pljeska, svi idu na žrtvu u hram, posvećen uznositome Rimu i uznositim carevima. To je pučka i u isto doba rimska rodoljubiva slava. U progonstvima sustavnim, hristjani imali posla najtežeg uprav radi omiljenog ovog kulta prema *Romae et Augusto,* pred čijim kipovima oni ne mogahu da tamjana pale ili vina liju. Ljubavju i privrženošću, koja ide do obožavanja, ljudi po municipijama odužuju se za dobročinstva uprave rimske pod visokim carstvom.

Ovo bujanje municipalnoga života, što po gradovima izvede čudesa, sleže se u drugoj polovici III vijeka. Odande naprijed sve to veći nazadak bije gradove, koji tek životare do propasti carstva. Tjeskoba je posvuda, dok se na posljetku gradska uprava i ukoči. Ko od savremenih pisaca prošlost pamti, pa misli na potonje nevoljne prilike, njemu se srce steže, te jadikuje kao Salvijan, pri uporegjenju minulog i novijeg doba. „Udovi rimskog svijeta bijahu tada čili; tijesni bijahu radi obilja javni ambari; sviju gradova gragjani imahu bogastva i lasti na pretek. I od toga bogastva, nagomilana da skoro mjeru prevrši, trošilo se i u same trice.“[2] Pita se: otkud taj prelom?

Pored dojakošnjega svega ispitivanja i proučavanja, na ovaj se upit sada ne odgovara čisto i suglasno. Skorašnji svestrani istraživač tih prilika rimskih, Fustel de Coulanges, drži,[3] da nemar

[1] Oktavijan August ne htjede, da se u provincijama dediciraju hramovi njemu samom, nego: *Romae et Augusto*. I take hramove, u koliko se to odnosilo na lice njihovo, Tiberije i Klaudije odbiše. U ostalom, onaj kult u mnogobožaca ne bijaše sablažnjiv. Predhristjanski ljudi klanjahu se praocu porodičnom, plemenskom, pa i osnivaču grada i države. *Roma* i *Augustus* kao da bijahu jači i prijazniji od svih bogova, ili im barem moć više na vidiku. U jednoj bilješci napomenusmo i prije, da se sveštenici *Deae Romae* i careva uzdigoše nad drugima u provinciji. Sjajni naziv poglavara njihova, ἀρχιερεύς (τοῦ Σεβαστοῦ— Augusti), posvojiše hristjanski episkopi u zemljama grčkoga govora, kao što i na Zapadu njima se pridjede isti naziv *sacerdos*, sve do VI vijeka. Za krštenih careva, poveći sveštenici hristjanski ugjoše u senat municipalni, baš po primjeru mnogobožačkih sveštenika sad pomenutih, a i drugih, koji takogje bijahu članovi kurije.

[2] De Gub. Dei l. VI, c. 9.

[3] *L' Invasion Germanique,* Paris 1891, p. 31—6.

ljudi za samoupravu municipije i susljedno kunjanje municipalnoga života u nizokom carstvu proizteče iz toga, što sam sobom upravljati, sam trsiti svoje posle, jest trudna zadaća, te je kao redovno, da se puci od takog bremena žele rasteretiti na vladu. Ali je ovako tumačenje suviše općenito. Eda bi oni nehaj bolje protumačio, Fustel navodi i ovo drugo, da prodiranjem hristjanstva sve se manje nalazilo imućnih posjednika za vršenje municipalnih čina. Ti čini bijahu kao nerazrješivo skopčani s vjerom poganskom: duumvir i edil morahu, o godovima, u hramima i svetištima prinositi žrtve, jesti jela idolska, bogovima prostirati postelje, *pulvinaria,* davati igre uz poganske obrede; čak i samo vijećanje u kuriji ne počinjaše bez žrtve. Od takove poganštine hristjani, naravno, zazirali i ustezali se. Nas ni ovakovo razlaganje ne zadovoljava. Kako hristjanstvo vladaše već u državi, svi oni veti obredi ne bijahu hristjanima preprjeka neukloniva: kršteni carevi mogli to da odmaknu, da prosto zabrane. Pa i sam Fustel dopušta, da se sve više, pobjedom nove vjere u IV vijeku, brišu religije mnogobožačke. Episkop zamijeni flamina, a ispred hristjanskih svečanosti ustuknuše gozbine i službe poganske. Popovi već zasjeli u kurijama municipalnim, gdje episkop postade lice najvigjenije. Ako se od kurije bježi, ako posjednicima ne godi biti kurialom, a još manje duumvirom, edilom, teži imaju biti uzroci tomu.

Valjda je bliže istini, što će se sad ovdje izložiti.

O polovini III vijeka snagje carevinu bijeda neiskazana; najcrnja, što nju ikada zadesi prije pada, na kojih dvjesta godina docnije. Po drugi je put (prvi bi za Marka Aurela) učinjena opća žestoka navala Germanâ na obje linije Dunava i Rajne. Kad se i Perzijanci svom silom zagnaše još na treću liniju Eufrata, ode na njih stari car Valerijan, izgubi bitku i zarobi se, god. 259. Bio je Valerijan jedan od revnih rimskih careva, ali, na nesreću svoju i carstva, uze za suvladara sina Galijena, vrlo darovita, no razvraćena na lik Nerona. Pun duha, vrstan pjesnik, vrstan retor, Galijen se zabavljao igrama teatra i cirka, borbama amfiteatra, dok su varvari odasvud provaljivali, a takmaci se nanj neprestano dizali. Pri opasnosti najbližoj, prenuo bi se on naprasitim i žestokim jednim naporom, no trenutna ta oštrina njegova povećavala zlo, jer priječila, za deset godina, da se državi drugi zakoniti car nagje i na prestolu utvrdi. Za Galijenova bezvlagja pojavi se, po rimskim pokrajinama, do devetnaest prisvajača carske vlasti, koji se nepravilno, u *Augustovskoj Historiji,* zovu „trijest tirana“. Carevina je kolebana, rastrzana. Franci se utrkuju

do Pireneja, a i preko njih do Tarakone, otete, Alamani po padskoj ravnici do Ravene, Goti do Soluna. Kroz varvarske upade, kroz smutnje i trzavice unutrašnje, nasta glad i kuga. Strašno harala kuga u Rimu i po Grčkoj, koseći po koji dan, u glavnijim mjestima, do 5,000 čeljadi. Da zlu ne bude kraja, u ono vrijeme desili se i potresi grozni, osobito u Aziji. Činilo se, da će carevina već tada postati plijenom varvarâ. Skoro gotovo rasulo rimsko tvrdi nam historičar, malo odaljen od toga vremena. Piše Trebelije Polijon, da, kad bi Germane na Rajni ista sreća poslužila, koja Gote i Perzijance, „stječući se na rimskoj zemlji inostranci, eto skončanja ovome prepoštovanome carstvu rimskog imena“.[1] Spase carevinu junački otpor Galije, snažno upravljane od Galijenovih protucareva, poimence od Postuma i Tetrika. Kad najzad poginu Galijen, soldatski carevi iz Panonije, Klaudije, Aurelijan, Probo, krvavo suzbiše sve sjeverne varvare, te se uskrisi i jedinstvo carstva: harni suvremenici nazvali Aurelijana „restitutor imperii“. Kroz strahovitu onu vatru unutrašnje anarhije i varvarskih nasrtaja izgubi se cigla jedna pokrajina, Dacija preko Dunava, koja, ležeći s neruke, bi napuštena.

Darmar taj potraja dugo, kakvih petnaest godina (259—74). Ali ne bismo rekli, da se od lomljave i od mnogih jada onoga doba carstvo rimsko prenemože. Barem nemamo svjedočanstva za to. Carstvo prekuži slične nevolje za Marka Aurela, pa se sasvim i oporavi. Po tome je sva prilika misliti, da se životna snaga Rimu mogla obnoviti i nastaviti pregjašnja cvatnja njegovih municipija. Ali državi, oslabljenoj iza one bijede, pojavi se, desetak godina potom, ljekar nemio i neočekivan, car Dioklecijan. Ovog zacarenog soldata iz Dalmacije moderna historiografija, u opće, voli uzdizati kao umnoga organizatora i popravljača političkih odnosa u ispremetanoj državi rimskoj. Nego se tako hvaljenje dosta suproti mnenju suvremenikâ,[2] a nije nizašto opravdano odmotavanjem susljednih dogagjaja. Starci, koji za mladosti svoje vidješe Dioklecijana, mogoše svojim očima da vide i varvare već za navijek useljene u carevinu: niti šezdeset punih godina po smrti njegovoj[3] Vizigoti se ugnijezdiše u oblasti rimskoj. Dioklecijan

[1] Hist. Aug. Pollionis Tyranni Triginta: Lollianus.

[2] Naravno, malo je držati do govora službenih Dioklecijanovih laskavaca u *Augustovskoj Historiji*. Kapitolin (M. Ant. Phil., c. 19) vidi u njemu nekoga Marka Aurela, dok ga Lampridije (Heliog., c. 35) naziva „aurei parens saeculi“.

[3] Ako se uzme, da je umro g. 316, a ne 313, kako se obično misli. Seeck, Anhang zum I B., S. 459—60 (Gesch. des Unterg. der antiken Welt).

bijaše čovjek pretanka i pronicava uma, ali nadasve lukav i samoživ.[1] Bojali ga se, ma da mu uvažavali sposobnost i praktičnu dosjetljivost. Bez topline srca, bez iskrenog rimskog osjećaja, lišen ljudskih visokih težnja, gledao poglavito na to, da svojoj osobi ujamči mir i pokoj, uz strogi posluh podanikâ. Razlamanjem velikih pokrajina na komade, osnivanjem birokracije, svuda raspredane, uspostavom dvora po istočnom kroju, on sebe zaista obezbijedi od negda prečestih opasnih vojničkih buna, od pohlepe moćnih namjesnika za prestolom, premda se i njemu stavi suprot do šest ili sedam otimača. Ali time ne ukloni nakon sebe ljute ratove suvladarâ, a ubi u glavu slobodne municipije. Već za sebe živa vidje razlomljenu svoju tetrarhiju, kao djetinju igračku. Što trebaše u administrativnom ustroju vlasti središnje i pokrajinske još razumnije i bolje udesiti, to već bješe začeo i izveo tanki razbor cara Hadrijana. Uz nešto malo promijenjeno po Konstantinu, one reforme Hadrijanove uzdržane su do najposljednjih vremena.[2] Dioklecijan, suverenstvo preobraziv i uzde pritegnuv cijeloj upravi, udario je u samu šeprtlju, u svemu glavnom. Bez sumnje je Dioklecijan velik organizator. Nespokojni i sumnjičavi njegov duh ne bi nikad mirovao. U Justinijanovu zakoniku više od 1,200, što reskripta, što konstitucija, bilježi se imenom njegovim. Bila je, doista, od trijebe radna careva ruka, da se izliječe ljute rane, zadate blagostanju carstva po vojničkoj anarhiji netom minulog strašnog naraštaja. Dioklecijan mogao da se i zanosi vokacijom jednog bezobzirnog, herojskog popravljača. Ali jest organizator na gore. Ako Laktancije, koji je u Nikodemiji za dugo bio u carevoj blizini, njega zove „izumiteljem

[1] O osobi velikog novotara, su malo riječi, valjda najnepristranije sudi Eutropije (Brev. IX, c. 26), koji svoju kratku rimsku povijest, *Breviarium,* posveti caru Valentu, te piše malo iza polovine IV vijeka, kad je još bila živa uspomena Dioklecijanova. Pored svega oštroga razuma, djelatnosti i urednog života, Dioklecijan, po Eutropu, bijaše duše prevarne, nesmiljene i lakome. Mučno nam je usvojiti karakteristiku Dioklecijanovu, izraženu od najnovijega izmegju modernih pisaca, koji o caru veli, da on „bijaše čudan ideolog, polugenije, koji dube, ama slabo poznaje ljude i praktični život“. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt,* I B., Berlin 1895, S. 1—2. Mi cijenimo, da Dioklecijan bijaše savršeni praktičnjak, a uz to iz taštine tvrdokorni formalist, koji vjeruje u sustav i nepogrješivost svoju. U ostalom, Seeck ne broji se u prave veličatelje cara. Njegovo zamašno djelo, što sad izlazi, snabdjeveno je sa svom pretankom njemačkom erudicijom, samo što pisac čezne za izvornošću shvatanja i novim vidicima.

[2] Aurelii Vict. Epit. c. 14.

zločinâ i kovačem zala",[1] grdnja ta, sama po sebi, ne dokazuje baš ništa; mi je odbijamo na jarost hristjanina, kivna na cara, nemilog gonitelja hristjana. Nego, protiv Dioklecijanova preustroja carevine opet svjedoče gole činjenice, i od Laktancija i od drugih pisaca navedene. U Dioklecijanovu radu ne može da sve hvali niti sam politeist Aurel Viktor, premda je njemu „velik čovjek" car, koji „najčistije postara se za religije starodrevne".[2]

Dioklecijan je glavni pokretač političke uredbe nizokoga carstva. On carstvo preustroji, a novu organizaciju kraju dotjera njegov nasljednik Konstantin. Ovog junaka i vojnika nepredobitnog zamami, uprkos smjerenosti hristjanstva, strogi posluh i sjaj Dioklecijanove ere. Ali od njih dvojice ishitrena uprava traljava je. A nije čisto vidjeti ni to, da bi ona onda časovitu pravu potrebu namirila, ili da bi je poželjeli savremenici. Ako se ta organizacija u Europi ipak dugo i dugo održa, negdje se i dalje razvi, a negdje barem duh njezin propiri kroz vijekove, tome je uzrok, što dolaskom varvarâ otančaše bolji ljudski osjećaji, i blistava vanjština poluazijske vlasti zavede pamet surovim naraštajima, koji slijediše. Protiv takove reforme govori historija. Uprava bude lošija. Preko IV i V vijeka, do konačnog rasula carstva zapadnog, upadaju u oči dvije važne činjenice: namjesnička odgovornost popušta, a sve većma ekonomski nazaduju, trune se municipije, to cvijeće rimsko.

Od oka sudeći, poslije Dioklecijana i Konstantina odgovornost namjesnikâ mnogostrana je, pa i veća. Udešeno je novo zaokruženje upravno. Razdijeli se carevina u četiri velike prefekture: Istočnu, Ilirsku, Italsku i Galsku, ove u nekoliko dieceza, svega 12 iz početka, a ove opet u kakovih 118 provincija ukupno, po potonjem broju najvećem.[3] Još dvije prefekture sačinjavaju prestolni Rim i Carigrad, s okolinom svojom. Dioklecijan valjda nagje 57 provincija, dok ostavi ih

---

[1] De Mort. Pers. c. 7: „... scelerum inventor et malorum machinator".

[2] *Sextus Aurelius Victor: De Caesaribus,* c. 39: „Veterrimae religiones castissime curatae". Viktor Aurel, valjda iz Afrike, a visoki činovnik, živio je za prve mladosti, ili za djetinstva, u doba Dioklecijanovo. Pri oskudici historijskog obavještaja o Dioklecijanu, važno je i ono, što ovi mršavi pisac o carevu životu kazuje. Svoje *Caesares* on sastavi u god. 360. Drugo djelo: *Epitome,* koje njemu pridadoše prepisači, nije njegovo.

[3] U opće, ovo ovako ostade, no otkad dokad učini se izmjena nekih, u svima stepenima administrativne razdiobe. Na primjer, kad je carstvo podijeljeno izmegju dva brata Valentinijana i Valenta, tri su

101. Italija, kao i svaka druga zemlja, dijeli se u provincije, te gubi svoj izuzetni položaj. Gubi senat svako i najmanje pravo, da pogdjekojim provincijama namjesnike naznači. Sve je u carevoj ruci, koji imenuje provincijama namjesnike, diecezama vikare, a prefekturama prefekte. Izvedena je potpuna centralizacija vlasti. Namjesnik u pokrajini naziva se po časti višoj rijetko gdje *proconsul,*[1] češće *consularis,* najčešće *praeses,* a negdje dostojanstvom viši ili niži *corrector*. Prema velikome namjesniku pregjašnjeg vremena, ovaj novi mnogo je manji oblasnik. Manja mu je novokrojena pokrajina, od prilike polovica ili sami treći dio negdašnje. Što je u pokrajini vojske, to stoji pod posebitim zapovjednicima, jer novi red nikako ne trpi gragjanske i vojene vlasti ujedinjene, ne trpi pregjašnjega *imperium-a,* te su namjesnici po pravilu goli izučeni pravnici. Kao takovi, imali su ovi uredovati najljepše i najpravednije, tim više, što dosta brojno činovničko osoblje, *officia,* njima stajaše uz bok. Ta, i današnji je zahtjev dioba vlasti. Glavno bijaše namjesnicima sugjenje. Dioklecijan ih naputi, nek parnice sami raspravljaju i rješavaju, dočim su davni pretori, u gragjanskome poslu, najobičnije povjeravali ispitivanje, *cognitio,* drugim vještacima, *judices,* a u poslu krivičnom istragu, *inquisitio,* puštali privatnome tužitelju. Sad cijelim tokom procesa gragjanskog i krivičnog bave se namjesnici sudije. Istom kad im vremena ne doteče, manje će posle izručuti nižim sucima, *judices pedanei,* koji postaju kao carski činovnici. Niži ovi suci ne bijahu, kako vidjesmo, pravi porotnici niti pod visokim carstvom; ali ih opet namjesnik tada naznačivaše strankama za svaki pojedini slučaj, birajući ih po svojoj volji iz odličnikâ oko sebe. Od sada ih namjesnik sve to manje bira; uzimaju se, valjda, iz krugova odvjetničkih, a načinja im se trajna služba: to su carski suci. Car može da svako sudačko riješenje, svaku osudu, razvidi, ili sam, ili preko punomoćnikâ na mjesto svoje, *vice sacra,* te da ono po svojoj volji izmijeni. Stoji ovako do cara, ako mu se prohtjedne, sve kazneno i gragjansko sugjenje. Zavisni pak činovnički sud, uz prestroge kazne što on udara, smrt čestu i ljutu, a i zapljenu dobara, nije nikakav uzor sudbenosti, premda je sve to stalnije uregjeno. Da čitava

onda prefekta: jedan nad Istokom, drugi nad Italijom, Afrikom i Ilirikom, treći nad Zapadom. Još jedan primjer za dieceze. Egipat, iz prva provincija, postaje dieceza sa svojim provincijama. Ondašnje dieceze jesu velike sadašnje zemlje, kao Egipat, Italija, Španija, Britanija.

[1] Proconsules Africae, Achaiae, Asiae. Bijahu u dostojanstvu jednaki vikarima, te njima i nepotčinjeni.

pokrajinska uprava ni u čemu iz brazde ne izigje, učestao nadzor i odgovornost: namjesnik odgovara vikaru, vikar prefektu, prefekt caru. Osobito prefekta, toga careva doglavnika, steže odgovornost velika. Latinski se zove *praefectus praetorio*, grčki ἔπαρχος ili ὕπαρχος τῶν πραιτωρίων ili τῆς αὐλῆς. Bdije pretorijski prefekt nad upravom velikog kupa zemalja, ili ima pod sobom jedan od dvaju prevažnih stolnih gradova. Gdjekad prefekt svrh toga upravlja izravno i diecezom jednom svoje prefekture. Prigodno, čin njegov sezao se još dalje. Jedan sami prefekt mogao biti i nad dvjema prefekturama. Gdje pisci za prefekta pišu *praesens*, to znači, da on boravi do cara. Taj namjesnik nad namjesnicima u svemu zastupa cara „svetom zamjenom", *vice sacra*, te mu je vlast preopuna, samo što vojskom ne zapovijeda, premda vojnike novači. Prefekt je vrhovni upravitelj, čija je riječ već odluka, gdje god i kad god mu se hoće. U Zapadu, kazati će se i to za njega, da je *pater imperii*, otac carstva; u Istoku, dostojanstvo njegovo nazvaće ljudi βασιλεία ἀπόρφυρος, carstvo bez porfire. Je li nam dopuštena riječ nova i tugja, rekli bi, da je pretorijski prefekt u mnogočemu kao veliki vezir. U njegovoj je ruci sva financa, razdioba i pobiranje poreza, carine, ceste, luke, novačenje. Gdje mu se svidi, sudi sam. U krivičnim i gragjanskim parnicama, redovno rješava prizive od namjesnikâ, od *judices pedanei*, od suda municipalnog. Protiv njegove presude drugog priziva nema. Sudbenu struku drži svuda u redu, a nadzire vikare[1] i preside, nadzire municipije. Imajući ruke pune posla, pri velikoj pisaniji, drži oko sebe veoma razgranato činovničko osoblje, *officia*. Prefekturi titulacija je visoka. Pisci IV i V vijeka, na primjer Amijan i Salvijan, nju prozivaju *sublimia regimenta, sublimes potestates,* kako mi za tursko veliko vezirstvo kažemo: *Visoka Porta.* Svemoćan prema upravljanima prefekt je prema caru u punoj podložnosti i odgovornosti. Osim što pod rukom nema vojske, njegova služba nije trajna. Namjesnici za visokog carstva, kad bi se ukazali prikladni i valjani, za dugo bi ostali u pokrajini; naprotiv, pravilo je nižega carstva, da upravitelji, što su veći, tim kraće službuju. Osobito prefekti redovno se imenuju za samu godinu dana, a istraju li preko ove, imenovanje im se ponavlja. Ima primjerâ, po natpisima, prefekta, koji su do četiri puta bili takvi, pa i u raznim prefekturama. Kad više od jedne godine službuju u istoj prefekturi, obično ovo biva

[1] Kakav je uredovni djelokrug vikarâ, *vicarii,* tih, po značenju riječi, zamjenika prefektskih, nije sasvim čisto, po izvorima. Vikariati sa diecezama izgledaju kao neki peti birokratski kotač u kolima administracije.

jednim razmakom vremena. Česta ovaka promjena smjeraše i ona na to, da moćni prefekti ne bi po čem postali nezavisni. Veže činovnike još i moralna veza zakletve. Ko iz službe izagje, veli se za nj, da je „sacramento exutus". Plaća činovnicima jest carska milost, *gratiale*.

Ovako ustrojenom upravom pokrajinâ Dioklecijan i Konstantin sasvim postigoše ono, što hotijahu: tišinu i smjerni posluh podanikâ. Zastrije se po raskomadanim provincijama mrtvi mir, pod težinom javne vlasti, posvuda osjećane. Dioklecijana za to žigoše Laktancije ovim plamenim riječima: „Kako bi se sve strahom napunilo, provincije su rasječene u komade; na svaku krajinu, a po gotovo i na svaku *civitas* legli[1] mnogi namjesnici, mnogi uredi, mnogi računari, pa i vojnički zapovjednici i vikari prefektski, koji se svi upravnim poslima malo bave, a tim više čestim osudama i progonima, i čestim, da ne reknem neprestanim utjerivanjem stvari nebrojenih, uz nesnosne nepravde u eksakcijama".[2] Moguće, da Laktancije ovdje zaoštrava izraze; no u opće kod pisaca ovog nazadnog doba izbijaju riječi negodovanja i osude protiv činovničkog pritiska. Policajski duh, propiren od sumnjičavog Dioklecijana, na brzo već provijava cijelu upravu. I sam veličatelj Dioklecijana, Aurel Viktor, priznaje, da tajni agenti, *agentes rerum*, „postavljeni za to, da slučajna kretanja u provincijama ispituju i prokazuju, bezdušno stvaraju klevete i strah posvuda šire".[3] Začestaše krvne parnice radi velje izdaje. A s tim uporedo išla činovnička korupcija. Imenito se osugjuje računovodstvo. Financijski poslovači, *numerarii* ili *tabularii*, tuženi su kao izjelice i prevarnici, na štetu municipija, u računima njihovim. I na nepoštenje samih namjesnika, samih prefekta, žale se pisci. O upravi u V vijeku Salvijan govori jednakom oštrinom, kao što Laktancije o Dioklecijanovoj. „Šta su drugo", veli, „uzvišene vlasti, nego li proskripcija gradova, ili što drugo prefektura nekih i nekih, koje prećutavam, nego li pljenidba? Sirotinja ni od koga toliko se ne kinji, koliko od starije vlasti".[4] Nas ne će da iznenadi žestoka ovaka

[1] Latinski je „incubare", kao da je to mora, što pritiskuje i davi.

[2] De Mort. Pers. c. 7.

[3] De Caes., c. 39. Nisu ustrojeni po Dioklecijanu, već po Konstantinu, ali jesu u duhu nove vladavine. Otprije su se zvali *frumentarii*, i bijahu vojničkog postanka. Soldati, pod jednim centurionom, išli pred kohortom da se brigaju osobito za potpreg i prevoz hrane. Dašto, uhagjali ujedno i doušivali, što radi neprijatelj. Po tome primjeru, povlače se, u vrijeme carstva, i politički doušnici. Dioklecijan bijaše ih dokinuo, po Aurelu.

[4] De Gub. Dei l. IV., c. 4.

korba, bačena u obraz ondašnjim carskim poslovačima, sjetimo li se naravi birokracije u svakoj apsolutnoj državi, gdje nestaje kontrole putem štampe, ili skupštine narodne. Birokratska odgovornost, uz gustu gužvu uredâ nižega carstva, bijaše i svugdje i nigdje. Carevi prvog carstva držali na oko velike namjesnike u malenom broju; carevi drugog carstva ne mogahu dovoljnu pažnju obraćati, gdje, po riječi Laktancijevoj, bijaše „sve raspršano“.[1] Da neodgovornost bude i veća, u V vijeku razorava administraciju još zlo jedno: nerijetka kupnja visokih dostojanstava. Viče Salvijan: „Malina kupuje čast, kako bi se ova zatorom sviju platila. Što može da bude nepristojnije, što li nepravednije? Jadnici naplaćuju dostojanstva, koja oni ne kupuju. Dok za trgovinu ne znaju, eto znaju za platu. Kako bi neki osvjetlali sebe, svijet je obataljen. Čast jednoga biva propast svega i svačega“.[2] Radi nepoštenog upravljanja tako se raspali Salvijan, da se na drugom mjestu na namjesnike nabacuje čak grdnjom i psovkom: „Dostignuta jednom čast donosi njima taku korist, da imadu pravo svagda krasti“,[3] t. j. i poslije časti položene, velikim svojim društvenim položajem. Salvijanova riječ ovdje, doista, prevršila mjeru; ali je valjda ne prevrši u bolnom vapaju: „Eto šta vrijede ustanove zakonâ, eto šta koristi pisana kazna, za koju najviše ne haju oni, koji upravljaju“.[4] Za Galiju, Salvijan deračini većine upraviteljâ stavlja nasuprot neporočnost jedne same manjine“.[5]

Ta uprava, slabo odgovorna, bila je i preskupa. A u tome baš leži još veća jedna nevolja za carevinu. Porezni tereti nižega carstva preteški su, po nekim svjedočanstvima čisto nesnosni. Kao da prelažaše porez u gotovu otimačinu. Mnogo se trošilo na gomile činovnika, mnogo na carske sada presjajne dvore. Za Dioklecijanove vladavine četveri su dvori, onda navadno više njih, a po Teodozijevoj smrti (395) stalno dvojaki, u Carigradu i u Italiji. To sve zapadalo silu novca. „Broj onih, koji bi primali, počeo veći biti od onih, koji su davali“, duhovita je Laktancijeva primjetba, i ako pregonjena.[6] Troškove morao namiriti porez, pa porez najviše tištao, naravno, brojne a oskudne manje ljude. Već pri prvom početku

[1] De Mort. Pers. c. 7.
[2] De Gub. Dei l. IV, c. 4.
[3] Id., l. VII, c. 21.
[4] Id. ib.
[5] Id., l. IV, c. 4.
[6] De Mort. Pers. c. 7: „. . . . major esse coeperat numerus accipientium, quam dantium . . .“

nižeg carstva Laktancije pripovijeda o takome tlaku poreza, da „se, po iscrpanoj snazi kolonâ, stalo napuštati polje, te se u šumu njive obraćale".[1] Da pisac tadanju nevolju ne pretjerava, jasno svjedoči činjenica jedna. Usljed Dioklecijanove nove uredbe, nastala strašna skupoća svega, pa car ustanovi zakonom tržnu cijenu.[2] Ovaj *maximum*, prvi za koji znamo iz historije, proizvede neizbježne svoje posljedice: trgovci posakrivali robu, a zakon sam po sebi pade, iza kažnjenja uzaludnog i uzaludnog prolijevanja krvi. Prekršiteljima, prodavcima, šta više, i kupcima, nemili Dioklecijan bio smrću zaprijetio. Maksimalnu cijenu pokuša i car Julijan, jednakim nesrećnim uspjehom: mjesto jeftinoće nasta jača skupoća i glad. U ostalom, za poreze i financijsko breme preteško, što ga državljanima naprti nov ustroj carstva sa mnogo dvorâ, zajedno s hristjaninom Laktancijem svjedok nam je i nehristjanin Aurel Viktor, koji, govoreći o Italiji, sad oporezovanoj, a prije prostoj, isto se onako živo izražava. „Uneseno je otud i u Italiju", kaže, „ogromno zlo porezâ".[3] On priznaje i to, da se ljutim „zakonom svuda uvedoše novi porezi".[4]

Čas prije rekosmo, da je porez davio male ljude, sitnu čeljad na selu. Za Istok, gdje upravljaše Dioklecijanov suvladar Galerije, iznosi nam pred oči Laktancije živu sliku toga porezovanja. „Dok se je procjena", piše, „činila po pokrajinama, municipijama, pa procjenitelji svuda oblijetali i sve pretraživali, tu bijaše prizor kao dušmanskog upadaja i zarobljivanja groznog. Mjerila se svaka gruda zemlje, brojilo lozje i drveće, svakojake životinje zapisivale, glave ljudske bilježile, dok se u gradove okupljala pleba gradska i poljska i svi trgovi prepunjali domaćom marvom. Svak prisutan s djecom, s robljem. Muke i udarci zviždahu, sinovi se kinjahu suprot roditeljâ, robovi najvjerniji suprot gospodarâ, žene suprot muževa. U nestadak drugog svjedočanstva, mučeni su i protiv sebe, a kad bi bol nadvladao, zapisivalo se ono, što oni nisu imali. Nikakav izgovor ni godinama, ni zdravljem. Nošeni su bolesni i nemoćni; izračunavane su godine

[1] Id. ib.

[2] Id., ib.: „Idem cum variis iniquitatibus immensam faceret charitatem, legem pretiis rerum venalium statuere conatus est."

[3] De Caes. c., 39: „Hinc denique parti Italiae invectum tributorum ingens malum".

[4] Ib.: „Pensionibus inducta lex nova. Quae sane illorum temporum modestia tolerabilis, in perniciem processit his tempestatibus". I ako Aurel hoće da su novi Dioklecijanovi nameti bili umjereni, opet dopušta, da se iste daće u brzo, o polovini IV vijeka, okrenuše u pravi zator.

pojedincima, dometane mladima, oduzimane starima. Sve puno jada i tuge. Što pradjedovi pravom rata činiše proti svladanima, to ovaj (Galerije) usudi se učiniti proti Rimljanima i rimskim podanicima".[1] Može ko da reče: ovo ovako prekoreno mjerenje i brojenje bijaše tačni posao katastra, a što se tiče tvrdoće u načinu, to se odbija na tiraniju Galerijevu. Ali baš za Dioklecijana počela je administracija upotrebljavati mučila, kao krajnje srestvo, pri utjerivanju poreza. Pak u isto vrijeme ovaj isti tlak porezni natjera seljake na Zapadu, u rodnoj i žilavoj Galiji, do prave bune. Digoše se tako zvani Bagaudi, *ustaše*, po značenju riječi galske; digoše se na poljsku gospodu i na augusta Maksimijana, Dioklecijanova druga. Buna bi tako silna, da do dvije vogje tih ustanika uzeše carski naslov. Gomile seljačke rastjera redovna rimska vojska, no se po tom za dugo povlači hajduštvo beskućnika, lišenih imanja teškim porezom i neobzirom upraviteljâ. Ime Bagaudi odjekuje još po Galiji u V vijeku, u doba Salvijanovo. Ovaj žarki branilac ništih i ubogih, a žestoki mrzitelj svake nepravde, ispričava Bagaude kao „ljude, koji, gušeni i ubijani kragjama upraviteljâ, počeše bivati kao varvari, pošto im ne bijaše dopušteno da budu Rimljani", pa nastavlja; „A šta se i danas drugo radi, nego što se već radilo, to jest, da se na silu tjeraju u Bagaude oni, koji jošte nisu?"[2]

Iza seljakâ, bijeda od poreza dohvati se i srednjih posjednika, koji se skupljahu u kuriju i sačinjavahu imućni dio pučanstva municipalnog. Za visokog carstva u kurialâ je obilaština, te se oni otimlju o razne časti u municipiji, i troše silno za ures svoga rogjenoga grada. Sada, naprotiv, malo ko traži municipalna dostojanstva, koja, zbog financijske odgovornosti, postala su teretna. Snositi breme poreza i ujedno iz svoga trošiti u velike za grad, to više ne ide. Uz to kurija municipalna, kako bi rekli mi općinsko vijeće, po svojoj uvigjavnosti na gragjane rasporezuje glavne namete, što ih udara država, pobira ih, i strogo odgovara za odregjenu cijelu svotu. Iz ovog uzroka srednji posjednici ne samo da se uklanjaju častima, duumviratu, edilitetu, nego stali bjegati i od opasne im kurije. Sa svoje strane, posjednici najveći, bogataši na latifundijama, napuštali i oni kuriju, ili se od nje odaljivali, težeći k većim činima u upravi i u vojsci, nakon kojih bi se obično vrstali u visoku aristokraciju, u senatorski red. Malo ih briga onda za kuriju svoje municipije. Najviše se traži služba u carskom dvoru, a i plaća se, da se tu

[1] De Mor. Pers. c. 23.
[2] De Gub. Dei l. V, c. 6.

ulazi. Nevolja zaokupila ovako kurije, koje hoće da opuste. U zakonima car Konstantin već žali, što se iz kurije istupa; njegov sin, Konstanc, opaža, da se i u bogatijim pokrajinama carstva strašno prorijediše kuriali. Pak i same kurije tuže se carevima radi toga napuštanja, koje još veće biva time, što i regjenje u hristjanski kler doprinosi takogjer ispražnjivanju kurija. Da tomu doskoče, carevi se latili prisilnih mjera, poput svoga *maximum* za tržne cijene. Zakonima oni zatjeruju izašle kuriale u kuriju natrag. Kurial ne može da bude monah, ili vojnik: take vojnike i monahe namjesnik vraća u kuriju. Vraćani su i oni kuriali, koji, da svojoj kuriji izbjegnu, preseliše se u drugu municipiju. Kurial se ne smije seliti, niti pretvorno prodavati od svoje zemlje, da mu ona bude ispod 25 rali, *jugera,* koje sačinjava *minimum* kurialne imovine: rasvaja li prevarnom tom namjerom, rasvojeno ide fisku. Sami kuriali, kako bi sebi, većim brojem učesnika, olakšali terete, paziće na to, da se niko, kuriji prikladan, njoj ne izmakne. Po zakonu upisan je, i preko volje, u *album* svaki imućniji plebejac, kome je 18 navršenih godina, a posjeduje spomenutu zemnu imovinu od 25 jutara. Primaju se u taj spisak, a podižu se i do častì u municipiji, takogjer i doseljeni bogatiji inokrajci, *incolae,* μέτοικοι, koji dotle potpadahu gradskim dužnostima, *munera,* ali ne dolažahu do *honores,* častì. Sve to jačom zapovijegju prinugjivali carski zakoni srednje posjednike na vršenje municipalnih činova. Posljedak bi taj, da su svi imućniji prikovani kuriji vlastite municipije. Ova gruba sila kano da je u nekoliko i uspjela, premda nam se i unaprijed spominju odbjezi magistrature, *magistratus desertores.* Bježe, kad mogu, u carske činovnike, u soldate, u popove, u monahe. Čudo je čuti, da za neke prestupe ljudi se kazne prisilnom uvedbom u općinsku kuriju. Dok im je očigledna ekonomska šteta, kurija svojim članovima pruža tek povlasticu, da su oni od nekih plebejskih poreza oprošteni, i da se, pri krivičnom postupanju, obično na muke ne meću. Sad je namjesniku pokrajine posao najpreči, ne da bdije, poput Trajanova namjesnika Plinija, nad čistinom financijskih municipalnih računa, već da pazi, kako se ne bi, čestim ponavljanjem magistrature, izvjesni ljudi preveć opteretili, te da ono ide redom na svakoga imućnijega. Prisilne mjere postigoše za neko vrijeme uspjeh neki, ali povredom lične slobode kurialâ i nerijetkom njihovom ogromnom štetom. U V vijeku mnogi kuriali, upropašćeni, padaju u kmestvo, a neki čak i u ropstvo, kako je to vidjeti iz jedne zakonske novice cara Majorijana. U vijeku VI, u održanoj istočnoj poli carevine, kurije su jedva žive,

salomljene su. Puklo kud puklo, sustavna je briga careva nižega carstva, neka se kurije ne isprazne. Nasilno i nepravedno ovo staranje više vlasti Amijan prekorava baš i ljubimcu svomu, caru Julijanu: „Bijaše to gorko i u oči upadno, što pod njim svako, kog tražahu drugi kuriali kao svoga, teško da bi do čiste svoje pravice mogao doći, makar branjen čvrstoćom privilegija i brojem godina vojničke službe, a i svojim postankom posve inokrajnim, tako da mnogi, prestrašeni, potajnim novcem sebi onu nepriliku otkupljivahu".[1] Nastojanje i careva i samih kuriala, da se kurija u svojoj pregjašnjoj cjelini održi, bi sasma uzaludno. Minu u nepovrat cvatnja rimskih municipija, sve do kasnog uskrsnuća talijanskih republika i flandrijskih komuna. Gdjekojemu zaslužnome svome duumviru *civitas* još jednako postavlja kip, no sve to slabiji biva srednji posjed, a niže do njega, u municipalnoj plebi, nazaduje industrija i trgovina. Nisu podsječene sve žile privredne u gradovima, ali puče pero gradskoj živoj djelatnosti za visokoga carstva. Srednji razred pučanstva, to glavno uporište državi, malaksava; brzim korakom silazi k nevolji i siromaštvu. Dakako, ostaju i prvaci municipalni i senatorske kuće bijedom netaknute, šta više i povećane imovinom. Senatori su u opće imućni, a ima ih mnogo veoma bogatih, ima izmegju njih pravih gavana. Osobito njihovoj gizdi, kako služi još postojeća industrija, tako udovoljuje trgovina zamašna. Nego, u njihove ruke pribrana, monopolizirana zemlja, ragjaše gorkim plodom po ljudstvo ukupno. Latifundije bijahu ekonomski bič. Prostrani posjedi, bez sadašnjih strojeva, bez intenzivne kulture, nisu se mogli ni pregledavati, nekmoli gajiti od gospodarâ. Na latifundijama već su se proširivale ledine, šume, pustoline.[2]

[1] L. XXII, c. 9.

[2] Fustel de Coulanges, u dvije svoje knjige (*L' Invasion Germanique* p. 184 seq. — *La Gaule Romaine,* Paris 1891, p. 254 seq.) nekako umanjuje ekonomnu nevolju ovog doba, kako opet nju pretjeruju sustavni kudioci carstva rimskog i hvalioci varvarâ. Pri opadanju srednjeg posjeda u municipijama, Fustel misli na sami neodoljivi unutrašnji razvitak municipalnih prilika. Strašna anarhija III vijeka, ona pod Galijenom, da upropasti seljaštvo, srednje posjednike i gradsku industriju, pa da se sve ovo više ne pridignu, radi nestašice kapitala i veresije: veliki posjednici zemalja, senatorska gospoda, zaokupiše njima založene zemlje i postadoše gospodari u društvu rimskom. Uz ovako razlaganje, carstvo, preuregjeno po Dioklecijanu i Konstantinu, prolazi bez krivnje. Nego nam se čini, da je shvatanje to odveć jednostavno i kao jednostrano. Fustel upire u zakone carske. Ali, po svojoj naravi, ovi nama daju samu polovičnu istinu: ta, carevi

Spoljašnji oblik municipija, u glavnome, bio je sada onaj isti, koji u vrijeme visokoga carstva. Postoji vijeće municipalno, *ordo decurionum,* koji se običnije zovu *curiales;* postoji upraviteljstvo od načelnikâ i edilâ, a ispod njih *plebs,* mnoštvo upravljanih. Ali se pojavljuju i neke razlike. Nastaje neko nadnačelništvo. Općinski prvaci hoće da manje ljude zakinu, osobito da na njih svale porezni teret. Carska vlast, u IV vijeku. odregjuje puku branitelja, *defensor civitatis,* napram municipalnoj magistraturi. Defenzor, koji je za pet godina, ne će biti kurial, ali njega opet biraju kuriali i sveštenici hristjanski, dok samim povlagjivanjem, čini se, u izboru učestvuje mnoštvo trgovaca i drugih neposjednika zemalja, to jest pleba. Red kurialâ stoji napose, posve odjelit od puka, koji defenzora, rekosmo, ne bira, a još manje sastaje se u skupštinu, eda bi stvarao zaključke o gradskoj upravi. Komicije rano u Rimu opadoše: opadaju, valjda iza Antoninâ, i po municipijama, a o njima sad nije nigdje govora. Municipalna aristokracija zemnih posjednika pripravljala se tokom vremena i svima prilikama rimskoga života, pa je u ovo doba eto čvrsto sklopljena. Kao god što je pribrana, na veliko, u cijeloj državi aristokracija senatorska, tako je u municipiji sastavljena, na malo, aristokracija kurialna. Postaje i nasljedna: kurialov sin jest kurial, kao i otac, netom dogje do osamnaeste svoje godine. Znamo već, da su kod kurialâ bila dva razreda. Bogatiji, koji izdržaše magi-

ne će bijediti sebe i svoj način uprave. Drugu polu istine nalazimo mi u crkovnih pisaca, što ih navedosmo. Doduše, ti su pisci više puta žestoki, deklamatorni, no nije preteško, sa oslonom na neke činjenice, svesti im ljute izreke na prikladnu mjeru. U ostalom, primijetismo već, da carstvo iza velike smutnje pod Markom Aurelom, veoma slične anarhiji pod Galijenom, prebolje materialne svoje rane, dočim ove novije kao da su rane bez prebola. Mi ostajemo pri tome, da je uprava po Dioklecijanovu osnovu sapela i ištetila carevinu. Ako taku upravu nekoji prepokorni panegiristi iz onog vremena hvale, ako oni općim riječima uznose blagodati i divne plodove ekonomskog zauzimanja jednog ili drugog cara, to su ponajviše floskuli laskave retorike. Ipak nešto treba priznati. Niko nepristran ne smije da jednači privredno stanje, ma koliko bilo slabo, nižeg carstva sa mnogo lošijim prilikama varvarskog doba, koje nastupa. Salvijan prikazuje nam, u V vijeku, Akvitaniju i Novempopulaniju, po gotovo svu sadašnju zapadnu Francusku od Loire do Pirineja, koju Vizigoti prekriliše, kao zemlju, što „ima obilje svake plodnosti“ (Gub. Dei l. VII, c. 2.). Vinogradi, livade, vrtovi, jabučici, gajevi, svuda vodom natapani, pružaju „sliku raja“ zemaljskog. No pridodaje, da se u tom raju vesele sami posjednici, što ih „Bog ne pozva na ralo ili na motiku“.

straturu, municipalnu čast, *honor*, zovu se *honorati*, ili *principales*, *primates*, *primarii*, dok su ostali kuriali prosto nazivani *possessores*. Moć u municipiji leži naosob u rukama onih prvaka. Veličaju se, kadgod, i kao *decemprimi*, δεκάπρωτοι po grčkim zemljama, to najvigjenija prva desetorica. Ne samo što su prvi uneseni u petogodišnji *album*, te po stepenu izvršene časti u vijeću viječaju, nego po gotovo oni sami tu sjede i govore: drugi stoje i najviše šute. Riječ najozbiljniju sad govori episkop, koji se do defenzora nadnačelnika već kreće kao veliki dostojnik u municipiji. Episkop i viši njegov kler zauzimaju u kuriji ispražnjeno mjesto negdašnjih sacerdota, pontifika, augura. Aristokracija u municipiji tako je nadvladala, da defenzora kuriali moraju birati iz kruga principalâ, pa i carski zakon opominje i goni na ovakav izbor ondje, gdje se ovako ne vrši. U ostalom defenzor, koji se u Istoku zove ἔκδικος, σύνδικος, nije mnogo nauhar samoupravi municipalnoj. Istina je, odredi ga za obranu puka car Valentinijan I u drugoj polovini IV vijeka, no do skora ukida se biranje njegovo i imenuje ga pretorijski prefekt. U to, defenzor sve većma se upleće u posle općinske, dok je njemu u VI vijeku, zakonom Justinijanovim, predata sva municipalna sudbenost. U parnicama gragjanskim on sugjaše, u prvoj molbi, do dosta znamenite svote od 50 *aurei solidi*.[1] Podregjeni glavari pojedinih mjesta u municipiji zovu se jednako defenzori: *defensor loci*. Kako su postavljani, ne znamo.

Aristokracija je navadno tjesnogruda, gdje se god radi o staležnoj koristi njenoj. Zato nije čudo, što se u V vijeku dižu oštri glasovi, koji municipalnoj aristokraciji prebacuju grubo lakomstvo i ljutu ne-

---

[1] Sa Cezarom i s Augustom uljeze zlato u rimski novčani sustav, dočim otprije bijaše novac od mjedi i srebra. Otad ravnaće zlato vrjednotom, po monometalizmu, kad čvrstome, kad klimavome. *Aureus solidus*, ili *nummus*, to $^1/_{40}$ od rimske libre suhoga zlata, imao je vrijediti, po težini, skoro 27 fran., no ga kovali nešto manjeg, prosječno po $^1/_{42}$ od iste libre. Ide u zlatni solid 25 srebrnih *denarii*, a 100 mjedenih *sestercii*, koji se posljednji gotovo nikad ne kuju, već služe, do nižeg carstva, za navadno brojenje. Na početku III vijeka, počinje s Karakalom, i traje do Dioklecijana, grozni metež u novcu: snizuje mu se svakojako težina, mijenja naslov, patvara sadržina. Može se u nižem carstvu uzeti, pošto Dioklecijan i Konstantin središe novac, da zlatni solid teži, od prilike, $15^1/_2$ fran. Solid je tada $^1/_{72}$ od libre suhog zlata. Nešto je još laganiji, tamo od Teodozija I. U varvarsko doba, koje nastupa, pronosi se solid istočnoga carstva, pak je u prometu kao uporište stalno i važno, usred kojekakvih rgjavih novaca iz često prevarnih varvarskih kovnica.

pravdu, na propast nižih. Rasporezivanje municipiji pridijeljenog državnog poreza bijaše, rekosmo, u rukama kurialâ, pa ga ovi, što više mogli, svaljivali na plebu. Salvijan iza grla viče, da „koliko je god kurialâ, toliko je i tiranâ“, i pita: „koje je mjesto naći, gdje principali u municipiji do gole duše ne bi globili udovice i siročad, a uz njih po gotovo i sve svete (crkovne) ljude?“[1] Ne će biti baš sve tako, no opet stoji i to, da su kuriali, a izmegju njih naročito prvaci, motali porezom po miloj volji. „Dvojica ili trojica“, piše Salvijan, „ustanovljuju ono, što mnoge ubija; mali broj moćnih odregjuje, što će mnogi jadnici plaćati“.[2] Nije bolje plebi bilo niti onda, kad bi po rijetkoj sreći središnja vlast državna porez smanjila: gradska aristokracija rasterećivala sebe. Taki jedan slučaj navodi Salvijan: „Eto je nedavno pružen lijek nekim gradovima, pak od toga ne bi šta drugo, već da se svi bogati poreza oprostiše, dočim su nevoljni njim natovareni; onima dignute su stare daće, ovima nametnute nove“.[3] Iza dugog govora o poreznoj tegobi nezaštićene manje čeljadi, zaključiće Salvijan ovim riječima osudnim, pokraj sve pretjeranosti: „Sami siromasi pokoravaju se državnim nalozima, kako oni sami i plaćaju poreze“.[4]

Carska je vlast nekako nastojala, da se municipije pridignu, no joj bio sav trud uzaludan radi sustava, što ga sama uvede. Defenzoru nalaže se obrana poreskih glava od upravnih zloupotreba. Plebu i dekurione neka defenzor zaštiti od svake opačine i obijesti, propisuje zakon Teodozija II, u V vijeku. Kako bi defenzoru kontrola bila lakša, carski zakoni opet odregjuju, neka porezni popisi budu njemu, prije no se porez pobira, prikazani, i da on može, kad ga je volja, biti nazočan u sudu, gdje god namjesnik provincije sudi. Uz to je prosto defenzoru izravno dopisivati s carskim ministrima i sa samim carem. Možda je, sa te namijenjene obrane, ovaj *defensor civitatis* kadgod nazivan i *defensor plebis,* što aristokratskom položaju njegovu baš tačno ne odgovara. Nije rijetko, u posljednje vrijeme opadanja carstva, da carska vlast postavlja na čelo municipalne uprave svog pravog činovnika, koji zaprema mjesto defenzora i zove se *comes civitatis.* Biti će, da su taki komiti imenovani s toga, što je zbog silnih teškoća ekonomskih zavrnuta samouprava u manjem ili većem broju municipija, u koliko njih, nije kazati.

---

[1] De Gub. Dei l. V, c. 4.
[2] Id., l. V, c. 7.
[3] Id., l. IV, c. 6.
[4] Id., l. VII, c. 21.

Nizoko carstvo posegnu ovako, do prigode, a sve većim mahom, u municipalnu samosvojnost. Ipak kretanje municipalnoga stroja još je uvijek, i u ovoj žalosnoj dobi, ako ne pazimo na aristokratsku uredbu općinskoga vijeća, slobodnije, nego li to poprijeko biva u mnogoj strani sadašnje Europe. Ne samo da je prosta municipijama neposredna žalba pred carskom vlašću, već je njima prosto i megjusobno dogovaranje. Traju pokrajinske skupštine, *concilia,* iz visokoga carstva. Carsko zakonodavstvo poslije Konstantina pritvrgjuje im slobodu vijećanja i normira način, kako će njihova odaslanstva ponijeti caru i senatu svoje molbe i tegobe. Ni rektor provincije, ni upravitelj dieceze, vikar, niti sam prefekt, ne smiju im stavljati preprjeka. Odaslanstvima od jednoga, dva, tri li lica, stoji na posluzi carska pošta, diližansa, koja inače ne služi privatnicima. Vijećaju zajedno municipije jedne pokrajine, više pokrajina, a čak i cijele jedne dieceze. Namjesnici ne sazivaju te koncilije; same po sebi se sastaju, gdje hoće i kad hoće, pa zaključuju većinom glasova, sjedeći ili u javnoj zgradi, ili na foru kojem. Ima slučajeva, da osim peticija i tužaba, ove skupštine, pri opasnosti iz vana, naznačuju, upiru prstom na osobu, koja će kao zapovjednik rimske vojske zemlju braniti; no im nadležnost ne ide, sve o sve, preko same molbe i želje, što se uvažava ili ne. To je skupština otmjenikâ, a nipošto prestavnikâ naroda, u našem smislu. I po svome sastavu to je na golo skupština ljudi vlastitim položajem najvigjenijih u municipijama. Sabrano je na skupštinu sve, što se izdržanom čašću i posjedom odlikuje, *honorati*, *principales*, krupniji *possessores*. *Honorati,* ugledni sa izvršene časti, i ovdje, kao što u vijeću općinskom, prvi su na redu, prvi govore, sjede na stolicama, dok prosti imućnici, makar bili iz odličnoga doma, stoje. Obično, skupština je godišnja i traje cio mjesec dana.

Pokrajinske takove skupštine potpuno su posvjedočene do same propasti zapadnog carstva. God. 468, u vrijeme kad se poplava varvarska diže i diže, dok naskoro u njoj sve utonu, provincialni skupštinari tuže pred rimskim senatom prefekta Galije. Drže se ove skupštine sve do kraja, jer rimski vladari cijene, da je to potrebita kontrola redovne administracije. Odličnici idu na skupštinu, ne samo po pravu, već i po strogoj dužnosti. Odsutnima zakon stao prijetiti visokom globom. Nego, kao kontrolno srestvo, *concilium* sad slabo uspijeva. Prvo, skupština je aristokratska, pa aristokrati, navadno, žive u prijaznom odnošaju s višim činovnicima; drugo je to, što Dioklecijanova i Konstantinova birokracija zna zloupotrebe zatr-

pavati, a kad do gusta dogje, i upropašćivati uporne koncilske odaslanike. Značajan je jedan slučaj, opširno ispričan od Amijana.[1] U Tripolitaniji ljudi se žalili, što im vojeni zapovjednik afrički, *comes per Africam,* nametnu preko svake mjere teret živeža i potprega za vojnike. Godišnji *concilium* opremi zato caru Valentinijanu I svoje odaslanike. Car bijaše strog i pravedan, a tužbu odaslanikâ jošte podupiraše namjesnik jedan pokrajinski iz Tripolitanije. Zavela se istraga, i redali se izvještaji viših vlasti, *potestates excelsae,* kao vikara i *magister*-a *officiorum,* pa i jednoga notara, koji je od cara naročito poslan na lice mjesta. Kroz istragu i sve izvještaje svrši se stvar time, što oni namjesnik i oni odaslanici, gotovo svi, izgubiše glavu, kao očiti klevetnici vojenog zapovjednika. Zaplete ih birokracija u Africi i na dvoru, *palatii summates.* Zapovjednikovu krivnju ona zabašuri, radi protekcije i mita. Doznalo se istom docnije, da je notar iztražitelj lagao caru. Što je careve „svete uši oblagao“, on to plati samoubistvom. Dok pamet dogje, blago progje!

Dovle više puta spomenusmo poreze i žalbe savremenikâ na njih. Ali ono naše spominjanje bilo je općenito i malo razgovijetno, kao što i navedene žalbe. Prigjimo nešto bliže k stvari.

U nestašici dovoljnih podataka, nije sada moguće sastaviti cjeloviti potanji račun državnog prihoda i rashoda, čisto izložiti budžet rimskog carstva. Ali su ipak pri ruci neke stavke na krupno, po kojima moći je taj budžet od prilike graditi i bolje suditi o ekonomskoj nevolji svega nižega carstva. O ovoj imamo takogje poneka jasnija svjedočanstva od doslije iznesenih.

U dobi visokog carstva nije slušati jadanja o poreznom bremenu. Da državni porezi nisu bili onda teški, dokaz je najveći u tome, što širom sve carevine cvjetaše, kako već vidjesmo, velika materijalna kultura. Ne bi se procvat onaj pojavio uz ekonomsku tjeskobu. Zaista, harali kadgod grozno državnu financu rasipni tirani, jedan Kaligula, ili Neron, ili Heliogabal. Ovaj posljednji raskošnik bio tako prenapeo poreze, da car Aleksandar Sever, koji ga naslijedi, one obali na sami trideseti dio, ako nam je vjerovati piscu *Augustovske Historije*, Eliju Lampridiju.[2] Bile su to bure žestoke, ali i sile kratke; kad bi izdušile, uspostavila bi se odmah ravnoteža megju tražbinama državne blagajne i poreznom snagom državljana. Došlo bi u toliko prije opet

[1] L. XXVIII, c. 6.

[2] Alexander Severus, c. 39: „Vectigalia publica in id contraxit, ut qui decem aureos sub Heliogabalo praestiterant, tertiam partem aurei praestarent, hoc est tricesimam partem“. Biće ovo tek za neke poreze.

do ravnoteže, što redovne tražbine erara bijahu vrlo umjerene. Bolji su carevi kao zazirali od porezovanja. Trajan govoraše, da „je fisk slezina, koja kad nabubri, drugi udovi iznemažu“.[1] Nama je pri ruci jedan podatak, da o rimskoj blagajni nekako 'u opće sudimo. Car Vespazijan nastupi vladavinu iza unutrašnjih zatornih ratova, što poslijediše smrt Neronovu i izumrće Julijeve obitelji. Potrebe bile su velike, te on povisi poreze u provincijama, a u nekima i udvostruči ih. Ipak sveukupni zahtjev erara, državni proračun Vespazijanov, ne prekorači svotu od 4,000 miliona sesterca,[2] što bi, po tadanjoj novčanoj moći, od prilike odgovaralo državnoj našoj tražbini od 4,000 miliona fran. Ovo zar možemo smatrati za srednji proračun u boljem carstvu. Budžet taj nije visok u carevini uz bogate provincije okolo Sredozemnoga Mora, sa 120 do 150 miliona žitelja, na prostoriji od kakovih devet ili deset Austrija.

Šta više, takav predračun za potrebe u državi na prvi pogled prikazuje se kao oskudan. Mi sad gledamo, kako pojedine velike vlasti potrebe svoje namiruju u novčanom iznosu od dvije tri li miliarde. Nego nam valja paziti na sve ono, što u Rimu bijaše decentralizirano, pripušteno municipijama. Za nastavu, za bogoštovlje, za sudbenost prve molbe, za javne radnje, ondašnja država trošaše malo šta, ili ništa. Vrlo umjeren bijaše i trošak za javne poslovače, u broju malenu. A u drugu ruku, državni dug, pošto se veresija državi poznavala nije, ne ispijaše joj kamatama krv najbolju. Za visokog carstva, stajalo mnogo tek ovo dvoje: vojska i largicije uz igre u stojnom gradu, u Rimu. Ogromne gomile malo radišnih plebejaca, već za Augusta oko 300,000 duša, a kad manje, kad više, poslije njega, iščekivale željno *panem et circenses,* a to zapadalo skupo. Ipak stojni grad bio tada jedan. Za državu skuplja dolazila vojska. Doduše, vojska sastojala je, u opće, od samih kakvih 300 ili 400,000 soldata, uz razmjerno mali broj konjanika i uz malo ratnih lagja. Ali ti soldati stajali su uvijek pod zastavom; bila je to sve stajaća vojska, bez jeftine rezerve kod kuće, bez otpusta povećeg broja momaka. Vojnici, dobro plaćeni, opterećivahu blagajnu, od prilike, koliko i današnje vojske najvećih sila europskih, gdje su milioni popisanih soldata, no u prezentnoj službi rimskima gotovo jednakih u broju. Daklem to dvoje, uzdržavanje vojske i darivanje prestoničkoj plebi, bijaše veoma

[1] Aurelii Vict. Epit, c. 42.

[2] Suetonii Vespasianus, c. 16: „. . . . professus, quadringenties millies opus esse, ut respublica stare possit“. Ovo je golemo: 40,000 miliona sest.! Mi prihvatamo variantu: „quadragies millies“.

teretno u budžetu. Do prigode, ili u nevolji, prilažahu još drugi veliki izdaci, ali bjehu vanredni, kao što, na primjer, sjajne gragjevine, nadarja rimskoj svoj soldatiji, pripomoći gradovima i pokrajinama, oštećenim potresom ili kojekakvim elementarnim nepogodama. Sve ove izdatke, redovne i vanredne, lako je snosio budžet visokoga carstva. Izmegju ostaloga, dokazom je za to i tako zvana *indulgentia*. Uobičaji se, da novi car, pri svom nastupu, dijeli oprost od zaostalog poreza. Te indulgencije iza Dioklecijana više nema.[1] Ovaj oprost bješe nerazložan i nepravedan; mimo neki broj pravih oskudnika, pogodovaše, sa znatnom štetom erara, mnogim zlim plaćaocima zadosta imućnim; ali je opet znak elastičnosti budžeta, za prvih careva.

Kad Dioklecijan i Konstantin na novom osnovu preurediše administraciju carevine, državne potrebe skokom poskočiše. Računa tačnih nemamo, i postavljati izvjesnih brojeva ne smijemo; no se valjda ne varamo, ako kažemo, da su se državni troškovi onda više nego udvojili.[2] Biće blizu istine, što se sad cijeni, da je tadanji proračun, u opće, iskazivao potrebu od jedne miliarde i po fran., što je od prilike pet puta toliko po ondašnjoj moći novca. Dvije glavne stavke svegjer ostajahu vojska i largicije uz igre. Vojska bijaše veća uz mnoge vladare, četvoricu njih u vrijeme Dioklecijanove tetrarhije, a ponajčešće više od jednoga sve do kraja IV vijeka, kad se utvrdi dvojaka monarhija, istočna i zapadna. Vojnika je, obično, bilo više još i za to, što njihova zadaća čuvati granice carstva, do tad njima skoro jedina, sad se proširi i na strogo nadgledanje podanikâ u unutrašnjosti. Što se igara tiče, u istini sve većma opadaju, pod carevima hristjanskim, igre krvne u amfiteatrima i bludne u teatrima; ali su largicije udvojene, jer se one daju besposlenome puku, kako u starom Rimu, tako i u Rimu novome, u Carigradu. Većinom, carevi ne smjedoše, u strahu od gubitka popularnosti, doskočiti tome neredu društvenom i državnom. Nego, treća nova stavka u budžetu, činovništvo, sada gutaše golemi novac. Već primijetismo mrežu uredâ, visokome carstvu nepoznatu, a razastrtu po pokrajinama niže carevine. Pa u tome zar bio još manji trošak. Trošilo se u veliko za svu silu poslovača u carskim dvorima, odslije napravljenim po istočnom kroju, po perzijskoj gizdi. Dvori su, rekosmo, četverostruki, trostruki, onda dvojaki, po trajnoj uredbi istočne i zapadne carevine. Pridošao pak i četvrti poteži izdatak: mićenje varvarâ. Jedino oružje ne smatra se

[1] Ili je barem mnogo rjegja. Car Julijan, koji bješe obziran računar, ne udijeli je nikad (Ammiani l. XVI, c. 5).

[2] Lactantii De Mort. Pers. c. 7.

više dovoljnim, da se varvari od megja suzbiju. Gdje oružje ne pomaže, carska diplomacija drži ih na miru novcem, ili ih novcem draži jedne na druge. Darovi i godišnje daće varvarima rastijahu prema sve to većemu broju varvarskih plemena, naklopljenih na plijen rimski.[1]

Mnogostručni ovi rashod pokrivaju prihodi, što malne svi teku iz raznih poreza. U glavnome, porezni sustav nižega carstva nije drugi od onoga pod visokim carstvom. Nego, gdje je promjena, ta je promjena na gore. Od davnašnjih poreza malo je koji ukinut, neki su povećani, a i ponešto je novo izumljeno. Ali je valjda najnovije i najgore to, što su sada carski financijski zakoni zadahnuti velikom ljutinom u izrazu. Čisto je vidjeti, da je u carsku financu nevolja uljezla. Bijeda je u budžetu, po riječima careva, a bijeda i u narodu koji plaća, po vapaju pisaca suvremenih. Šteta, što i ovi pisci i oni zakoni preveć općenito govore, pa smo slabo obaviješteni o tačnoj visini plaćanih poreza i o količini privrede u rasporezivanih žitelja. U kratkim crtama, evo što znamo.

Rimski porez najizdašniji brao se sa zemlje, te je zemljarina bila uvijek, za republike, za prvih i za posljednjih careva, kao što i nakon carstva u varvarskoj dobi, poglavit prihod državnoj financi. Zvala se, različito, *census, tributum soli, capitatio terrena, jugatio, functio publica*. Iz početka, zemljarina ne bijaše porez rimskih gragjana, već daća udarena na podvržene provinciale. Po pravnoj teoriji starih vremena, Rimu, usljed učinjenog osvoja, pripadaše vlasništvo sviju zemalja u provinciji pokorenoj. Na djelu, ipak, osvojenici držali u punom posjedu svoje baštine, samo što ona daća bijaše znak podložnosti i zemlje i ljudi, a u isto doba probitak osvojiteljâ. Rimljani, u opće, ne bi osvojenicima naprtili novih tereta, već bi ponajčešće njima stare terete olakšali, pa je za to i zemljarina po pokrajinama bila dosta umjerena. Bogati Egipat, za prvih careva, plaćao samo kojih 70 miliona sadašnjih fran.; malo više plaćala prostrana i bogata Galija. Savezni gradovi i plemena, ne brojeći se u provinciale, iz prva bili prosti od zemljarine, no na brzo Rim sve izjednači, te i njih tome porezu podvrže. Održao se porez i kad je zbrisan svaki trag osvoja, kad po provincijama svi rimski podanici pretvoriše se, po primljenom gragjanstvu, u savršene rimske gragjane.

[1] To stajalo mnogo, ako car Julijan, u perzijskom ratu, vojnicima, koji bučahu radi male nagrade, razljućen reče u oči, da zbog vojničkih nagrada i zbog otkupa mira od varvarâ, „rimska republika iz silnog negda bogastva pade u siromaštinu“ (Ammiani l. XXIV, c. 3).

Sama Italija, kao časna postojbina pobjednikâ, ne davaše zemljarine; nju ne davahu ni pogdjekoje municipije, obdarene sa *jus italicum*. Ali, na posljetku, italsko tlo, kao i svako drugo, podleže porezu, odredbom Dioklecijanovom.

Da se bolje udesi zemljarina načinjen je katastar. Ima onda u arhivima municipija, i u arhivu carskom u Rimu, bronzenih ploča sa zemljama potanko urezanim; ima knjiga cenzualnih, *libri censuales*, ili *polyptyci*. Radi pravičnije razdiobe poreza, a i prihoda obilnijega eraru, što više moguće dotjeruje se katastar, koji sve drži u očevidnosti: oranice, livade, šume, vinograde, maslinike. Naznačene su, po broju rali, oranice prvoga i drugoga reda. Porez se odmjeruje prema realnom dohotku, a ne prema veličini prostora; spadoše li vinogradi, maslinici, porez je snižen. Bilježi se broj kmetova i ropskih težaka, i broj glava marve. Koliki je rod zemlje, procjenjuje se po osječnom prihodu za posljednjih deset godina. Pregledanje, *descriptio*, katastralnih knjiga slijedi često, te se u njih unosi svaka promjena vlasništva i tega. Procjena zemlje činjena je po vlasniku i po državnom jednom poslovaču, *descriptor, censitor, peraequator*. Država odregjuje svotu poreza za svaku municipiju, pa vlast municipalna rasporezuje to dalje na posjednike zemalja. Ista vlast municipalna porez utjeruje, povjeravajući posao pogdjekojim svojim kurialima, *susceptores*, koji, kao zakupnici, odgovaraju za potpuno pobiranje dotične svote. Sabrani porez slao se namjesnicima, pa ga ovi, pridržavši dio, potrebit pokrajini, slali dalje u prestolnicu.

Ovo ovako izgleda kano savršeno: tačni savjesni katastar, pa i puna decentralizacija pri utjerivanju poreza. Ali u stvari bilo drugačije. Drugu pjesmu, posve žalosnu, pjevaju pisci nižega carstva. Budžet rimski počivao, najvećom stranom, na porezima izravnim, a megju ovima, rekosmo, naročito na zemljarini. Umjerena zemljarina dostajala prvim carevima, pošto na njih u tome nema žalbe. Potonji carevi, poskočivši im državne potrebe, njihovo pokriće traže najviše od iste zemljarine, pa ova, odmah u početku nižega carstva, udari u vrtoglavu visinu. Zgoda jedna, u Amijanovoj historiji,[1] baca tračak turobne svjetlosti u nesnosni tlak toga poreza povišenog. Već drugi opaziše, da je tim važnije to mjesto Amijanovo, što je u opće jedino, koje naznačuje odnos izvjesne mjere zemlje prema porezu. Evo one zgode. Istom bješe drugi naraštaj iza organizacije Dioklecijanove i Konstantinove, kadno car Konstanc otpremi svog stričevića Julijana kao cezara u

[1] L. XVI, c. 5.

Galiju. God. 355, nastupajući cezarsku svoju vladavinu, nagje Julijan, da se onamo za katastralnu jedinicu, *caput*, u vrijednosti od 1,000 zlatnih solida plaća zemljarine do 25 takih solida. Ovo 25 solida godišnje daće na zemlji, koja u glavnici vrijedi 1,000, golemo je: ako je zla godina, a u posjednika prištednje nema, porez može da zadre četrdeseti dio zemlje! Julijan obali porez na 7 solida, to jest više nego za dvije trećine. Galija odahnu. „U krajnjoj nevolji", veli Amijan, „pijehali Gali", pa im se činilo, po Julijanovu dobročinstvu, „kao da im nakon puste tame jasno sunce ogranu". Dakle, pod ubitačnom zemljarinom rodna Galija izdisala, već za cara Konstanca, sina Konstantinova. Julijan, koji u veliko smanjuje namete i državljanima od zbilje teret olakšava, jest, što mi znamo, pojava jedina u nižemu carstvu. Isti Amijan zbog poreza tuži inače valjanoga cara Valentinijana, Julijanova drugog nasljednika. Državna blagajna nalazila se u navadnoj neprilici, pa kad se caru kazalo, da sa siromaštva gdjekoji ne mogu da plate: „Neka se ubiju!" previknu.[1] Gnjevljivu Valentinijanu „grozna" ova riječ, da Amijanov pridavnik upotrebimo, zaista se izlanu u času nepromišljenosti;[2] no je dokazom nevolji erara i ljutome porezovanju. Uz industriju i trgovinu nipošto ne razvijenu u današnjoj mjeri, uz neupotrebu kredita, počivaše gotovo na samoj zemlji bogastvo onih vremena, te i moć budžeta.[3] Poneke susljedne nerodice mogle su sve da poremete. A kad bi god nastala budžetna prijeka kaka nužda, daj tada da joj se traži odmah pokriće u zemljarini, što bi se uspela do nesnosne visine i do propasti porezovnikâ. U ovom pogledu značajno je, što nam se jošte pripovijeda o Julijanu, cezaru u galskoj prefekturi. Hotijući doskočiti svakoj zloupotrebi i u svemu ublažiti nevolju posjednikâ zemalja, on se

[1] L. XXVII, c. 7.

[2] Na drugom mjestu (XXX, 9), isti pisac njega hvali, što provincialima olakšava terete. Čini se, da je on tištao na bogatije.

[3] Da bi opasnu jednostručnost ondašnje privrede rimske bolje razumjeli, nek nam posluži primjer jedne velike poljodjeljske države sada u cvijetu, primjer Francuske. Narodno bogastvo Francuske računa se, kako već jednom rekosmo, na 200 miliarda fran., ali od toga spada na zemlju 80 samih miliarda, dok drugih 80 sačinjavaju vrjednote pokretne, a 40 zgrade. Izda li poljska privreda, ostaju druge izruke u tolikoj i još većoj mjeri. Pak pokretno i nepokretno imanje ne strpava se u rukama maloga broja porodica, nego se posvuda drobi. Statistika kaže, da u Francuskoj ima do osam miliona vlasnika zemlje, i isto toliko glavničara.

teško zavadi s onamošnjim pretorijskim prefektom, Florencijem.[1] Trebalo novca za alamanski rat. Po računima prefektovim obična daća od zemlje ne dostajaše, te bješe nužno udariti prirez. Julijan blagim načinom, ali uporno, izračuna mu potanko, da zapisana zemljarina dostaje, da ima, šta više, i pretička. Malo zatim prefekt izigje pred cezara s istim svojim računima, ištući od njega potpis. Julijan, razljućen, knjigu hiti na zemlju. Radi izvještaja prefektova, imao se on pismeno opravdati pred carem. U nastaloj raspri pobijedi Julijan, pišući Konstancu, da još svi „mogu zadovoljni biti, ako provinciali, češće poharani, plaćaju dajbudi redovite poreze, a ne plaćaju prireze, što ih ni sama mučila ne bi kadra bila od ljudi oskudnih istisnuti“. Na porezno breme jadala se osobito Belgika, pa Julijan od prefekta izradi, da se njemu, cezaru, dade neposredno rukovogjenje financijske uprave: pod laganom i pravednom rukom Julijanovom još prije roka svi namirili porez. Nego, Julijani bijahu rijetki. Ne dugo po tom, prenapetim porezom upropašćena je prefektura Ilirije. „Rane od ovakih prireza, ili, bolje reći, razorâ, često stegnuše pokrajine do crnog siromaštva“, primjećuje Amijan uvijenom, ali istinitom riječju.

Carska se financa bori sa postojanim mučnoćama, no, što je još gore, kriza je, pod tlakom zemljarine, i u samoj narodnoj ekonomiji, u narodnoj privredi. Pokrajine, u opće, zaista su krasne, zemlja im rodovita. Za Valentinijana I, u Africi prokonzularnoj, kad je dobra godina, za jedan zlatni solid kupuje se do 30 modija šenice.[2] Ali zemlja mora da snosi najveći dio tereta, a sama zemlja, pa bila prirodom i najplodnija, ne može da sve hrani, u državi i u municipijama. Ako država ne uzdržaje ni učionu, ni crkvu, ni prve sudove, ni ceste, takoj brizi, i dotičnim troškovima, podliježu žitelji po pokrajinama. Ako li je oprošten toga budžet državni, opet nije municipalni, pa i ovo ima ponajviše da podnosi zemlja. Opterećuje se zemlja još davanjem žita, za mjesne largicije. Po primjeru stolnih gradova, takogjer u gradovima pokrajinskim dijeli se hrana besposlicama i nemarnicima.

Povećavala se težina zemnog nameta i nespretnim načinom, koliko ustanovljivanja katastra, toliko i utjerivanja poreza. Katastralno bilježenje slijedi sa hukom i bukom, po davnom rimskom običaju, pogoršanom sada. Iz svakoga sreza posjednici zemalja pozivani su na zbor,

---

[1] Ammiani l. XVII, c. 3.
[2] Id. l. XXVIII, c. 1. *Modius* = 8.754 litara.

da posjed svoj iskažu, da učine po svojoj savjesti svečanu izjavu, *professio*. Izjava češće ne zadovoljava državnoga cenzitora: otuda nered, vika, danguba. Laktancije nam opisa gonanje megju cenzitorima i posjednicima, koje bi se kadgod svršilo, pod oštrim vladarima, kinjbom i mučenjem posjednikâ. Za rasporezivanje, čusmo i riječ Salvijanovu: „Koliko kurialâ, toliko tiranâ“. Reparticija, naime, nije se činila pravedno: znamo, da moćniji ljudi u kuriji, koliko mogli, rasterećivali sebe i opterećivali druge. Pa i poznati nam *susceptores*, zakupnici zemljarine, drukčije nazivani *exactores*, pobirači, postajahu često, u gorem smislu te riječi, gulitelji. Pošto oni bijahu odgovorni za cijelu zakupljenu svotu poreza, pokazivali se neumoljivi u opće, a, pri slaboj kontroli nad njima, katkad i pravi derači. Država pak više puta ne može da sačeka zakašnjenu uplatu važne joj zemljarine. Bahnuće tad pred porezovnike, seljane srednjeg i malog posjeda, da ih na dužnost sjete, službenici, *adparitores*, namjesnika ili i samog prefekta pretorijskog. Ovako crna bijeda sa svih strana zaokupi nelasne i niske. Dobro prolazili sami ljudi pri novcu i veći posjednici u municipijama. Prolazile još bolje velike senatorske kuće, živeći na uzuru. Plaćaju senatori posebnu zemljarinu, u iznosu od 2, 4, 8 libara zlata na godinu,[1] po sve to većoj imovini. Plaćaju uz to i prirez k zemljarini, tako zvanu grudu senatorsku, *gleba senatoria*, ili kesu, *follis*. Za kuću senatorsku, ne vele bogatu, prirez je, ponajčešće, od 7 godišnjih zlatnih solida, dok se i to dokinu o polovini V vijeka. Istina, senatori prinose, izvan reda, caru darove u zlatu, *aurum oblaticium*, pak namiruju i oprost od vojničke službe za pogdjekoje svoje kmetove, *aurum tironicum*. No senatori, po pravilu, bijahu golemi posjednici, i patronatom pokrivahu mnoštvo poljske svoje čeljadi, time izuzimajući ih zemljarini. Već naprijed izložismo, da su se pod okrilje ovih moćnih bogataša utjecali mnogi mali posjednici i postajali njihovi kmetovi, doista nevoljni, no od poreza prosti. Po milosti, bili još prosti i učitelji i ljekari. Ni zemlje soldatske ne davahu poreza, niti premnoge latifundije fiska, pošto bi u ovome slučaju država plaćala državi. Pretešku zemljarinu, pored bogatih senatora, snose osrednji i mali posjednici, srednji stalež onih vremena, koji, po prilici, zapremaše mjesto naše buržoazije. Taj stalež, haran odasvud do zla boga, gleda, gdje mu istječe skoro sav poljski rad pod oblikom poreza, pa stao bjegati od grude okrutne, što ga više

[1] Čitalac već zna, da su se, u nižem carstvu, od jedne rimske libre zlata kovala 72 zlatna solida.

ne hrani. Slobodni manji kuriali i slobodni težaci propadaju, zalaze nevidom, dok već sada uzlaze sredovječna gospoda sa silnim kmestvom. Prelom je u zemnoj privredi. Nizoko carstvo, uz svoj porezni sustav, pripravlja ovako, i sa ovog kraja, srednji vijek.

Osim nesnosne zemljarine, još jedna tegoba pritješnjavala zemlju i posjednike. Tegoba bila u tome, što provinciali, od vajkada, imali su se skrbiti za hranu, stan i potpreg, kad bi car, ili kakav namjesnik, ili carski odaslanik, putovali sa svojom pratnjom. Oteža i u ovome uprava potonjega carstva. Neobzirnici i nevaljalci upotrebljavali zgodu, da se razmeću i žitelje oštete. Šteta još veća bijaše pri prolaženju vojnika, kojima takogje trebalo davati žita, noćište, sijena za konje, drvlja, a kašto i odjeće. Ovo se sve zvalo *annona, commeatus*. K tome, za voženje živeža i krme, trebalo vojsci poslužiti konje i kola, *vehicularia res*. Prilozi udešavali se po količini posjeda, i u teoriji zahtijevao se pravedan razmjer. Ali kako bi na djelu više puta to prošlo, vidimo iz dva mjesta Amijanove historije. Hvaleći pretorijskog prefekta u Iliriji, Anatolija, što svojom razumnom i poštenom upravom smanji sve tamošnje daće, izmegju ovih najprvu Amijan spominje „neizmjernu štetu potprega, koja zatvori (upropasti) bezbrojne kuće“.[1] Pod prefektom Anatolijem ilirske pokrajine bile su zadovoljne i srećne, dočim prije razni nameti „dotjerani su do razvlaštenja zemlje i do samoubistva nevoljnikâ“. Na drugom će mjestu[2] historičar obasuti opet hvalom vojskovogju Teodozija, caru Teodoziju oca, što ne zaiska, ratujući na Maure, od provinciala hranu vojsci, već ode je tražiti od neprijatelja: „nije reći, koliko to poveća ljubav k njemu“. Ovim ovakim nametom, baš kao u neprijateljskoj zemlji, rimska bi odjeljenja vojske, neopskrbljena i obijesna, zatamanila kadgod rimske krajeve. Provincialima bilo reda pribavljati i konje, *veredi*, za carsku poštu, zasnovanu već od Augusta, bolje uregjenu od Trajana, a „tvrdoćom i bezočnošću potonjih prometnutu od posla dosta korisnog u kugu rimskog svijeta“, kaže jedna vijest iz IV vijeka.[3] Sve to više usavršena pošta služila za samu državnu potrebu; privatnicima nije dopušteno bilo, da se njom koristuju. Za tako stegnuto ovo poslovanje služba ukazivala se i revna i posve tačna. Uzduž vojničkih cesta nalažahu se stanice, *stationes*, s laganim kolima na dva i na četiri točka, stroja jednakog, uz potrebne konje i mazge, kojima se četvrti dio mijenjao svake godine. Putovahu ovako prebrzo

[1] L. XIX, c. 11.
[2] L. XXIX, c. 5.
[3] Aurelii Vict. De Caes. c. 13.

i zgodno carski svakojaki poslenici, a kadno carevi budu hristjani, takogjer i episkopi na svoje sabore. Za malo vremena prevaljivalo se daljina velikih. u golemoj carevini. Ali za sve to, pa i za službu kočijašâ, poštanskih činovnika, veterinarâ, posjednici u municipijama snošahu troškove; erar nije plaćao ništa. Jednako su se imali starati posjednici za uzdržavanje velikih cesta, to robotnim sustavom *angariae*. Take angarije, kao i druge posluge, razregjivale se po mjeri posjeda. Svi ovi nameti u naravi, koliko tegotni, toliko bijahu i dosadni, pak izvrženi prečestoj zloupotrebi, kao što nam ovdje gore posvjedoči Amijan. Za to se kašto u provincijama moli, a i umoli, da se oni u izvjesnu svotu novca obrate.

Zemljarina se sada najčešće zvala *capitatio terrae*. Pored nje, ako u nižemu carstvu i ne izniče, a ono oteža *capitatio humana*, drugi nemio izravni porez. Bijaše to glavarina, udarena na mnoštvo neposjednika. Smjerala je naosob na kmetove, koji zemljarine ne plaćahu, a padala i u opće na svaku prostu ljudsku glavu, mušku i žensku, bez vlastitog posjeda zemlje, pa i na same slobodne služnike, te se za to zvala drugačije *capitatio plebeja*. Izgledalo, da tu daću daju svi plebejci ispod senatorâ i kurialâ. Obično se imala isplaćivati, počev odmah od desete pa do šezdesete godine života. Ni ovdje nismo o poreznom razmjeru prema zaradi obaviješteni. Glavarina je porez veoma primitivan, a svjedoči nam se, da mu se u tadašnjem rimskom svijetu osjećala sva čemerna ljutina. „Zar da nije“, veli Salvijan, „nesnosno i grozno, a ljudskoj pameti nedokučljivo, te i takovo da se može jedva slušati, što premnogi siromašni i nevoljni, dok su lišeni oskudnog imanja i sa svoje male baštine maknuti, svejednako, kadno svoje izgubiše, naplaćuju porez na izgubljenome? Pošto od njih posjed ode, zašto ne ide i glavarina?“[1] Mjesto glavarine, senatorska glava prinosi caru gore pomenuti *aurum oblatitium*, obično 5 zlatnih solida; no ne daje ga svake godine, već pri početku careva vladanja, pa na njegova *quinquennalia* i *decennalia*, biva redom to svake pete godine.

Svake pete godine trgovci i obrtnici plaćali porez na svojem prihodu. Porez se zvao *aurum et argentum*, grčki χρυσάργυρον, ili *collatio*

[1] De Gub. Dei l. V, c. 8. Laktancije (De Mort. Pers. c. 23) nam iznese primjer jedan tvrdoće i nepravde, kojom se glavarina opredjeljivala, pri javnom cenzu: „Nikakav izgovor ni godinama, ni zdravljem. Nošeni su bolesni i nemoćni; izračunavane su godine pojedincima, dometane mladima, oduzimane starima. Sve puno jada i tuge“. Vidi na str. 100—1.

lustralis, functio. Prvi se put spominje u III vijeku, a čini se, da ga Konstantin uredi u svoj njegovoj težini, za koju mi inače pobliže ne znamo. Ipak znamo, da je ta obrtarina morila svijet trgovački i industrialni skoro onoliko, koliko glavarina sitnu čeljad, a zemljarina posjednike. Protezala se obrtarina i na cejeve radnika. Ako se u prvom redu spominju *negotiatores*, trgovci, to je za to, što u fiskalnom smislu negociatori su svi, koji nemaju nekretnine. Hrizargir se je udario po veličini prihoda, ali se odmjerivanje njegovo prepuštalo glavnim trgovcima i obrtnicima. Otuda česte nepravde i zle upotrebe.

Porezi drugi, neizravni, u rimskoj državi ne bijahu teški, navadno. Za prodaju stvarî odredi se već u doba gradjanskih ratova, za republike, stoti dio, *centesima,* što bi povišeno docnije na *quadragesima,* $2^1/_2$ po 100. To bijaše *vectigal rerum venalium.* I na divonama, *stationes*, najčešće se uzimalo od trga, što prolazi, jednako $2^1/_2$ po 100 *ad valorem.* Za tu carinu ista je riječ *vectigal*, a i *portorium,* kad uvoz ili izvoz biva u luci, po vodi, no se najobičnije zove *teloneum*, prekrojeno od grčkoga τελώνεον. Regbi da se ono $2^1/_2$ po 100 iskalo od svakog trga bez razlike, a nije tegotno u nižemu, kao što ne bijaše ni u visokome carstvu. Divone stajahu, od vajkada, na glavnim prolazima, na stjecaju važnih cesta, na putima iz kakve pokrajine u drugu, na nekim mostovima, u trgovačkim lukama. Carinske ovake tačke, ili linije, bijahu provedene na veliko, izmegju golemih prostorija, na pr. u Zapadu izmegju Italije, Galije, Španije, Britanije, Germanije. Nipošto carinare ne preplećahu, niti sprječavahu promet bezbrojnim pregradama feudalnih, a i novijih vremena, sve do francuske revolucije.[1] Nepogoda bila je u načinu pobiranja neizravnog ovog poreza. Carina se, naime, davala svake pete godine od namjesnika u zakup lačnim publikanima, koji, uz njihovo osoblje od svakojake čeljadi, pa i same ropske, prometali se i razmetali, niti je bilo napram njih svagda pomoći izdašne u činovnikâ potonjeg carstva. Svako područje porezno imalo je za nadglednika jednog činovnika, što se zvao *procurator*. Neprilika je druga dolazila od carskih potreba. Otkad dokad, carina u luci, na cesti, pri mostu, povišivana je i do $12^1/_2$ po 100. Pak carski erar posegnu rukom i u blagajne

[1] Europa, pod rukom Rimljana, u ovom pogledu bolje stajala, nego li danas. Izmegju sad pomenutih velikih predjela u državi rimskoj carine ne bijahu jamačno tako teške, kako su megju istim predjelima u današnjoj Europi, gdje ih možemo, pri ekonomskom ovom ratu, u opće računati na 20—30 po 100.

municipijâ. Utjerivale su općine svoje zasebne namete na inokrajni trg, što u njih ulažaše ili samo kroz njih prolažaše. U III vijeku država proglasi, da ona ima pravo potvrde za svako novo udaranje municipalne koje carine. Naskoro za tim odregjeno je, da do dvije trećine takove uvozarine idu u carski erar. Od carine bijaše izuzeto sve, što je spadalo na ličnu upotrebu uvozitelja, ili na korist ratarstva. Izvoz u tugjinu oružja, a i po gdjekojih drugih predmeta, zabranjen je već za prvih careva.

Sô je carski monopol. I u samo republikansko doba solnici bijahu svojina državna. Isto tako pripadahu državi kamenolomi i rudnici zlata, srebra, mjedi, olova. Ovim rudama baš ne izobiluju krajevi okolo Sredozemnoga mora, pa što Grci, što Feničani i Kartažani, bijahu rudnike već dobrano izrabili. Ali, kad se pazi na golemu prostoriju carstva, *metalla* zaista dobacivahu eraru lijepog dobitka. Pod ukupnim imenom *metalla* prolazi sve, i pravi rudnici i kamenolomi i solnici. Danas u ugljenicima trude se najnesrećniji radnici na svijetu; u rudnicima rimskim rabotahu još žalosniji ljudski stvorovi, osugjeni zločinci, megju njima u prvo i mučenici radi vjere Hristove. Bila im je slaba i hrana i odjeća; trudom se lomili, kad na zimi, kad na sparini, u tamnim rovovima s vonjem dimljivih lampa, sa golim tlehom za krevet, često u lancima, pod nadzorom biča. U tom paklu vigjalo se i staraca i žena i djece. Za Antoninâ čini se, da je rad u rudnicima bio najizdašniji. Sustav zakupa vladao i ovdje, pa rabotanje ovo zape nekako u docnijem carstvu. Barem vijest jedna kod Amijana kaže nam to za god. 376.[1] Kad ono Vizigoti, primljeni u istočnu carevinu, ustadoše na cara Valenta, prigje k njima dosta radnika, a i samih poduzetnika zlatne rude u Traciji, „ne mogući snositi teškog tereta daće“, veli Amijan. K carskoj imovini još pripadahu mnoge latifundije, navlastito veliki šumoviti predjeli, *saltus,* u svima pokrajinama. Broj carskih latifundija povećavao se, rekosmo, nerijetkim osudama uz zapljenu dobara. Povećavao se sad, pri nevolji vremena, i svojevoljnim napuštanjem polja od strane privatnikâ; no, uz slabo obragjivanje fiskalnih zemalja, ne tecijaše od njih dohodak prema prostoru golemom.

Da se sud bez pogovora izrekne o budžetu koje države, trebuje obavijest i raspit potanji. Iz dosta mršavih napomena, dovlen izloženih o budžetu rimskom, ne stvara nam se posve čista slika o njemu; mi ga duboko ne proničemo. Nije se za to čuditi, ako se

[1] L. XXXI, c. 6.

mnenje sadanjih istraživača o poreznoj tjeskobi poznijega carstva prilično razilazi. Većina njih drži, da su tereti bili preteški, a dokaze oni iznose, kao i mi, osobito iz Laktancija i Salvijana, koji, eto čusmo, viču na carsku upravu i na porez. Nego odlična jedna manjina sudi drukčije.[1] Finance nizokog carstva ne bi posve loše bile, niti tjeskoba bila baš prevelika. Pojedine izreke crkovnih ljudi, poimence Laktancija i Salvijana, da nisu odlučne, pošto je očita mržnja Laktancijeva na Dioklecijana, izumitelja novih organičnih uredaba, a očito je i to, da deklamacija Salvijanu obično nadimlje usta. Ali mi vidjesmo, da je isto visok glas negodovanja, nerijetko isto oštra tužba o financijskom pritisku i u mnogobošca Amijana, koga nikakova mržnja ne draži. Za težinu daća, u doba nižega carstva, svi se svjedoci slažu, bili oni hristjani ili pogani. Ako gdjekad sastavljači službenih panegirika, izgovorenih u prisustvu potonjih careva, kićenom frazom dobrobit i sreću one dobi uzdižu, to je puki pjev tica u krleci. A i u samim onim panegiricima pokatkad izbija istina. Retor Auzonije hvali mladoga cara Gracijana, pitomca svoga, pa čudno zvuči javna riječ toga konzula i careva učitelja, da su porezne knjige prevarom protkane i da bi pobožno djelo bilo njih spaliti. Ovo je rečeno u drugoj polovini IV vijeka, a u V ne samo Salvijan, već i manji pisci, kao Sidonije Apolinar, u listovima i u pjesmama svojim spominju teške daće. A Sidonije bijaše po kući dokon gospodin, velik aristokrat u rodu s carem Avitom, te nije za cijelo sustavni kakav kuditelj. Najposlije i carski zakoni, gdje nalažu neumolno utjerivanje poreza, barem posredno, oštrinom izraza, svjedoče za to, da je preko razumne mjere napeta porezna snaga državljana.

Ima i više. Nemila jedna pojava u V vijeku pritvrgjuje nepovoljna svjedočanstva. U carevini poneki ljudi, da se rimskog poreza oproste, vapiju varvare, ili sele se megju njih. Što se oveći broj rudara u Traciji, kako ono čusmo od Amijana, pridruži, 376 god., buntovnim Vizigotima, ne će nas mnogo začuditi, znajući, da su ono valjda većinom bili ljudi osugjeni *ad metalla*. Ali smo na čudu, slušajući istoga Amijana, gdje nam pripovijeda, kako uvaženije neke osobe[2] iz Panonije i Epira bježe od svoje postojbine, radi straha od povećanih poreza. Bio tada pretorijski prefekt u Iliriji Probo, a crnim jatom poreznika svojih pritješnjavao zemlju tako, da neki

---

[1] Izmegju ovih Fustel de Coulanges, čije je razlaganje, u *L' Invasion Germ.*, c. III, vrijedno osobite pažnje. Vidi i bilješku[2], na str. 103—4.
[2] L. XXX, c. 5: „. . . . . optimatum quosdam“ . . .

joj žitelji, pošto ne mogahu da plate, učiniše se „stalni stanari tamnice“, dok se od jada drugi objesiše. Revni Valentinijan I iz prva za to nije ništa znao, kad puki jedan slučaj oda caru način prefektove uprave. Ustade istom onda na prefekta i „magister officiorum“, ministar unutrašnji, Leon, koji sam težaše za tom prefekturom, višom u činu. Nego, prije careva saznanja, onome prefektu zlikovcu niko ne smjede reći ni: crno ti je oko u glavi! Jedan ili dva naraštaja za tim, drugim desetkom V vijeka, kad svakojaki varvari poplavljuju Hispaniju, čim se malo ovi primiriše, nagje se rimskih podanika, koji „volješe megju varvarima siromašnu slobodu, nego li megju Rimljanima podnositi poreznu brigu“.[1] Već poznajemo seljake Bagaude u Galiji, pobunjene u Dioklecijanovo doba zbog nesnosne zemljarine. Velika je buna silom ugušena, no Bagaudima povlače se tragovi sve do propasti zapadnoga carstva. Po svoj prilici, to su po jeziku Kelti, koji, skrhani zlom upravom i nametima, odmetnuše se u hajduke; pa k njima idu, o polovini V vijeka, s istog uzroka, i neki Gali, skroz porimljeni. Isto tako gdjekoji Rimljani bježe k Vizigotima i drugim varvarima, onda naseljenim u jednoj strani Galije. „Mnogi i od neprostog roda i dobro odjeveni“, piše Salvijan, svjedok toga otpadništva, „bjegaju k neprijatelju, da ne bi u nevolji državnog progonstva umrli; traže, naime, kod varvarâ rimsko čovještvo, pošto kod Rimljana ne mogu varvarsko nečovještvo da podnose. I ako od onih, kojima se utječu, uredbom se razilaze, pa se razilaze i jezikom, te se od njih rastavljaju i samim, da tako reknem, smradom tjelesa i odjeća varvarskih, vole opet megju varvarima trpjeti nenalično življenje, nego li megju Rimljanima bijesnu nepravdu; . . . vole, pod oblikom ropstva, živjeti slobodni, nego li, pod oblikom slobode, biti robovi“.[2] Dotle dotjera neuprava nižega carstva! Tako dotamani rimsku zemlju i žitelje „nevolja fiska i siromaštvo rimskog erara“,[3] kako se izrazuje Salvijan. Koja li razlika izmedju negdašnje sreće i ovog jada! Sam Salvijan dolazi do toga uporegjenja: „Ime rimskih gragjana, nekad ne samo mnogo cijenjeno, nego i kupovano za mnogo, sad se hotomice odbacuje i izbjegava, te se ne samo drži malo vrijednim, već po gotovo i kao neko grdilo“.[4] Kaže on dalje, da k varvarima pribjegavaju čak i ličnosti rimske presjajne. A gotovo se čudi, u ljutosti svojoj, što megju varvare baš svi ne

[1] Orosii Hist. l. VII, c. 41.
[2] De Gub. Dei l. V, c. 5.
[3] L. VI, c. 8. „. . . . . calamitas fisci et mendicitas Romani aerarii“.
[4] L. V, c. 5.

uskoče, „svi porezovnici, siromašni i oskudni". Ako to ne biva, vidi on jedini razlog u tome, što oni „ne mogu da prenose onamo svoje malo imanje, kućice svoje i obitelj".[1] Ovdje Salvijan rekao neistinu. Historija će nam pokazati, da i zadnji Rimljani, ogromnom većinom, još najvole carstvo spram i najbolje vladavine varvarske. Ali od znamenita svjedočanstva njegova, koje eto navedosmo, ostaje opet, po našem mišljenju, neosporno to, da pad rimski mnogo skrivišę uprava, teška do zla boga, i zle finance. Iste je misli Salvijan. Živi on u crno doba, kad se carevina raspada. Plima varvarska raste, a pokrajine tonu pod njom: Afrika je izgubljena, izgubljen najveći dio Hispanije i Britanije, Galija se razlama. Salvijan sve ovo s jadom u duši gleda, i vapije: „To učini rimska nepravda!"[2]

Po ovim neotklonivim svjedočanstvima suvremenikâ, tuga je dakle i nevolja u upravi i u financama rimskim IV i V vijeka. Nevolja je takova, da se eto jedni zbog daća bune, a jedni se otimlju ispod carske vlasti, iseljavajući se u tugjinu, ili u rimske pokrajine, već zapremljene od varvarâ. Bijeda u financiji doprinese padu carstva rimskog, kao što slična bijeda, izmegju drugih uzroka, bude jedan od glavnijih, s kojih se upropasti francuska monarhija i pokrenu velika revolucija. Samo šteta, što mi, ne poznajući do kraja, kako je već jednom opaženo, rimskih financa, ne mogosmo ni sve razbistriti i na svaki im nedostatak prstom uprijeti. Ipak jasno razabrasmo dvije goleme mane u poreznom sustavu rimskom. Prva je ta, što budžet carstva iskaše premnogo od poreza izravnih, a najviše od zemljarine sve dotle, dok ova, svojim ubitačnim bremenom, malome i srednjemu posjedniku ote gotovo sav čisti prihod. Danas, u europskim državama, zemljarina, gdje je grdna, traži, po prilici, tek treći dio dohotka.[3] Malo i srednje vlasništvo rimsko, pogogjeno usred srca, hoće da izdahne. Ostadoše velika gospoda uz svoje kmetove, koji ovako

[1] L V, c. 8.
[2] L. V, c. 5.
[3] Biće, valjda, najteža u sadašnjoj Italiji, gdje fisk iziskuje više od 30% brutto-prihoda od zemlje. Kad se još k ovome priračunaju fiskalna prava za nasljegje i za izmjenu vlasništva, ona tražbina skače na više od 40%. Vlasniku talijanskom zemlja dava, regbi, 3% čista dohotka, ali i to po sreći božjoj, jer, naravno, u dobitku sa zemlje koješta je aleatorno. Priča se, da i u samoj padskoj ravnici, u Lombardiji i u Veneciji, gdjekome nesrećnome vlasniku porez može da i cijeli prihod proždre, te tako postaje po golom imenu posjednik imanja, što u samoj stvari pripada državi. Ovake, pa i još grgje prilike, daju nam razumjeti svu patnju manjeg posjednika u nižem carstvu rimskom.

ulaze u svoju vjekovnu nevolju, što će istom prestati, ili će se barem olakšati, u ovo naše pitomije doba. Doduše, zemljarina rimska, osim vojnika, nadarenih državnom zemljom, bijaše, pod jednim ili drugim oblikom, udarena na svakoga: nije joj se izmicao, kako u srednjem vijeku, povlašteni koji stalež, što bi sav teret na druge naprćivao, ali koja korist, kad je budžet većim dijelom počivao na njoj, te se strahovito prenapinjala. Poreznog sustava rimskog druga je ono velika mana, što se porez zakupljuje. Pravih poreznih ureda u carevini nema, kao što nema ni stroga računovodstva, te se zakupnici razmeću, ni na kakvu korist državi, a često na štetu neizmjernu porezovnika, koje oni gule do gole duše. Zemljarina, obrtarina, pa i same carine, sve je to u zakupu. A malo je šta na čistini, u tačnoj evidenciji; mala je obrana od zlih upotreba strašnih. Pod carem Valentom, bratom i suvladarom Valentinijana I u Istoku, njegov tast Petronije, utjerujući porez, udarao je na muke i dužne i nedužne, ištući globu četverostruku za neuplaćene dugove eraru, što uzlažahu do vremena cara Aurelijana![1] Upropasti on time i bogate i oskudne kuće. Koliko još slične kinjbe, ako ovu ovaku zabilježi stara historija, nehajna za jade malih ljudi!

Sudeći u opće o rimskom budžetu potonjih vremena, mogao bi kogod da mu u gdječemu i vrsnoću nagje. Počivajući najviše na izravnim porezima, time kao da ne tištaše mnogobrojnu sirotinju, koja pored ruka svojih nije ništa pod nebom posjedovala. Prema izravnima porezi neizravni bijahu u Rimu lagani. Ono što vidjesmo, da se odmjerivala carina u iznosu od $2^1/_2$ do $12^1/_2$ po 100, ma da se i uzme mjera najjača, nije mnogo, ponavljamo, pogledom na carine sadašnje, koje su barem dvojinom veće. Sadašnji budžeti osnivaju se, pretežnom polovinom, na porezima neizravnim, a socialistični je zahtjev umanjiti ove, što se sastavljaju od potrošarina i naplaćuju se najviše od radničkog salara, pa sve pribrati u dva glavna poreza: porez progresivni na ukupni dohodak pojedinca, isključivši sasvim od toga neimućne,[2] onda porez progresivni na na-

[1] Ammiani l. XXVI, c. 6. Lekcija, u tekstu, o iznosu četverostruke globe preporna je.

[2] Zadnje radikalno ministarstvo u Francuskoj predlagaše dohodarinu zaokruženu i postepenu (globale et progressive), po kojoj ne bi niko ništa plaćao, ako mu je godišnji dohodak ispod 2,500 fran. Pri plaćanju, progresija imala je biti ova: 1% na dohotku od 2,500—5,000, 2% od 5,000—10,000, 3% od 10,000—20,000, 4% od 20,000—50,000, 5% dalje od 50,000.

sljestvo. Sublizu ovako, krajnji demokrati u Ateni svalili bijahu svu silu izravnoga poreza na bogataše. Niže carstvo rimsko svali je na srednje i manje posjednike zemlje, te ih uništi. No, pri tome demokratska namjera kakva ne vogjaše zaista careve. Uzimali oni porez, gdje se nalazio na dohvatu najlakšem, biva na zemlji. Od njih pronagjena glavarina kinjila je nižu čeljad, pa, i pokraj neteške potrošarine i carine, planule, kako vidjesmo, skupoće, koje ne izliječi *maximum* Dioklecijanov, ni Julijanov. Dapače, carski porezni sustav srazmjerno štegjaše silne bogataše, aristokraciju senatorsku, koja, u onoj općoj nevolji, prikupi zemlje srednjih i malih posjednika.

Jedan veoma izdašni porez, što je bez sumnje postojao na štetu velikih kuća, ne spominje se više poslije Dioklecijana i Konstantina, te se misli, da je preuredbom carstva bio ukinut. To je *vicesima haereditatum*, porez na nasljestvo. Plaćao se dvadeseti dio, što izlazi na 5 po 100, od svake baštine i svake darovnine oporučne. Porez izbacio je mnogo, a uvede ga August, da sastavi posebnu vojničku blagajnu, *aerarium militare,* i doskoči potrebama stajaće vojske, od njega uregjene. Izravni članovi porodice, nasljedna djeca, bijahu izuzeti od poreza, pak na brzo izuzeti takogje brat i sestra, najposlije i svi neizravni nasljednici siromašni. Porezu ne bijaše odregjena progresija, kao što predloženome, a ne prihvaćenome francuskom novijemu od god. 1895, ali opet visinom svojom prinošaše eraru silnog dohotka. S toga uprav Karakala, kome se htjela još prostranija, masnija, *vicesima haereditatum,* proglasi sve slobodne provinciale gragjanima rimskim. Porez bijaše navlastito rimski, a, što na vidjelo pod zadnjim carevima ne izlazi, to im ne upisujemo mi u zaslugu, pošto ga smatramo racionalnim i unosnim. Dokinuće njegovo ugagjalo, možemo misliti, aristokraciji, što postaje sve to više strogo nasljedna, te pripravlja srednji vijek, uz skoro učešće doletjelih varvarâ. U nižemu carstvu ne spominje se više ni *vicesima libertatis*, dvadeseti dio cijene roba oslobogjenog. I ovo 5 po 100 udesi August, dočim se za roba prodanog već i prije njega plaćao porez *quinta et vicesima,* 4 po 100. *Vicesima libertatis* valjda utrnu se za to, što carevi hristjanski ne htjedoše ničim smetati oslobogjivanje roblja.

Ele, izloženi državni budžet traljav je. Još je traljavija narodna ekonomija, bijena bičem nametâ do presušivanja čistog prihoda sa zemlje. Siromaštvo erara silazi na žitelje, osobito poljske, siromaši i njih, kosi ih. Zbog poreza, kao neki jauk probi rimskim svijetom. Polje, rimska milina visokog carstva, ne goji se, stranom zapušta se,

i zarašćuje ga šuma. Dok su seljaci prorijegjeni na njivi, lutaju na prostranim pasištima marve, kojekako čuvane od poludivljih čobana bez konja i na konju, robova ili polurobova liberta kod velikih posjednika. Poljsku ovu žalost, gdje nije puna u Zapadu, dovešće kraju provala varvarska, što je eto na dogledu. Ekonomna bijeda nešto manje davi carstvo istočno. Tamo je egipatska neiscrpna žitnica, koja kroz vijekove odolje svakoj zloupravi, pa i samoj turskoj. Uz to se jošte prilično održavala onamo industrija Male Azije i grčkog svijeta. Hranila je pak najviše državu i državljane zamašna trgovina, to sa prezgodnog položaja sviju istočnih pokrajina. Rekao bih, da i na Zapadu trgovina bijaše još najzdravija žila u bolesnome organizmu ekonomnom nižega carstva.[1]

Prema svemu ovomu jadu i čemeru, što niže carstvo zadesi, tanke su zasluge Dioklecijana i Konstantina, ureditelja njegovih. Postara se Dioklecijan, da glavni porez, zemljarina, na podlozi koje najviše počivaše državni budžet, utjerivana bude redovno i lako, bez zakidanja od privatnikâ na štetu fiska. Zemljarina se sračunava po poreskim ovećim jedinicama jednake vrijednosti, *capita* ili *juga,* što ih on uredi, prikupivši zemne komadiće, otprije sitne i razdružene. Odsad je fisku broj onih *capita* u očiglednosti i tačno zna, kakovom svotom poreza raspolaže, u svakom srezu, u svakom predjelu carevine ogromne. Zna i to, da mu je zajamčeno utjerivanje, pošto za ovo odgovaraju municipalne kurije i birokratske više oblasti. Ali za taku lagodnost državnu čusmo nevolju državljana. Uz to ovom reformom, po onome što se da vidjeti, stjerani su megju *adscriptitii,* u puno kmestvo, mnogi onda još slobodni kmetovi. Državljanima i financi carstva tek će od neosporne i trajne koristi biti uklonjenje krivog novca, što se povlačio kroz III vijek, i preudešenje novčane vrjednote, preduzeto po Dioklecijanu i Konstantinu. To je najčistije dobročinstvo njihovo.

Pregjimo k novom ustroju središnje vlasti i dvora, kakav nam se pomalja u IV i V vijeku. Ne će to biti jedan od uzroka propasti, ali je znak opadanja uznositog duha rimskog. Dio odgovornosti i tu nosi Dioklecijan. Uveo strogu centralizaciju uprave, dok je otprije bila u carskoj osobi pribrana sama moć. Promijeni on pri tome i nazor o carskoj vlasti i njenu vanjštinu, u koliko mu prilike do-

[1] Salviani De Gub. Dei l. VI, e. 18: „Vendunt nobis hostes (Barbari) lucis usuram. Tota admodum salus nostra commercium est". Mjesto nije posve jasno. Može to biti i tropski izražaj, što inače cijenimo da nije, pa shvatamo *commercium* u materialnom smislu.

pustiše. Pod njim proraste biljka istočne monarhije, uljudbi helenskoj i rimskoj nepoznate. Dioklecijan je duševni začetnik i organizator nižega carstva, što mi u Zapadu vidimo razlomljeno u V vijeku, a još potrajno u Istoku, za vrijeme dugo, gdje se ono usavršava kano samovlast, samodrštvo bizantijsko.

S Augustom carstvo prikupi svu višu vlast republikansku. I ako je August rado kazivao, da je on tek *princeps*, prvak ugledom u senatu i u republici, kao nekakav Valerije, ili Fabije, ili Skipion prijašnjih vremena, pak da samim dostojanstvom preteče ostale, dok je vlašću bajagi jednak svojim kolegama u magistraturi, to kazivanje bijaše opsjena. Nije li i u tome opsjenjivao, svakako na prazno on podignu spoljašnji ugled senata, prije ga pročistivši od bagre, unj uvučene za gragjanskih ratova. Hoćeš, ne ćeš, carstvo je tu, sa svojom punomoću. Drži car čitavu rukovet raznih vlasti prošle republike, imajući vojni *imperium*, pak i upravnu *potestas* republikanskih magistrata, kako nad državnim poslom, tako i nad privatnicima. Car je opći prokonzul, tribun, cenzor, pontifik. Njemu prokonzulu *imperium proconsulare* pridaje u ruke vojnu silu; njemu tribunu *tribunicia potestas* pruža pravo na svaki predlog u senatu i pred narodom, i na obustavu predloga drugih, dočim mu gradi osobu nepovrjedivom. Malo po malo stvara se pravni pojam, da tribunska vlast čini cara taman nosiocem suverenosti naroda rimskog. Ono dvoje, prokonzulat i tribunat, jeste glavno. *Imperium proconsulare* bi put najpreči k punoći, a i razmetanju carske sile *Imperium* je zapovjedna, neodoljiva riječ rimskoga magistrata. Ta je zapovijed prije svega vojna, ali je zajedno i sudbena i upravna. Vanredna oštrina zapovijedi, uz gotovost posluha prema njoj, doprinese, kao što malo drugo, veličini republikanskog Rima, a to sve poslije uzveliča rimskog cara. August, ne otpustiv legija, kako to činiše druge pobjedonosne vojskovogje, imperatori u republici, bude jedini *imperator*, αὐτοκράτωρ, kako rekoše Grci. Premda je on prokonzul u svima važnijim provincijama, tako se ne naziva, već se naziva *imperator*. Soldati dadoše mu *sacramentum*, zaprisegoše njemu osobno, i vojska mu nosi sliku na svojim znamenima. Navadno, i carevima najgorim vojnici ostaju vjerni: svojim mačem ne rješavaju, već ako je zabuna i trzavica u državi, kako to, na primjer, vele dugo biva oko sredine III vijeka.

Nego car, imperator spram vojnikâ, najobičnije skriva spram gragjana neograničenu svoju moć pod čednim nazivom *princeps*. On je *princeps*, što u senatu prvi govori i glasuje, iza godišnjih magi-

strata. Prelaz s republike na carstvo bude u Rimu tim lakši, što se misao domovine, državna misao, odvajaše od onih osoba, više njih ili jedne, koje vršahu vlast, samo povjerenu. I onda, kad jedan čovjek neograničeno vlada, nad njim stoji uzvišena otadžbina sviju, *respublica Romana*. U dane žalosne, kadno se carevina sva koleba od varvarâ, piše na gornjem pragu od vrata hristjanske bazilike, u našem Solinu: „Deus noster, propitius esto reipublicae Romanae!" Pod carstvom traje sigla: S. P. Q. R. (senatus populusque Romanus). Suverenstvo potječe u Rimu svegjer od naroda, koji svojim naročitim zakonom podjeljuje višu vlast, kome on hoće: to je *lex regia curiata* za kraljeve, *lex curiata* za konzule, *lex regia* za careve, glasana od senata, prestavnika bivših patricijskih kurija, narodne prve skupštine. U dva maha postaje se kraljem, konzulom, carem: najprije izborom ili kakvimgod naznačenjem, pak za pravo po onome visokom zakonu narodnom. Kroz tri vijeka, poslije Augusta, narod, ili senat rimski, glasova svakome caru taku *lex regia de imperio*. Vespazijanu, najprvome, *lex regia* podijeli u jedan mah svu vlast, koju August bijaše dobio raznim naslovima republikanskim. Ako je poslije Vespazijana i sam *senatus consultum* dovoljan za izručenje suverenske vlasti carevima, senat to opet čini uvijek u ime naroda. Toga radi, carstvo ne može i ne smije da bude čisto nasljedno. Carska je vlast povjerena, delegirana, te ne pripada porodici kojoj, domu kakvome gospodarâ, kako je to u običaju kod stranih izokolnih plemena i naroda. Car Galba, nakon pada Julijevaca, adopcijom naznačujući Pizona sebi nasljednikom, govori mu: „Niti ima ovdje, kao što u narodâ, koji su od kraljeva vladani, stanoviti dom gospodarâ, dok su drugi robovi; nego ćeš ti biti imperator ljudima, koji ne mogu da podnose ni cijelog ropstva, niti cijele slobode".[1] Privatno-pravna adopcija u često pokazuje senatu neuklonivog nasljednika, a još češće, po naravi ljudskoj, odraslim carskim sinovima namijenjeno je nasljegje; ali car rimski, i pokraj sve punoće sopstvene vlasti, po pravnom nazoru opet ostaje samo vrhovni magistrat. On nije imperator Rima, ili Romanije, već je imperator Rimljana, koji teoretično misle, da su gragjani, pod carevima nesilovnim. Ovakova monarhija nije ni germanska, ni istočna, a niti sama europska, kako bi ova dotjerana u XVII vijeku, i postoja, gotovo svuda, do kraja prošlog vijeka. Car rimski vlada bez ikakve preprjeke, vlada intenzivno, neograničeno, ali samo za to, što je svako pravo i svaka vlast rimskoga naroda nanj prenesena.

[1] Taciti Hist. l. I, c. 16.

Prenosi se vlast na općeg prokonzula, na imperatora, rekosmo, po senatu, koji vrši, mjesto zatomljene narodne skupštine, suverensko pravo naroda. Sjajnom vanjštinom, kao što i teorijskom vlašću, naočit je taj veliki senat rimski. K naslijegjenome ugledu iz doba republike pridade mu se zastupanje zamrlih rimskih komicija. Po strogom pravu senat je, u carsko doba, postojano sjedište suverenske moći. Pravoznanci mnogi u njemu vidjeli čistog tvorca zakonâ. Već i otprije njegova *senatus consulta* imahu katkad zakonsku valjanost, pa, za visokog carstva, punom nadležnošću on stvara *leges,* vršeći vlast zakonodavnu. Dašto je carski neotklonivi *imperium* jači od sviju i svega; car preteže sa svojim magistratskim oglašivanjem naredaba, *jus edicendi.* Careva odluka, *constitutio principis,* bila izražena kako mu drago, kao *edictum,* ili *decretum,* ili *epistola,* traje duže od republikanske godine dana; ide na vrijeme neopredijeljeno, jer je carska vlast doživotna. Ali, netom car umre, senat sankcionira istrajnost njegovih konstitucija, njegovih akta, namijeni li mu nebo (coelum decrevit), te proglasi ga božanskim bićem (divus); kad mu pak ovo zakrati, s mrtvim carem utrnute su i njegove odredbe. Pri otvorenom carskom nasljestvu, senat novome caru podaje zakonitost, glasajući zanj pomenutu *lex de imperio.*[1] Gdje se god radi o krupnom sudbenom poslu, senat zasjeda i kao vrhovno sudište. Pod carevima uzdržnim i obzirnim, red je, da senat sam sudi o glavi svojih članova. Sudi, jednako, megju pokrajinama i namjesnicima okrivljenim, a u mnogim prizivima on rješava. Ovako senat stoji nad svima, u neku ruku i nad samim carem, veličajnošću svojom. Što je vigjenijega po bogastvu, po rodu, po sposobnosti, iz svih pokrajina carskih eno unj ulazi. Sijelo je najpribranije aristokracije. Istina, car, kao cenzor, upisuje, te time bira senatore, a, kao princip, nadgledava ih, pa, kad je zle ćudi, mrkim sumnjičavim okom pazi na njih. Budući goloruk napram sili imperatorskog oružja, senat, u doba carsko, ne proslavi se nego izuzetnim otporom pojedinih svojih članova, koji bolje uvjerenje svoje i smrću platiše. Pod zlim carevima podliježe tiraniji, koleblje se, laska, no u krilu svom drži skoro uvijek, makar što ko rekao, značajnikâ, a pokatkad i slavnih stradalaca. Svijet rimski, a i carevi ponajbolji poštuju u veliko senat. Smatraju se ovi kao njegovi članovi, prilazeći k njemu i djelujući

[1] Još u IV vijeku Eutrop (Brev. l. IX, c. 1) izrično opaža za poluvarvara Maksimina, da prisvoji carstvo samom voljom soldatâ bez senatskog autoriteta.

tu, više nagovorom jednoga *princeps*, nego li moću imperatorskom. Senat sjedi u Rimu, licem k licu carevu.

Pošta i obziranje prema senatu, prestavniku suverenske veličine rimskog puka, traju dugo. Mi primjere prave naklonosti carske k njemu susretamo, u pisaca *Augustovske historije*, gotovo do kraja III vijeka. I sami siloviti vojnici priznaju gdjekad, da u senatu stoji narodno suverenstvo. Uza sve to da oni, po već republikanskom običaju, uporedo sa senatom mogu da proglase, da *aklamiraju* svog vogju *imperatorom*, puštaju, nije li sve do bijesne sile i do gragjanskog rata, da sam senat ukaže caru nasljednika. Kad 275 god. Aurelijan zaglavi, legije i senatori hoće ponovljenim poslanstvima da jedni drugima prepuste izbor nova cara, dok na posljetku ovi naznačiše Tacita. U tome, gotovo za šest mjeseci, bila je na snazi jedino senatska vlada suverenska, tako zvani *interregnum.*[1]

Od Dioklecijana dalje, o povjerljivome, prijaznom sporazumu megju imperatorima, magistratima vrhovnim, i višim senatom rimskim, nema govora. Carsko veličanstvo uznijelo se. Sa Konstantinom senat je dvogub, u starom i u novom Rimu, te se predvojenome tijelu smanji i ugled. U novome Rimu, u Carigradu, senat je puka carska tvorevina, bez slave, kao što i bez dugih tradicija. Od senata u starome Rimu, od republikanske dike njegovih uspomena, carevi u opće zaziru, pa nisu radi unj pristupati. A i senatore obuze zlovolja. Ispred vojske i silnikâ, njima je onda do svog mira, u velikom bogastvu. Tako oni „napraviše put, da soldati, a malne i varvari, ovladaju njima i potomcima njihovim“, veli Aurel Viktor, iz sredine IV vijeka.[2] Oba senata, u glavnome, spadoše na to, da uz pogdjekoje odlične svoje članove budu carevima sama službena pomagala. Pripomažu najviše u višoj sudbenosti. Njihova *auctoritas,* ako i ovetša, podavaće sastavljenim zbornicima zakonâ sankciju, dašto površnu, a formalno će potvrgjivati nove careve. Pravo osobno, čisto pravo dinastično, nije ipak još uvedeno. Da to ne bude, ispriječi se cijela rimska državna tradicija.

Unatoč tome, carstvo je u svom obliku promijenjeno u IV i V vijeku. Ne samo da je drugi odnos senata k caru, nego je i pojava carske vlasti, pa i nazor o njoj u koječemu drugačiji. Na rimskoj osnovi potkala se, u nižem carstvu, mnoga žica iz istočne monarhije. Pojam o rimskom gragjanstvu tare se sve više i više, dok se ne ukaza presmjerno podložništvo podanikâ svetoj vlasti cara gospodara. Pri ovoj izmjeni

[1] Aurelii Vict. De Caes., c. 35—6. O ovome kritika sad voli sumnjati.
[2] De Caes., c. 37.

opet prednjači Dioklecijan. Ističući previšnje gospodarenje i uvodeći tetrarhiju, sjajno okićenu, mislio ovaj bojažljivi lukavac, da će sebi i nasljednicima utvrditi presto, zaokružen strahom i počitanjem. Od Augusta do njega ljuljao se presto tako, da pogiboše nasilnom smrću do kakove četiri petine careva; a do njega od Antoninâ, prosječno, svake treće godine skidao se, nasiljem soldatije, vijenac sa glave carske. Dioklecijan hotio, vidjesmo, predusresti bune velikih namjesnika i velikih zapovjednika vojske. U cijelom on u tome uspje. Ali ljuto otimanje o presto i gragjanski ratovi, što otpočeše odmah nakon abdikacije mu, još za njega živa, i u rimskoj se historiji broje u najkrvavije, pokazaše svu ispraznost njegova uregjenja. Niski Diokle, gotovo jedini car rimski od ropskog roda, gledao je valjda i na to, kako bi neobičnom donde carskom gizdom skrivao libertinsko svoje porijeklo. Odvratnost Dioklecijana i njegovih drugara od visoke rimske misli, od rimske političke tradicije, zasvjedočena je posve. Sjedio je Dioklecijan ponajviše u Nikomediji, a bježao od Rima. Prvi se izmegju careva usudi lišiti carskog stolovanja vječiti sveti Rim. Na Romulovu Palatinu stolovali carevi do tada u svom domu, *palatium;* sad im se, daleko od rimskog senata, pronosi kojekuda bježno sjedište, što od putovanja, ili od vojevanja, novim načinom proziva se, latinski *comitatus*, grčki στρατόπεδον. Kao vatre žive, čuvali se Rima nakićeni i nagjingjereni novi augusti. Maksimijan, koji je obično držao svoj komitat u Milanu, dvaput se desi u Rimu, i to u posljednjim svojim godinama. Tek jednom Dioklecijan, pri samom kraju svog carevanja, trknuće se do Rima, pa ni tom zgodom nije dobre sreće bio. Kad on tamo ode 303 god., da *vicennalia*, dvadesetu godinu vladavine, za mjesec dana (17 nov. do 18 dec.) proslavi, naprasno usred zime izagje iz grada, „nestrpljiv i s jadom u duši, ne mogući podnositi slobodu puka rimskoga“. Na prvi januara god. 304 imao nastupiti deveti svoj konzulat, no „ne dade mu se trinaest dana čekati, da se proglasi konzul u Rimu radije, nego u Raveni“.[1] Ovako piše njegov neprijatelj Laktancije. Ali ga za to ne hvale ni drugi. I ako ustežne, a to svakako prekorne za nj glase riječi Eutropijeve: „Uvede on najprvi u rimskom carstvu oblik kraljevskoga običaja, više nego li slobode rimske, i zapovjedi, da mu metanišu, dok prije svi njega samo pozdravljahu“.[2] Pomenuti Laktancije označuje čisto

[1] Lactantii De Mort. Pers. c. 17.

[2] Brev. l. IX, c. 16. I mnogobožac Amijan (l. XV, c. 5), koji ne može Dioklecijanovoj uspomeni biti neprijazan, piše za ovi posao: „Najprvi

razliku izmegju pregjašnje i novije vladavine, govoreći o Galeriju, drugaru Dioklecijanovu: „Pošto pobijedi Perzijance, kojima je ustanova i običaj taj, da se kraljevima svojim u službu podadu, te kraljevi s vlastitim narodom raspolažu kao s robljem, zločincu se ovom prohtjede isti taj običaj uvesti u rimsku zemlju, a i hvaljaše ga bez srama, od onog vremena pobjede".[1] Laktancije je žarki hristjanin, pa, kao takav, doista pokoran, po nauku apostolâ, svakoj vlasti čovječjoj Boga radi, no se njegova rimska i hristjanska duša opet uzbuni na novo ovako obličje rimske monarhije.

Nizoka monarhija rimska preruši se u mnogome po istočnom uzoru i postade božanstvena, u cijeloj spoljašnjoj prilici. Jest istina, da božansko štovanje cara ne počinje istom od Dioklecijana. Šta više, ukida se s njegovim nasljednikom Konstantinom, koji, kao hristjanin, ne smije da idolopoklonstva prema sebi dopusti. Careve slike, primijetismo već, bijahu idoli, kojima se kadilo, molilo i žrtava prinosilo; careve kipe, ili kipiće, mnogi žitelji carstva držahu u domaćem svetištu, *lararium*, megju bogovima *penates*. Božanstvo careve osobe privedeno je već, u nekoj mjeri, s prvim carem Augustom. U samom tom nazivu *Augustus,* što ga Cezaru Oktavijanu senat pridjede, a puk rimski potvrdi, nalazi se osvećenje: sve donle, *augusta* ne biše nipošto ljudska lica, nego jedino svete svari, kao inaugurirani prostor, hram, bog. Sve je ovo nasporno: riječ je u svezi sa *augere.* Tako isto vjerskom riječju, Grci Augusta rekoše Σεβαστός. Počevši od Oktavijana, svaki je car ovakovi August preosvećen. Novog cara, koji vladu nastupa, senat najprije pozdravlja usklikom: *Auguste!* Tim nazivom car postajao kao veći od čovjeka, sklapajući u sebi dva pojma vlasti i svetosti. Za pravo reći, živeći car nije još bog, ali na nizbrdici sve dubljeg štovanja pomaljaće se, tamo amo, još za njega živa, božanstvo njegovo. *Dea Roma* već je tu megju pokorenim provincialima, a od ove boginje teško je, rekosmo i to, odvojiti augusta, osveštanog prestavnika Rima. U državi svud je prisutan carev *genius,* koji se iza vladaočeva preminuća oprašta tjelesnih veza, pa s neba svejednako krili Rim. Grci najprvi, iza macedonskih poloma, podigli Rimu oltare: ta, Rim jači bio od njihova Zeusa i Aresa. Nego August, znamo, sebi samom bez udruženog božjeg Rima ne pripusti hrama u provincijama, a nikako ne dozvoli u Italiji, premda

od sviju ustanovi, po tugjem obredu i kraljevskom običaju, da mu se metaniše (adorari), dok čitasmo, da su se otprije *principes* pozdravljali, po primjeru magistratâ".

[1] C. 21.

kip njegova genija primakoše duhovima na raskrsnicama, *lares compitales*. Za Tiberija i za Klaudija takogje znamo, da u opće take hramove otkloniše za svoju osobu. Odbijali August i Tiberije i naslov *dominus*, gospodar; Augustov dom na Palatinu razlikuje od drugih domova sam lovor-vijenac, što mu kiti vrata: car je prvi gragjanin. U udesnoj god. 44 prije Hr. bijaše Cezar sebe dao proglasiti od senata kao *Jupiter Julius*, kome ide hram i *flamen*, ali afektirano kraljestvo i božanstvo mahom platio životom. Ako mahniti Kaligula i mrki oholi Domicijan kažu za sebe, da su *deus*, to su izljevi trenutne tiranije, u visokome carstvu. Ako prepokorni koji pravoznanac piše, da pošto narod rimski u caru sva svoja prava utjelovi, „volja principova ima zakonsku moć", ili „da je princip zakonâ oprošten", pa ovo razvratni Karakala prevrne u aksijom za sebe: „što mi godi, ono mi je i prosto" te se, preko zakona, maćehom svojom oženi, to je opet zakutno slugovanje pravne znanosti i obijesno kalašenje jednog mladića na prestolu. Kroz izuzetni bijes gdjekojih careva još jednako svjež održaje se pojam o dostojanstvu rimskih gragjana. Tome vele ne smeta, što se, po vremenu, koješta iz provincialne pokornosti uobičaji i u samom Rimu. Ljudi se kunu carevima pokojnim, koji su proglašeni *divi*. Kunu se i *genius*-om cara još živa, kome se već zvanično pridaje naslov *dominus*, i ako taj naslov on sam sebi rado ne pridijeva. Pred Hadrijanom i Antoninima nošena je kadgod sveta vatra. Caru pristaje *majestas*, pak iz usta prezahvalnih, ili laskavih, letjeće k njemu i riječ *aeternitas*. I caricama, augustama, po smrti uzdignutim na nebo, prilazilo božanstvo.

Ali mi, pri svemu ovome, s uma smetnuti ne smijemo, da careva svetinja i carevo božanstvo, osim što bješe svetinja i božanstvo domovine, oličene u caru njenom prestavniku, proviraše iz dubokog dna krute vjere mnogobožačke. Prethristjansko ljudstvo klanjalo se je, rekosmo, praocu obiteljskom, plemenskom, pa i osnivaču grada i države. Blagopokojni i preosvećeni praoci rod svoj zakriljivali, njemu zatočnici svagdanji i hrli. I careva svemoć božja bijaše. Od cara moćnoga kao što su bogovi, ljudi sujevjerni, uz carski mir, traže još bogastvo i zdravlje. Ovako bogosluženje za pravo ne ponižava, jer se slaže s vjerom i sa savješću. Uz to, ostaje car rimski svegj svakome pristupačan. Svojom čitavom nošnjom i vanjštinom, on je samo prvi magistrat u republici, prvi vojnik.

Sve se ono razvi na gore i u tvrd sustav svede, pod Dioklecijanom i njegovim nasljednicima. Svetinju carske vlasti zaoštrlji Dioklecijan *i ispe do visine* najveće. On je nazivom *Jovius*, on ravno ishodi od

velikog Jupitra, kao što drug njegov, august Maksimijan, jeste *Herculius,* porod Herkulov. Njihov Cezar Galerije trubio, da je on sin Martov, sušti drugi Romul: od boga zače ga mati mu, Romula neka. Na mnogim novcima vidjeti je Dioklecijana i Maksimijana urešene božanskim znakovima Jupitrovim i Herkulovim. „Bezobrazne“ ove nadimke, kako ih Laktancije zove,[1] ne mogoše, u istini, pridržati carevi hristjanski, koji nastadoše za onom dvojicom, niti ih sebi primakne sam Julijan, mnogobožac, no s visokim rimskim osjećajem. Ali utrven je put aziatskom jordamljenju s jedne strane, a s druge ropskome udvaranju svima nevjerovanim formulama servilizma. U carevu svetost sada, dakako, već niko više ne vjeruje, dok se ona još jače na prazno raznosi po ustima laskavim. Ako je preosvećenim augustima visokoga carstva išla gdjekoja riječ pobožne iskrene odanosti, za potonje je auguste nazivlje sve to svetije i zvučnije, a praznije. Svejednako u cara je božanstvo, *numen;* nebeska, *coelestis,* mu je riječ, pa se prema ovome i titulira: *Numen tuum, Aeternitas tua, Divina Majestas tua, Coelestis Mansuetudo tua.* Hristjani, koliko mogu, u tome razlikuju, i što mogu, otkidaju od te sablažnjive frazologije, no nisu ni oni uvijek srećne ruke, tim više, što ih steže neki obzir, slabačko neko popuštanje napram vladarâ vjere njihove. A i sami ovi vladari slušaju mirne duše izraza sasvim neumjesnih. Vojni autor Vegecije sastavio knjigu za Valentinijana II, cara hristjanina, pa, govoreći o vojničkoj zakletvi, piše: „Prisižu Bogom i Hristom i Duhom Svetim, a i carevim veličanstvom, koje, kao božju prikazu, ljudski rod mora ljubiti i štovati. Jer caru, pošto ime Augusta primi, kano bogu prisutnome i tjelesnome, red je iskazivati vjernu odanost i vršiti budnu službu“.[2] Kancelarija Teodozija II, u naredbi, izdanoj u prilog ekumeničnome saboru efeskom, našara riječi: „Naše božanstvo odregjuje“. Ipak hristjani, u opće, nećaju se pridavati caru božanstvo i vječitost. Ali svetost ostaje mu cjelovita, i u sustav se svodi. Što je carevo, etiketom sve postade posvećeno, *sacrum:* svete i presvete su mu grudi, stope, palača, ložnica, blagajna, largicije, pisma, što su „oracula“. Svaki carski dekret imenovanja jeste „epistola sacra“. Kao najmanja besjedna počast, u svakom slučaju, caru pripada: *Serenitas, Clementia, Majestas tua.* A sad odebljala, okrućala, ta *majestas.* U republici, pripadala narodu, državi, Rimu: *majestas populi Romani, majestas Romani nominis.* Išla bi gdješto,

[1] De Mort. Pers. c. 52: „. . . . cognomina insolenter assumpta . .“
[2] Instit. rei milit. l. II, c. 5.

u govoru, i diktatoru i konzulu. Po tom *majestas* prionu za careve, te i zločin na veličanstvo, *crimen majestatis,* što se kazni smrću, stao se na njih odnositi. Otprije, ko bi izdao u ratu, ili opasno pobunio puk, ili znatno oštetio republiku, on bi tim kidisao veličanstvu naroda. Tiberije dao u to primjer, kako se i caru kidiše, ma i samom riječju govorenom ili pisanom. Nego, u opće, prvi carevi rastavljahu u sebi privatnu osobu od visokog magistrata. Sad se to posve steče ujedno, te i *majestas* pokriva svega cara. Upotrebljavaju se svejednako nazivi od starine *imperator, princeps,* i najviše *augustus,* no se javno mnenje već sprijateljilo sa negda mrskim i opasnim nazivom *rex,* što Julija Cezara, začetnika monarhije, stade života, i od koga se žacao oprezniji August. *Rex* pomalja se u piscima na razmaku III i IV vijeka, a izbija i *regina.* Govori se, gdjekad, i o kraljevskoj porodici, o kraljevskom domu, *regia stirps, regia tecta.* Vremenom ovo učestalo, pa već u IV vijeku to je kod Amijana obični govor: carska je palača zanj naprosto *regia.* Grčki pisci cara i caricu u Istoku, po navadi, drukčije ne zovu, do li βασιλεύς i βασίλισσα.

Novo carstvo, nove i navike. Dioklecijan izmače ispred svijeta, pritaja se u palači kao azijski despot, i uvede adoraciju. Dvorsku njegovu etiketu prihvatili odmah nasljednici i usavršili. Car rimski svuče strogu vojničku haljinu rimskoga imperatora, i stalno obuče alvatno odijelo od svile, zlatom izvezeno, dragim kamenjem urešeno, jednog azijskog gospodara. Amijan bezobzirce kaže: *indumentum regale,* kraljevsko odijelo. Purpurne je boje, a purpura pristoji samome caru. Držati u kući slično odijelo može da dade povoda strašnoj osvadi povrjede veličanstva, ili namjeravane uzurpacije. Izuzetno pripuštala se u crkvama hristjanskim, za bogosluženje, purpurna *dalmatica.* Ima još koješta drugo. Dočim gotovo uvijek junački lovorvijenac, *corona triumphalis,* ili hrastov vijenac gragjanski, *corona civica,* krasi čelo prvih rimskih careva, hoće se zadnjim carevima III vijeka najčešće kruna zrakasta, što pristaje glavi bogova, a Dioklecijanovim gojenicima i nasljednicima prohtje se diadem, ženski i istočni, bijela to vrpca, potkićena biserjem. Od diadema, znaka apsolutnog gospodara, δεσπότης,[1] Konstantin načini postojano obilježje careva lica,[2] kao što on prvi uze puniji naslov „semper Augustus“,

[1] Riječ, regbi nešto jaču od latinske *dominus,* upotrebiše Grci, na svojim novcima, već za Antonina Pija.

[2] Po jednoj vijesti (Aur. Vict. Epit. c. 35), prvi Aurelijan ovjenča se diademom. Je li vijest ispravna, misliti je, da je on diadem nosio samo o najsvečanijim zgodama. I ako na njegovim novcima, pa i cara

te ga izruči vladarima nakon sebe. Car rimski stoji sada skoro na nedoglednoj visini; pred njim preklanja se duboko svaka druga glava u carstvu, pa bila u najvišem vojničkom ili gragjanskom činu, bila i glava konzula rimskog. Kad ko caru pristupi, vodiće ga majstor ceremonija, *admissionum magister,* da najprvo purpurne mu skute poljubi. To je *adorare purpuram*, istočna to προσκύνησις. Na saslušaju, na svečanosti, grimizne čizme s dragim kamenjem sjaje se na svetim nogama. A gdje se god radi o zločinu veličanstva protiv osobe svete, sudbeni postupnik pripušta mučila i za sama lica iz senatorskog reda. Iz ovog pravila ne izuzimaju se niti ljudi iz crkve. Car nadvisuje sve. Hristjanski pak carevi primaju pod svoje preveć široko okrilje i vjeru Hristovu, kojoj nadziru spoljašnje sve odnose i na njih utječu. Već jednom primijetismo, da se iz prva ne miješaju u episkopske izbore, ali, kao štitnici crkve, mahom siju se ondje, gdje ne bi imali nicati. Znamo, da na svakom velikom crkovnom saboru car je rimski svijetu na vidiku. Saborima on odregjuje ročište i predmet rasprave, najčešće sam ih predsjedava, tu govori, i, pod prijetnjom svjetovne kazne, ukazuje vjernicima razjašnjene dogme i disciplinarne odredbe. Što nadkriljuje samu svoju crkvu i njom drma, to car hristjanski slabo taji pod nabožnim poznatim nam nazivom spoljašnjeg episkopa, ἐπίσκοπος τῶν ἔξων. Ovo je njemu pridato kao u zamjenu čina jednog *pontifex maximus,* koju čast pogansku, tek krajem IV vijeka, položi car Gracijan.

Kad se car rimski ovako obukao u veličanstvo i u svetinju i sve k sebi pritegao, ne može da njemu bude dostatna ona uredba središnje vlasti, što ju udesi visoko carstvo. Jednostavnijeg i laganijeg

Kara, dolazi: „Dominus et Deus", Aurelijan nije se još gradio istočnjakom. Prije njega Galijen, po Trebeliju Polijonu (Gallieni duo, c. 16), izilazio je javno sa zrakastom krunom i purpurnom tunikom i hlamidom; ali bješe tiran. A bješe ludi tiran Kaligula, koji pokuša glavu obviti „biljegom kraljestva", *insigne regni* (Aur. Vict. Caes., c. 4). Znakovi kraljestva bivaju stalni i redovni istom s Dioklecijanom i Konstantinom. Početnik je, dijelom najvećim, Dioklecijan. Ovo ne poriče ni njegov hvalitelj, Aurel Viktor (Caes. c. 39): „Valerius Diocletianus, domesticos regens, ob sapientiam deligitur, magnus vir, his moribus tamen, quippe qui primus, ex auro veste quaesita, serici ac purpurae gemmarumque vim plantis concupiverit. Quae quamquam plus quam civilia tumidique et affluentis animi, laevia tamen prae ceteris. Namque se primus omnium, Caligulam post Domitianumque, dominum palam dici passus, et adorari se appellarique uti deum". Dotjera to kraju Konstantin, „habitum regium gemmis et caput exornans perpetuo diademate" (Epit. c. 41). Diadem on nosi i na novcima.

ustroja, u državi ogromnoj, za vršenje starije vlasti, do onoga, koji prvi carevi rimski upotrebiše, ne da se pomisliti. Za Julijevaca, u carevu domu, u *palatium*, nalazi se nekoliko ureda, uz činovnike ponajviše domaće liberte, a čak i domaće robove. Poslije, sve većma u carev dom prilaze ljudi iz boljega društva, to čisti Rimljani, odlični knjigom, znanjem pravoslovnim, vještinom financijskom, od Hadrijana dalje i sami ekviti, a unaprijed i senatori. Ali ovo ostaje svejednako u obliku skromnog careva poslovanja. U palači stoji samih pet velikih ureda, *officia*, svaki sa svojim glavarom, *princeps* ili *magister officii*, uz prvog jednog pomagača, *adjutor*, i pomagača drugog, *proximus:* pod njima radi osoblje tako zvanih *scriniarii* i *tabularii*. Od pet ureda prvi se zove *a libellis*, kud dolaze iz goleme carevine namjesnička izvješća i mnoge hiljade pisama, molbe to i pritužbe provincija, municipija i privatnikâ. Na osnovu proučavanja i rješavanja u ovome uredu, drugi ured *ab epistolis* oprema careve otpise. Ured *a rationibus* pregleda sve financijske račune. Onaj *a cognitionibus* ispituje sudbene prizive k caru. Ima i peti malo poznati ured *a memoria,* što, reklo bi se po nazivu, čuva odložene spise, *anteacta*. Pod onim carevima Julijeve kuće, koji su ili nemarni ili zli, prestojnici uredâ, liberti, mogu da se kašto razmeću, u carevo ime, nad istom senatorskom gospodom, i da sebe obogaćuju sablažnjivo; ali bolji i revniji carevi, iza Julijevaca, takvom pripomoću svojih ureda, dotjeruju zakone gragjanske i karne, brižno paze na sve, osobito na financu, i bdiju nad čitavom upravom u pokrajinama. Kroz te priproste urede, namjesnici, svemoćni predanom im vlašću, odgovaraju za to caru od sve zbilje, kako vidjesmo. Svojim legatima, pa doskora i senatskim prokonzulima, kad idu u pokrajine, car daje upute prema različitosti mjestâ i pukâ, te se oni s njim dopisuju. Nije to centralizacija u smislu običnom našem, gdje je namjesnik, pri svakoj, sapet birokratičnom vezom prema gore, no je centralizacija u smislu pune odgovornosti za djela ili poduzeta, ili propuštena.

Nastojanjem Dioklecijanovim, niže carstvo upozna se sa centralizacijom savršenom, sa svetom upravom, *hierarchia*. Već izložismo upravu u pokrajinama visokog carstva. Nova monarhija, koja svu vlast u državi privuče k sebi, pa tu vlast hoće da vrši neposredno, sad treba i prikladnog ratila. Biće tako ratilo središnje činovništvo, na široko zavedeno, u stroge redove razvrstano, sjajnim znakovima, *insignia,* naočito, no caru prepokorno i poslušno. Krozanj, jednim kretanjem, mahom jednim, iz carske svete palače, *sacrum palatium, sacrarium, aula, comitatus,* leti careva volja, te preko pretorijskog

prefekta, vikara i namjesnika, javlja se do u pokrajinu najdaljniju. Nije to tek stalno i sregjeno činovništvo, koje nepristrasno poredak čuva, a uz to čuva i slobodu gragjana. Starateljska vlast državna sad svuda dopire, svim ravna. Kako se čedni središnji uredi prvih careva razviše u sjajna ministarstva IV i V vijeka, potanko kazuje „Notitia dignitatum“,[1] uz pisce ovog doba i uz zakonike Teodozijev i Justinijanov. Po službenoj latinštini, nomenklatura je za ona zvanja i u grčkom Istoku skrojena po latinsku, no već prodiru i neki posebiti grčki naslovi.

Najmoćniji u carskom ministarstvu, gdje svaki ministar dakako o sebi stoji, jest tako zvani *magister officiorum*. On rukuje svima poslovima dvaju ureda *a libellis* i *ab epistolis*, pa i većinom poslova trećega ureda *a cognitionibus* carstva prijašnjega. Sve deblje žice birokratične mreže, u kojoj stajahu ulovljeni carski podanici, stjecahu se kod njega. On je kao opći posrednik carev, sjen gospodara svoga. Visoki ovi doglavnik sjedi u palači, kako bi caru, pri težini upravnog i sudbenog posla, odlanulo. Zajedničar je pri svakome carevu vijećanju. Bez njegove dozvole namjesnici ne odilaze u provincije; vikari i prefekti pretorijski imaju se nanj obazirati; mučni i važni posao priziva na carski sud trsi on. Osim što ministar unutrašnjih posala, a donekud i pravde, jest i ministar posala spoljašnjih, jer preko njega vode se pregovori sa stranim svijetom, pa za to drži pri sebi i tumače, *interpretes diversarum gentium*. A jeste i pravi policajni ministar. Njemu sve dojavljuju i dokazuju hodkari, *curiosi;* od njega polaze *agentes in rebus,* kao viši žandari, da po pokrajinama tajne naloge izvrše, u zamršenoj ili škakljivoj stvari. Pod vladom sumnjičava kojeg cara, niču hodkari, špioni oni, na hiljade u carevini. *Curiosi per omnes provincias*[2] uhode i sve njuškaju: ponašanje činovnikâ, razgovore na ulicama i trgovima, tajne obiteljske. Kako *magister officiorum* još nadgleda državnu poštu i sve tvornice oružja, on, naravno, ima ruke pune posla. Nikomu, kao što njemu, ne stajahu na razpoloženje tolika *scrinia*, odsjeci činovnički, i toliko brojno uredovno osoblje. Do ovog prvog i poglavitog ministra vrhovni je nadzor nad svima uredima; u palači njegova stega stišava slučajne nemire, ispravlja nerede. Pripušta svakoga, pa i senatore, k ca-

[1] *Notitia dignitatum omnium, tam civilium quam militarium (in partibus Orientis et Occidentis).* Edidit Otto Seeck, Berolini 1876. Ovaj shematizam politički i vojnički potječe iz početka V vijeka.

[2] Pod ovim naslovom dolaze u *Notitia dignitatum* kao činovnici redoviti.

revoj audienci, i upućuje ih o načinu govorenja, o etiketi. On se brine za sastajanje carskih vijeća, jer i pokraj njega car oko sebe drži visokih svojih vijećnika. Za savjet u stvarima važnim i za zakonodavstvo, imade car prvake, *proceres,* koji se skupljaju u *consistorium,* te se zovu *comites consistoriani* ili *consiliarii;* a kad sam pravdu dijeli, do cara stoje opet drugi *proceres,* u tako zvanom *auditorium palatii,* te se zovu *auditores.* Onaj se *consistorium* drugačije imenuje *comitatus principis.* Začetak mu je prvi u čas prije pomenutom *consilium principis* cara Hadrijana, sastavljenu, kao privatno vijeće, od najglasovitijih pravnika. Sad sjednice konzistorske bivaju važnije od senatskih. Konzistorija više puta radi kao neka svemoćna kamarila. Njezini članovi, obično, svuda prate cara i sačinjavaju skoro najznamenitiji dio dvora mu. Plaćeni su masno, sa 60 do 100,000 sest., a i preko toga. Mi ove komite konsistoriane vidimo oko cara Valenta prije boja kod Hadrianopola, pa za njih, uz pretorijskog prefekta, Amijan kaže, da su vlastelji najviši, *potestatum culmina maximarum.* U konzistoriji, kad ona u palači vijeća, najmučniju zadaću imaju tajnici, *notarii. Primicerius notariorum,* prvak u carskoj kancelariji, važi mnogo. Dijele se notari u tri razreda, a prvorazredni ljudi su osobito vješti poslu; šalju se za tim kao namjesnici u pokrajine.[1] U auditoriji takogjer posluju drugi tajnici i pisari, što se zovu *referendarii* i *cancellarii.* To je sve, u carskoj palači, dosta ugledno i mnogobrojno osoblje činovničko, pa se to dijelom prenosi, uz jednake naslove, i u dvore varvarskih vladara. Stoje konzistorija i auditorija pod nekim utjecajem *magister*-a *officiorum,* ali formalno ne rukovodi ih. I ako je *magister officiorum* u brizi za tačno djelovanje središnjih ureda, osim samih financijskih, carev zamjenik; ako je moćan tako, da može, svojim krivim dokazivanjem caru, prigodno iskrivljivati istinu i pritajivati zlu upravu u provincijama, on opet nije najveći dostojnik u carstvu. Moć je njegova u tome, što je on prvi birokrat, i što u carskoj palači njega obasjava svjetlost sa careva lica. U Amijana vidimo, gdje se od službe jednoga *magister*-a *officiorum* uzlazi na konzulat, doduše izprazan, a za tim na pretorijsku prefekturu. I u Prokopija, u carskom vijeću, prvi dolazi pretorijski prefekt.

Prijašnje careve u senatu zastupaše jedan *quaestor,* kad car ne bješe govornik, ili sam glavom ne igjaše tamo. Na primjer, vješt

---

[1] U VI vijeku, usljed varvarštine, ponešto spade notarima, kao što vrsnoća, tako i zvanični ugled. Oni su onda poslovači manji.

besjedi Hadrijan, potonji car, kao kvestor izriče u senatu govore svog junačkog, a slabo rječitog, rogjaka Trajana. Taka je kvestura sad preudešena u redovno visoko ministarstvo. Kvestor još uvijek govori u senatu na mjesto cara, te se kaže, da je on careva usta, latinski *os imperatoris,* grčki στόμα βασιλέως. Nego, pripade mu i viši jedan zadatak: on sastavlja carske zakone i naredbe. Kvestor ne rješava sudbenih priziva, jer to čini *magister officiorum,* ali iz prijašnjeg ureda a *cognitionibus* prigje k njemu najmučniji i najtanji dio: teoretična pravda. U cjelosti, on je ministar pravosugja. Navadno, sami vrsni pravoznanci postaju kvestori. Knjiga Amijanova pred oči nam iznosi neustrašivih kvestora sa strogim osjećajem ljudske i božje pravde, kvestora, „svagda postojanih i zakonima skroz odanih". Knjige Prokopijeve pokazaće ih kao prisjednike, πάρεδροι, caru, koga oni upućuju o pravu i zakonu, te pišu i oglašuju carske ustanove.[1] Po dostojanstvu, carski kvestor vrsta se visoko, kao i *magister officiorum.*

Činom jednaki, no manje ugledni su financijski ministri. Njih je dvojica, pošto se državni erar, još od Augusta, rastavlja od careva fiska. August bijaše odredio, da u erar imaju teći prihodi senatorskih pokrajina, a u fisk prihodi pokrajina Cezarovih; no s vremenom, kad car bude na djelu jedini upravitelj svију pokrajina, ravnao on jednako i fiskom i erarom. Za oba račune vodi njegov ured *a rationibus.* Luče se ipak formalno dvije blagajne, dok fisk ima druge prihode. Hrani se ovaj navlastito dohocima prostranih latifundija državnih, konfiskacijom imanja zločinaca i kaznenim globama. To sve baca mnogo i sačinjava kao privatnu carevu listinu, koja je upravljana zajedno sa slučajnom obiteljskom imovinom pojedinih vladara. Oko takog fiska nastojnik je *comes rerum privatarum.* Nego je drugi nastojnik, onaj oko erara, za pravo ministar finance. Punim naslovom varljive zvanične frazologije, nazivan je *comes sacrarum largitionum,* kao da je tek sveta carska milost neizbježna briga za potrebe državnoga proračuna. Grčki pisci zovu ga, obično, glavarom spreme, ὁ τοῦ ταμιείου ἡγούμενος. On će odmjeriti troškove, pa on gradi budžet za središnju upravu i za upravu pokrajina. Bez njegove potvrde ne dopušta se nijednog troška državnog. Za namiru javnih potreba daće su mu pri ruci. I osim poreza izravnih, sve znatno u ekonomiji podliježe ministrovu ravnanju: rudnici, kovnice, cijela trgovina unu-

[1] Po ovom primjeru, isto namjesnici i vojskovogje u ratu drže svoga kvestora, koji im naredbe slaže. Taki bijaše Prokopije Belizaru.

trašnja i spoljašnja; svakoj robi odregjuje carinu, trgovci vise o njemu. Pod dva ministra služe mnogi činovnici. O neugodnom doticaju ovih financijskih poslovača sa svijetom rimskim nižeg carstva možemo i po tome suditi, što se u pisaca često pominju, u pokrajinama, i njihovi *agentes in rebus*, intendanti, i *rationales,* računari. U prestolnici, takogje posluju u financi puni uredi, *serinia,* vogjeni od prestojnika, *magistri, primicerii.*

Preobražajem carstva pojavi se u palači jedan veliki dostojnik, za koga sve dotad ne bi glasa u historiji rimskoj. To je eunuh. Povjerena je njemu sveta careva ložnica, te mu je i zvanični naslov: *praepositus sacri cubiculi.* U prvoj polovini III vijeka, Heliogabal bio sobom doveo u Rim, u carski dvor, eunuhe iz Sirije. no to dogje i progje s onim raskalašenim mladim istočnjakom. Domicijanov zakon oštro priječaše, da u oblasti rimskoj niko ne uškopi djeteta. Preuzeta raskoš perzijskog dvora sad nameće jednog glavnog eunuha u palači, uz četu drugih ovakih mlagjih ložničara, *cubicularii,* premda monogamija, što je rimska i hristjanska, ono nikako ne zahtijeva. Prepozit eunuh, koji vodi brigu o spavaćoj sobi carskoj, bude izmegju ministara ličnim utjecajem najprvi, za careva slabića, ili za careva sumnjičavih i skrivenih u palači.[1] Sabrao bi taj veliki komornik sve konce dvorskih i ženskih spletaka u svoje ruke. Već odmah iza Dioklecijana i Konstantina nalazimo prvoga eunuha premoćnim u dvoru. Taki bijaše prepozit Euzebije, „kod koga“, ljutim sarkazmom veli Amijan, „Konstanc, da pravo rečem, mogaše mnogo.“[2] A taj car Konstanc II, koji sluša svoga eunuha, i ako je ćudi bojažljive, ima vrlo bistru glavu. Drastičnim svojim načinom pisanja Amijan nam slika, kako prvi eunuh ono plete kod cara svoje laži, svoje prevare: „kao otrovom napojena zmija, koja brojni, a istom gmižući, svoj nakot draži na tugju štetu, odašiljaše već odrasle kubikulare, neka tankoćom glasa, svejednako djetinjeg i umilnog, kroz posluge intimnog života, napunjaju rastvorene uši careve“. Po istome piscu, dvorski su eunusi „svagda nemili i lakomi, a pošto im nestaje rodbinstva drugog, miluju bogastvo kao djecu predragu“. Drugdje[3] čudi se jednom plemenitom prepozitu, uz opasku, da se i

[1] I sama *Notitia dignitatum* navodi njega na preodličnom mjestu, pred sve dovle pomenute ministre, a odmah iza prefektâ i magistrâ vojnih. Pak i njegov doglavnik, *primicerius sacri cubiculi,* dolazi prije *primicerius*-a *notariorum.*

[2] L. XVIII, c. 4.

[3] L. XVI, c. 6.

ruže u dračju ragjaju, i da megju zvijerima neke će se pripitomiti". Pri ispražnjenom prestolu iza smrti Anastazija I, vidjećemo u VI vijeku, gdje prepozit uslobodi se istaknuti svoga kandidata za nasljestvo. Eunusima će se povjeravati uzgoj carske djece, kad su malena, pa ništa ne križa sadašnje naše nazore koliko ono, gdje čitamo, da su se sami sveštenici, šta više i pape rimske, imali obzirati, na „slavne eunuhe", radi pouzdanog općenja njihova sa carevom porodicom.[1]

Obična zloća uškopljenikâ još je većma trovala i kvarila, u palači, mnogobrojne sluge i dvorane, i onako nesustežne zbog odličnog i malo odgovornog položaja. Priča se, da je pod pomenutim Konstancom bilo u dvoru do hiljadu kuhača, uz mnoštvo druge služinčadi kao muhâ. Tu su *cellarii,* služnici spreme; tu *mensores*, teklići. Stoje u službi na nekoj visini: *paedagogiani pueri*, paži, *silentiarii,* nadgledatelji tihoće po carskim sobama, *vestiarii*, rušničari, koji paze na sveto ruho, *sacra vestis*. Uza prepozita i primicerija *sacri cubiculi,* ugledan je i *comes castrensis;* ugledni *comites* mnogi. *Curator palatii* razviće se u znamenitog bizantijskog *curopalates.* I varvarski će vladari željno priuzeti dobar dio ove gizde i činova dvorskih. Množija službenika u Konstancovu dvoru nas ne smije začuditi: u sadanjem seraju stambulskog sultana nastava do 5,000—6,000 duša. Tadašnju manju i veću dvorsku čeljad Amijan opisuje kao „sjemenište sviju poroka".[2] Lačni su bili ovi ljudi na tugje dobro, i bogatili se preko svake mjere. Na opću se sablazan razmetali sjajnošću i raskošju prije nevigjenom. „Otuda iznikoše", Amijan veli, „počeci življenja mekoputnog, pa i krive kletve; . . . začesta na gozbinama pijanstvo i neobuzdano žderanje, triumfi na objedu, mjesto pobjednih triumfa: svilenih odijela bi na pretek, tkalačkih zanata bi više, veća pažnja kuhinje; svom se pomnjom potraži šire mjesto palačama ukrašenim". Kad Julijan iza Konstanca posta car, zaiska brijača iz dvora, da mu kosu reže. Dogje mu neki gospodin, gizdavo odjeven. Car će u čudu reći: Nisam ja dozvao računara, nego brijača! pa ga upita, koliko mu služba nosi, i sazna, da brijač, pokraj lijepe godišnje plaće, još dobiva na dan 20 obroka jela i 20 krme, a uz to i vanrednih drugih priloga. Koliko li stajaše cijeli taj dvor, po

[1] Gregorii papae l. VII, ep. 26. Papa Gregorije Veliki preporučuje Teoktisti, sestri cara Mauricija, da pazi, kako bi „gloriosi eunuchi" učili carsku djecu ljubavi megjusobnoj i blagosti srca prema podanicima.
[2] L. XXII, c. 4.

istočnu udešen! I onoga brijača i kuhače, slično skupe, Julian u onaj mah otpremi, neka idu kud ko hoće. Učiniše ovako i poslije njega carevi priprosti i valjani, ali rimska monarhija, Dioklecijanom i Konstantinom preuregjena, ziba se neprestano izmegju rimske i istočne misli.

Za ministre, i za sve ljude oko careve osobe, kazivalo se vojničkom ponositom riječju, da vojuju u palači, „militant in palatio". Prozvani su *ministri aulici,* ili *palatini,* a uredovanje, ili zanimanje njihovo, *officia palatina.* Koji su izmegju palatina dostojanstvom najvigjeniji, oni su prvaci svete palače, *proceres, primates, optimates sacri palatii.* Taki prvi ljudi do careve osobe, ljudi što gledaju sjajno sunce carskog lica, jesu: prvo ministri i veliki dostojnici carskog doma, pa prefekti pretorijski, savjetnici konzistorije, suci auditorije, pa onda i ljubimci, koji bez stalne visoke službe vladarevom milošću ubrajaju se u prvake. Ako je u visokom carstvu i nalaziti neku klicu bujnoj ovoj vegetaciji dvorskoga osoblja, nalaziti je u tako zvanim *amici Caesaris, comites Caesaris,* prijateljima i drugarima Cezarovim, ovake pouzdanike oko vladareve osobe okuplja više zamjenita ljubav, nego li ih veže priklonita službenost i dvorski čisto odregjeni čin. Pošto se vladareva maestetičnost sad poveća sjajem spoljašnjim, pade onaj naziv *amicus Caesaris,* kao nešto preveć familiarno i podaniku posve nedolično. No tim više uobičaji se i razvriježi drugi naziv *comes,* dostojanstvo kojega bude mnogoliko. Obnašanje ove časti nazva se novokovanim supstantivom *comitiva.* Bijaše i dvor, gdje takovo osoblje vrvi, *comitatus.* Biti pribran komitatu, biti blistavim članom svetog dvora, velika je čast, što se pridaje, na primjer, zaslužnome namjesniku, ili prokušanome kakvom pouzdaniku. Osobito važi ta odlika, kad je ko nagragjen sa „comitiva primi ordinis", jer su, po dostojanstvu, komiti trorazredni: *ordinis primi, secundi, tertii,* kao što vidjesmo da su i notari. U Amijana, komiti i notari opremaju katkad znatnih posala. To su gospodarevi povjerenici. Dok notari idu iz dvora s nalogom, da u kakvoj stvari teškoj razvide i iztraže, komitima najobičnije zapada zadatak upravni ili vojni. Susretamo jednog komita, koji se zove „comes Orientis", i drži pod nazorom mnogo pokrajina; a opet komita drugog, kano zapovjednika vojske „per utramque Germaniam". Sada je *comes* veći od *dux,* što je izključivo vojnički naziv. Megju prvim komitima u dvoru ističe se onaj, što nadgleda carsku konjušnicu, *tribunus* ili *comes stabuli.* Takav je jedan rogjak Valentinijana I. Nego, svrh sviju ostalih upadaju u oči dvojica, tako zvani *comes domesticorum equitum* i *comes domesticorum peditum,* koji stoje na

čelu carske straže u palači; jedan zapovijeda konjičku, a drugi pješačku gardu. *Comes domesticorum* izlazi i prije na vidjelo: sam Dioklecijan, na primjer, jeste takav kod cara Kara; no toga komita, i stražu pod njim, ne obasjavaše onda dvorska svjetlost. Sad i sami vojnici garde, dok ih krasi srebro i zlato, na odijelo i oružje im udareno, uživaju osobnih znatnih povlastica. Straža ova stalno zamijeni negdašnje pretoriance, od kojih je manje brojna, ali vjernija, pa i gizdavija, prema sjaju novog dvora. Pokretač je i ovdje Dioklecijan. Okruži on dva augusta, sebe i Maksimijana, po jednom vjernom legijom svojih ilirskih zemljaka, koji biše dvorskom ubavošću nakićeni i obdareni impertinentnim imenom: *Joviani* i *Herculiani*.

Dostojanstvom velikih činova u dvoru nasta nova aristokracija carskih činovnika, koja s aristokracijom senatorskom ide naporedo, a s njom se i slijeva u mnogoj osobi. Sastavljaju dvorani ono što Amijan naziva *commilitium principis, comitatus principis*. Veliki se činovnici u opće uznose, šepire, napram senatorskoj kao nižoj gospodi prostih posjednika. Ako i drugo nisu do li careve sluge, a to se opet ističu kao vršioci careve delegirane vlasti. Činovnici imaju vlast u rukama, i sunčaju se na carskoj milosti. Prezvučno nazivlje prati carske više poslovače, u dvoru, u upravi i u vojsci. Pojedini tragovi titulaciji mogu da se pronagju i prije ovog vremena, ali je to sada prošireno i strogo rasporegjenoo. *Viri illustres* jesu:[1] konzuli, prefekti pretorijski, ministri, prvi eunuh, prvi komiti, prvi zapovjednici vojske (magistri equitum, peditum); *spectabiles:* vikari prefekture, prestojnici ureda (magistri scriniorum), vojvode (duces); *clarissimi:* senatori. Ovako senatorska gospoda, ugledom najprva u visokom carstvu, sada se vrsta tek u treći čin. Nego, činova ima još. Namjesnici pokrajinski jesu, obično, *perfectissimi.* Dolaze peti, kao *egregii,* činovnici nešto manji od ovih. Tada se stadoše ljudi, u prevrnutoj i izopačenoj latinštini, redovno titulirati sa *Excellentia, Eminentia, Dominatio, Gravitas,* i koječim sličnim. Pišući, ili govoreći, na primjer, sa jednim *illustris,* mora svaki pod kaznom, zabilježenom čak i u zakoniku, njemu pridijevati: *Excellentia Vestra,* ili *Tua,* ili *Altitudo Vestra.* Jednome *spectabilis* prilazi:

[1] Ovdje ne navodimo Cezare, koji su prozvani *nobilissimi,* a ne idu u činovnike, već su zamjenici Augustâ i kao nasljedni princevi. Cezarima, navadno, pristaje i *imperium* i tribunska vlast, ali *imperium* im je podregjen, jer nemaju vlastitih auspicija. Zapovijedaju putem naredaba, *rescripta,* no zakonâ ne smiju izdavati. Onaj naslov bijaše već Hadrijan uveo za nasljednika u vlasti carskoj.

Vestra Spectabilitas, Vestra Celsitas, i tako dalje. Titulaciju im ne krate ni sami carevi, pišući im. Supstantivirani su čini neologizmima latinskim: *clarissimatus, perfectissimatus, egregiatus*. Varvarsku ovaku titulaciju rado prihvatiše varvari, toliko ćutljivi za sve ono što puni uši i bode oči, za sjaj spoljašnji. Mi ćemo u dvorima germanskih vladara, na rimskoj zemlji, zateći, u manjem okviru, sličnu aristokraciju činova, uz gotovo jednako ili malo različito nazivlje. Oni vladari hoće da se krase i kite, po uzoru rimskog dvora. I u varvarâ je iz prva to aristokracija istom prelazna, što ju dvor postavlja i o dvoru visi sasvim, no je opet u cijeni velikoj: vidjećemo, kako će, na primjer, franački zakonik njoj primijeniti trostruki *vidrigild*. Visoki činovnici, boraveći obično u stojnom gradu do careva koljena, jesu kao gradska gospoda, dok senatorske kuće sačinjavaju gospodu seljačku, pošto je njima navadni boravak u municipalnim gradovima, ili na selu. Spram osoba, po caru odlikovanih visokim činom, ne može da senatore istakne niti sam krvni patricijat, gdje ga još ima, rodova rimskih najstarijih i najuglednijih. Konstantin prevrnu značenje pradavnoj riječi *patricius*. Sadašnji patriciji nisu nipošto nasljedni, već je patricijat doživotna čast. Veoma rijetki po caru proglašivani su patricijima, to vlastelji najveći, koji se odlikovaše u visokoj upravi, ili u vojsci. Odličjem, jedan patricij viši je od prefekta. Nad patricijatom stajaše tek konzulat, kao kruna svima častima. Po činima niže carstvo uredi se ovako kao neka mandarinska Kina. Sva ova kita dvorskog osoblja, svi ovi dvorski organi sad se smatraju tako nužni, da pri diobama carevine, što učestaše u IV vijeku, pisci svagda, na prvom mjestu, spominju i podjelu toga osoblja. Kažu, da su vladari izmegju sebe „podijelili komite“, ili „podijelili palaču“. Šta više, u pisaca izraz „dioba palače“ važi koliko dioba carevine.

Mi ne cijenimo, da je ovo dijeljenje sudbonosno bilo, niti govorimo o rastrgnuću carstva rimskog, o velikoj šteti rimskog naroda, kome država 395 god., sa Teodozijeva dva sina, bi stalno podijeljena na dvoje, u carstvo istočno i u carstvo zapadno. Moderni pogdjekoji pisac i u tome vidi pojavu rasula, te i uzrok jedan propasti carevini zapadnoj, nenavigjenoj odonda i napuštenoj od Grkâ istočnjaka. Ali govor starih pisaca, osim mrzovoljaste jedne izreke Laktancijeve o Dioklecijanu,[1] nigdje niti iz daleka ne nagovješćuje ovo. Pak nam valja i ponešto stegnuti pojam o prepolovljenju carstva.

[1] De Mort. Pers. c. 7.

Za pravo reći, podijeljena je uprava, naznačena su prostorom razna područja carska, ali se carstvo rimsko time još ne rastrgnu. „Diobom palače“ dva su carska dvora, ali u teoriji stoji carstvo jedno. I ako na djelu to nisu, oba su cara ipak smatrana kao gospodari, *domini*, δεσπόται, Rimljanima i zapadnim i istočnim. Od dva konzula, nastava jedan u Rimu, a drugi u Carigradu, svak odregjen od vlastitog cara, pak obojica slijede podavati ime rimskoj zajedničkoj godini. Isti je novac u tečaju po svoj carevini. Što je od ovoga važnije, zakoni rimski ne stvaraju se i ne vrijede drugačije, no suglasjem, jednodušnošću, *unanimitas*, obaju careva, i oba cara, istočni i zapadni, moraju jedan drugoga pripoznati, kad se hoće da vrhovna vlast bude potpuno legitimna. Opći nazor rimskih gragjana i tamo i amo cijeni, da je još uvijek jedna rimska država, *respublica Romanorum*, i da je samo udvojen ili podijeljen dvor, *palatium*. Traje jedno ciglo državljanstvo, kao što je jedna sućut rimska i jedan jedini osjećaj domovinski, koliko u zapadnoj, toliko i u istočnoj carevini. Istina, postoji neka oprjeka megju narodima, polatinjenim u Zapadu, i pogrčenim u Istoku. Grština u istočnim krajevima, stalnom Teodozijevom diobom carstva, dočepa se u V vijeku, pod rimskim imenom, opet političke svoje znamenitosti, jer se, i ako ne još u zakonima, upotrebljava rado u dvoru i u upravnim naredbama; ali ona oprjeka ne zaoštrava se do suprotnosti, a još manje do omraze. A niti se ona dioba carstva učini zbog zanemarene, ili povrijegjene, narodnosne koristi Grkâ ili Latinâ, zbog tlačenja i susljedne osvete jednoga od dva naroda. Sasvim drugi razlozi nagnaše na to. Na dugim megjama velike carevine trebalo, gotovo svakogodišnjim naporom, stati varvarima na put, koji sa defenzive bijahu prešli na sve to žešću ofenzivu. Korisna bijahu do dva vladara, jedan da čuva Rajnu, drugi Dunavo, a prigodno i Eufrat. Sami vojnici, još prije Teodozijeve diobe carstva, navalili molbom na Valentinijana I, neka proglasi drugoga cara, sebi pomoćnika. S druge strane, pošto centralizacija Dioklecijanova sve kod cara usredsredi, cigla jedna osoba ne mogaše da u ogromnoj carevini ravna lagodno cijelom upravom. I radi nestatka zakona kakvog o nasljestvu bijaše probitačno, da sve ne visi o jednoj glavi, izloženoj naglim mijenama ljudskoga života. Ovako se dioba lako polako pripravljala po raznim prilikama, tokom vremena. Prvi začetak razdvajanju tražiti nam je valjda i dalje, jošte za cara Hadrijana, koji radi zgode i manjeg troška odredi, da se vojska bere i složi na samom mjestu po pokrajinama. Legije se tim razlikovaše po kraju i narodu. Odonda novak, po zamjenitom općenju, ne stapa se u

glavnu vojsku Latina: na Istoku vojnici ponajviše govore grčki, na Zapadu latinski. U V vijeku carstvo istočno kao da preteže, jer svaki novi car na Zapadu ište odmah od Carigrada priznaju, a ne rijetko istočni car odabira cara zapadnoga. Istočna je prevaga u tome, što vanredno tvrdi Carigrad odolijeva varvarima mnogo bolje od Rima, obeščašćena i od Vizigotâ i od Vandalâ. Uz to Istok je jači i ekonomskom snagom. Starijemu sinu Arkadiju Teodozije, premda zapadnjak, dade Istok, dok mlagjemu Honoriju dodijeli Zapad.

Mi niže carstvo dakle rješavamo svake krivnje pri rimskome padu za to, što se ono prelomi u dvije pole, istočnu i zapadnu. Ali ga ne riješismo u pogledu preloše uvedene uprave. Još manje ćemo ga oprostiti krivnje pred historijom, što, primivši u ruke valjda najoštrije i najslavnije oružje, koje ljudi upamtiše, ne odbrani od varvarâ sebi povjerenu rimsku državu. Da sad razvidimo vojeno uregjenje, najteži uzrok propasti.

Za neko pogoršanje glasovite rimske vojske već odgovara i samo visoko carstvo.

U državama dva su sustava vojnička: ili vojska narodna sviju sposobnih oružju, ili vojska manjeg broja ljudi od zanata. Do prvih gragjanskih ratova i susljednog im carstva bijaše u Rimu pravilo, kao što obično i u grčkim republikama, da se služba vojnička ima s političkim pravom gragjana podudarati. Postojaše za ove služba općenita, na temelju cenziranog nekretnog imetka. Svi gragjani rimski, uz neki imetak, podlijegali vojnoj dužnosti za punih 30 godina, od 17 do 46 svoga života, te ih konzul, ili diktator. mogao preda se pozvati, da za potrebu, koja bi nastala, dadu ime u vojnike. Ti gragjani u vojsci sami se skrbljahu za jelo i oružje, ali za jelo pruži im se plata već na razmaku V i IV pr. Hr., kako bi se rimskim seljanima, u već težim vojnama, teret olakšao.

Pod prvim carem Augustom čisto se odluči, na neizmjernu potonju štetu Rima, vojništvo od gragjanstva. Doista, i prije Augusta konzul Marije već rastvori vojsku svima oskudnicima, *capite censi*, koji sa posve malo gragjanskog osjećaja vrvješe k njoj, no se ti vojnici otpuštahu, kad boja ne bijaše. Sudeći onako na oko, moglo se pače misliti, da istom demokrat Kaje Marije uvede opću službu sviju. Ali u samoj stvari poče se, taman od onda, najniža bagra rimska s reda nuditi u vojsku. Bolji gragjani, kao nepotrebni, ostajahu kod kuće, osim u slučaju izuzetnom, kad bi i njih magistrat pozvao. Uz nešto aristokratske mlagjarije, kojoj bijaše kod vojske tražiti po vremenu visoke časti političke i vojničke, napunjali redove

naročito beskućnici, nehajni za republiku, a privrženi vogjama pobjedonosnim i podatljivim. Čovjek bez kuće i kućišta otprije tek u nuždi pribrao bi se vojsci; sad je on po broju najjači u njoj. Ovakovi vojnici, kadno minuše posljednji gragjanski ratovi, od Augusta su većinom zadržani za mira takogje pod zastavama, pod *signa* legije, a time bi uvedena stajaća vojska. Ovo je učinjeno ili za to, što on na stajaću sebi odanu vojsku htjede osoviti carsku vlast, ili, što gragjanima, umorenim sa krvavih dugotrajnih ratova unutrašnjih, oružje oteža, osobito u ruci imućnoj, u razredima srednjim i višim, ili, što je najvjerojatnije, s oba razloga zajedno. Vojske, sastavljene od umjerenog broja soldata po zanatu, staju narode, kako najmanje krvi, tako i najmanje vremena i novca. Mogu i take vojske da državnom eraru budu teretne, no uz njih pučanstvo opet prolazi ekonomski najbolje. Augustovu stajaću vojsku narod rimski, u lasti ondašnje materialne civilizacije, smatrao je, u opće, za veliko dobročinstvo. U teoriji još za svakoga gragjanina, istina, postoji dužnost vojnička, no na djelu služe samo ljudi, kojima je vojništvo zanat. Služe oni svome caru, kome lično čine zakletvu posluha, po pravu izmegju vojskovogje i vojnikâ uobičajenom već za republike. Tištaše li poneke uzvišene duhove sumornost i tuga za odloženim oružjem i izgubljenom republikanskom slobodom, gore za njih!

Carsko je vojničko načelo samo brižno čuvanje unutrašnjega reda u državi ogromnoj i snažna obrana protiv neprijatelja sa strane, kad bi htio ovaj napadati ispreko velikih rijeka Rajne, Dunava i Eufrata. Na otvoru megju Rajnom i Dunavom, protezala se suha megja, *limes,* s iskopanom jamom i sve to veće ozigjivana, po vremenu. Obrub pijeska saharskog i arapskog još jače branjaše od opasnih nasrtaja carevini južnu megju. Preko ovih čistih granica carevima se ne će nove koje tekovine. Carstvo nipošto ne ide, kako to činjaše republika, na sve dalji osvoj svijeta. Tiberije ustavi Germanika na skoku, da Germaniju pregazi i podvrgne; ustuknu Hadrijan od osvojnog poleta Trajanova, i Partima povrati otete pokrajine s onu stranu Eufrata. Megjašne duge linije bijahu utvrgjene, a skoro od godine na godinu sve to većma se utvrgjivale. Gotovo cijela rimska vojska sad bdije na granicama. Carevi mišljahu, da državi, ovako opasanoj i ogragjenoj, ne može da prijeti nenadnja nikakova, stoji li se samo na oprezu, po onoj već starinskoj: „ko mira želi, neka pripravi rat“.[1]

[1] Vegetii Inst. l. III, prol.: „Ergo qui desiderat pacem, praeparet bellum“.

*

Za dugo vremena u carevini rimskoj sudilo se, da je obrana sa tvrdim megjama i po legijama, onuda razmještenim, sasvim dostatna. Broj legija bijaše zamašan, po tadašnjem vojenom procjenjivanju: 25 njih pod Augustom, 30 od prilike oko Vespazijanove dobi, pa i stalno od Marka Aurela u naprijed, 33 pod Septimijem Severom. Navadno, s vojskom od dvije legije, vogjene jednim konzulom, ili od četiri pod oba konzula, republika utjera negda strah i trepet u sve narode, i razvrže sve kraljevine oko sebe, osim partske. U viteškoj nevolji Hanibalova rata, skočilo na oružje tek do 23 legije zajedno. Gragjanski ratovi zbubaše mnoge vojske: suparni Oktavijan i Antonije imadoše, svak za sebe, prvi do 45, drugi do 30 legija, a kad onaj nadvlada, vidje u svojoj vlasti u jedan mah do preko 50 njih. Ali najmoćniji i najglasovitiji vojskovogja rimski, Cezar, nije držao više od 30 svojih legija. Ovi isti broj nam je kao prosječan uzeti, pod visokim carstvom. Po općem mnenju, 30 rimskih legija tvoraše silu neodoljivu, i car, gospodar njihov, bijaše oblasnik svemoćan.[1] Kad se unutra u carevini malne svi narodi pripitomiše i smiriše, te ovlada poredak rimski, *pax Romana,* da se mir ne poruši, bijahu po pravilu dovoljne samo tanke straže municipalne, ponešto jače u važnim središtima, kao što, na primjer, u Rimu, u Lugdunu, u Kartazi. Za prve vijekove carstva. pretorianci sa devet ili deset kohorta čuvali cara i stražili Rim: po koja kohorta od redovne i neredovne vojske, najviše po koja legija, pazila u krajevima, gdje se mogao mir poremetiti; ovako su skoro sve legije stajale na obrani granica južnih, istočnih, a poglavito sjevernih. Na liniju Rajne pazilo se uvijek najvećom pomnjom; poslije Julijevaca pažnja je jednaka obraćena i na liniju Dunava, kud se takogje stali komešati varvari. Na megjama carstva, na svaku rimsku milju daljine, nanizane su kule ili tvrdi graci, kao čvrste karike lanca neprekidnog. Na prvi glas rata u njih bi zasjedali vojnici, dok su seljaci tamo pritjecali, noseći svoje. Preprjeka neprijatelju bijahu i flotile na rijekama. A dvije prave flote stajahu usidrene, jedna u Raveni, druga u Mizenu kod Napulja, sa zadatkom, da morske puteve drže od gusarenja čiste. U naokolo sve su se obale velikog i krasnog Sredozemnog mora pokoravale rimskoj vlasti, uz to još i Britansko more. Ovako, pod jakim pasom širokih rijeka megjašnih, pod okriljem glasitih svojih legija, pak i lagja svojih, koje su jedine po Sredozemnom moru krstarile, carski Rim, što po divnim cestama svukud mogaše

[1] Hist. Aug. Spartiani Hadrianus, c. 15.

najbrže sakupiti veliku vojsku, držao je sebe neslomljivim. Šta više, kad je u II vijeku poslije Hr. savršeno utvrgjen *limes* megju Rajnom i Dunavom, same četiri legije čuvale su Rajnu, na mjesto osam njih, kao sve donle. Vladaoci rimski ne bojali se nikoga. Znali oni bajagi, što nosi jutro, što li veče. Ako bi varvarske, naročito germanske čete, nemajući podvoza, gdjegod lako cestu rimsku obišle, te bahnule stramputicom, smatralo se to tek kao neznatno i prelazno zlo od divljih ordija.

Ali u toj moći i u toj vojsci ležaše izvorni grijeh jedan: razmjerna malina vojnika. Sva vojena sila prostorijom i brojem žitelja velikačke države sastoji u kakovih 30 legija!

Po Vegecijevoj shemi,[1] puna legija ima pješaka 6,100, razvrstanih u 10 kohorta, uz 726 konjanika. Svaka kohorta broji po 555 pješaka i 66 konjanika, osim prve, jače i odličnije, koja se zove *milliaria*, te je u njoj do 1,105 pješaka uz 132 konjika; ona čuva orla legije, *aquila*, i carske slike, *imagines*, zvaničnom izrekom: božanstvena i prisutna znamenja, *divina et praesentia signa*. Ova će se kohorta dijeliti na 10, dok se sve ostale dijele na 6 centurija.[2] Svakoj legiji vojnika, rimskih gragjana, bijaše primaknuto jedno odjeljenje negragjana, ponajviše unovačenih megju najhrabrijim podložnim narodima. Zauzeše ovi, i ako manje stalnom prezentnošću, ono mjesto, što ga jednom imaše italski *socii*. Svaki savezni grad u nekadašnjoj Italiji pružao po jednu svoju pomoćnu kohortu, pa posve odjelite te kohorte ne sačinjavahu legiju za se, nego bijahu k rimskoj legiji dometnute. Pošto *socii* italski, ustavši na Rim, polučiše god. 89 pr. Hr. rimsko gragjanstvo, pritegnuti su u pomoć legiji drugi narodi iz Italije u širem smislu. i izvan nje. Car August legijama svoje stajaće vojske pridao momke naročito iz provincija, većinom negragjane. Bijahu to pomoćnici, *auxiliarii*, koji nakon dovršene službe postajahu, sa ženama i djecom, gragjani rimski, pa tim oprošteni od

[1] Inst. l. II, c. 6. Shema, što će se ovdje izložiti, stoji na papiru i više je naravi teoretične. Uzme li se oblo za legiju 6,000 momaka od svakog oružja ujedno, taj broj daje nam ratnu punu legiju potonje republike i prvašnjeg carstva. O polovini II vijeka prije Hr., u Polibijevo doba, normalna je legija od 4,200 momaka, no raste, kad ustreba, do 5,000 i do 6,000. Redovno je od 6,000 u Marijevo doba.

[2] Po Vegeciju. Ali je tačnije reći, da i ova kohorta, ustrojena pod Hadrijanom, imaše, iz početka, jednako 6 centurija, udvostručenih. Prva ta kohorta otad obuhvatala neki peti dio cijele legije. Vegecije nije uvijek ispravan, u navodima za starije doba.

poreza i doma ugledni. Vrstali se pomoćnici u svoje kohorte pješačke od 500—1000 momaka, no se osobito isticali u konjičkim krilima, *alae*, pošto konjištvom ne obilovala rimska vojska. Sve do pobune Batavâ, za vremena Vespazijanova, pomoćnicima zapovijedale vogje narodne. Bili su saveznici sebi svoji, što se tiče unovačivanja, zakletve, oružja, plate; oružje bijaše raznovrsno, po posebnoj vještini narodnoj. Rim je davao samu hranu, i odregjivao broj vojnika, ili lagja s mornarima, ročeći ih kud i kad bi htio. Po ispunjenoj dugoj službi njima ne pripadaše nagrada zemlje. Redovno, rimska legija brojila je, po prilici, toliko momaka, koliko pridijeljene joj čete pomoćne iz saveznih naroda (sociae vel foederatae gentes), to opreza radi. Odmah iz prva, za careva iz Julijeve kuće, pomoćnih je kohorta jedno triestak, što od prilike, prema onovremenim legijama, ne daje nego osmi ili sedmi dio ukupne vojene snage. Po vremenu pomoćnici brojem se približavaju legionarima. Tek im je konjaništvo bilo, obično, triput jače od rimskoga. U to, silna pritega rimska i vladalačka vještina činjaše, te su se pomoćne čete smatrale kao slivene s legijom. Po sebi nisu se borile, već stajale češće, kao krila, desno i lijevo od vojske rimske. Ovi *socii*, ova *auxilia* inostranska, pod carstvom do skora mijenjaju svoju narav. Osobito otkad Karakala sa Rimljanima izjednači sve slobodne ljude u državi, u *auxilia* idu, dašto, i novokovani Rimljani. Zovu se onda pomoćnici, i mimo ne-Rimljane, svi oni gragjani, koji služe izvan legija. Nego, sve legije sa svima pomoćnicima izbacuju vrlo čedan broj vojnika. Legija, kako rekosmo, nije skoro nikad puna po gore pomenutoj shemi. Uzmemo li, nekom širinom, da je u njoj do 6,000 prisutnih momaka, 30 legija ne daje više od 180,000; a uzmemo li, isto na široko, još toliko pomoćnika, cijela rimska vojska izlazi na 360,000 momaka.[1] Izlazi na 396,000 sa 33 legije, od Septimija Severa una-

---

[1] Ovu snagu povećava neznatno pretorianskih kohorta 9 ili 10, svaka sa 1,000 ljudi. *Cohors praetoria* bijaše iz prva tjelesna straža vojskovogje, u kojoj, osim mladićâ iz uglednih rimskih kuća, zapovjedniku stajahu pri ruci *evocati*, molbom to prizvani vojnici iza već navršene službe od 20 god., a radi odaziva čašćeni centurionatom ili visokom plaćom. Prvi su carevi k svojoj osobi primakli do 9 kohorta pretoriana iz italske mlagjarije. Septim Sever umnoži i preustroji pretoriane, pribravši u njih momke iz cijele vojske, te izvan Italije. Bijahu izborito odjeljenje oko cara, kad bi sam car ratovao. Konstantin će ih ukinuti. K vojnoj snazi Rima ne ćemo pribrojiti 3 *cohortes urbanae*, ni pandurske gradske kohorte, *cohortes vigilum* u prestolnici, i slične nicipalne straže po drugim gradovima.

prijed, do vremenâ nižeg carstva. A nije no polovica toga pravih legionara. Dakle je vojnika u sve okolo 400,000,[1] u državi od kakvih 120—150 miliona ukupnog pučanstva, a na prostoriji od preko 100,000 četvornih geografskih milja, protegnutih od Britanije do Perzije i od Dunava do Sahare. Dolazi ovako po jedan oružani čovjek, jedan vojnik na više od 300 stanovnika![2] Stajaća vojska ogromne carevine rimske manja je od stajaće današnje vojske francuske, njemačke, nekmoli ruske, pa još k tome bez pričuve, bez domobranstva, bez ma kako spremnog narodnog ustanka, a na očigled sjevernih varvara, listom naoružanih, i istočne jedne velike sile, sile partske, poslije perzijske. U to, od petorice ili šestorice varvara jedan je pod oružjem.

Pri ovome malom broju legija, pri ovoj tananoj rimskoj vojsci, razmještenoj preko cijelog prostranog carstva, nama se je skoro čuditi, ako se oprostimo banalnog mišljenja o neizlječivoj iskvarenosti potonjih Rimljana, čuditi za to, kako se zapadna carevina rimska mogla do V vijeka da održi, a istočna, kad dogje dan sudni, što i ona zajedno ne propade stubokom, već još ustraja za vijekove, pod grčkim obilježjem. Carski sustav, napuštajući dalje osvajanje varvarskog svijeta, presječe let rimskome orlu, a stajaćom svojom vojskom razoruža rimski narod. Ali preosta nešto od davnog glasovitog oružja i glasovite stege, po kojima republikanski Rim bijaše nepobjediv. Ovim ostatkom pradjedovskog amaneta carevi do dva puta, i pored oskudnog broja svojih vojnika, pobjedonosno se odupriješe kano koaliciji sviju varvara. Carevinu obrani od silnih nasrtaja Marko Aurel, junak dužnosti, u trećoj četvrti II vijeka, pa carevi ilirski, nikli iz vojske, u trećoj četvrti vijeka slijedećeg. Sama vojska stajaća za neko vrijeme bi moćno ratilo, kako carske vlasti, tako i pretežnosti rimske. Po navadi, varvari nasrtahu razdruženi. Svom silom, naprotiv, otkad dokad dolijetaše najezda iz cijele Partije, ili iz cijele Perzije, na liniju Eufrata, no i onuda carevi obraniše državu, unatoč daljini i sporoj concentraciji oveće svoje vojske. Jeste kao neko čudo ekvilibristike, kako ta vojska, uz gragjanske česte ratove, uza žestoke navale iz Perzije, uz zagrožene preduge linije Dunava i Rajne, ne budući

[1] Računajući tješnje, a po svoj prilici i bliže k istini, rimska je vojska do Dioklecijana bila još manja: 180,000 legionara, a sa pomoćnim kohortama svega skupa 300—350,000 momaka. Seeck, *Gesch. des Unterg.*, s. 343.

[2] Po općoj službi, sad u Europi pada, u mirno doba, po 1 vojnik, a za vrijeme rata njih 7 ili 8 na 100 duša.

nipošto dostatna, da sve u jedno doba brani, opet dospijeva svuda nesustala i kao nepolomljiva. Ista vojska od zanata izvrsno posluži kraljeve u Europi protiv feudnika, koje slomi, dok konačno podleže pod brojem i spremom 1870—71 god. Podleći će i Rim pod brojem naoružanih i kao složenih naroda varvarskih.

Do skora u Europi, malobrojna vojska od zanata imala je svoje uvjerene teorijske branioce spram brojno veće vojske, koja iz općenite službe izlazi. I u carskom Rimu cijenilo se, da moć ne leži toliko u broju, koliko u kakvoći vojnika, plazmiranih dugom službom. Vojnički pisac Vegecije to tvrdi više puta još onda, kad već varvari prijećahu svojim bezbrojnim gomilama. „U boju svakom“, veli, „pobjedu ne dade mnoštvo i neizvještena hrabrost, koliko umještina i vježba. A evo vidimo, da ničim drugim narod rimski ne pokori svijet, do li vježbom oružja, stegom tabora i vojnom hitrinom. Jer što bi malina rimska bila vrijedila suprot mnoštva Gala? što li stas maleni suprot velikog tijela Germanâ?“[1] Drugdje razlaže, kako će vojska, brojem grdna, stradati sa same svoje ogromnosti: troma je u putu, razvlačena, zaustavljana gorama i rijekama, oskudna i živežem i krmom; pa spominje rimske davne pobjede pretorâ s jednom legijom, konzulâ sa dvije, i združenih obiju konzulskih vojska protiv nebrojenog neprijatelja.[2] Nego, Vegecije zaboravlja jedno. Prije carskog doba, svi odrasli gragjani, od 17 do 46 god. života, bijahu vojnici, što bi na neprijatelja išli, te se i u slučaju poloma ponovljenih nalažaše svagda neiscrpna pričuva gotove vojne sile. U oči Hanibalova rata Rim nema niti cijele sadašnje Italije pod rukom, a ipak moć rimska, uz onu Italâ saveznika, jest od 800,000 ljudi, koji mašu oružjem, i od njih su $^3/_7$ čisto rimske. Iz prva, po ustavu kralja Servija, vojska se bira samo izmegju viših i srednjih gragjana, posjednika zemlje, s isključenjem niskih posjednika, pa i prostih svih trgovaca, industrialaca, radnika i libertina. Ali dužnost i pravo, da se u vojsci služi, sve se većma u Rimu proširuje, to u doba Kamilovo (god. 405 pr. Hr.), onda zar u Apijevo (god. 312—8), onda za zatornih ratova s Kartagom, dok na posljetku Marije, u svom prvom konzulatu od god. 107, ne ukloni i zadnje preprjeke Servijeve uredbe. On učini, te se dade svakome rimskom gragjaninu pravo, da može nositi vojničko oružje. Od tada, rekosmo i prije, služe u legijama većinom neposjednici, *capite censi,* koji se rado,

[1] Inst. l. I, c. 1.
[2] L. III, c. 1.

kao dobrovoljci, nude za vojsku, i uz plaću, plijen i nagrade, tjeraju time za mnoge godine izdašni zanat. Ali kad rata nije, ti se vojnici šalju kući, ili u vojničke naselbine na zemlju im obećanu, pa, ako ponešto i razvraćeni ratom, vraćaju se gragjani megju gragjane. A gdje je god potreba, uz one beskućanike, novačeni su u legije, ili od drage volje, ili pozivom, svejednako i ljudi s imetkom.

U carstvu je drugačije. Po strogoj teoriji postoji, kazasmo već, za rimske gragjane dužnost općenite službe, ali na djelu gragjani lagodni više se ne pozivlju, kad ustreba, da ime dadu u vojnički popis. August uvede za vojsku sustav, što za uvijek oduči od oružja najveći dio slobodnoga pučanstva u carevini rimskoj. Još za neko vrijeme imućna mlagjarija iz vigjenijih kuća, iz kuća senatorskih, vršiće više šarže, čast tribuna u legiji; no car Hadrijan ukloni i te mladiće, nalazeći da su na ometu. Car Galijen, sa sumnjičava zazora, zakrati u opće vojničku službu senatorima. Ovi zakratu primiše kano uvrjedu.[1] Ali ponosna italska mladež, koja svijet osvoji, napušta oružje vojničko, ili će malim dijelom ići u prkosne pretorijske kohorte, dok je najposlije i otud isturena. Što se pak legija tiče, ta mladež njima se uklanja još i prije. Već u prvom vijeku carstva vigja se u legijama sve manje Italâ, a u naprijed i sve manje gragjana od starine. Počevši od Augusta, carevi žele sebi sa svim odanu vojsku, pa nisu radi, da joj ponositi osvajački narod Italâ pridaje mnoge svoje sinove. Carska vojska ima biti tvorilo za nove Rimljane, načinjene od pouzdanijih novaka po provincijama. Što je manje rimska, nepitomija, jedna pokrajina, tim više stavlja i legionarâ i pomoćnikâ. Vespazijan, premda i sam Ital, ne će novačiti u Italiji; Hadrijan novačenje će preduzimati, ne u senatskim, već u svojim carskim provincijama, po svojim povjerenicima; Septimije Sever Italima zaprije i same pretorijske kohorte, od njega obnovljene i drugima rastvorene. Od junačkoga čelika odbijeni su Itali, osvajači svijeta. Carska je volja, neka jedino vojuju svakakovi soldati po pravom zanatu, a neka se od njih posve odvojeni rimski gragjani naužívaju trajnog spokoja. Car je Aurelijan vrstan voskovogja i na maču junak; on ponovo sabra anarhijom razvrgnutu carevinu. Ipak junak taj iz Panonije, u jednom pismu na rimski narod, može da piše: „Ja ću učiniti, da glavobolje rimske ne bude. Dajte vaše vrijeme igrama, dajte cirku. Na nas (vojnike) nek padaju brige; vi prianjajte za slasti".[2] Čudnih

[1] Aurelii Vict. De Caes., c. 33.
[2] Hist. Aug.: Vopisci Firmus, c. 5: „. . . nos publicae necessitates teneant, vos occupent voluptates".

riječi! Sreća rimska sva visi o legijama, o soldatiji. U tome, rimski gragjani, od oružja odviknuti, spavaju, po uputi carskoj, s uha na uho! Ali u toj soldatiji nije dovoljno obrane. Jedna bitka, izgubljena pri megji, a eto puste pljačke po pokrajinama neprijatelju na dohvatu; druga velika bitka, izgubljena dalje od megje, a već strepi prestolnica; bukne li gragjanski rat, pa se vojske od megje odmaknu, eto varvarâ, koji trčare po Romaniji razoružanoj. Taj nedostatak obrane ponekoji ljudi mutno osjećaju već iz prvoga početka. Sam August, uvagjač novog sustava, silno se uzruja, dok su mu u Germaniji uništene cigle tri legije s pomoćnicima, pak ostavi historiji svoj bolni vapaj: „Kvintilije Varo, vrati legije!“ A bistroumnome Tacitu kao da srce steže crna neka slutnja, još u cvatu carstva. Prebrajajući gomile naoružanih Germanâ, raduje se njihovim krvnim svagjama, i bogovima uzdiže molitvu svoju: „Ah, ostajala i trajala u tih plemena, ako ne ljubav prema nama, a to mržnja megjusobna, kad pri udesu carstva, koji već tiska, ništa uharnije sreća ne može da nam pruži do nesloge neprijatelja“.[1] U molitvi je proroštvo.

Gragjani nisu više vojnici, a vojnici nisu gragjani, u smislu moralnom, po srcu i ćudi: to je soldatija. Ko oskudan nema boljeg zanata, svaki praznov i skitnica, ko čezne za plijenom od neprijatelja, ili želi nagradu jednog komada dobre zemlje nakon navršene službe, piše se u soldate. Niže od aristokracije senatorske i municipalne, niže od srednjeg pučanstva, što ga još ima u polju i u gradovima, izilaze soldati ponajviše iz ljudskoga taloga. Načelo je carske vlade opraštati od vojničke službe najveći dio ljudi, dok se u novake beru, u opće, samo oni, kojima je za življenje to potrebno. Pri novačenju, od približno dvaestgodišnjega mladića, koji će biti carski soldat, šta drugo se ne ište, već da bude osobito zdrav i jak. Nagju li ga takim, a imade li stas od 5 rimskih stopa i 10 palaca,[2] vrsta se u soldate. Na dušu vojnika, na osjećanje, pazi se malo, ili nimalo. Ovaki plaćenici, pokupljeni s brda s dola, u redove unose svoje lakomstvo, svoju obijest i sve prostaštvo svojih niskih pobuda. Osvećuje se ovo i na samim carevima, što ih, osobito kroz III vijek, baca s prestola bijes vojnički.

Ako besposlice rado idu u vojnike, imaju rašta. Soldati su dobro plaćeni, a od careva, kojima su oslon, svakojako milovani, pak i darivani skupim vanrednim nadarjem, *donativum*. Ovo u zao čas

[1] Germ., c. 33.

[2] Metar 1.725. O polovini IV vijeka najmanji je stas za 3 palca *niži, u Italiji.*

započe sam August, premda on Cezaru ne odobravao, što se vojnicima prvi ulaska sa slatkom riječju: *commilitones*. Kako u visokom, tako i u nižem carstvu, oni sebi prisvajaju, posredno ili neposredno, kad tiho, kad punom obiješću, neko predajno pravo, da biraju svog *imperatora*. Ta, oni su njegovi suborci, *commilitones*. Iz usta pogdjekojeg cara, u alokuciji vojnicima, padaju i riječi: „sanctissimi commilitones". Osobito za zle careve stoji pravilo: plaćati dobro soldate i prezirati sve drugo. Budžet za vojsku, i pokraj nevelikog broja legija, bude vrlo teretan državnim financama. Masno plaćanje legija davalo svegj prave muke carevima,[1] koji gledaju, da ih održe tek u onome broju, što se čini prijeko potrebnim. Sa financijskog razloga stajaća je vojska prema veličini carevine malena, kao što gore izložismo. Da se vojni budžet olakša, u mirno bi se doba puštao kući poveći broj vojnika; ovaki dopusti donošahu znatan probitak centurionima, koji ih dozvoljavahu. Osim hrane, i prigodnih pomenutih darova carskih, pa i dijela od slučajnog plijena, legionar bere 225 denara[2] godišnjih. Domicijan to povisi na 300 denara. Pretorianac ima platu dvojinom toliku. Soldatima je red, da se sami skrbe za oružje, odijelo i šatorje; no je plata ona tako sjajna, da je po koji soldat blagodarno spominje, u natpisima, kao *largissima stipendia*. Iza 16 godina službe, rimski vojnici postajahu *veterani*; zvahu se takogje *subsignani* ili *vexillarii*, jer su stajali pod zastavom napose, *sub vexillo seorsim*. Osim boja, bijahu tada riješeni svakog drugog zadatka vojničkog. A nakon dovršene cijele službe, okolo četrdesete godine njihova života, dobivali su zemalja, najradije osvojenih od neprijatelja, tamo do megje, ili dobivali lijepu svotu novca, do 12,000 sesterca. Soldatske zemlje, darovane uz kuću i roblje, ne plaćahu poreza, i kao povlaštene baštine ostajahu djeci vojnikâ. Soldat nije lišen ženidbe. Do utvrgjenih tabora pripuštene su ženske, s kojima vojnici mogu da žive kao u zakonitom braku, pa su im djeca upisana u *tribus Pollia*. Barem od vremena Septimija Severa unaprijed, borave soldatske žene u kućericama izvan tabora, s porodom svojim i sa marvom. Razapinjani su tu šatori ili konobe,

[1] Najteže se to osjećalo u nižemu carstvu. Gledajući popaljenu Amidu, Ursul, ministar finance, reče pred carem Konstancom II: „Eto, kako se brane gradovi po soldatu, kome da plaća izobiluje, bogastvo je carstva već iscrpano". (Ammiani l. XXII, c. 11). Za junaštvo, ministrova žalba bijaše nepravedna, jer, da grad onaj odbrane, vojnici se bijahu valjano borili.

[2] 1 srebrni denar vrijedi 4 sesterca, ko što je već rečeno.

canabae, mnogih margetana, *lixae,* što bi soldatima krčmili vino ili jelo prodavali. Od veterana i njihovih obitelji, uz krčmare, slaninare, trgovčiće, postajahu općine, što se s vremenom pretvoriše i u znatne gradove. Takav je veliki Moguntiacum (Mainz), na Rajni. Soldatski sinovi, rogjeni do tabora legije, navadno i oni bivaju soldati, to kao graničari, od cara Aleksandra dalje. Carskim zakonom, veterani, kad iz službe istupe sasvim i u municipiju se svoju vrate, brojeni su u tamošnje dekurione. Niti su manje lagodnosti za pomoćnike legija. Provincialca, koji nije rimski gragjanin, čeka, nakon službe, rimsko gragjanstvo, *jus civitatis,* toliko željkovano iz početka. Pomoćnicima zemlja se nije davala, no za to im plaća bijaše veća, a ne bijahu podvrgnuti strogoj stezi i raznovrsnom radu rimskih vojnika.

Naravno, da se vojska, uz iščekivanje ovakih probitaka, većim dijelom sastavlja od dobrovoljaca. Nego, da se ispune legije, dobrovoljci ne dostaju. Ako odasvud iz bijela svijeta što je oskudno i pustolovno leti u vojnike, naprotiv što je bogato, ili ima izruku kakvu, voli ostati kod kuće. Mladiće ponešto odvraća od vojništva teška stega rimska, ali najviše ih plaši carska duga služba. Pretoriani služe 16, legionari 20, pomoćnici 25, momčad na lagjama 26 i 28 godina; a moglo se ići, što po volji, što po nevolji, i preko toga. Natpisi iznose pogdjekoje vojnike, koji taki ostadoše 40 godina, i više. Računa se, da je za vojsku od kakvih 400,000, uz prosječnu službu dvaestgodišnju,[1] trebalo jedva 30,000 godišnjih momaka, kako bi se u legijama i pomoćnicima praznine popunile. A za legije ne trebalo niti 20,000. Uzmemo li, da se barem polovica onoga broja stekla sama po sebi prijavom dobrovoljaca, osobito soldatske djece u kasnije vrijeme, nastajaše potreba godišnja od ciglih još 15,000 novaka najviše, a dotično 8,000—10,000 za prave legije. Bješe to neznatan broj za svu ogromnu prostoriju carevine, uz 120—150 miliona duša. Istina je, da roblje pod smrtnu kaznu nije smilo u vojsku, a bila ropska čitava jedna pola pučanstva; no svejednako, pri zdravim odnosima, ono 15,000 momaka imaše biti lako namaknuti.[2]

Potrebna zamjena isluženih vojnika kao da od ruke ipak ne ide. Već na početku novog sustava, za Tiberijeva vremena, svako je novačenje, koje se poduzima, uzrok nekoj smutnji. Car Hadrijan, vrsni

---

[1] Ovaka je u nižemu carstvu. U višemu, prosječno izlazi veća.

[2] U Francuskoj, do god. 1870, tražilo se do 50—60,000 godišnjih rekruta, dobivenih na žrijeb konskripcijom, da se održi cjelovita vojska od 4—500,000 soldata; ali prosječna služba ovih bijaše mnogo manja *od 20 ili* 16 godina, a manji bijaše i broj dobrovoljaca.

organizator vojnički, kad putujući dogje u rogjenu svoju Hispaniju i u Tarakoni hoće da küpi novake, naide na žestoku opornost svih Hispanaca, zemljaka svojih.[1] Zlo leži i u tome, što za kupljenje novaka, *dilectus,* nema zgodnih ustanova. Iz prva uzmu se pretoriani osobito unaokolo Rima, legionari iz Italije, no taj običaj brzo pada zlovoljom careva, kako i prije vidjesmo, pada uz to i većim širenjem rimskog gragjanstva po svima provincijama. Ovo širenje bijaše neizbježno; šta više, Rim već od iskona napredovao baš podjelom svog punog prava osvojenicima. Bijaše i zgodno, jer su ponajviše osvojeni čili ratoborni narodi, kojima je lako bilo, postavši Rimljani, prisvojiti i bojnu vrlinu rimsku. Kad već valjani carevi niču iz provincija, mogu jamačno i vojnici. Ali carstvo, kako ne postara se za vojničko izvještenje gragjana, tako ne postavi podesnih pravila za *dilectus.* Vrši se novačenje bez pravoga reda; broj momaka nije odmjeren po veličini provincija, niti je uregjen stanoviti rok godišnji. Kad dobrovoljci nedostanu, a nedostaju češće, premda u neka vremena mogu i skoro sami da vojsku ispune, tada idu po carevini naročiti povjerenici za novačenje, *dilectatores.* Pozivani su pred njih mladići, oružju sposobni;[2] oni ih popisuju po svojoj volji, više puta po pukom ćefu i po mitu. Popisivanje biva, sad u jednoj, sad u drugoj rimskoj pokrajini, a ne na izred, tako da neke pokrajine za dugo ne daju, a druge opet uzastopce daju vojnike. Poneki, gdje ne mogli mitom, otimali se predugoj vojničkoj službi bijegom, ma bilo kud; otimali se i samim sakaćenjem, odrezom palca u ruke: ovaki prezirno zvani su *murci.* Dogagjalo se i to, da bi se neki utajali u radionicama megju robljem, *ergastula.*[3] Pri zapinjanju novačenja lasnog i redovnog, carska vlada sve to više stala dopuštati zamjenike, dakako obično malo valjane. Od IV vijeka dalje, udešen je, znamo, još jedan način kupljenju vojnikâ: posjednici zemalja, kao zemni porez, davaće novake. Unovačivanje ne zapinje više, kao za prvih careva. Novačilo se i kmetova i liberta i robova, namećući dužnost, da ih postave, imućnim žiteljima, ljudima i ženama. Robu, koji bi se u vojsku ušuljao, zakon je prijetio smrću; no, dogovorom dilektatora i po-

[1] Hist. Aug. Spartiani Hadrianus, c. 12.
[2] Obična godina za unovačenje bijaše, već rekosmo, dvadeseta po prilici. Ali je to mogla biti i sedamnaesta, u kojoj momci polagahu djetinju *praetextu.* Vojnike moglo se uzimati izmegju godina 17—46; no postariji ljudi, dašto, ne bi se brali u novake, osim u prijekoj nevolji.
[3] Suetonii Tiberius, c. 8.

sjednika, moglo se njega, za nižeg carstva, uvrstiti u vojsku, premda ni rob, ni libert, ne će moći da postane časnikom. Robovi bili bi proglašeni slobodni, te za gospodare ovako izgubljeni, pa bi gospodari gledali, kad im je bilo to možno, da dadu roblje sebi manje korisno. Oslobogjeni robovi ne stajahu u istim redovima s drugim vojnicima, a i to bijaše na štetu zdrave i prave vojske. Veliki posjednik zemlje imao davati po više takih vojnika izmegju kmetova, liberta ili robova svojih; mali posjednici zajedno davali po jednoga. Dakle pod nizokim carstvom, novačenje je udareno na posjednike, ne kao lična dužnost, već kao stalni teret na njihove baštine. A dogje vrijeme, kad su svi bolji Rimljani taman zakonom oprošteni od službe vojničke. Mi vidjesmo, da na zakonskoj snazi stajaše opća dužnost odgovarati pozivu na vojsku. Nekako je izgledalo, da je ta obveza i proširena, od kako svi slobodni provinciali, na početku III vijeka, za cara Karakale, postaše rimski gragjani. Ako car Klaudije više od podrug vijeka prije izbroji do šest miliona gragjana, sposobnih oružju, broj njih naraste onda u ogromno. Ali teoretična opća dužnost vojničke službe sve više popusti, dok se najposlije i utrnu, u drugoj polovini vijeka IV. Car Valentinijan I oglasi zakonom, da se niko od rimskih gragjana nema na vojsku prisiliti, no će dostajati, budu li Rimljani, do potrebe, čuvali bedeme i vrata vlastitog grada. Novačenje se tad stegnu na kmetove, privezane zemlji. Kad bi se ovi od zemlje odaljili, nevjeru bi tim učinili, ne samo gazdi, nego i državi: take bjegunce, *vagi*, smatraše država kano odbjege od službe vojničke. Carevini je malo pomoženo, što, pri početku nižeg carstva, Konstantin I uredi jošte i graničarsku vojsku. Već odavna davane su zemlje, naročito pri državnim megjama, na užitak veteranima i drugoj čeljadi, uz dužnost, da stoje tamo na braniku: prešle bi zemlje i djeci njihovoj, kad bi ovi htjeli da budu soldati. Konstantin poveća veteranima pogodnosti pod uslov, da djeca imaju očinski zanat naslijediti. Soldatskog sina, koji bi se vojnici oteo, Valentinijan I označi odbjegom, onako kao i kmeta. Ali ovo prisilno nasljegje u nekim porodicama ne nadoknadi opću dužnost vojničke službe, koju isti car i u samom načelu ukinu. Nasljedni graničari bijahu nedostatna, a i loša vojska. Sav taj način sa svim nespretnoga novačenja pratilo je sustopice još jedno zlo. Vojništvo, pošto ga ne snosi rimski čovjek, a snosi ga zemlja po *caput*-ima, prometnu se u čistu stvar fiskalnu. Gdje se vladi htjelo, ona je mogla od posjednikâ, mjesto jednog novaka, tražiti daću od 25—35 zlatnih solida, uz odštetu još za odijelo i jelo. Svakoj državi često nestaje

novca, a rimskoj državi, u posljednjim vremenima, još češće, pa se pobirao novi porez novački, *aurum tironicum*, više puta i na veliku štetu snage obrambene. Ovi sastav rimske vojske, ovo ovako carsko novačenje, nije niti vojnička opća služba, ni skorašnja europska konskripcija. Posao je ćorav. Nepravilno, nerazborito, sve se više i više u vojsku kupi niža, a i brojem slaba, bagra ljudi.

Unovačivanje, nedostatno po broju, po načinu i po vrsti vojnikâ, ljuta je rana na državnome tijelu; na posljetku, od nje postradaće Rim. Stara je to rana. Već Marko Aurel, pri pomoru vojske od kuge i pri općoj navali varvarâ, naoružava svakojake ljude: robove pod imenom *voluntarii*, gladiatore, koje prozva *obsequentes*, pa i razbojnike iz Dalmacije i Dardanije; uz to prisiljen je unajmiti pomoćne čete germanske i sarmatske, *auxilia Germanorum*, protiv Germanâ.[1] Vojnička ova tjeskoba pod viteškim carem sjevnu kao munja, što razoružanoj carevini naviješta do brza mrku oluju. Pri ondašnjem nedostatku rimskih soldata, ona germanska *auxilia* pridržana su pod carskim stijegom i poslije rata, uz novi naziv *numeri*, a kano *foederati*, pa prikučena legijama i legijskim običnim pomoćnicima u kohortama i alama. Sarazmjerno, ne bijaše ih vele, te za onda od njih nikakove pogibelji. No bi učinjen početak sudbonosnome primanju Germanâ u rimsku vojsku. Časovita ljuta nevolja može da opravda Marka Aurela. Njegovi nasljednici ništa ne ispraviše; varvari prilaze, to ćemo vidjeti, još brojniji s nižim carstvom. Po pogriješenoj organizaciji vojske, svijet rimski omekšava kremen svoga čovještva, dok se u vojnike vrstaju ponajviše probisvijeti, a i tugjini mnogi. Vojnici, pobrani iz svakog kraja, sačinjavaju najprostiju soldatiju od zanata.

Unatoč svemu tome, carska vojska, sve do pada rimskog, u opće bije se hrabro. Ne bije se junaštvom slobodnoga Rima, možda bezprimjernim u cijeloj historiji, ali skoro uvijek nadbija vojske varvarske, pri jednakome broju, pa češće i brojem mnogo manjim. Ovoj nevjerojatnoj pojavi, pored opisanog načina novačenja, prvi je uzrok, kako već jednom pripomenusmo, stega, što se održa, kad bolje, kad gore. Rimska glasovita *Disciplina*, ta stroga boginja davnašnjih slavnih vojska, ne bi nikada posve zaboravljena. Na oltaru, još sačuvanom, neki vojnici carskog vremena napisali: „Stezi vojničkoj!“ Većinom dolazi u vojsku pustopašna čeljad, no ih odmah gvozdenom rukom grabi stega. Kad bi novaci, *tirones*, iza nekoliko mjeseca postali pravi vojnici, *milites*, u maticu upisani i žigosani na

[1] Hist. Aug. Capitolini M. Ant. Philosophus, c. 21.

šaci prvim slovom careva imena,[1] te bi se svečano zakleli, „da će sve hrabro izvršiti, što im bude car zapovjedio, da ne će odbjeći, niti će se za rimsku republiku smrti ukloniti“,[2] time se oni nekako obnavljahu i dijelom jednim pometahu mane svoje. Inače, bdijaše tu neumoljiva stega, da izgrednike kazni. I do francuske revolucije zapt, manje strogi od rimskoga, održa u redu oni dio europskih vojska, koji sačinjavahu odasvud doklatareni dobrovoljci. Kad je rimska stega budna, a obično to bijaše, rimski je soldat uzoran i vrstan svačemu; gradi ceste, mostove, utvrde, kopa jaruge, po suhim zemljama razvodi vodu, po močvarnim je suši, sadi vinograde i voćnjake. Kako svojim kratkim mačem i dugim džilitom, on rukuje i motikom isto izvrsno. U taboru rimskom bijaše i radenika svakojakih i inžinira; bijaše kod legije i u kohortama takogje ciglanâ, od kojih se još danas nalaze opeke s odnosnim pečatom. Takav soldat, dodija li mu naporni rad, hoće da se raspali, te ubije zapovjednika, pa i samog svog cara, nametača rabote, kako on učini u Sirmiju s Probom; no to je bijes izuzetan: mučna stega, kao što čeliči mišicu, tako zaoštrava hrabrost rimskome vojniku. A ne će ga, u očima svijeta, junačka ova muka ni poniziti. Što radi, to čini po vojničkom svom zanatu; u privatnu službu ne smije rimski soldat, pod kaznu degradacije, pak i same smrti zanj, a konfiskacije imetka za službodavca. Kako bijahu dobro plaćeni, pa stegom uzdignuti, carski su soldati ponosni do stepena, gotovo neprikladnog po našim nazorima. Prosti centurion jeste lice neko u nižem svijetu rimskom. Ovo osjećanje ponosito njeguju kod vojske valjani carevi visokoga carstva. Imamo za to kod slavnoga Trajana živ jedan izgled i izuzetan, dakako. Bodež, *pugio,* znamenovaše pravo na život i smrt, i nošahu ga carevi, kao što i njihovi pretorijski prefekti. Svečano dodavajući ga svome prefektu Saburanu, Trajan reče: „Tebi bodež ovaj povjeravam na moju obranu, ako ja pravedno budem radio; protiv mene, ako nepravedno“.[3] U carevini rimskoj, istrgoše vladari oružje iz ruke narodu, ali ta carevina nije još za to Kina. U sadašnjoj Kini omatorenoj, najprezreniji je zanat soldatski u narodu skroz nevojničkom, a kojekako unovačeni soldati sinje su kukavice, u nestadak stege. Drugi

[1] U stara doba, vjerski je običaj utisnuti na kožu znak omiljelog boga. Taki žig, *stigma,* ne na dlanu, već na spoljašnoj šaci, e da se vidi, bijaše kao dika vojniku, koji se tim i razlikovao u gradu Rimu, gdje svak imaše nošnju gragjansku. Sramni žig klevetnikâ i robova udarao se na čelo.

[2] Vegetii Inst. l. II, c- 5.

[3] Aurelii Vict. De Caes., c. 13.

ga časte, a i sam drži do svoje časti carski soldat u Rimu. Izgubiti štit u boju još jednako biti će bruka za njega.

Ima sadašnjih pisaca, koji preko pravedne mjere omalovažavaju rimskog soldata carskoga vremena. Iznose oni za to i svjedodžbe. Već na razmaku I i II vijeka s bolom da zamijeti Tacit: „U vojskama nije drugo jako, do ono što je tugje“,[1] biva: pomoćnici. Ali ne govori to Tacit, nego galski buntovnici Floro i Sakrovir. Pa kad bi to i bilo mnenje Tacitovo, svi pomoćnici u pokrajinama, svi podložni narodi, Gali i drugi, u III vijeku dobiše rimsko gragjanstvo, te i oni biše jednako Rimljani. U Tacitovo doba, na primjer, Iliri takogjer vrstahu se u pomoćne čete, a u III i IV vijeku eno iz porimljene Ilirije javljaju se vrsni soldati rimski, izlaze u dugom nizu na vidjelo soldatski carevi, što se junačkim mačem na presto uspeše. Priveden je za svjedoka i Amijan, gdje on u svojoj historiji, kojoj se mi toliko puta obratismo, prekorava soldata, što je „obijestan i grabljiv napram svojih zemljaka, a lijen i plašljiv suprot neprijatelja“.[2] Sud rimskog oficira Amijana zaista važi za carsku vojsku o polovini IV vijeka. Ali se korba njegova odnosi na vrijeme jedno izvjesno, naime za loše vladavine Konstanca II. Izlaže Amijan, kako pod ovim carem popusti stega vojnička: „soldat se dao na veselo izmišljanje raspuštenih pjesama, niti oružaniku bijaše, kao što prije, stijena ložnica, već perina i gipka posteljica, a čaše bijahu teže od mačeva, jer se soldati već stigjahu piti iz zemljane posude“. Ove preoštre, sarkastične riječi, po našem mnijenju, dokazuju protivno; dokazuju svu strogost navadnog rimskog zapta još u rimskoj vojsci IV vijeka. Ko cijelo Amijanovo djelo pročita spokojno i bez predsude, uvjeriće se baš o općoj valjanosti te vojske. Amijanovo pripovijedanje s reda osvjetljuje vrsnoću rimskih vojnika, njemu savremenih. Ovi se biju, pod Julijanom i Valentinijanom I, na Rajni i na Dunavu, s vojskama germanskim od 20, ili 30, ili 40 i više hiljada, biju se sa „mnoštvom neizmjernim“,[3] pa su varvari češće hametom potučeni, a i uništeni do pune pogibije. U Amijanu nije rijetko vidjeti Germane u paničnom strahu pred rimskim legijama, razvitim na bojnom polju. Kroz kobne tri godine 376—378, dok Vizigoti ugjoše u Romaniju, a da više iz nje ne izigju, carski soldati, i pored nevaljalstva nekih komita i duka, bore se uporno, gdjekad upravo junački, protiv mnogo pretežnijeg broja razjarenih i uzbjesnjelih Gota,

[1] Ann. l. III, c. 40.
[2] L. XXII, c. 4.
[3] „. . . . infinita hostium multitudo . . .““, ili slične izreke.

ojačenih i Taifalima i Alanima i Hunima. A u odsudnom boju kod Hadrianopola (9 aug. 378), kome savremeni Amijan kao da nazire strašni posljedak s rane neprebolne, onda zadate carstvu, te polom taj stavlja odmah iza Kanâ, rimski vojnici nisu poraženi zbog kukavštine svoje, već sa nerazboritog taktičnog rasporeda na bojištu, gdje ih osim toga privedoše izmorene žegom, žegju i glagju: tu zaglavi car Valent sa dvije trećine legijske vojske, i pokleknu hrabrost rimska, ispred brojnije pješadije Gotâ i konjištva Alanâ, pogrješkama zapovjedništva. Sustavni kuditelji rimštine, da dokažu opad vojniškoga duha, svom silom upiru i u tekst Vegecijev: „Ime legijâ čuva se još danas u vojsci, no im je snaga slomljena“.[1] Ove riječi, uzete na samo, teške su. Ali riječi odmah zatim, što se ne navode, tumače ih i stežu im smisao. Govoreći o slomljenoj snazi legija, autor poglavito misli na umanjeni broj vojnikâ u njima. On se žali, što mnogi soldati stupaju u red veteranâ, ne radom, već milošću; što veterane, koji će po tom iz vojske istupiti, ne zamjenjuju drugi; što napokon rastu nerazmjerno pomoćnici, kojima je sve lakše: stega, oružje, ratovanje. Kako ćemo brzo vidjeti, novim ustrojstvom razdrobiše staru legiju Dioklecijan i Konstantin, a i to jamačno ima pred očima Vegecije. Isti pisac pak nizašto ne cijeni, da u carevini nestade čilih mladića, za kupljenje vojske. „Kad bi se radilo“, piše drugdje, i ako sa nešto afektacije, „brižno na izboru i vježbi novakâ, tako bi se vojska pritvrdila, da staro junaštvo nasljeduje. Jer niti u ljudi utrnu se žar Martov, niti zemlje oslabiše, što i Lacedemonce i Atenjane i Marse i Samnite i Peligne i same Rimljane rodiše“.[2] Dalje spominje Macedonce, Tesale, Meze, Trake, sve plemena ratoborna, a tada u području rimskom; pak u opće hvali, još na jednom mjestu,[3] stvrdnute, izdržne i srčane težake. S teoretičnom knjigom Vegecijevom u punom je skladu, malo čas rekosmo, historijska knjiga Amijana, koji, u istom IV vijeku, svojim očima vigje, te kazuje, kako se rimski vojnik, iz kraja svakog, svegjer ljuto bio. Napose vojničku sposobnost i hrabrost već porimljenih Gala on kuje u zvijezde.[4] Vojnik rimski svejednako natkriljuje Germane i druge varvare.

---

[1] Inst. l. II, c. 3.

[2] L. I, c. 28.

[3] L. I, c. 3.

[4] Htjeti, da su Amijanovi Gali, naročito oni od njega hvaljeni u južnoj Akvitaniji, neki onuda naseljeni kmetovi germanski (Seeck, *Gesch. des Unterg.*, s. 386—91), tome treba, osim učenosti, još krilate fantazije. Slika li Amijan te Gale s tipom kao germanskim, čuda nije.

Ovoj tvrdnji, da soldat rimski još uvijek nadmašuje oružanog varvara, može da bude prigovora. Pače je reći, da danas prevlagjuje mnenje protivno. Istaknuta je i ovdje vokacija Germanâ i varvarâ prema dubokoj gnjiloći i nevaljanosti rimskoj. Ipak soldat rimski, i u samoj dekadenciji, gleda smjelo u oči varvaru. Osobno čine ga vrsnijim vježba i stega, i ako oslabljene u nižem carstvu. Na bojištu, suprot tugjinca, pomažu mu bolja taktika i tehnika. U brzim potezima mi idemo da to izložimo, najviše po *Vojničkom Nauku* (Instituta rei militaris) Vegecijevu.

Zbog veće različitosti i nesavršenosti starog oružja, vojničko vježbanje bijaše u Rimljana mnogo duže i intenzivnije, nego li u nas. Postajaše za to rimski soldat krepčiji, brži i hitriji od našega. Brzina i hitrina odlikovahu ga i prema varvaru. Ako rast manjega Rimljanina nije jednak bio onome jednoga Germana, Alana ili Slavena, to se nije smatralo kao odlučno. I grozoviti je Hun bio malena stasa. Pravilo rimsko kazivaše: „Korisnije je, da soldati budu snažni, nego da budu veliki".[1] Krepkost bi Rimljanin stekao dugom i svakojakom vježbom.[2] Soldat se najmarljivije vježbao sada u oštrom mačevanju

---

Takvo, zaista, bijaše galsko davno obličje, dok se ono malo a malo s vremenom ne preinači. Javlja se danas nova njemačka teorija, koju već natuknusmo. Naseljavanjem varvarâ po rimskim provincijama bila bi se osvježila krv u rimskom seljaštvu, te bi kmetovi donjeg carstva bili, tako reći, mahom germanskog porijekla. A pošto se najviše megju kmetovima kûpljahu soldati, eto i zadnji rimski vojnici da nisu za pravo Rimljani, već polatinjeni Germani. Dokaz da je ovo, što kroz prvo vrijeme carstva za jednog soldata u opće zatraži se visina manja, nego li poslije. Ali da su doseljeni Germani prema starom poljskom pučanstvu bili u jačem broju, to se nikako ne da utvrditi, kako već jednom primijetismo A što se stasa tiče, dokaz je prividan. Proširivanjem države i gragjanstva rimskog, stali sve to većma u vojsku ljudi ulaziti stasom veći iz sjevernijih krajeva. Naročito tamo od III vijeka brali su se novaci megju Galima, Ilirima i Tracima, a ovi svi bijahu višega rasta od južnih Rimljana i Grka. Neka ovo osvijetli i sadašnji jedan primjer. U Austro-ugarskoj najstasitiji soldati nisu Nijemci, potomci Germanâ, već su Dalmatinci od roda, po antropologiji, iliro-rimsko-slavenskog. Njima iz vojničkih magaza trebaju haljine najduže, pak u njima nema, skoro bi rekli, niti kaplje krvi germanske.

[1] Inst. l. I, c. 6.

[2] Opće posljedice ovog izvještenja carske vojske sad se, tamo amo, od nekih novijih pisaca i pretjeruje. Već konzul Rutilije, u g. 105 pr. Hr., dao po gladiatorskim vještacima vojnike učiti u tankom mačevanju, pa se soldat, naročito u carsko doba, usavrši i do specializma, utjecajem čitave tehnike grčkih plaćenika. Ne će po tom više kakvi novi

i u snažnom bacanju džilita. Pokrivajući štitom u lijevoj glavu i dio tijela, učio se, ne toliko udarati sječimice zamahom velikim, kako to činjahu krupni Germani, koliko bodimice, rtom svoga kratkoga, širokoga i pravoga mača: „koji se biju sječimice, one Rimljani ne samo da lako nadbiše, već im se i podsmijevahu“.[1] Jahanje i strijeljanje na biljezi ne manjom revnošću nalagalo se konjanicima i strjeljačima. Kad bi stega cvala, cijenilo se potrebno, da svaki rimski vojnik zna i plivati. Izvješteni su bili novaci, da naprave ravnu vrstu, onda da je udvostruče i učetverostruče, pa od tog šupljeg kola da načine trokut ili okrug. Triput u mjesecu izvodili bi se pod oružjem na marš od 10 rimskih milja.[2] Običajnim vojničkim korakom prevalilo bi se 20 milja za 5 sati; korakom ubrzanim, do 24 u isto toliko sati; preko toga, bila već trka. Glasoviti su u vojenoj historiji, i kao izuzetni za brzinu, hodovi rimskih legija, to već od Klaudija Nerona, kad se ovaj krišom izmače ispred Hanibala kod Kanuzija i s odjelom vojske pohitje k sjeveru, gdje se združi s Livijem i uništi Hasdrubala pokraj Metaura: u 6 dana vojska mu prevali 260 milja puta. Izvrsnim cestama rimskim, legije, kako u III vijeku prije Hr., tako još i u IV poslije Hr., lete, gdje ih zove potreba, od kraja na kraj prevelike carevine, i dolaze brojem skoro cjelovite pred neprijatelja. Istina, idu brzo i za to, što za sobom ne vuku svu silu današnjega teškoga podvoza za artileriju, pontone i živež: kola su u rimskoj vojsci naročito za burad i mješine s octom i vinom, i za *pila;* vojska, preterećena prtljagom i kolima, smatrala se varvarskom. Ali je brzina i do rimskog soldata, stvrdnuta vježbom i stegom. Ako se preteški podvoz i ne vlači za vojskom, soldat se opet tereti mnogo. Upravo na tu svrhu, da podvoz bude laganiji te hod vojske hitriji, soldat i mimo oružje svoje prti na se sve što može, razne alate i dio jela; novaci i mlagji vojnici vježbani su na nošenje bremena do 60 rimskih libara.[3] I sami oficiri centurioni. ili *centenarii,*

Piri i Ksantipi i Hamilkari i Hanibali, umjetnom savršenošću vojske svoje, iznenaditi i polomiti rimsku vojsku. Istina to, ali je opet istina i ovo, da gragjani vojnici rimske republike svijet osvojiše, te obručiše svu tu tehniku grčko-macedonsku.

[1] Inst. l. I, c. 12.

[2] 2 geografske.

[3] Kakovih 30 kilograma. Pri hodu, do potrebe, prtilo bi se i više. Soldati nose na sebi svašta: kolje za utaborenje, košare, konope, sjekire, pile, srpe. Za jelo drže pri sebi omanju vreću kožnu, *pera* ili *folliculus.* Jedino ono, što ne može da drži, soldat rimski tovari na mazgu i konja.

kako se oni zovu u doba Vegecijevo, nose na sebi jednako teško oružje, kao i svaki drugi soldat, i pješice marširaju u redovima: razlikuje ih zapovjedni štap i natpis na kacizi, kao što ih dvostruka plaća nagragjuje. U drugu ruku, rimskome vojniku malo smeta odijelo. U opće, starinski vojnik, bio Grk, ili Ital, ili Gal, ili German, slabo je odjeven. Punija odjeća počinje po Sarmaciji i Daciji, dalje k sjeveru i istoku. Nama je nastrano i kao čudno gledati legionara, naslikana bez hlača, s mišicama i nogama malne golim. Golijenak, *ocrea,* što se u neka vremena nosi, a u neka ne nosi, označuje, više nego drugo, stepen vojnički. Vegecije se ljuto tuži, što u njegovo vrijeme, počev od vladavine cara Gracijana, pješak, zbog izvrnutog starog reda, ide u boj bez pancira i bez kacige, kano gologlav i s golim prsima, dok konjik rimski nasuprot, po primjeru Gotâ, Alanâ i Hunâ, usavrši obrambeno svoje oružje. Tvrdu pješadiju, naoružanu i kacigom i pancirom, osim štita, „stari prozvaše zidom", veli Vegecije,[1] a sadašnja se evo polomi češće ispod gotskih strijela. Vegecijeva opaska vrijedi jamačno, no lagana ona nošnja kao da bijaše baš prikladna za južnog vojnika. U brzanju na neprijatelja ne bi niko pješaka rimskog natkrilio. Udovi njegova tijela, za dugo izloženi suhome vazduhu, postali čvrsti i elastični, pa, kako on hitro ide, tako se i ljuto bije bodimice. Obična suhota klime oko Sredozemnoga mora čovjeku dok uskoruje kolanje krvi, budi mu sav živčani sustav. On je žilav. Suprot Germana većeg, jačeg, bučnijeg, Rimljanin je na bojnom polju, sa svojim srednjim stasom, uporniji, pametniji, dušom sabraniji. Navadno trijezan, hitra je duha. Ne sprječava ga tromost nikoja. A da bude povećana okretnost i brzina rimske vojske proti sad začestalim nasrtajima razvezanih gomila varvarâ, za to, regbi, u nekoliko se promijeni taktika i udesi ono laganije oružanje, što Vegecije ne odobrava. Koješta zabavlja Vegecije vojsci svog vremena, kad je s davnom vojskom isporegjuje; no, i pored svih novijih joj mana, priznaje, „da još sada, u svakom boju, Rimljani bolje od drugih bore se oštrim mačem".[2]

Osim sustavne instrukcije, vojsci rimskoj dolažaše u prilog i taktika, podesnija od varvarske, a i tehnika. Duljićemo ovdje govor i na dosadu čitaoca, a o stvarima poznatim, kako bi uporegjenje megju rimskom vojskom, prvašnjom i docnijom, očitije bilo. Umnome rasporedu pješadije u davnoj rimskoj legiji i danas se dive stručnjaci. O

[1] Inst. l. I, c. 20.
[2] Inst. l. I, c. 13.

polovini IV vijeka pr. Hr., valjda pri vojevanju u brdima Samnija, ili po glavnom osnutku još i prije, uz uvedenje vojničke plate u vrijeme Furija Kamila, nastade jedna taktična tvorba, koja je od sviju najglasovitija u vojnoj historiji. Dotad bila je legija na lik primitivne falange: velika jedna gomila s teškim kopljima mahom obara, ili je oborena; nije do osobnog junaštva, koliko je do sudara; bogatiji, s punim oružjem, prvih četiriju vrsta zaklanjaju manje bogate i manje oružane dviju vrsta slijedećih, dok još dvije vrste, zadnje, nikakvog obrambenog oružja nemaju, te se do prigode i rastresuju. Broje se u legiji kohorte i centurije, ali taktičnog života nemaju: to je masa ukupna. Mjesto toga načini se, u onom IV vijeku pr. Hr., manipularna legija, razvezana i sa savršenim oružjem. Pješaci legije konzulske, a i carske prvog doba, postavljali se, na bojištu, u tri reda, *acies,* teško oružanih: *hastati, principes* i *triarii,* uz postojanu dubinu od deset vrsta, *ordines*, u svakom redu. Vojnici prvog reda, hastati, držahu iz prva koplje, kako im ime kaže, no s vremenom imaše isto napadno oružje s principima drugog reda, biva mač i *pilum.* Bijaše *pilum* džilit, laganiji i duži (oko 6 stopa) od običnog koplja, a sa gvozdenim trouglastim šiljkom, vrlo oštrljatim i jakim s palca i po u najvećoj debljini. Udarao se ili se bacao, po volji, budući ujedno koplje i džilit. Ponajčešće bacan, probijaše neprijateljski pancir, zadavajući grdnih rana i obarajući, kašto, prve suprotne vrste. Dovoljno bijaše i to, kad bi se njim štita lišio i sapeo neprijatelj. *Pilum* je smatran kao posebno narodno oružje rimsko, a hitali ga naročito triari trećeg reda vješto i snažno, prije no što bi mačem na neprijatelja skočili. Triari se za to zvahu i *pilani.* Stajahu za legijama puna kola *pilâ,* kojih se mnogo trošilo u boju; novih sebi da namakne, vojnik smijaše iz reda izlaziti. Koliko svojim mačem, toliko i *pilom* Rimljani svijet osvojiše.[1] Ipak rimski vojnik svih triju redova najviše se pouzdava u kratki i široki svoj mač. U neka doba, nosi i do dva mača, duži lijevi, a uz desno bedro još jedan sa stope dug, kao nož. Oružje je za obranu lagana kaciga, pancir, golijenak i štit drveni, kožom obložen, dvije stope i po širok, četiri visok, u obliku polovne kore. U legiji, svaka od tri spomenute linije, ili reda teško oružanih, razvrstala bi se u svoje centurije, češće u centurije udvojene, nazvane *manipuli,* pa i još veće kohorte sa šest centurija. Hastatâ bilo 10 centurija, toliko i principâ,

[1] Za Vegecijeva vremena, upotreba *pilum*-a sve manja bivaše (Inst. l. I, c. 19).

a triarâ 600 ljudi. Manipul je za dugo, sve do Marija, sačinjavao glavnu taktičnu jedinicu, te je otud takovoj legiji obični današnji naziv: manipularna legija. Razmak izmegju poregjanih manipula bijaše jednak njihovom frontu, pa iza takih praznina u prvoj liniji stajahu odjeli druge linije, onda iza praznina u drugoj liniji odjeli treće linije na način, da se to prikazivaše kao šaknica. I od linije do linije se otvorao rastoj, trostruk prema dubini od 10 ljudi. Kroz sve praznine krećahu se lasno ostali pješaci legijski, lako oružani *velites*, od prilike četvrti dio legije,[1] što osobito strjeljivom boj otpočinjahu, ili gonjahu slomljenog neprijatelja. Kadno boj ne bi uspio, te bi prvi red neprijatelj nadvladao, principi na drugoj liniji primili bi suzbijene hastate u svoje razmake i s njima zajedno ponovo jurnuli, pak i triari, do nužde, još jednom u svoje razmake primili i hastate i principe, klonule u drugom nasrtaju, da onda svi složenim redovima na neprijatelja udare, čineći ovako do tri puta juriš. Za treći očajnički boj kazivalo se: „res ad triarios rediit". Ovi taktični red rimski sad smatraju genialnim, i za napad i za obranu. Prema modernoj puški i topu ne bi, dašto, ni za čas mogla opstati duboka rimska linija od 10 ljudi, no bješe lagana i kao krilata u staro ono doba, pa to sve bez ikakva uštrba čvrstoće. Taku legiju nadopuni i usavrši Marije. Brojna rimska legija od 6,000 jednako teško naoružanih vojnika, a svrstana u jačih 10 kohorta, mjesto 30 prijašnjih manipula, ima veliku čvrstoću; ona je stup vojsci, sastavljenoj od Rimljana i pomoćnika; svojim konačnim napadom rješava bitku. Od Marija dalje, u rimskoj legiji malo se gleda na potpuno onda već izjednačene hastate, principe i triare, nego sve visi o tome, je li legionar dugom službom stvrdnut vojnik, *vetus miles, veteranus,* ili je tek novajlija, *tiro,* još nepouzdane hrabrosti. Svojom vanrednom okretnom i čvrstom legijom, i prezgodnim njenim oružjem, Rimljani malne uvijek razbiše Grke, poregjane u dugim i dubokim falangama, i slomiše varvare, natrpane u gomilama. Varvari se lako pometahu, dok očuvati vrstu bijaše, uza svu gibivost, važno pravilo u vježbi rimskog soldata. Nego pod carstvom, već u drugoj polovini I vijeka, probija nova težnja više paziti na čvrstoću bojnog rasporeda, sa smanjenom elastičnosti. Pokatkad vigjaju se vojske, opet složene kao falange: legijski vojnici, u dubini od osam vrsta sastavljaju se ujedno. Mijenja se ponešto i oružje. Dok četiri prve vrste imaju *pilum,* zadnje četiri

[1] U legiji najmanjoj, u onoj od 4,200 momaka, brojilo se hastata i principa po 1,200, triara 600, a velita 1,200.

hitaju drugi jedan džilit, *lancea*, privezan remenom. Dohvatniji je i novi duži mač, *spatha*, što od pomoćnikâ počeo prelaziti k legionarima. U III vijeku, svaka od 10 kohorta u legiji dijeli se mjesto u 6, u samih 5 centurija, no velika kohorta ima ih 10. Dotjeran je decimalni sustav. U to, i kroz ove promjene traje slava rimskog oružja.

U gdječemu, u IV i V vijeku, spade zaista vrijednost glasovitim legijama republike i prvoga carstva. Manja ta vrijednost skopčana je s preustrojem vojske, koji poduzeše Dioklecijan i Konstantin I.[1] I u tome, kao što i u drugim pojavama državnoga života, prelom je onda iz jedne u drugu epohu.

Nesumnjivo je, da car Dioklecijan poveća vojsku, i da se brižno postara za jaču obranu carevine, bolje zagradivši sve megje, to gradovima, utvrdama i kulama. Ovo kažu prijatelji i neprijatelji njegovi, prvi ga uznoseći, što brojnijim posadama spriječi varvarima prelaz, drugi, kako Laktancije, kudeći ga, što on, sa svojom tetrarhijom, navali na erar teret vojske kao učetverostručene.[2] Iz *Notitia dignitatum*, koja je sastavljena početkom V vijeka, u doba Honorijevo, proizlazi, da su starim legijama primaknute legije nove, gotovo u istom tolikom broju, što bi bilo kao neko udvostručenje stajaće vojske, običajne pod visokim carstvom. Dakle, brojem vojnikâ, ponaraste znatno vojena pregjašnja snaga od 33 legije, kojima traje pisani spomen sve do cara Aleksandra Severa (222—35). I poslije Dioklecijana poneki carevi hvaljeni su kao staratelji za uvećanje vojske: takovi su, u IV vijeku, Valentinijan I i Teodozije I. Da vojska, u ova doba, bijaše, približno, dvojinom veća od negdašnje carske, kazaće nam, na drugom mjestu, prigovor podignut protiv Justinijana I, što pod oružjem ne držaše ustanovljeni broj momaka: 645 000 njih za cijelu carevinu. Ovo nam daje vojsku od preko 300,000 za svaku od obiju carevina rimskih, za istočnu i za zapadnu.

Ali ta veća vojska pogoršana je. Legija nije više stara legija. Dioklecijan, zazirući od svake moćne zasebite organizacije, od svakog slučajnog uporišta buni, kao što razlomi velike provincije, tako razdrobi veliku legiju. Njemu ne bi dosta, što novim namjesnicima smanjenih provincija oduze vojenu zapovijed, nego htjede da i samu legiju otanji. Od nje posve rastaviše Dioklecijan i Konstantin kohorte

[1] Zadnji, prilično mutni, sastav rimske vojske dosta razbistri novija vrlo važna studija Mommsen-ova: *Das Römische Militärwesen seit Diocletian* (Hermes-Zeitschrift für classische Philologie, 24 B., Berlin 1889). Tu je prikupljena gragja, što je o predmetu dosad ima.

[2] De Mort. Pers., c. 7.

pomoćnikâ, pa i konjaničke ale, provedbom strogog odlučenja konjice od pješadije. Osta legija sa svojih 6,000 pješaka, a ni ta, navadno, ne bi više na okupu. Doista, još se javlja ponegdje, naročito na izloženim megjama carevine, cjelovita legija, no je u unutrašnjosti svegjer, a češće i na granici, ona razvezana u razne odjele, u dva, tri, četiri, čak i pet, valjda i šest njih. Odjeli, stojeći svaki pod svojim zapovjednikom, imaju boravište napose. Sve to rjegji biva zapovjednik cijele legije, *praefectus legionis,* dok ovaj naskoro sa vidika sasvim iščeznu. Negda taj moćni prefekt, koji se do Galijena zvao *legatus legionis,* krećaše, sa kohortama pomoćnikâ i sa alama legijskog konjaništva, silu od 10,000 ljudi, u najmanju ruku. Sad je legija obezglavljena, a mrvi se sve to većma, od Dioklecijana dalje. Pošto je u njoj, kao i prije, do šest tribuna. otud se može nekako izvesti, da svaki tribun sad držaše pod svojom rukom po 1,000 momaka. To je udvojena kohorta, ili kohorta velika, što će, kao taktička cjelina, ići na bojno polje. mjesto ukupne stare legije. Takva odjeljenja ponajčešće zovu se *numeri,* grčki ἀριθμοί, koji se naziv, u ostalom, gdjekad pridijeva i drugim svakojakim odjelima vojske. Kroz to ne utrnu se ime legija. Ovo izbija, kad za punu legiju od 6,000 pješaka. kad za legijski odio od jedne same 1,000, po prilici. Ono Vegecijevo: „Ime legijâ čuva se još danas u vojsci, no im je snaga slomljena", sad mi čisto razumijemo.

Što započe Dioklecijan, to sve dotjera i sklopi Konstantin I, ulažući prejaki svoj duh u malo dobar posao. Oba cara pritegoše k dvoru dio vojske i obasuše varljivim sjajem. Dioklecijan načini vojnike prozvane po palači, *milites palatini,* koji služahu u carskoj svetoj pratnji, *in sacro comitatu.* Tako odlikovane legije smatrane su kao tjelesna straža caru, i zauzeše mjesto obijesnih i nepouzdanih pretoriana, koje Dioklecijan, stolujući u Nikomediji, držao je umanjene i ponižene u Rimu, daleko od sebe. Razlikovanje ovo ošteti rimsku vojsku. Iza pobjede kod milvijskoga mosta (312), Konstantin dokinu zauvijek pretorijske legije, i izatka osnovu, što ju primi od Dioklecijana. Vojska odlikovana, vojnici carevci, dijele se na dvoje: na ugledne *milites comitatenses* i na još uglednije *palatini.* U ova dva otmjena razreda ubrojena je dobra jedna trećina rimske pješadije, a skoro polovica konjice. Potegnuti su ovi carevci s megja natrag, te su razasuti po carevini, kako bi red čuvali u državi, skučenoj pod strogom centralizacijom. Nekad tek najmanji broj legija, tek pojedine kohorte od njih i od pomoćnikâ, prebivale u unutrašnjosti, kud je bilo plemena još divljih i nesmirenih. Većim dijelom, *comitatenses*

razmješteni su po provincijama, dok *palatini* stoje, ponajviše, u carevoj blizini, imajući boravišta oko prestolnice, ili ne daleko od nje, naročito u Istoku. A kako bi razdioba po stupnjevima dvorske časti još veća bila, ima i nekoliko legija, što se zovu *pseudo-comitatenses*, kao polucarske, pa i manje vigjene od pravih *comitatenses*. Razgranava se odličje, ali time ne krijepi se duh vojnički. Kod jednih i drugih carevaca stega biva često zanemarena; raskoš prestolnice i većih gradova djeluje štetno na soldate; lijene se, i smekšanje se neko otkad dokad u njih opaža. A šteta je još veća bila u tome, što se sav taj dio tako zvane carske vojske, gdje više, gdje manje, odmače od megja, koje varvari sada jače pritiskuju. Ovu neopreznost Konstantinovu, što su vojnici razmještani po gradovima, koji ih ne trebaju, a odaljivani od granice, gdje je od njih potreba, spaziše i suvremenici uvigjavniji.

Istina, boravi još pri megjama carstva brojniji dio vojske. Sjede onamo sada nazvani *milites ripenses*, češće *riparienses*, po bregovima, *ripae*, velikih rijeka, Rajne, Dunava i Eufrata, i *milites limitanei*, po suhoj megji, *limes*, od Dunava do Rajne.[1] Ovakovih graničara naći je i na drugim megjama, ne toliko izloženim. Moguće, da spadaju amo takogje *castriciani* i *castellani*, koji ime primiše od većih *castra*, tabora, i od manjih *castella*, zamaka, gdje postojano čuvaju stražu. Do velikih rijeka, naročito do Rajne i Dunava, pa i na suhoj megji izmegju njih, sjede graničari posve stalno. Rade uz to zemlju megjašnu, od svake daće prostu, a neprodatnu; rade je oni i djeca im, što će, u opće, naslijediti i zanat i baštinu očinsku. Niže carstvo, gdje može, stvara vojničku kastu. Red je, da i sva djeca isluženih vojnika, veterana, stoje, od dvadesete im godine, državi naporuči: još prije započete službe pripadaju državi, pod imenom *accrescentes*. Što se pak pomenutih graničara tiče, oni sačinjavaju vojničke težačke naselbine, samosvojne spram obližnjih municipija. Počele su

[1] Povrh svih ostalih važan bijaše ovaj *Limes Germanicus*. Njemački Reichstag poodavno namijeni 200,000 mar. za njegovo istraživanje, te je sad bolje poznat, nego li otprije. Stranom tvrdo ozidan u kamen, a stranom nasut zemljom i jarkom obranjen, *Limes*, uz kule stražarnice i grace svoje, protezao se od Dunava do Rajne za kakvih 880 kilom. Otpočinjao u sadašnjoj Bavarskoj poviše Regensburga, a svršavao niže od Andernacha na Rajni, pravcem iz prva zapadnim, onda po gotovo sjevernim, pa opet zapadnim. Dijelio se na dvoje, *Limes Raeticus i Limes Transrhenanus*, i štitio Vindeliciju i Agri Decumates. Velik dio Bavarske, Würtemberg, Baden, bijahu tada rimske zemlje.

se ustrojavati već u III vijeku. Uredba ova uze velikog maha, sad u vijeku IV, pa je poglavito na nju oslonjena obrana megjâ carevine. Vojnici *comitatenses,* posagjeni najviše po pokrajinama, prilaze k toj obrani tek kao druga linija. Nego težačke legije, sastavljene od *riparienses* i *limitanei,* premda imaju teži posao, u očima carske vlade važe manje. Zvanično, viši su *palatini, comitatenses* i *pseudocomitatenses.* Za graničare zakon snizio mjeru tijela i vojničke pristalosti. Ti legijski vojnici na granici jesu na golo vojnici nižeg reda spram vigjenijih momaka, za koje se veli, da „služe u pratnji“ carevoj, u odličnima *numeri.* Očito je, da Dioklecijanove zidine i kule, uz vojničke ovakove težake na megjama, ne nadomještahu živu ogradu čvrstih legija visokoga carstva, koje, u tvrdim svojim taborima cjelovite, stajahu varvarima licem k licu.

Dok je traljavo na granici, sjajno je oko dvora i u dvoru. Ne samo da cara čuvaju *palatini* i *comitatenses,* nego nad svetom njegovom osobom bdiju *scholares,* σχολάριοι. Naziv im je od grčke riječi σχολή, dvorana ili trijem u carskoj palači, gdje stajahu svaki čas spremni, da previšnju zapovijed vrše. Otud i njihovim odjelima ime *scholae.* Po svem se čini, da ove ustroji Konstantin, podigavši 5 njih. Kad je carevina dvostruka, naći je 5 *schola* u zapadnoj, a u istočnoj 7, što će za tim Justinijan povisiti na 11. Svaka je od 500 momaka konjika. Ove naročite stražare careva tijela krasi sjajnije odijelo vojničko i nagragjuje plata viša. Nije rijetko, da se *scholaris* promiče na zapovjedništvo jednoga numera u carskoj vojsci. Nad jednom *scholom* postavljeni tribun broji se u najveće časnike, te će po činu biti *illustris.* Ovaki tribun bijaše Valentinijan I, kad vojničkim izborom uzagje na presto. *Scholae* po stepenu najmanjem jesu tako zvane *armaturae,* koje se, po vrsti oružja, sastavljaju od *scutarii,* štitonoša, od *clibanarii,* teških oklopnika uz konja jednako gvožgjem obranjena, i od laganijih *sagittarii,* strijelaca. Svi su ovi većinom inozemci. Već pod visokim carstvom neki vladari, ne najbolji, rado povjeravahu stražu svoga tijela varvarima, osobito Germanima i slobodnim i zarobljenim. Varvari su sada u još većoj milosti, te je po koja *schola* sastavljena skroz od inostranaca, *gentiles.* Ima i drugih razlika dvorskim stražarima. Čini se, da su *candidati* bili kao neki prvi od sholarâ. A jošte uglednije pokazuju se dvije čete od *domestici et protectores,* čije je mjesto kao časničko po činu. Svakoj od ove dvije čete zapovijeda po jedan *comes.* Uzimali su se u *scholae* momci pouzdaniji i pristaliji. Ali na brzo *scholae,* i onako već iz prva donekud paradne, te u palači podregjene nevojničkome *magister of-*

ficiorum, promeću se u zgoljne krasne odjele za kitu dvora. Mjesta u njima stali kupovati kicoši. Iznikoše onda, kao prava tjelesna straža, *excubitores,* 300 njih, da li probrani iz *schola* ili nė, ne zna se čisto. Udesi ih oko sebe car Leon I, na domaku nove dobi, koja nastaje iza rasula zapadne carevine rimske. Ovako su postepeno ustrojeni i sregjeni zamjenici bijesnih pretorijana: blijeda igra etikete mjesto krvne tragedije. Nekadašnja garda čuvala vojnički kvartir, *praetorium,* svog imperatora; garda nova straži *palatium* gospodara. *Scholae* nisu sastavni dio vojske, ali poglavica blistavih stražara, *comes excubitorum,* pošto je u neprestanom dodiru s carem, biti će neko veliki u dvoru. Kao takav. nepismeni Justin I dokopa se prestola. Ovu će službu vršiti, do osobe cara Justinijana, slavni Belizar.

Vojska, u mnogome za svrhe njihove preokrenuta od Dioklecijana i Konstantina, mogla je da oči zasjeni većim svojim sjajem, a i većim brojem u zvanične registre upisanih momaka; ali ona, u suštini, bijaše slabija od prvašnje carske. Po ponositoj knjizi *Notitia Dignitatum* tobožnjih legijâ osele bilo na pretek: kod palatinâ 25, kod komitatenzâ 69, u sve 94 kod ove izborite carske vojske,[1] pa k tome još više njih kod riparienzâ i limitanejâ. Bilo ih skupa nekih 175. Ama legije u carskoj vojsci bijahu tek odjeli od 1000 momaka, a to isto, ponajviše, i legije graničarske. Ako je pak carska vojska sabrana od momaka čilih i vještih, popisivanih osobito u Iliriji, Traciji i Galiji, graničari su, rekosmo, loša vrsta vojnika, prigodnih i zapuštenih. Niži ovi vojnici brojem nadilaze, od prilike dvaput, pravu carsku vojsku, to 200,000 njih prema 100,000 carevaca, oblo računajući. Većim je dijelom zabataljena, a manjim na prazno ukrašena ova pješadija rimska.

Teškoj rimskoj pješadiji carske vojske i graničara prilazi laganija pješadija: *cohortes* i *auxilia.* Rastavljeno je u ove dvije vrste, što je negda laganih pješaka pomoćnika bilo pridano legijama pod imenom *cohortes auxiliariae.* Za graničarima stoje sadašnje *cohortes,* svaka od 500 momaka, u ukupnome broju od kakvih 40,000 do 50,000. I to su graničari, snubljeni kojekako, no u još manjoj cijeni od onih, koji sastavljaju težačke legije. Naočiti su, naprotiv, *auxilia* ili *auxiliares*, po svoj prilici takogjer u odjelima od 500. Jedan dio od tih pomoćnika, 44 odjela, čuvaju i oni, u V vijeku, stražu me-

---

[1] Mommsen: *Das röm. Militärw.*, VII: Das Gesammtheer und das Commando.

gjašnu, na liniji Dunava, dok *cohortes* borave na drugim megjama. Ali je jači dio ovih *auxilia*, 108 odjela, pribran najodličnijoj carskoj vojsci, kao *auxilia palatina*. Većinom su varvarskog porijekla, najviše germanskog; nisu se od njih mnogi ni rodili na rimskoj zemlji; pak i njihov bojni poklič jest germanski *barritus*. Monarhija nižega carstva rado se oslanja, kako ćemo to još bolje raspitati, na tugjine varvare; s takima *auxilia* otpoče Dioklecijan, a umnožiše ih nasljednici. U sve, ova 152 *auxilia*, što pogranična, što palatinska, izbacuju pješadiju od 76,000 varvarskih ili povarvarenih soldata, u sklopu rimske vojske. Računamo li oblo 200,000 graničara, 100,000 carske vojske, 50,000 pomoćnika u kohortama, 80,000 pomoćnika zgoljnih varvara, ovi posljednji sačinjavaju skoro peti dio stalne rimske pješadije. Uzmemo li pak samu carska vojsku, pješake odlikovane, varvari u toj pješadiji nisu mnogo daleko od polovine.

U konjaništvu još je jača sastavina varvarska. U staro doba konjaništvo sa svojim *alama*, bijaše tek sporedna pripomoć legiji, te Rimljani ne vogjahu osobitu brigu za nj. Rasplete se vanredno u ovo doba. Konstantin napravi eskadrone različite i mnoge, pod zasebnim vrhovnim zapovjedništvom. Stoje sada davne *alae* za graničarskim legijama, no se pred ovima nalaze još drugi konjički odjeli, što nose nova imena *equites* i *cunei equitum*. Za ove tri razne vrste konjaničkih četa nije kazati izvjesno, kolik je svakoj četi bio broj, premda se može po većoj prilici uzeti, da je u opće 500 iznosio, a sumnje nije, da je megje carstva stražilo u najmanju ruku do 100,000 konjanika. Ali svi *cunei*, kao što i sama riječ značenjem kaže, jesu formacija varvarska, poglavito germanska i alanska. Vijaju glavu mnogi varvari, iz svakog kraja svijeta, i u konjaničkim četama, koje se zovu *vexillationes*, i spadaju carskoj vojsci palatinâ i komitatenzâ. Veksilacija takogjer ima 500 ljudi, a sve skupa iskazuju snagu od preko 40,000. Prebrojiti varvare u konjici carskoj i graničarskoj nije nam moguće, nu svakako primjesa tugjinstva bijaše prejaka, naosob u ovom oružju. Noviji gdjekoji pisci u varvarima, milovanim od Dioklecijana i Konstantina, vide okrijepljenje rimske vojske, pa vele, da u ovo vrijeme svaka trupa više vrijedi, što je više odaljena od narodnosti i formacije rim[illegible] a u svima izvještajima o bitkama iz ove epohe [illegible] jezgru rimske vojske.[1] Ali protu[illegible] [illegible]abrati ni iz Vegecijeve, niti iz A[illegible] na svoj način struč-

[1] Tak[illegible]

njaci, i pišu, kad je Dioklecijanova i Konstantinova vojena reforma u jek najveći. Dva cara reformatora raslabiše, razvezujući je, glasovitu rimsku pješadiju, dok malo pomogoše carstvu s konjicom povećanom i povarvarenom. Pak i samo ovo povećanje ne urodi taman plodom najboljim. Za njihovih nasljednika, pri oskudici erara, sva je vojska, konjica, kao što i pješadija, zbog fiskalnih razloga često pokraćena, u shematičnom broju vojnika umanjena. Kadgod ona opada na samu polu od redovne joj snage.

Rekosmo, da je još u doba Vegecijevo, to u IV, pa i u V vijeku, rimska vojska u opće, pored svih joj mana, vrsnija od varvarske. Tvrdeći ovo, imamo dakako pred očima pješadiju, koja od pamtivijeka bijaše glavna u bojevima Rimljana. Pješačka legija nije jednaka starinskoj, ali ostaje bolja od pješadije gotske, alamanske i franačke. Nije jednaka ni u tome, što se u njoj odavna više ne zna za glasovite hastate, principe i triare. Čini se, po nejasnom kazivanju Vegecijevu, da se je rimsko pješaštvo sada vrstalo najradije kao u četiri linije: prve dvije, slične hastatima i principima, treća, sabrana od negdašnjih velita, odsele na veliko razvijenim, četvrta, poput triarâ, sa najčvršće oružanim vojnicima, koji se zovu *scutati.* Težnja je, da se stranom odloži teže oružje obranbeno, pa pješaci rado upotrebljavaju džilite, laganije od *pilâ*, a i strjeljivo. Osobno umanjeno oružje u pješakâ nadomješta opće oružje tehničko. Vozi se silu strojeva za bacanje, *tormenta.* I ovo Rimljanima prednost daje, jer su varvari slabo upućeni i slabi znaoci svega toga. Sprava vojnih u republikansko doba, i u prvašnje carsko, ima vrlo malo, no potonje vojske sve se većma služe svima izumima grčke tehnike. S nekim kvarom glasovite rimske brzoće u ratu, sastavi se kod legije kao redovna artilerija katapultâ i balistâ, koje „poput groma ili rastavljaju ili razlamaju, što god udare".[1] *Katapulta* metaše, razito, kamene od kakovih 200 libara; *ballista,* ozgor dolje, strijele goleme i zrna olovna. Svaka kohorta imaše po jednu katapultu, a svaka centurija po jednu balistu, tako da je u cijeloj legiji ovih moralo biti 60, a onih 10. Osobito važna smatrala se balista, kojom rukovaše do 11 momaka. Baliste vožahu mazge, katapulte volovi, upregnuti u kola. I jedni i drugi strojevi stajahu ozad; teške katapulte mogahu da se namještaju iza svih linija, pošto im metak bijaše paraboličan. Kojekakvi strojevi učestali u vojskama nižega carstva. Osim pravih balista ima još ručnih balista, *manuballistae,* što malim

[1] Inst. l. IV, c. 29.

i tananim strjelama ranjavaju na mrtvo. Izilazi i ime *scorpio*, stroj slični. Legija pak nosi uza se izdubenih već gotovih drva i veriga željeznih za mostove pri prelasku većih rijeka; nosi što joj treba, da *fabri* naprave ono, čim će se gradovi opsjedati, od zidoloma do tornja pomičnih, i još drugo. Varvari strojeva ili nemahu, ili ih gragjahu nedovoljnih, kao što se ne odlikovahu ni taktičnim vrstanjem na bojištu. Kad bi utvrgjene gradove opkolili, mogli su ih uzimati samo nenadnjom ili glagju, po dugoj opsjedi. O vojenoj genijskoj struci ne može da bude u njih govora. Doduše, dolazilo njima u prilog pretežnije konjištvo, osobito otkad se pojaviše Huni polovinom IV vijeka U svijetu puče glas „o znanju i pristalosti jahanja“ malenih Huna i velikih Alana, kao od vajkada što bijahu razglašeni Perzijanci sa „vještine strijeljanja“ na konju i Saraceni-Arapi „sa brzine trka“.[1] Konjicom ne dičili se Rimljani, ni u jedno doba svoje duge vojene historije. Nadbi ih Hanibal više puta svojim brojnijim i boljim konjanicima, a Hanibalov suprotnik, diktator Fabije Maksim, prvi je rimski vojskovogja, što jaše na konju. Za konjištvo eno Rimljani se rado oslanjali na pomoćnike i na saveznike. Nego u IV vijeku oni umnožili i usavršili eskadrone, kako bi se bolje odupirali opasnoj novoj pojavi, najezdi Alanâ i Hunâ. Izmegju domaćih, najviše stasiti Traci, hrabri i vješti konju, birali su se u konjike. Vide se sada u rimskoj vojsci „čete konjičke, u bojima bijahu katane (cataphractarii) i strijelci, strahotna vrsta oružanika“.[2] Uza štit, pokrivaše kataniju ovu obranbeno oružje sve do koljena; iz bliza sjecijaše oštra ćorda njihova, iz daljega neprijatelju pancir prodirahu strijele, puštene iz jakog luka. Rimska vojska IV i V vijeka nadilazi varvarsku ne samo zgodnijim vrstanjem i tvrgjim oružjem, što se kuje u lijepo uregjenim tvornicama, poglavito u Hadrianopolu, već je još pomagana i boljom poslugom. S obilnijim novcem sva je intendanca lakša. U ratno doba Rimljanima je red priskočiti u pomoć eraru, prinoseći dvije daće, jednu u novcu, drugu u naravi, prozvanu *annona*. Kad se vojsci hoće, žitelji svake pokrajine dužni su, to čusmo, mukte davati i zapreg, *vecturae*. Prije no što se rat otpočne, po pravilu se kod zapovjedništva potanko ispituje, što će sve trebati živeža, krme i troška.[3] Dočim varvari imadu

[1] Inst. l. III, epil.
[2] Ammiani l. XVI, *c.* 12.
[3] Vegetii Inst. l. III, c. 3.

same bajače i bajalice, primiču se vojsci rimskoj ljekari, navlastito poradi kužne vode.[1]

Čvrstoću rimske vojske ne bismo dovoljno procijenili, da ne bacimo pogled i na njeno časništvo, *principia*, na tvrde joj kadre, što no riječ danas. Kazaćemo po prilici, jer istraživanje u ovome nije još, za niže carstvo, sve utvrdilo. Izgleda, da niže to carstvo davne kadre očuva. Brojni bijahu oficiri i podoficiri, u svako doba. Legija bi nekoliko puta u koječemu poinačena, a od zadnjih careva oslabljena, no iz temelja ne bi nikad razvrgnuta, pa se održaše u njoj kohorte i centurije, te i časnici po njima. Kad je kohorta od 500 momaka, zove se *quingenaria*,, a dijeli se u 6, za tim u 5 centurija; *milliaria* je kohorta od 1000 momaka, sa 10 centurija. Slično i u konjištvu, *alae* su ili *quingenariae,* ili *milliariae*, one razvezane u 16 *turmae*, ove u 24, s odnosnim časnicima. Nad *alom* zapovijeda vrlo uvaženi *praefectus*, čašću veći od jednog tribuna. U veće časnike ubrojiti je tribune i centurione ili centenare legijske. U obloj legiji od kakvih 6,000 momaka, nad 10 joj kohorta, ili odjela, stoje tribuni, štopski oficiri, što no sada riječ, razni dostojanstvom; ima ih, za Vegecija, *majores* i *minores*; one imenuje car, ove protura služba i pregnuće. Razlikuju se i drugačije: *ordinarii* su centurioni, s povjerenom kohortom. Pak imaju svoje zamjenike, *vicarii*. Svaku kohortu kod pomoćnika vodi jedan *praefectus*, to navadno promaknuti centurion iz legije. Ponajviše su pomoćničke kohorte ustrojene kao i legijske, samo što su laganije, *leves cohortes*, i što je u njih jača sastavina konjanikâ. Poprijeko brojeći, u cijeloj je legiji 60 centuriona, do kojih opet stoje *optiones*, zamjenici; drugom riječju, ovi su *centuriones posteriores*, dok su prvi *priores*. Bijahu to kao kapetani i poručnici. Nalaze se ovako, barem u teoretičnoj legiji, 132 većih časnika, što tribuna i podtribuna, što centuriona i podcenturiona. Naosob centurioni, svojim dugim iskustvom i tijesnim drugovanjem sa soldatima, bijahu čvrst kostur tijelu vojske. U staro doba, sve do cara Hadrijana, nadomještahu oni češće nevještinu tribuna, zelenih gospodičića. Uz ove oficire dolaze podoficiri, *decuriones* ili *decani*, pročelnici svake desetorice vojnika u centuriji, svakoga *contubernium* pod jednim šatorom. I u turmi od 33 konjanika jedan je *decurio*, uz dva svoja zamjenika, od kojih je prvi *duplicarius* s dvostrukom konjičkom platom, drugi *sesquiplicarius* s platom i po. Kad bismo uzeli 10 dekana za centuriju, bilo bi njih 600 u legiji, dakle većih

[1] L. III, c. 2.

i manjih časnika do nekih 732, ne brojeći amo dekurione u konjištvu, od kojeg pridate su 4 turme prvoj kohorti, a po 2 ostalima devet. Po ovome je vidjeti, da su pješadija i konjištvo rimsko imali pretvrde kadre. A ističu se i prosti soldati odlikama, što su znatnije od današnjih kolajna i redova. Izmegju njih ima *torquati duplares,* što za junaštvo dobiše zlatnu ovratieu i uz to dvostruk obrok jela, ili *sesquiplares,* s podrug obrokom; ima *duplares* bez ovratice i sa samim obrokom dvostrukim; ima i čekalaca ovoga odličja, *candidati duplares.* Od vrsnijih pak soldata može da se sastavi, na posebitu poslugu vojskovogji, časna odabrana četa i konjanikâ i pješakâ, *ala* i *cohors singularium.* Razlikovao se i centurionat, pa stručnjaci ne mogu da dosta hvale način promaknuća u rimskoj vojsci. Na primjer, najodličniji centurion u legiji bijaše *primipilus,* vogja prve centurije u prvoj kohorti, u redu pilanâ ili triarâ; da do te časti dogje, imao obično prolaziti kroz svih devet ostalih legijskih kohorta. A dok se udržaše, bar po imenu, tri reda hastatâ, principâ i triarâ, imao prevaliti svih 60 centurionskih mjesta, da od najnižeg centuriona, *decimus hastatus posterior,* bude *centurio primi pili* ili *primipilus.* Za pravo reći, ovakovo promaknuće lebdilo sada kao sama slika iz prošlih vremena. Megju prostim vojnicima bijahu pak i odličnici, koji nošahu orla legije, *aquiliferi,* i carevu sliku, *imaginiferi, imaginarii.* Veći broj stjegova i zastava, nego li u varvarâ, razbirao u Rimljana vojene odjele, da zbrke i pometnje ne bude. Do Marija, legiju i razne joj dijelove razlikovahu božanski znameni, u obliku vuka, konja, bika, vepra, nošeni na motkama. Legiji Marije dade orla Jupitrova. Pozlaćen orao na moci, znamen cijeloj legiji, stajaše u velikoj kohorti na desno. Svaka kohorta imala zmaja, *draco,* što, načinjen od purpure s ustima rastvorenim, sa motke lepršao bi slikovito, kad bi ga vjetar naduvao. Take zmajeve dodijeli kohortama Trajan, a vigjali se u Dakâ i u Germanâ, kao što i u Partâ. Centurije okupljale se oko svojih zastava, *vexilla.* Na platnu trorogljastom bješe napisano, koja je to centurija i od koje kohorte, eda bi vojnik, to čitajući ili gledajući, saznao odmah, pri pomutnji kakvoj, gdje mu je mjesto. Zastave bijahu za to i različite boje. Držale su *vexilla* takogje turme konjičke. Stajahu na motkama, gdje manje, gdje više, pribijeni medaljoni s likovima zaštitnih bogova, cara osnivača legije i cara vladara, a povrh svega toga slova: S. P. Q. R. (Senatus Populus Que Romanus). U doba hristjansko, dašto, skinuti su bogovi. Starinom, posebna jedna zastava plamene boje, *vexillum flammeum,* bijaše do zapovjednika vojske,

pa, izvješena, davaše znak boju. Pretvori se poslije u carsku sopstvenu zastavu, zlatom izvezenu i dragim kamenjem ukrašenu: visila zastava na tri roglja s prečage na moci, a nosila lik carev. Kad joj Konstantin priši vijenac s krstom i s početnim slovima Isusa Hrista, načini se od nje *labarum*. Silan zaista na gledaoca bijaše dojam sa prizora ovake rimske vojske, svrstane za boj, ili uparagjene, u čvrstim njenim linijama, u šari tolikih zastava. Dojmu se ne otimlje ni sam oficir Amijan, koji je rad da opiše smotre cara Konstanca, zaokružena zmajevima kohorta, što se u zraku oholito vijaju.

Veliko zapovjedništvo u vojsci uregjuje se pod carevima. Za republike, tribuni naizmjence zapovijedaju cijelom legijom. Za Augusta, ta je zapovijed stalna, te izlazi na vidik *legatus legionis*, koji se docnije naziva *praefectus legionis*. Kohorte pomoćnikâ kraj legije vodi takogje jedan tribun, ili jedan prefekt. Vojskom, sebi podregjenom, zapovijedaju veliki namjesnici. U Italiji, *praefectus praetorio*, navadno jedan, a izuzetno i više od jednoga, imaće pod sobom pretoriane, ili legije pretorijske od Septimija Severa unaprijed, pa vršiti nadzor i nad italskim flotama. Kako je *praefectus praetorio* do careve osobe, naravno nadzor njegov i upletanje donekud se proteže i na same legije carstva. Za Dioklecijanove tetrarhije, pretorijski posebni prefekt nadgledao je vojsku u svakoj od četiriju oblasti. Najviše zapovjedništvo Konstantin uredi drukčije, načinivši od pretorijskih prefekta velike činovnike gragjanske struke i davši vojenu njihovu vlast novima *magistri militiae*. U hierarhiji nizokog carstva, ovi su magistri odlikovani komitivom prvoga reda. Spadahu time megju *illustres*. Znamo već, da je carska komitiva bila trorazredna, i da se primjenjivala, kao što gragjanskim, tako i vojenim činima. Punim naslovom, ti najviši zapovjednici vojske zovu se *comites et magistri militum*, i dostojanstvom svojim uporedo idu s pretorijskim prefektima. Na megjama carevine, stoje drugi zapovjednici, niži. Nad manjom ili većom krajinom zapovijeda jedan *dux limitis*. Tako titulirani *duces* postavljeni su od Dioklecijana. *Notitia dignitatum* navodi za Istok trinaest njih, za Zapad dvanaest. U V vijeku *duces* imaju zapovjedništvo neodvisno, radi carskog zazora od zapovjednika većih, pa su i pod rukom gragjanskog *magister*-a *officiorum*. Manjim ovim vogjama vojske udijeljena je iz prva, najobičnije, komitiva drugoga reda, te je *dux*, kano *comes minor* ili *inferior*, tek *perfectissimus*, no će docnije biti i viši u činu. Krasi li ga pak, po izuzetku, prva komitiva, onda naslov *comes* prevlagjuje. Komiti dolaze za magistrima, ali su takogje veoma visoki zapovjednici. To se jasno očituje po

njihovu velikom području, na primjer: *comes Italiae, Africae, Aegypti.* U Egiptu, nastupom V vijeka, nalaze se uz jednoga *comes* dva *duces,* u Galiji pet uz jednoga. Komita ima šest u Zapadu, a u Istoku samo dva, osim što u Egiptu, još u Izauriji. Katkad vode čitavu jednu vojsku, a označuju se kao *comites rei militaris,* za razliku od političkih komita. Vojskovogje su dakle, i ako u nejednakom razmjeru, *magistri, comites* i *duces.* Njih slušaju *tribuni,* kojima su podvrgnuti razni odjeli, pješački i konjički. Gotovo u svima odjelima redovne vojske, carske i pogranične, zapovijedajući časnik nosi ime *tribunus.* Visoki magistri imaju, dašto, pod rukom mnogo odjela i numerâ. Kako je odvojeno, u mirno doba, zapovjedništvo pješadije od zapovjedništva konjice, jesu, po vojničkom shematizmu, magistri dvojaki: *magister peditum* ili *pedestris militiae* i *magister equitum* ili *equestris militiac. Magister peditum* smatran je kao viši. Kad se ne čini razlika, obojica zovu se jednako: *magister militum,* ili *magister armorum.* U ratu, ili nuždom vojene uprave, i jedan i drugi biva općeniti vojskovogja. Taki je vojskovogja *magister equitum ct peditum* ili *utriusque militiae.* Ovo ukupno zapovjedništvo može da bude i potrajno u jedne osobe, koja je po tome u vojsci nešto veliko, kao maršal u monarhičnim državama našega vremena. Ovakovi zapovjednik imaće, na primjer, cijelu vojsku po prostranoj Galiji, ili po svemu Iliriku, ili po krajinama onamo u Aziji do Taura planine. Svi magistri jedne ili druge milicije zauzimaju uzvisito mjesto, te ih je posve malo u vojsci; iz prva, čini se, sama dvojica, a istom poslije više njih. Kroz vijek IV, cigli jedan *magister peditum* nalazi se do svakog cara, te se za to zove *in praesenti, praesentalis,* dok je u provincijama, po potrebi, vidjeti i više od jednoga *magister equitum.* Onaj jedini visoki *magister peditum in praesenti* mogao, sa vojničkom sudbenošću i sa pravom promaknuća podoficirâ pri tolikoj pješadiji, postati caru opasan. Na izmaku vijeka, Teodozije I odredi za istočnu carevinu do pet magistra, svi milicije ukupne, od kojih dva borave do cara, a po jedan u Iliriku, u Traciji i u Orientu. Istodobno, u carevini zapadnoj dva magistra, jedan konjički i jedan pješački, stoje in *praesenti,* caru uz bok, dok je treći, konjički, u Galiji. Po etiketi zazorljiva nižeg carstva, magistri idu za političkim dostojnicima, koji u hierarhiji imaju po činu jednako mjesto, za prefektima.

Titularna svjetlost magistrâ, komitâ i dukâ carske niže dobi ne dostiže ozbiljnu slavu prvašnjih carevih legata i kvestora, kao što olakšana oružjem i razdrobljena legija nije ravna osvajačkoj davnoj

legiji od tijesno spojenih 5—6,000 vojnika. Sabranu davnu tu legiju uzalud vapije Vegecije, u stručnoj svojoj knjizi. Ipak Rimljani, razumnim posjednućem svake važne strategične tačke, odlučnošću vojskovogja i vojvoda, kao i brzim maršima soldatâ, još jednako uzbijaju nesložnog i nepametnog neprijatelja varvarskog. Uzbija ga slavodobitno bolja rimska strategija, uz poznatu nam taktiku i tehniku, sve do sudbonosnog boja pred Hadrianopolom.

Ako išta, a to ova katastrofa čisto pokazuje izvornu manu carskog vojenog sustava: brojni nedostatak vojnikâ prema ogromnoj prostranosti države. Vizigoti biju se s Rimljanima kroz same tri godine 376—8, dok ih nadbiše kod Hadrianopola, pa tim jednim porazom vrata ogromne carevine rastvaraju se varvarima. Vrljaju odmah po zemljama rimskim Vizigoti, a početkom V vijeka i drugi varvari kojekakvi, po gotovo bezkažnjeno. Još se odupiru gdje i gdje sudbini krnjaci legija, ali prave rimske legije kao da otidoše nevidom. Nije ih naći nigdje! Ponajviše varvari, unovačeni i najmljeni od carske vlade, mlave onda druge varvare. Zaludu je reći, da lagano oružane hitrije varvare tuku najzgodnije jednaki varvari plaćeni.[1] Ovo neobzirno uzimanje stranaca u rimsku vojsku po potonjim vladaocima jest još teža pogrješka od same nestašice dovoljnog broja vojnikâ, koju skriviše prvi carevi. Sva je doista prilika misliti, da bi malina rimskih soldata sama po sebi navukla kadagod propast carevini. Jedina udesnija strategija i taktika jamačno ne mogahu da svagda rimsku sreću pronose kroz silne opasnosti, što već počinju od vremena Marka Aurela. Ali posljednji carevi, uzimajući bez najmanjeg opreza k sebi svu silu varvara, naročito Germana, okrenuše strmorom državu. Tim oni rastrojiše i ono malo narodne rimske vojske, što preostajaše, i prevagu oružja dadoše ušuljanim Germanima. Progje kakvih 100 godina od bitke kod Hadrianopola, a ono rimski plaćenik Odovakar navijesti svijetu, da rimskog zapadnog cara više ne treba!

Da vidimo, sad na posljetku, ovi najglavniji uzrok padu rimskom.

Od pamtivijeka uz Rimljane i tugji ljudi idoše na vojsku. Već prije spomenusmo, da još za republike uvijek uz rimsku vojsku stoje prigodni drugovi od pomoći, *auxilia sociorum*, i saveznici, *foederati*. Spomenusmo, da nerijetko brojem oni bijahu jednaki Rimljanima. Katkad se nahogjahu, do zgode ili do velike potrebe, čak i dvije trećine pomoćnika i saveznika prema jednoj trećini gragjana. Udrža

[1] Fustel de Coulanges, *L'Invasion Germ.*, p. 392—3.

se ovo ovako i u prvo carsko doba. Nego eto, s vremenom pomoćnici nisu više baš tugjini. Vidjesmo, da su to podanici po provincijama, u okviru rimske države, a na brzo, u sve to većoj mjeri iza Karakale, novostvoreni Rimljani. Njihova *auxilia* pridata su legijama, i vrstala se, što u posebite *cohortes*, što u konjičke *alae*. Pravi su tugjini sami saveznici, koji se skoro svegjer nalaze na megjama carevine. Silno se boje Rima svi megjaši, a njih i civilizacija privlači, pa mnogi inokrajni pukovi, *gentiles*, s Rimom sklapaju savez, *foedus*, po kome su dužni navijek svojim oružjem pomagati većemu savezniku, a uz to su smatrani i kao posredni pripadnici rimske države. Stoje na braniku granice, ali idu, kada ih zovu, i u druge ratove. Njihovo zemljište nije, dakako, provincialno, ipak biva u stvari sastavni dio rimskoga, te se i carevina preko strogo zvaničnih svojih megja proteže kojekuda. U zaptu saveznike iz prva držaše poštovanje i neizmjerni strah od veličine Rima; stezahu ih primetnuti im rimski viši oficiri; dušu im zanošaše prevlasna otmjena latinština, te je posve malo primjera, da bi se ti tugjinci otpadili i izazvali rimsku osvetu. Većinom sjede saveznici unutar pravih megja rimske oblasti. Imaju zakone svoje; upravljaju njima narodne poglavice. Ako oni za Rim vrše prilično tešku službu vojničku, pa mnogi daju i daću, *tributum*, te ih često pritješnjavaju rimski poreznici, *publicani*, opet autonomna sloboda drži ih privrgnute Rimu. No bijaše načelo postojano: inostrance čuvati napose u vojsci, i ne-Rimljane ne vrstati nikad u rimsku legiju. Cezar od istom pokorenih Gala načini pravu legiju, *legio Alaudae*, što bješe dotle nečuveno; ali on njima udijeli i rimsko gragjanstvo, i prža ih osobito od drugih legija. Carevi Julijevci, a i drugi poslije njih, imadu, šta više, i oko sebe varvare Germane; ali im je to tjelesna straža u palači, mimo devet pretorijskih kohorta, što utaborene sjede do vrata Rima grada. Mala četa Germanâ okolo tijela prvih careva pokazuje se pouzdana sasvim: to je šaka ljudi, kao izgubljenih u tugjem pučanstvu, te, kako vise o gospodaru svome, tako su i u svačemu njemu do volje. To nisu rimski soldati. Tugjini još ne ulaze u prave rimske vojne redove. Niti onda, kada za Marka Aurela uzavre na Rim sav duboki varvarski svijet i morija zatr veći dio soldata, pa su, kako kazasmo, u nevolji strašnog rata i kuge, pozvani na vojsku i robovi i gladiatori i hajduci, te su i varvari dignuti na varvare, svi se ovi ne pomiješaše s legionarima. Rimska legija osta čista. Rimska su i sama *auxilia*, sabrana od podanikâ u carevini, ili i od samih gragjana. Jedini spominju se Parti kao inokrajci, koji služe u konjičkoj *ali*.

Istom lakomisleno namicanje soldata po potonjoj carskoj vladi poče uvlačiti robove i po kojeg varvara u pravu vojsku. Mi već rekosmo, da na posljetku vlada, sa financijske nevolje, provrže obzirni izbor novakâ u fiskalno srestvo. Vojnike postavlja državi posjed zemlje. Bogatiji Rimljanin ne može da bude vojnik, pošto ga svojim teretima nasljedno duži kurija; nego uzima vlada sa baština, ili daje sam vlasnik novaka u osobi kmeta, ili liberta, ili oslobogjenog roba; ne dade li se novak, onda vlada bere izdašni porez za to. Opade novacima vrijednost, kako i to razabrasmo. Što je još gore, dotični vlasnik mogao da kupi inostranca, mladog varvara, te da ga oblasti prikaže za soldata. Bilo trgovaca, koji bi svoj zanat tjerali taman prodajom ovakih tjelesa, *corpora*. Ovom se natrunom još većma slabio domovinski osjećaj vojske, i onako unovačene nespretno. S druge strane počelo se, nezamjetno, u carevini naoružavati varvare, dok brojniji i bolji dio rimskog žiteljstva, sustavom carske stajaće vojske, bijaše bez oružja vojničkog. Pojedini varvari uvlačili se u vojsku; dogje vrijeme, da oni u nju i gomilom ulaze. Što mi znamo, ovo veće zlo počinje pod carem Probom. Taj inače izvrsni vladar i vojskovogja, upravljajući državom još neoporavljenom od bezvlagja Galijenova i susljedne velike anarhije, uze soldata, gdje ih nagje. Slomivši u dugom nizu bitaka, u poplavljenoj Galiji, i pogubivši, veli se, do 400,000 Germana, otančane svoje kohorte on dopuni istim Germanima. Od njih, nakon što ih savlada, preuze 16,000 novaka, vrstajući ih po 50 i 60 u razne pomoćne kohorte. Dopade ovako na kakovih deset rimskih vojnika po jedan varvar. Reče pri tome Probo, „da je Rimljaninu, posluži li se on varvarskom pomoću, ovo osjećati, ali ne vidjeti“.[1] Novo to postupanje bijaše preopasno. Rimljani odista ne vidješe, no u brzo teško osjetiše varvara, prerušena u rimskog soldata. Preko namjere, Probove riječi biše riječi jednog zloguka.

Probo se dotiče nižega carstva, a u nižem carstvu unovačivano je tugje čeljadi upravo bez obzira. Sve se više zanemaruje pravilo od starine, da se tugjinac, prije nego što će u legijsku službu stupiti, ima obdariti rimskim gragjanstvom, ili, kao vršak svog života, da ga postigne istom onda, kad u pomoćnim kohortama postane veteran. Nepažnjom prednjače odmah osnivači nižeg carstva. Izbiše na površinu iz društvenog dna najmutnijeg Dioklecijan i gotovo svi suvladaoci njegove tetrarhije, pa žica jedna kao da njih s varvarima veže. Mati Galerijeva, i ako se prozva Romula, bješe varvarka ispreko

[1] Hist. Aug.: Vopisci Probus, c. 14.

Dunava. Dioklecijan sa nepovjerenja i zaziranja od korenike rimske odabra sebi, da mu tijelo straže, ilirske svoje zemljake Jovije, pak drage volje i mlade je varvare primao u rimsku vojsku. Veličajno njegovo nastojanje, kako bi se gracima utvrdile carstvu sve granice, sjeverne i južne, bi bez trajnog uspjeha, pošto oružani tugjinci drugim putem, mirnim, ulažahu po tenani u Romaniju. Konstantin volio varvare, naročito Gote, i megju njima rado se bavio. Po svoj prilici, on mogao da germanski i govori. Na toga strica svojega kivan je za cijelo zbog vjere car Julijan, ali mu je donekud opravdan oštri prekor, u jednom pismu na rimski senat, da on bješe „novotar i mutilac pregjašnjih zakona i običaja primljenih od davnine, njega javno kriveći, što prvi od sviju uzvisi varvare čak do svežanja i trabeja konzulskih“.[1] Odsele, na preuzvišenoj kurulnoj sjedalici, koja još dajbudi imenom potsjećaše na veličinu davnog Rima, vigjamo, gdje otkad dokad sjede Germani, iz prva osobito Franci. Što je Konstantin uzdigao do rimskog gragjanstva, pa i do konzulata, vrijedne ljude, rodom varvare, to je za pohvalu; no je za osudu, što on u isto doba vojsku širom rastvori varvarima, koji se naročito preko nje uspinjahu do konzulata. Pogibelj od Germanije nije Konstantinu i prvim njegovim nasljednicima ni na kraj pameti, pa i njeguju varvarske soldate. Valjda Konstantin blagodarno se svagda opominjao, da Erok, kralj pomoćnih Alamana, živo se pobrinu u Britaniji za njegovo nasljestvo iza očeve smrti, i da glasovitu pobjedu kod Milvijskoga mosta, početak sreće svoje, on odnese s vojskom pretežito germanskom i keltskom protiv rimskih vojnika Maksencijevih. U drugu ruku, rimski vojnici, tu skoro za burnih vremena pod Galijenom i poslije njega, razmetali se svojevoljnim biranjem imperatorâ: varvari, stojeći izvan tradicije i dojma rimskog, bijahu pouzdaniji.

S početka, carevi u stranim četama mogahu, zaista, da nagju uporišta suprot samovolje domaćih soldata. I zato primaju ih rado, rukama rastvorenim. Za Konstanca, sina Konstantinova, već je rimska vojska prepuna Germanâ. Barem to sudimo po germanskim imenima rimskih oficira, što ih susretamo, u knjizi Amijanovoj, pri svakoj stopi. Pa nam se za neke i izričito kaže, da su rodom Germani, ili da su varvari drugi. Gdjekoji od njih nose i latinska imena. A znamo po istom Amijanu, da za Konstancova vladanja kašto cijele čete zarobljenih varvara svrstane su odmah megju rimske vojnike. To se, na primjer, jednom učini sa gomilama Alamana, koje za-

[1] Ammiani l. XXI, c. 10.

sužnji Julijan, onda Konstancov cezar. Što IV vijek više kraju naginje, to više varvara ulazi u rimsku vojsku, preustrojenu od Dioklecijana i Konstantina. Ima mnoštvo varvara u svima pješačkim *auxilia*, i carskim i pograničnim; mnoštvo u konjičkim *vexillationes* i *alae*; konjički su *cunei* skroz varvarski, to već znamo. Rimski ostaju *equites* i pješadija pograničnih i carskih legija, ali niti ovi bez neke tugjinske primjese. Kako tugjini niču odasvud u vojsci, evo samo primjer jedan. U nevolji od god. 406, kad Radagais i Alarik zapadnoj carevini u glavu prijete, vlada poziva na oružje i same robove, obećavajući im slobodu, pak obraća se pri tome poglavito na varvarsko roblje varvarskih gospodara, federata i leta, nastanjenih u carevini.

Ima varvarâ do careve osobe, u tjelesnoj gardi. Kako god vladari iz Julijeve kuće najvoljahu osobu svoju povjeravati straži Germanâ, slijepome ratilu za svašta, tako i mnogi sadašnji carevi radi su sebe zaokružiti varvarima, sjajno opremljenim i razregjenim u *scholae palatinae*. Ti *scholarii*, σχολάριοι, već rekosmo, uzeše ime od kasarne *schola*, u carskoj palači, i čuvahu cara, kao njegovi *stipatores*, to *protectores* i *domestici*. I sam im vogja, *comes domesticorum*, često je varvar. Za Franke Amijan piše, da „ih mnoštvo cvatijaše u palači" cara Konstanca.[1] Mladi se car Gracijan zanese za Alanima, vrsnim konjicima i strjeljačima prevještim, pa skupo najmi njih cijelu četu, koju i sjajnim darovima odlikova; strastven lovac, s tima gardistima igjaše u love na zvjerad s velikim lukom i tulcem, a i putovaše, katkad, odjeven u krzno alansko. Ovu nastranu svoju ljubav, i pored lične vrline, plati god. 383 životom, jer zapostavljeni i ozlojegjeni vojnici rimski u Britaniji i Galiji digoše bunu nanj. Junače se varvari, ovako odlikovani, i po gotovo izgleda, da su smatrani, ili su se smatrali, kao neki viši vojnici prema rimskima. Niti porijeklo svoje ne će više, da svagda, kao u davnije doba, pritaje i pokriju priuzetom rimskom narodnošću. U natpisu, jedan će varvar kazati: „Ja Franak gragjanin, oružjem rimski soldat." Ne samo u gardi, već i u vojsci ostaloj uzlaze varvari do najviših zapovjedništva. Postaju vogje jedne kohorte, jedne legije, pa i komiti i magistri.[2]

---

[1] L. XV, c. 5.

[2] Čuvao se toga, u drugoj četvrti III vijeka, car Aleksandar Sever. Od nadbijenih naroda on uzimao u vojsku gdjekoje mladiće kraljevskog i plemićkog roda, no ih ne bi do visokih stepena promakao, opaža njegov životopisac Lampridije. (Hist. Aug., c. 58).

Oficire varvarskog roda Dioklecijan i Konstantin drže u punoj pokornosti; drže ih u posluhu krepki vladari Julijan i Valentinijan I. Caru i carstvu jedan dio germanske soldatije služi vjerno, ali opet dio jedan ne zna za vjeru, a to je škakljivo, kad nije preopasno. Već pod djecom Konstantinovom varvari, vogje u carskoj gardi i magistri vojske, drmaju prestolom. To isto oni čine i pod mladim sinovima Valentinijanovim. Imena drzovitih smutljivaca u IV vijeku, braće Magnencija i Decencija, Silvana, Melobauda, Arbogasta, predana su historiji. Kad digne bunu, Magnencije poziva k sebi u vojsku svoje sunarodnike ispreko Rajne, Franke i Sakse. Šta više, on, pak i Silvan, drznuše se na se carsku purpuru udariti, nasuprot Konstantu i Konstanciju, sinovima velikoga Konstantina. Od prvog otimača spase Konstancija istom krvava bitka kod Mursije. Ovo su sve Franci, većinom rogjeni u Galiji, a zapovjednici u gardi ili u vojsci. Brže za divno čudo koji put carevi promakoše te varvare. Silvan je mladić, a već „magister peditum". Tragična je to priprava još tragičnijemu prizoru, kojim se otvara V vijek, gdje Vandal Stilikon u zapadnoj i Got Gainas u istočnoj carevini, pokriveni naslovima rimskih vojničkih najviših šarža, motaju po miloj volji carevima slabićima, Honorijem i Arkadijem. Mala pomoć Arkadiju i carstvu od njegova jednog zakona, stranom stroga i nečovječna. Koji se protiv cara i starije vlasti uortače sa soldatima i privatnicima, naročito sa varvarima, osudiće se oni na smrt, a njihovi muški nasljednici na gubitak dobara i vjekovnu infamiju. Većinom vijesti savremenih okrivljen je Stilikon, pobjednik Radagaisovih čopora (g. 404—5), da je sam domamio ispreko Rajne druge nebrojene zvjerske ordije, osobito Vandalâ, Alanâ, Suebâ (g. 406—7), kako bi u onom lomu lišio prestola zeta svoga, cara Honorija, i carskon purpurom svog sina Euherija odjenuo. Posumnjeno izdajstvo Stilikon plati glavom, dok rimski vojnici, i onako kivni na unajmljene soldate varvare, nemilo poubijaše im žene i djecu u njihovim posadama. One ordije uz to ne istupiše više iz carevine, pa je Stilikon, ako je tužba na njega opravdana, kriv neizmjernome zlu.[1] A bijaše *magister utriusque militiae in praesenti,* konzul rimski, tast carev! U tome, kralj Vizigotâ Alarik, na oči i on do zgode rimski visoki časnik, začeo diobu rimskih pokrajina megju varvare.

[1] Okrivljuje ga najviše historičar Orozije, očevidac, a i sam žrtva tih žalosnih dogagjaja (Hist. l. VII, c. 38): „. . . . qui, ut unum puerum purpura indueret, totius generis humani sanguinem dedidit". I za savremenog sv. Hieronima Stilikon je „semibarbarus proditor"

Proizteče ovako, primanjem varvarâ u vojne redove rimske, dvojako zlo. Prvo je zlo, što se sa mnogim tugjinima raščinja vojnička tradicija i stega razvrgava. Varvarski soldati do nekoliko u rimsku vojsku unose svoje navike; varvarski viši zapovjednici strogo ne paze na čvrsti red u taboru, na glasovitu nekad stegu rimsku. Po tome jasna su poneka mjesta u Vegeciju, koja bismo inače dvoumili. „Mnogo je godina", piše, „kako vojska, kad ona zasjedne, ne brani se jamom kakvom, niti opkopom ili nasipom". — „Znano je, da je briga za vojničke vježbe iznajprije ponešto popustila, potom se zanemarila, a najposlije prošla u zaborav". — „Propade upotreba stege". Pa čisto uvidje Vegecije, gdje bijaše izvor zlu. „Daklem treba", veli, „birati i vježbati novake, jer staje manje skupo u oružju izvještiti svoje, nego li platom najmiti strance".[1] Za Valentijana II, slabo momče na prestolu, ove su opomene pisane, no i bačene u vjetar. Naimanjem varvarskih tugjinaca, mjesto zemljaka svojih, učinjeno je i drugo zlo. Nevjera prodrije u vojsku. Mi spomenusmo Germane, rimske visoke časnike, što dižu bunu na carski presto. Ima i gore: neki izdaju i samu rimsku državu. God. 354 Rimljani ratuju na Alamane, i kane, na nekom brodu, preći Rajnu. Osujeti se ova nakana i uspjeh cijele vojne, pošto bi odana tajna namjeravanog prelaza. Amijan vrže sumnju na tri germanska oficira, da zemljacima svojim ono dokazaše. Ta su tri oficira: Latin, komit garde, Agilo, tribun carske konjušnice, i Skudilo, tribun u legiji.[2] Kobnim zadnjim danom god. 406 Vandali, Alani i Suebi, pregazivši slegjenu Rajnu i provalivši u Galiju, idu pravce na Pireneje, ali za dvije pune godine ne mogu da kroz čuvane klance u Hispaniju prodru. Povjerena je najposlije straža jednog klanca

(ep. ad Ageruchiam, c. 17). Poplavljena je, veli, varvarima i propada carevina nedjelom (scelere) njegovim, „qui nostris contra nos opibus armavit inimicos".

[1] Inst. l. III, c. 10; l. I, c. 21 i 28. Ponavljamo, da opravdanim ne nalazimo, što pisci njemački sad tvrde, da je tadašnja rimska vojska bolja, što se ona više odmiče od svoga bića i približava varvarskome. Mommsen veli i to, da bi vojnike varvare bilo „degeneriralo, kad bi grčko-rimska kloaka bila u njih uvedena (*Das Röm. Militärw.*: VIII)". Ovo se ne slaže s mišljenjem Vegecijevim, niti ima potvrde kod Amijana, koji prikazuje varvare kao preziratelje svake stege, a prikladne samo za brzi trk.

[2] L. XIV, c. 10: „Latinus, domesticorum comes, Agilo, tribunus stabuli, Scudilo, scutariorum rector".

odjeljenju varvarskih soldata, koji po caru Honoriju diče se imenom *Honoriaci*. Izdali varvari, i ordije prešle u Hispaniju.[1]

Carstvo dakle dade Rimljanima vojsku, brojem nedovoljnu, loše unovačenu i sa varvarima, češće nevjernim, natrunjenu, te po duhu i po stezi oslabljenu. Ta vojska pomiješana bije se ipak, rekosmo, uporno, i upadnute varvare vraća natrag preko Rajne i Dunava. Rimska je vojska u opće pametno vogjena. Kako ratovanje zahtijeva u pravoga vojskovogje visokih umnih darova, ovoga bilo lakše nalaziti u Rimljana, nego li u varvarâ. Uz bolje oružje, strategija mogla još pozadugo da odbrani Rimljane na Zapadu, kao što ih očuva u stranama istočnim. Tome dokaz analogni pružiće nam, u prvoj polovini VI vijeka, odlična kita Justinijanovih generala, poimence Belizar, koji s pomiješanim malenim vojskama održa protiv varvarâ pobjeda upravo nevjerojatnih. Ali dalja jedna pogrješka carskog doba poremeti sasvim ravnotežu vojene sile rimske i varvarske. Carevima ne bilo dosta radosno primanje stranaca u rimsku vojsku. Primiše, kao pomoćnike i kao saveznike, svu silu njih. Ovo raskopa zapadnu, a u malo da u isto vrijeme ne upropasti i istočnu carevinu rimsku.

Mi već dobro znamo, da Rimljani, u svojim vojnama, kraj vlastite svoje vojske svagda upotrebiše pomoć stranaca. Ali od prvih Rimljana, u stvari dvosječnoj, ne bi skoro nikad s uma smetnut potrebni opaz. Naročito trebalo paziti onda, kad svladani inostranci ne bi drage volje služili, nego ih se sililo, da Rimu na raspolaganje stave najsnažniju svoju mlagjariju. I sada europske naseoničke države pod svojom zastavom imaju stranih vojnika, ima ih Engleska, razmjerno, u broju prevelikom u Indiji; no je Indija od Engleske razdaleko, i neposluh ili buna onamo nikako ne će državi u samo biće zaprijetiti Carska vlast u Rimu i ovog pogibeljnog posla dohvati se lakomisleno. Pretjera do skrajnosti stranu pomoć kraj vojske svoje, a vrh toga još primi na rimsku zemlju gomile Germanâ. Useljavala varvare s dvojakog uzroka, kako bi opustjele neke krajeve napučila i uz to imala pri ruci vojene novake. Ovo dvoje, da rade zemlju, pitomiju od svoje, i da služe u vojsci, tražili su i sami Germani, već od prve im pojave na megji rimske države, sa Cimbrima i Teutonima; no tražbu odbi republika. Za obragjivanje zemlje priznati je, da se ukazivala sve to veća potreba težačkih ruka, zbog nama poznatog zamašnog razvića gradova, u koje se stjecao na zanate, a i na gradsku

[1] Orosii Hist. l. VII, c. 7—9.

dokolicu, jedan dio seoskog pučanstva. Priznati je i to, da prvašnje carstvo naseli dosta rijetko, a ponajviše u pogranične i onako radi ratovanja puste krajeve, pa i zapremljene pučanstvom surovim, poluvarvarskim. Od Vespazijana pak do Marka Aurela tugjinaca ne prima carevina. Useljavanje stranaca u golemom razmjeru zaredi drugom polovinom II vijeka poslije Hr. Što Marko Aurel kroz markomanski rat, kao što spomenusmo,[1] „bezbroj ljudi varvarskih naseli na rimskoj zemlji“, cara u tome opravda strahovita morija, koja umete do polovicu žitelja u carevini. Kuga buknu u Rimu god. 167, i uz male prekide potraja crnih dvadeset godina. Zijala praznina živih duša. Pak onaj visoki car visokog carstva mogao se donekud smatrati pobjednikom Germanije: bijaše u opasnije njene strane slavno ušao, neke joj narode danku podvrgao, postavio im kraljeve, posadio megju Markomanima i Kvadima rimske vojnike. Sve do sredine III vijeka, do anarhije za Galijena, opće mnijenje u Rimu ne cijeni, da plemena germanska, razdvojena i neuredna, mogu ozbiljno da prijete carstvu. Velika država partska, pa perzijska, čini se Rimljanima kud i kamo opasnija od pocijepane Germanije. Ako pustošenje kuge nagna Marka Aurela, te primi množinu varvarâ amo od Dunava, nikakva prijeka potreba ne pravda cara Proba, koji se, u drugoj poli III vijeka, lati jednakog preseljenja na veliko. Malo prije Proba već Klaudije II, porazitelj Gotâ, bijaše mnoge sužnje po provincijama razasuo. Probo prevrši mjeru. Do 100,000 Bastarna dovuče ispreko Dunava u Traciju, gdje osim njih još naseli i Gepidâ i Grautungâ (Ostrogotâ) i Vandalâ; tako isto, na liniji Rajne, primaknu amo nadbijene Germane. Za ove hvali se senatu: „Već svi varvari vama oru, vama siju i na vojsku idu protiv unutrašnjih plemena“, u Germaniji. No se neopreznost osveti već pod samim vrsnim Probom. Kad je car zadržan ratovima svojih suparnika, ako i Bastarni u Traciji na miru ostaše, Gepidi, Grautunzi i Vandali, prevrnuv vjerom, stali hajdukovati, suhim i morem, po predjelima rimskim.[2]

Doseljenim se varvarima davale u zakup zemlje ili municipalne, ili fiska, na kojima sjegjahu kao kmetovi pod daćom, ponajviše prinošenom municipiji, i kao prigodni novaci za vojsku. Tek izuzetno poneki kupovi varvara, osobito zaslužnih, čini se, da su ustrojeni

[1] Na str. 48.
[2] Hist. Aug. Vopisci Probus, c. 15 i 18.

u *civitas* i proglašeni rimskim gragjanima. Poradi daće od zemlje oni, u opće, postajahu municipiji *vectigales*, a državi *tributarii*. Predavši sebe Rimljanima, varvari bijahu *dedititii* i sačinjavahu, ne budući sučlanovi bližnje municipije, posebitu općinu, poput rimskih *milites limitanei*. Za prave Rimljane bijaše uredio, gdje i gdje, kao neku vojničku granicu car Aleksandar Sever, prvom polovinom III vijeka. Na megjama, dade on zemalja, neprijatelju otetih, rimskim soldatima i časnicima, uz uvjet da im djeca budu takogje soldati.[1] Samo što ti Rimljani nisu kmetovi, zemlja im ne plaća ni daće kome, ni poreza državi. Od Dioklecijana unaprijed, u vrijeme pogodovanih i milovanih stranaca, izbijaju varvarski kmetovi sve jače na površinu, jer se izmegju njih stalo kupiti sve više novaka za vojsku. Spominju se naročito u Galiji, a ima ih i u samoj Italiji. Bilo ih svakojakih: Alamanâ, Franaka, Taifalâ, Sarmatâ. Ovaki se kmetovi, zar germanskom riječju, zovu *laeti*, *liti*, i njihove zemlje po tome *terre laeticae*. Spominju se uz *dedititii*, a svakako je teško razlikovati ih od ovih. Dosta su *laetima* slični, ako nisu položajem valjda i jednaki, još drugi varvari, pod imenom *gentiles*. U ostalom, od Rimljana u ratu zasužnjeni varvari najobičnije su se prodavali, ili razdavali posjednicima. Katkad izobilovali sužnji tako, da im je srednja cijena bila po zlatni solid, *aureus*, za glavu. Državom darovane varvare posjednici ne mogahu da upotrebe kao roblje u kući, već kao kmetove na zemlji ispražnjenoj. Prvi moćni carevi niže dobi još jednako rasprodavaju ili naseljavaju pusto mnoštvo svladanih varvara. Dioklecijan naseli ispreko Dunava čitave gomile Bastarna, Karpa i Sarmata. Amo od Rajne, vladari od doma Konstanca Hlora u opustjele krajeve Galije više puta vukli pobijene Franke, kao kmetove i novake. Pod kraj svoje vlade, Konstantin prima, amo od Dunava, Vandale i Sarmate, a veseli se savezništvu gotskoga naroda. Naseljavani su varvari ponajviše uzduž velikih sumegjnih rijeka, Rajne i Dunava, te već od onda, na rimskom obrubu Rajne, ugnijezdi se germansko valjda pretežno pučanstvo,[2] kao što i na desnom brijegu Dunava, s Bastarnima i drugim plemenima, počeo nicati nerimski etnični živalj, možda i slavenski.[3]

[1] Hist. Aug.: Lampridii Alexander Severus, c. 58.

[2] Vidi na str. 62.

[3] Nije izvan svake prilike misliti, da su Bastarni bili Slaveni. Obično se uzima, da su bili Germani. Bastarni su dvaput naseljeni, pod Probom i pod Dioklecijanom, koji na Dunavskoj megji još uz njih postavi zarobljene Karpe i Sarmate „ingentes captivorum copias“, veli Eutropije

Uz to, navlastito u nižem carstvu, mnogi varvarski doseonici nisu kmetovi, nego će oni, da državi za vrat sjednu, u rimskom području utemeljiti svoja naselja, gotovo slobodna, uz narodne svoje knezove i sa svojim običajima. Primjeri toga, ali rijetki i neopasni, vide se i u visokom carstvu. Takvi bijahu Batavi. Megju prvim Germanima dogjoše Batavi, to dio jedan Hatâ, radi smutnje domaće, u rimski oni kraj, koji se zvao „otok Rajne“, i sjegjahu tu kao *socii,* bijući se revno za Rim, no oprošteni od svake daće i autonomni. August dade preseliti na lijevu obalu Rajne pleme Ubijâ i mnoge Sugambre, pak dvije pokrajine, *Germania Prima* i *Secunda,* svom dušom ostadoše za onda rimske, uz velike i sjajne gradove, kao Treveri, Colonia, Moguntiacum. Odrekli se Ubiji, za prvih careva, cijele svoje germanštine, položili vlastito ime, djedovske uspomene, običaje, prionuvši, kao naselbina pod rimskim imenom *Agrippinenses* (Colonia Agrippina, Köln), za domovinu novu. Pak i na germanskom desnom brijegu Rajne, Matiacima, i ako se u Latine ne prometnuše, srce kucalo za visokim Rimom. Ali to bilo i bitisalo. Sada Germani u Romaniji ostaju Germani, od Rima odvraćeni te i pogibeljni. Pozniji carevi ljuto se varali onom negdašnjom lakoćom latinjenja doseljenih Germana. A rado se varali za to, što najviše izmegju varvarâ mogu da lako beru konjičke svoje *vexillationes* i pješačka *auxilia,* kako od graničara Rimljana sastavljaju svoje *milites riparienses.* Šta više, pod imenom *auxilia* boravi na rimskoj zemlji i živi o sebi jak gdjekoji narod varvarski. Markomani, negdje za potonjih careva, velikim dijelom pregjoše na desnu obalu Dunava, u Noricum Ripense i Pannonia Prima, pa će s vremenom sazdati jako njemačko pleme Bajovarâ. U IV vijeku čitav narod Burgundionâ silazi k južno-istočnoj Galiji, silazi, da kao „djeca rimska“, *suboles Romanorum,* brani od nepokojnih Alamanâ carevini megju. Sva *auxilia* i sve *vexillationes* nižeg carstva nisu listom tugjinske, ali tugjini, koje najmljeni izvan rimske zemlje, koje na zemlji rimskoj naseljeni, tvore polovicu njih, od prilike. Što u carevinu pripušteni varvari svečano obećavaju, da će mirno, pod daćom ili slobodni, svoju grudu zemlje težiti, i služiti oružjem; što oni i miruju duže vremena, kano od Gotâ nadbijeni Vandali, od Konstantina smješteni u Panoniji, to je sve pusto obsjenjivanje. Uživaju oni materialnu blagodat rimske civilizacije; kad nije kud, drže se tiše, tiše; no, okrene li se carstvu nezgodom

(l. IX, c. 25). Karpe Dioklecijan namjesti u Panoniji. Ističe se potrajna mirnoća Bastarnâ i njihovo lako prilagogjenje rimskim zakonima. Za se sada drži, da su dačkog porijekla. Od njih ime Karpatima.

kakvom kolo sreće, utišana zvijer naćuli uši, pak obično eto skokom megju neprijatelje pomagači ti nesugjeni.

Ove ovake dozvole za doseljavanje stranaca, samo da ta bude u povećoj mjeri, opasnost je očevidna, u toliko više, što u zadnje svoje doba Rim nije kadar useljene varvare da sebi čvrsto pripoji i polatini. Car Valent i njegovi savjetnici dotjerali neopreznost do bezumlja: uvukoše u državu ratoborni veliki narod, valjda kakvih 200,000 oružanih Vizigota, s porodicama. Ispred Hunâ doletjeli na Dunavo, tražeći zaklona. Kad ono, u presudnoj godini 376, i danju i noću prevožahu se preko onda mutnog Dunava gotske gomile, udvorice u konzistoriji kazivahu Valentu, da njemu sreća iz daljnih krajeva dovodi „tolike novake, da će on imati nepredobitnu vojsku, pošto bude u jedno složio svoju i tugju silu, a i blagajnama da će se primetati grdni novac, koji svake godine plaćaju pokrajine kao vojnički prirez“.[1] U zao čas svjet posluša Valent i pribjege prihvati. Na dvije godine za tim od Vizigotâ poražen, on zaglavi bez traga u boju kod Hadrianopola. Kakvo iznenagjenje, u vrijeme najkraće! Dogje tada žalost na žalost. Još drugi Goti, već otprije primljeni u krajeve istočne, odmetnuše se i združiše sa suplemenicima svojim pobjedonosnim. Dok se ovo zgagjalo na sadašnjem balkanskom poluostrvu, onamo u Aziji, preko Taura planine, po gradovima i u taborima, stajahu i druge gotske posade, ništa ne znajući za rimski polom. Da će i ovi Goti na prvi dopali glas prevjeriti, bijaše izvjesno. Pod silnim mnoštvom Gota, laživojnika rimskih, ljuljala se iz temelja sva istočna pola carevine. Kao da je tu već gotova pogibija, što će sto godina docnije pod Rugiancem Odovakrom otpuhnuti carevini zapadnu polu. Tim više se činilo, da je na domaku nesreća, što pobjednik kod Hadrianopola, vizigotski vojskovogja Fritigern, bješe čovjek oštre pameti i smione duše. Nevjeru Gotâ u Aziji, i njihovo preopasno pridruženje Gotima u Europi, preteče nevjera rimska. Julije, magistar milicije preko Taura, čim sazna za poraz u Traciji, tajni dade nalog rimskim vogjama gotskih posada, da ih sve u isti dan smaknu. Sabraše ih pod izlikom, da im plaću podijele, i do jednoga poubijaše. „Tom opreznom odlukom, a izvršenom bez buke i oklijevanja, izmakoše istočne pokrajine pogibeljima velikim“, opaža za ovo nedjelo Amijan[2]. Toliko je varvara soldata već onda, u IV vijeku, bilo u carevini, i tolika pogibao od njih nastajala!

---

[1] Ammiani l. XXXI, c. 4.
[2] L. XXXI, c. 16.

Ti nesugjeni soldati slabo pak brane carevinu, i dok nisu ustanici, dok njih ne goni bijes kakav. Od bitke kod Hadrianopola okrenu bojna sreća rimska naglo niza stranu. „Dvadeset je i više godina", iz Betlehema piše Hieronim oko god. 400, „od kako se megju Carigradom i Julijskim Alpama danomice krv rimska lije",[1] i pri tome spominje nekažnjene napadače svakovrsne: Gote, Sarmate, Kvade, Alane, Hune, Vandale, Markomane. Huni stali, oko one god. 400, prodirati i preko Kavkaza, nemilo harajući rimsku Aziju. Moglo se misliti, da će onda, prije nego li zapadno, postradati istočno carstvo. Istom tada, pri kraju IV vijeka, Rimljanima puče prekasno ispred očiju, te se dosjetiše svome jadu od primanih varvara. Kroz to Teodozije I, posljednji složitelj cjelovitog carstva, kao da svu kob od Germanâ još ne prozre. Doseljene Gote on toliko ne potuče, koliko utiša, i tako uredi Istok, ali šeprtljom. Brojni Vizigoti ostaše pod oružjem nastanjeni u Traciji, uz vlastite običaje, a i knezove i kraljeve svoje. Što ovakih pomoćnih vojnika 10,000 svoj život do skora uloži u ratu na protucara Eugenija i Arbogasta, tim Rimu pomoženo nije. Do 40,000 njih budu saveznici rimski, da veselom pjesmom germanskom ubrzo ispreko Dunava i Rajne dovabe svakojake druge varvare.

Kao nikad prije, učestali sada saveznici. Latinski, nazvani su *foederati;* grčki, isto φοιδεράτοι. Pošto ih je mnoštvo, ova riječ sve se više pronosi kroz niže carstvo, u IV i V vijeku. Saveznici vigjali se svuda: razni pukovi na Kavkazu, arapski Saraceni na Donjem Eufratu, Etiopi kraj Egipta, sa sjevera Germani uz druge varvare. Već je rečeno, što je bio *foedus* za visokog carstva: sklapao se onda na svu rimsku korist. Naprotiv, pri sve slabijim prilikama nižega carstva, savez se obraća na korist varvarsku. Stavljaju varvari ugovorenu momčad, pri tome ne plaćajući ništa, dočim carska vlada na razne načine plaća njih, darovanom zemljom, žitom (annona foederatica), novcem. Žito i novac sad se pruža varvarskim knezovima, koji, kako ih volja, to razdaju svojima. Poglavice varvarima Rim, ili Carigrad, više ne bira, a često niti potvrgjuje. Borave li nagragjeni varvari izvan granica rimskih, ono plaćanje, pod časnim imenom *foedus*, gotovo se promeće u danak njima.[2] Ako pak sjede u carevini, šteta

---

[1] Ep. 60, ad Heliodorum, c. 16.

[2] U ovom poslu ili savezništva, ili vojnog prijateljstva, nije do imena, već je sve do same stvari, do odnosa snage. Engleska, na primjer, sad izručuje godišnju svotu emiru Afganistana, a opet ga drži u punom zaptu.

je veća: ti saveznici, i bajagi podložnici carstva, jesu, u svemu glavnome, sebi svoji. A smatrani su ipak kao stalni vojnici u službi Rima, kao sastavni dio carske vojene snage! Da su to bili zasebni narodi, *gentes,* uvaljeni u narod rimski, da su sačinjavali kao državu u državi, eno kazasmo za Vizigote. Nisu u tako zavidnom položaju, kao što *foederati,* ali su, pri rimskoj slaboći u V vijeku, gotovo jednako opasni i oni Germani, što pod drugim naslovima Rimu služe oružjem. Takovi su nama već poznati *dedititii.* Negda, kad je sreća u bojevima pratila Rimljane, predadoše se na milost i nemilost i biše preseljeni na rimsku zemlju, kao kmetovi i vojnici. Držahu još uvijek, u trajnome nasljestvu svoje male vojničke baštine, a koji se od njih još ne polatiniše, oni jamačno s osmijehom gledahu na sadašnji germanski napredak. Izmegju *dedititii,* valjda su prije spomenuti *leti* taman oni Germani, koji, rimskom silom naseljeni, dohraniše svježe svoje porijeklo i osjećaje germanske. *Foederati* prekriljivahu široke prostorije, cijele provincije; *dedititii, leti, gentiles,* stajahu u vojničkim svojim srezovima i kojekuda u posadama. Prvim početkom V vijeka, gdje manje, gdje više, po svoj carevini, od Galije do Mezopotamije i Armenije, ima varvara svakojakih, koje na stanu, koje u posadi; ima ih podaničkih i savezničkih, na čete, na odjele, na gomile. Pak i mimo sve ove gomile naimani su izvan reda, ratnom prigodom, odjeli varvarski, kano *socii,* ξύμμαχοι, što ih sada zovu. Redovno na rimsku stražu stali ljudi rodom Germani, to Goti raznog naziva, pa Burgundi, Saliji, Brukteri, Ampsivariji, Matiaci, Hamavi, Batavi, Alamani, Angrivariji, Saksi, Markomani, Kvadi, Heruli, Vandali, i još drugi manje poznati. Straže stražu i odjeli germanskih leta. Naći je posadâ od Alanâ i Sarmatâ. Imenuju nam se Mauri, Saraceni, Parti, Armenci, soldati iz Mezopotamije, iz Kavkaza. To nije više sama natruna varvarska. Sastavljaju varvari veći dio ukupne vojske, koja se bori pod znamenima rimskih orlova i zmajeva.[1]

Razmahanje rimskih soldata varvara po carevini, u četama sklopljenim po sopstvenoj narodnosti, a pod labavom zapovijegju rimskih duka i komita, pak i ovo ne svuda, izgleda kao zaslijepljenje i čisto bezumlje carske vlade, koje se shvatiti ne da. Shvaćamo ga

[1] Pjesnicima ovo se prizire kao posluh sviju naroda caru rimskomu. Tako Sidonije pjeva Majorijanu (Carm. V, paneg.): „Bastarna, Suevus, — Pannonius, Neurus, Chunus, Geta, Dacus, Alanus, — Bellonothus, Rugus, Burgundio, Vesus, Alîtes, — Bisalta, Ostrogothus, Procustes, Sarmata, Moschus, — post aquilas venere tuas; tibi militat omnis — Caucasus, et Scyticae potor Tanaiticus undae“.

tek po gore navedenim riječima savjetnika, što caru Valentu preporučuju primanje Vizigotâ: „blagajnama će se primetati grdni novac, koji svake godine pokrajine plaćaju kao vojnički prirez."[1] Znamo, da posjednici zemalja morahu davati svoje kmetove u novake, ili mjesto toga plaćati prirez vojnički. Vlada nižega carstva, u navadnoj svojoj novčanoj neprilici, prerado pobiraše taj prirez, uzimajući u službu varvare, mjesto rimskih kmetova. Varvar zapadaše manje od rimskog bolje plaćenog, bolje naoružanog i bolje za službe i nakon službe nagragjenog rimskog vojnika. Carski erar silno se koristi ovom razlikom troška. Uprkos očiglednoj opasnosti, većinom povjerava se varvarima straža carevine.

Pod istim nazivom *foederati,* što šiba na tugjince, iskaču, u V vijeku, još takovi oružani ljudi, koji nisu državni, već privatni vojnici. Uzimaju ih k sebi, po miloj volji, kao pratnju svoju, osobito viši časnici rimske vojske. Drukčije i običnije zovu se *bucellarii,* po vojničkom suhom hljebu ili kolaču, *bucella.* Pod ovim se imenom pomoliše u zapadnoj carevini početkom V vijeka, u doba Honorijevo, dok u carevini istočnoj uz ovi naziv izlazi za njih i drugi: *foederati.* Tijelom i dušom privrženi onoj osobi, koja im davaše kruh i platu, prikazuju se iz prva kao neki talijanski *bravi,* pa carevi brane, da nevojničke gazde, u polju i u gradovima, drže njih pri sebi, kao što im ne bijaše dopušteno ni naoružati robova. Ali se ti privatni plaćenici okolo časnikâ u vojsci sve većma prikupljaju, te u nastajnom VI vijeku već su pripoznati kao redovna četa vojnička. Pripovijeda se, da je glasoviti i bogati Belizar imao do 7,000 vlastitih takvih vojnika pri ruci. Četnike privezuje privatnome gospodaru zakletva najjača; uz to zaprisežu vjernost i caru; no mogu da gospodara mijenjaju. Dok su u službi svoga hljebodavca, u svakom će boju oni njega okružiti; čuvaju ga i na gozbi. To su njegovi *amici* i *armigeri,* ili po grčku δορυφόροι i ὑπασπισταί; prvi od ovih naziva označuje vogje, drugi prostu čeljad. U ovakim drugarima ne bi mučno bilo vidjeti germansku bojnu družinu (Tacitov *comitatus),* prenesenu u Romaniju, kadno germanština, njegovana pod nižim carstvom, sve većeg maha ote u rimskim vojničkim običajima. U družine, što se u V vijeku po carevini rimskoj pomiču, dakako ulaze Rimljani, poslušni gazdama svojim, po nazoru rimskog patronata, ali ima tu i svakojakog svijeta tugjeg, naročito germanskog.[2]

[1] Na str. 191.

[2] Mommsen *Das röm. Militärw.* V: *Die bucellarii)* misli prije na samo rimsko rasulo i na truhlost grčko-rimske civilizacije, kako on veli.

Sva je Romanija zasićena germanštinom. Kroz tobožnje saveznike i vojene novake svake vrste i svake krvi, koji zloradice stupaju pod zastavu Rima, raspada se, tečajem V vijeka, sva zapadna carevina rimska.[1] Pokrajina za pokrajinom se otkida, kada varvari, saveznici i nesaveznici, slegoše se k zapadu. Vode kolo saveznici. Glasoviti četovogja u pomamnoj galami varvara, razgoropagjenih za prvog decenija V vijeka, kralj Vizigotâ Alarik, zvanično je federat rimski, a svrh toga god. 397 magistar milicije u istočnoj Iliriji, god. 408 prefekt cijele Ilirije, god. 409 magistar po cijelom Zapadu.[2] Ostrogot episkop Jordanis, pišući u VI vijeku, uznosi prijateljevanje Gotâ i Rimljana, i u svojoj historiji Gotâ hvali savez, *foedus,* što se za careva Gracijana i Teodozija sklopi megju dva naroda, te „cijela vojska Gotâ, podlažući se carstvu rimskom, s rimskim vojnikom sastavi se kao u jedno tijelo".[3] Ali taman vizigotski vjerolomni saveznici rasklimaše carstvo zapadno. Eno nebrojene varvarske rulje prelaze Rajnu, razmeću se po Galiji i obijaju pirenejske klance, dok Alarik, saveznik i visoki časnik rimski, ide na Italiju, nepozvani osvetnik umorenog Vandala Stilikona, i pljačkaškom otmom vrijegja dotle nedotaknuti grad Rim. Koji bijahu pomoćnici od germanskog roda u vojsci rimskoj, odustaviše onda orle i k njemu pohrliše; k njemu prebježe do 40,000 germanskog roblja. Robovi, valjda Germani, otvoriše mu vrata Salarska, u kobnoj noći od 23—4 augusta god. 410, dok se senat u Rimu spremao na otpor očajni. A Germani, već kazasmo, rasklopiše, u isto ovo vrijeme opće smutnje u carevini, klance u Pirenejima, da uzmognu Vandali, Alani i Suebi preći u Hispaniju. Za tri godine (406—9), gomile varvarâ vrljale po Galiji i jurile uzalud na ona ždrijela pirenejska. Čuvahu ulaz u Hispaniju dva brata, dva mlada viteza iz velike senatorske kuće, Didim i Verinijan, pribrav i naoružav sa svojih posjeda kmetove. Dvojicu junačke braće smakoše, i čeljad njihovu otpustiše, zlotvorni novi čuvari, poznati nam *Honoriaci,* to varvari u službi rimskoj.

Privatnici sebi prisvajaju vojnu vlast, pa nastaje sustav, koji da potsjeća na potonje talijanske *condottiere.*

[1] I pokraj sve svoje erudicije i oštroumlja Fustel de Coulanges *(L' Ivansion Germ.,* p. 391—401) ne uspje, po našem mnijenju, od prekora neopreznosti riješiti rimsku carsku vladu.

[2] Takav polutanski položaj, opasan po državu, već se bio uobičajio. Melobaud, u dvoru cara Gracijana, jest „domesticorum comes et rex Francorum", kako zanj kaže Amijan (l. XXXI, c. 10).

[3] c. 28. Po Jordanisu obnovljen je onda savez, koji s Gotima bijaše već sklopio Konstantin uz uvjet, da do 40,000 njih ima vojevati na rimske neprijatelje, makar kakve.

Odlikovani bijahu imenom cara Honorija, koji ih dade unovačiti. „Izdavši stražu Pirenejâ i otvorivši klance“, pripovijeda savremeni Hispanac Orozije, „propuste oni u Hispaniju sve narode, što tumarahu po Galiji, i njima sebe pridruže“.[1] Državi rimskoj u Zapadu Alarik, vizigotski kralj, a samozvani general u službi Rima, zadade ovako, posredno ili neposredno, rana neprebolnih. Njegov nasljednik u kraljestvu Vizigotâ, šura mu Ataulf, bio takogje rimski dostojnik, vogja carske tjelesne garde. Mladome darovitom obijesniku dugo kolutala se u glavi, po samom njegovu kazivanju, fantastična jedna misao: izbrisati sa zemlje ime rimsko i izmijeniti ga imenom i vlašću Gotâ, tako „da bude Gotija, što prije bijaše Romanija“.[2] Docnije premisli se, čisto razabravši, da s grubom oporom ćudi njegovih Gota nije kud urediti zakonom svjetsku državu. Ataulf htjede poslije zaljuljanome carstvu biti na vjernoj posluzi, i oženi se naobraženom i vrsnom Placidijom, sestrom caru Honoriju; no njegov narod, u cjelosti, ne odazva se novoj namisli iskrene federacije. Valjda baš ovu negermansku potonju svoju odluku plati vatreni Ataulf životom: Goti sasjekoše i njega i šestero mu djece. Tek jednom, o polovini V vijeka, u veliko vizigotski saveznici zadužiše carstvo rimsko i europsku civilizaciju, na katalaunskom polju, gdje pritekoše Rimljanima u pomoć, Atilu da suzbiju i od Europe uklone grozno varvarstvo Turanâ.

Saveznici raspružili po rimskoj zemlji korene, koje niko više ne iščupa, još u jednom svojstvu: mnogi od njih bivali *hospites,* gosti. Vojnik rimski na megji sjegjaše na svojoj baštini, ili u kuli, u gracu, u taboru; vojnik carske straže stanovaše u *scholi*, u carevoj palači; ali soldat u unutrašnjoj carevini bješe, u opće, bez redovnog stana. Po pravilu, Rimljani ne zidali kasarna. Mjesto toga, odregjivano je carskim zakonima, da stanovnici, gdje god ustreba, ustupe soldatima treći dio svoga stana. Stanovnicima takovi soldati bijahu *hospites*. Kad su varvari, kao saveznici i rimski nekakvi soldati, naseljeni u carevini, primijeniše sebi ustanove carskih zakona, protegnuvši ih

---

[1] Hist. l. VII, c. 40.

[2] Orosii Hist. l. VII, c. 43: „. . . ille cum esset animo, viribus ingenioque nimius, referre solitus esset, se inprimis ardenter inhiasse, ut, obliterato Romano nomine, Romanum omne solum Gothorum imperium et faceret et vocaret, essetque, ut vulgariter loquar, Gothia, quod Romania fuisset, fieretque nunc Ataulphus, quod quondam Caesar Augustus“. Odlični jedan Rimljanin, u visokom činu pod carem Teodozijem I, a sprijateljen za tim s Ataulfom, čuo to u Narboni, u Galiji, od samog kralja, pa u Betlehemu kazao Hieronimu i Oroziju.

ne samo na kuću, već i na zemlju. To i uzakoni carska naredba od god. 388, koja ponegdje soldatu varvaru, uz treći dio stana, pripisa i treći dio zemlje. Ovu *tertia* Germani žrijebali izmegju sebe, te je nekretnina, dopala pojedinima, prozvana *sors*, germanski *los*. Ostaju obično dva dijela baštine žitelju rimskom, no se često zgagja i obratno: dva dijela idu varvara, a dio jedan Rimljanina. Početkom V vijeka, savezni pomoćnici Vizigoti i Burgundi već posjeduju ta dva dijela. Ustup stana pravim soldatima rimskim bješe prolazan, dok ustup zemalja varvarima i porodicama njihovim biva za uvijek. A prisvajaju, otimlju sve bolje, jedinim pravom mača i koplja, neki varvari, uljezli, bez ikakve carske dozvole, kao neprijatelji u Romaniju, na primjer Vandali, Alani, Suebi, Anglo-Saksi.

U V vijeku sve više i više, po pokrajinama rimskog carstva zapadnog, megju latinsko pučanstvo provaljivaće ovako, umetaće se raznoliko pučanstvo varvarskih soldata, *hospites* ili ne-*hospites,* kako kad i kako gdje. Nisu to rastresene hrpe oružanih tugjinaca; to su cjeloviti narodi varvarski na okupu, u krilu rimskom. Oni motaju sudbinom carstva na Zapadu, a drmaju i samim istočnim carstvom, i ako manje pritisnutim sa slobodnim njegovim zaplećem azijskim. Na Zapadu, carevi ne mogu na vlastitu oružanu silu da se oslone. Preostatak čiste rimske vojske linja, gubi se u mnoštvu saveznikâ i gostiju, naraslih neizmjerno. Sa malo riječi Prokopije, skoro očevidac, označi nam odnos dviju vojska. „Koliko megju njima (Rimljanima zapadnim) većma cvatijaše posao varvarski, toliko se ugled rimskih vojnika smanjivaše, i sa pristojnim imenom ratnog društva (συμμαχία) činjaše im se nasilje, budući tiranizirani od došljakâ.“ [1] On ovo veli za vrijeme poslije Atile, kad su u Italiji u najam uzeti Skiri, Alani i još drugi varvari. U Italiji već za cara Honorija stoje *auxilia* Erulâ, Matiakâ, Batavâ. Taki najamnici i vojnici Rima, dok se učahu rimskoj taktici i usavršivahu u rimskom oružju, ne imahu osjećanja nikakva za domovinu novu. Varnica rimska ne skresa se u njihovu srcu, germanskom ili sarmatskom. Niti im sama nošnja bijaše latinska. Vigjali su se posvuda u Romanji, u polju i po gradovima, obučeni u tijesne i duge hlače, u odjeći, što prianjaše uz tijelo im krupno i veliko, s koljenima često golim. Mrk, oštrljat njihov pogled iz plavih očiju, kosa čupava, govor hrapav i bučna pjesma pri jegji neumjerenoj i piću obilnom, kadgod i neugodni vonj od luka bijelog i crnog ili zbog čistoće zanemarene, sve ovo

[1] De Bello Goth. l. I, c. 1.

odbijalo od njih tanke i skladne Rimljane.[1] Tek po gdjekoji Rimljanin mučno prisvajao jezik grubih takovih došljaka.[2] U to, pusta tugja množina s mačem o boku pokazivala, da u carevini već vlada i rješava sila varvarâ.

Te sile jek je najveći odmah po Atili. Ako ovome satritelju dvije njegove najezde na Galiju i na Italiju ostadoše bez uspjeha, niko, kao on, ne uskomeša narode po svoj širini varvarskoga svijeta. Varvari postaju i hitriji i bezobzirniji. Rimsko ime još nalagaše neko poštovanje; hunska divljačnost i vandalska ljutina Genserika, Atilina ortaka, i tu mušicu izvadiše varvarima iz glave. Bijesom soldatskih najamnika, zapadno rimsko carstvo hrli sada k propasti. Atila preminu god. 453, pak od tada do god. 476, kad saveznički vogja Odovakar uradi, da cara prisutna u Italiji više ne bude, za vrijeme od 23 godine, do deset careva vigjeno je na prestolu. Od njih malne svakog obori prijeki prevrat po tugjoj soldatiji pomoćnikâ i saveznikâ. Prosječno dolazi skoro po jedan car na dvije godine, u toliko više, što za godina 465—7 presto osta ispražnjen. U kulturnoj državi, to je bez primjera u historiji. Poslije Atile, zrak rimski trepeće olujom, zasićen je sav varvarskom munjinom. Silan vjetar tjera cara Maksima iza Valentijana III, Majorijana iza Avita, Antemija iza Severa, Glicerija iza Olibrija, Romula Augustula iza Nepota. Skriviše vandalsku pljačku Rima raspušteni Valentinijan i Maksim, obiteljskim svojim razmiricama. Ali vladari iza njih, poslije god. 455, nisu krivi ničemu, a dobra ne mogu da urade, jer saveznici ili ih sapinju, ili ih sijeku.

U noći historije, pri raspu zapadnoga carstva, svi ovi carevi sad pred nama prolaze kao sjenke u grozovitoj fantazmagoriji. Čini se, da su prazna to imena, blijede utvare bez tijela. Nego, izlučimo li slabića Severa, puko ratilo u rukama savezničkim, i ljupkog momka Romula Augustula, kome ne bi sugjeno, da poda mjeru svoje sposobnosti, posljednji carevi na prestolu u Rimu, koliko ih mi u tadašnjoj tami naziremo, vrijedni su, da se isporede s ponajboljom jednakom susljedicom rimskih vladara, izuzev sjajni niz od Nerve do Marka Aurela. Ono su ratnici, pravoznanci, upravitelji, na glasu u svoje doba, većinom iz visokih kuća senatorskih. Ponajviše uspe

[1] Sidonii Apollinaris Carmen XII.

[2] Sidonije (epist. 5, l. V.) čudi se svome prijatelju Siagriju, otmjenome Rimljaninu u dvoru burgundskih vladara, što on lako nauči germanski: „Immane narratu est, quantum stupeam sermonis te Germanici notitiam tanta facilitate rapuisse“.

ih na presto bojna vještina. Apolinar Sidonije, u čami ovih dana, dok „narod federatâ ne samo rukuje negragjanski silom Rima, već je ruši iz temelja“, piše svome prijatelju Euheriju: „Ja stare poštujem, ali ne tako, da bih kreposti ili zasluge svojih savremenika zapostavio. I ako rimska država pade u skrajnu ovu žalost, da stateljima za nju nagrade više nema, moj vijek ipak ragja Brute i Torkvate“.[1] Ovo o Brutima i Torkvatima pretjeranost je učenoga Sidonija, koji se lako titra visokim uspomenama historijskim. Ali odličnikâ onda jošte ima. Što se tiče careva, svakako dostojni bolje sreće bijahu i Avit i Antemije i Olibrije. Cara Majorijana (g. 456—61), srcem pravog junaka, a svježom i brižnom voljom prerevnog upravitelja, hladnokrvni Prokopije uznosi kao lapidarnom hvalom: „umjeren prema podanicima, strašan neprijateljima“.[2] Pade žrtva urote suebijskoga Germana Ricimera, zapovjednika varvarske vojske u službi Rima. U Italiji megju godinama 456—72, uz časovito utjecanje Carigrada, po svom ćefu, silom svojih Germana, gradi careve rimske taj Ricimer. Nevjerna mu ruka krati gospodarima žicu ili života ili vladanja. Zbaci čestitog Avita, dogje glave viteškom Majorijanu, sebi potčini Severa, po tom za dvije godine ne htje vladara nijednog, ubi vrsnog tasta Antemija, zacari Olibrija, dok napokon u Rimu, predatom pljački germanskih četa, smrtna bolest učini kraj zamkama i krvnomu nasilju kovarnoga Sueba. Ovaj varvar, i ako od kraljevskog suebijskog roda, a sin jedne kćeri vizigotskoga kralja Valije, ne uslobodi se sam sjesti na rimski presto, ali opet preruči, kao neko dobro nasljedno, vlast nad varvarima saveznicima i nad carstvom svome nećaku, Burgundu Gundobaldu, takogjer iz kraljevskoga doma. Ti najviši rimski časnici, *magistri militum*, i ujedno knezovi germanski, dušom su Germani prevejani. Osta svagda takav Ricimer, i ako odlikovan rijetkom čašću rimskog patriciata. Ne ukroti ga ni visoka odiva, careva kći, njemu predana.

Naglim mijenama na carskom prestolu, i oslabljenjem središnje vlasti, koriste se svi grabioci. Tad je tek nastala gužva! Stoji vika i vreva varvarâ već posvuda u carevini, i sva je moć prešla tugjinima u ruke, bili oni nepokorni došljaci, ili na oko pokorni pomoćnici, saveznici i gosti. Izdajstvo je u svakom kraju, šuruju varvarski gosti Rima sa negostima. Najviše zbog nevjere saveznih varvara razbi se dugotrajna nakana zapadnih i istočnih careva, da se jednom

[1] Epist. 8, l. III.
[2] De Bello Vand. l. I, c. 7.

doskoči strahovanju vandalskoga gusara, kralja Genserika. Carsku vlast koče čete inorodnih soldata. U nemiloj ruci Germanâ i Sarmatâ zapadna je carevina kao svjetiljka, koja praska u zadnjim trenucima, dok se i gasi. Razgrabljene su skoro sve pokrajine. Tamo amo senatorska gospoda na selu sa svojim kmetovima srčeno se odupiru varvarima, ali to nisu izvježbani vojnici, pa im uzalud pregnuće. Po koju provinciju, po koji ostatak dieceze, drži, kao vlastito dobro, jedan ili drugi sebi ostavljeni namjesnik, valjan na maču. Dogagja se i to, da se koja strana savezničkim varvarima ustupa zapovijegju iz Rima, premda varvari biše suzbijeni. Tako Arverni u Galiji, sabrani na lik male vojske od viteškog komita Ekdicija, sina bivšemu caru Avitu, a zemljaka njihova, baciše, god. 474, iz svog kraja natrag mnogo veću vojsku vizigotskog kralja Eurika, kad al eto stiže im nalog cara Nepota, neka se kralju, bajagi federatu, predadu.[1] U samome središtu države, u Italiji, tugji soldati, Germani i Sarmati razmetači i siledžije, mnogo su jači brojem od soldata rimskih, pa još za četiri godine (472—6) razdaju, kome hoće, carsku purpuru. Gundobald postavi carem Glicerija, koga, inače hrabrog vojnika, ukloni Nepot. Ovaj bješe nećak nekdašnjem dalmatinskom namjesniku, junaku Marcelinu, i zapadnim vladarom, radi vrsnoće, odredi ga dvor u Carigradu. Ali ga do malo otjera, valjda upravo zbog njegove žilavosti, buntovna inostranska soldatija. Dok Glicerije, sad episkop solinski, i Nepot, gospodar u svojoj Dalmaciji, oba živa, stoje licem k licu u Solinu u megjusobnoj pizmi, dotle svemoćni varvari u Italiji brišu carstvo. Bunu na cara Nepota, svoga dobrotvora, bio podigao vogja savezničke vojske, Orest, koji zaodjenu purpurom sina Romula. Od svog vogje saveznici za učinjenu uslugu iskali nagradu: treći dio italskih zemalja, *tertia*, što ju dvostruku već odavno uživahu u kitnoj Akvitaniji i po Hispaniji siloviti Vizigoti, i u krasnoj Provinciji Burgundi pitomiji. Orest bijaše poluvarvar. Rogjen u Panoniji, nagje se hunskim podanikom, i posluži, za mladosti, Atili kao tajnik. Nego se i poluvarvaru saveznički zahtjev učini bezočan. Dati varvarima i njihovim porodi-

[1] Sidonii ep. 3, l. III. Sidonije je šura Ekdiciju, čije junaštvo u zvijezde kuje. Ali list, ma da ga i napisa svjedok rogjak, dokazuje, kako je onda središnja vlast već slomljena, pa od nje napušteni Rimljani ipak snažan odpor daju, gdje ih god privatno potaknuće naoružava. U još jednom listu (ep. 7, l. VII), u ime svojih Arverna Sidonije vapije bolno: „Adhuc, si necesse est, obsideri, adhuc pugnare, adhuc esurire delectat“, samo da bi ostali *braća latinska,* Gotima neoodvrgnuta.

cama baštine u Italiji, bilo isto, što njima napustiti zadnju diecezu carstva zapadnog sa stojnim Rimom. Uskratu plati glavom Orest, a sin mu Romul gubitkom ispraznog naslova jednog cara rimskog u Zapadu. Otpali germanski saveznici i gosti, vogjeni od Odovakra, dočepaše se župa italskih. Pošto se vajnome tijelu carevine zapadne uštapiše malo po malo svi udovi, smrt smrznu joj tad i srce. Propade Rim razoružan, pod udarcima tugje najmljene vojske.

Varvari.

I. Germani.

S onu stranu Rajne i Dunava talasalo se na daleko i bučalo more varvarskoga svijeta. Najbliži Rimljanima bijahu Germani.

Veliki onaj narod, što ga Rimljani prozvaše germanskim, sam sebe ne imenova ovako. Zajedničko ime *Germani* za mnogobrojna plemena, još pri početku V vijeka opružena skoro od krajnjeg sjevera do Rajne i Dunava, a od Rajne do preko Visle, nije narodno od starine, već je keltskoga postanka. Preporno mu je značenje, i pridato je ponajprije od Galâ Tungrima, prvome germanskome plemenu, što provali preko Rajne i megju njima se nastani. Malo po malo ime se protegnu na sve narode, koje zovemo Germanima. Za Tacitova vremena, u narodnim starinskim pjesmama sebe hvaljahu Germani, da su porod boga *Tuisko* po sinu mu *Manno*, i da Tuiska rodi Zemlja.[1] Današnje *Deutsch*, od *thiod* — puk, stoji u svezi s tim *Tuisko;* ali tek na razmaku IX i X vijeka poče označivati, kao narodno opće ime, plemena amo od Rajne, za razliku od zapadnih Franaka, polatinjenih u Galiji, i od slavenskih Venda na istoku. Tada ljudi na zemlji njemačkoj govorili sve jednako *theotisc,* pučki, dočim iz nje iseonici, osim Anglo-Saksâ, bijahu u romanskim predjelima već prihvatili novo-latinske jezike. Junak i bog Tuisko oliči kod davnih Germana narodno jedinstvo, kao Heleni što sebi načiniše zajedničkog praoca Helena.

Raznosila se priča o Tuisku osobito megju onim Germanima, od kojih potekoše sadašnji Nijemci. Po trima sinovima Tuiskovim narodiše se Ingevoni, Istevoni i Herminoni. U Ingevonima sadanji proučavatelji njemačkih starina rado vide potonje donje Nijemce, kao što su Frizi i Saksi, a u Herminonima gornje Nijemce, biva Alamane i Bajovare, dok bi se po srednjim Istevonima skrivali docniji Franci i Turinzi. Sva je prilika, da se već u rimsko doba razlikuju zasebnim razvitim narječjima ove skupine njemačkoga naroda. Svakako, društvene neke uredbe, a dijelom i vjera, megu napose velik

[1] Germ. c. 2.

ogranak Sueba, koji se valjda stječu sa Herminonima, biva sa južnim i istočnim Nijemcima.[1] Nego, pričanje o praroditelju Tuisku i o njegovoj djeci, rasglašeno kod ovih plemena, pokazuje, da u njih postojaše neki mutan osjećaj narodne zajednice.

Priča o postanju ne obaziraše se na još druge Germane. Od gore pomenutih Germana jezikom strogo se je lučio omašni kup gotskih plemena, k istoku naseljenih. A lučili se i Germani sjeverni, u sadašnjoj Skandinaviji. Pošto istraživaoci nisu sa sumnjivim Istevonima još na čisto, ističu nam se ovako same četiri odjelite germanske grane: Gornji Nijemci, Donji Nijemci, Goti i Sjeverni Germani. Postanjem i jezikom, Goti i Skandinavi megju sobom kao da su bliži od Nijemaca.

Mišljahu Rimljani i Grci, da im je germansko ljudstvo posve inorodno. Pri slabome ondašnjem znanju jezičnom i etnografskom niti ne sanjahu, da ljuti oni varvari mogu biti s njima istoga roda, roda arijskog. Kad od istoka doseljeni Germani zasnovaše, valjda oko VIII vijeka prije Hr., svoju domovinu na Visli, Odru i Labi, vrijeme predugo, zar čitav milenij i po, rastavljaše ovu njihovu seobu od davnije seobe Greko-Italâ u Europu. A minu opet više od po milenija, dok gomile germanske prvi put susrete, u II vijeku prije Hr., s oružjem u ruci rimski svijet. Kroz ove razmake kolika promjena u jednih i drugih Arijaca, sa zemlje i klime različite, sa miješanja s drugim rodovima ljudskim! Kako god što Greko-Itali nagjoše već naseljene južne krajeve u Europi, tako i Germani zatekoše starosjedilaca po sjevernim prostorijama. Bijahu to oskudna čeljad, po svoj prilici finskoga porijekla, pak većim dijelom ispred sebe ih potjeraše prema daljnome sjeveru. S ovim nižim urogjenicima, kojima oci žalosno življeše uz mamuta i spilinskog medvjeda u ledenom periodu kamene dobi, Germani se sasvim malo pomiješaše. Na tvrdoj, na divljoj zemlji, oni zar za jedan stupanj spadoše ispod same rudimentalne kulture arijske, ali opet fizičkim tipom dugo ostadoše Arijci čistiji od suplemenika svojih Greko-Itala. U Tacitovo doba svi su Germani još jednoliki.[2]

Arijce na germanskoj postojbini klima i zemlja umijesiše na osobiti način. Germanima priroda bijaše oštra, nemila. Ljudska ruka

[1] Drugi germanisti dijele sve Germane u istočne (Vandilije), to Gote i Skandinave, i u zapadne (Suebe), to Gornjonijemce i Donjonijemce; a drugi opet u Gote, što su istočniji, i u ne-Gote, koji se raspadaju u Skandinave ili sjeverne, i u Donjonijemce i Gornjonijemce ili zapadne Germane.

[2] Germ. c. 4.

rijetko gdje preobrazi zemlju, kako ona promijeni lice Germaniji rimskih vremena. Megju Rajnom, Dunavom, Vislom, Sjevernim i Baltičkim morem, iz prva ponajviše dubrava zarasla bila tlo vlažno i ledeno. Pričali Rimljani, da se ogromna i teško pristupna šuma, tako zvana Hercinska, poprijeko prostirala s kraja na kraj Germanije, od izvora Rajne po visinama pravcem k sjevero-istoku, to za tri mjeseca hoda pored nje u dužinu i devet dana u širinu. Južnjacima pričinjalo se u nepitomoj zemlji koješta grgje; no stoji, da prije zamašnih iskrčivanja od X do XII vijeka, i prije novijeg kulturnog rada, Germanija, „ako gdje i gdje obličjem drugojačija, u opće bijaše ili šumama grozna, ili grda močvarama, vlažnija prema Galiji, vjetrovitija prema Noriku i Panoniji."[1] Pak i sama plemena germanska za obranu od neprijatelja, a i zbog lova, rado gledahu, da im dubrava neprohodna sve megje unaokolo zagradi, i hvaljahu se time, što inoplemenici ne smiju, blizu do njih naselje da drže. Ogromni hrastovi, guste jele, bukve i lipe, zapremajući velik dio zemljišta, prolaza ne pripuštahu zracima sunčanim, pa je mraz mnogo ljući, nego li sada u Njemačkoj, bio ljude, marvu i bilje. U krajevima k jugu i zapadu nije onda rasla vinova loza. Po surom, olovnom nebu za dugo u godini motale se oblačine, te se lijevale kiše ili kijali snjegovi; a svake su se godine kroz zimu ledile sve rijeke, pa preko stvrdnute Rajne i Dunava upirahu ljudi požudno oko na župnije krajine, gdje ne vijahu gladne rulje vukova i gdje se ljeti lelijaše u polju bijela šenica, mjesto sjevernoga ovsa.

Zemljoradnja bijaše istom na početku s ovsom, raži, ječmom, a i sa samom šenicom, ponegdje. Jedan vijek prije Hr., u vrijeme seobe Cimbrâ i Teutonâ, Germani, u jeku svoje čobanske surovosti, gotovo i ne težili zemlju. Kad oni pak, iza osvoja Galije po Cezaru, na mjesto s Galima, graničiše s Rimljanima, naravno bijaše, da se poneki utjecaj rimske prosvjete, toliko naprednije od galske, stao sve to većma osjećati po Germaniji, do tada od kulturnog svijeta odsječenoj i sveosve divljoj. Navlastito tamo od Tacitovo doba čini se, da se po Germaniji sve to više polja obragjivalo. Nego se i onda još uvijek radilo nespretnim sustavom, da njiva u trećoj godini ostane na ugari. Moglo se vigjati, kako svi seljani napuštaju malo vrijedne svoje kućerice, i selo premještaju na zemlju izdašniju. U dolu i po krčevinama zemlja se pokazivala dosta plodna, to najviše na lijepim humcima srednje Germanije, mnogo različite od sjevernih nizina s pi-

[1] Germ. c. 5.

jeskom i barešima. Stariji Plinije, koji je u Germaniji bio, čudi se tamošnjoj repi (raphanus): voli studeno tlo, a „veličinom je kao djetešce“.[1] Ali slabo i nevješto ragjenje zemlje nije Germanu davalo hrane obilate. Njega ne će radost rodne jeseni razdragati. S toga, njive s mršavom žetvom vrijedile su vrlo malo, te su se ponajviše, naročito u nestalnih Suebâ, smatrale svojinom sviju, i ponovo, svake u boga godine, od općine razdjeljivale, po potrebi i dostojanstvu, megju pojedine porodice i brastva, a i otmjenike, pa zemlje još preostajalo. U općinama sa zajedničkim dobrom, sama kuća i podvornica oko nje bijaše stalna svojina. Kad Germane zahvati seoba, najlakše se sele taman narodi suebijskog imena i običaja. Za općinsku zemlju malo ih šta veže. Glavnu je hranu nalazio sebi German u marvi, pak i u lovu. Marva, uz oružje i roblje, sačinjavala najbolji dio njegove imovine. Germanska pasišta, na vlažnome tlu, bijahu izvrsna, u opće; najbujnija u nizi po sjevernim krajevima. Germana bogatijega veselio, mnogo više nego li njiva prostrana, broj velik vlastitih konja i volova, premda pasmine zapuštene i nelijepe: ni ugojeni mu volovi, niti brzi ili ugledni konji. Neimućni prosti German zadovoljavao se mlijekom, sirom, ovsenom purom; maslo mu bješe nešto odabrano, rijedak i krušac; od tankog blaga primakao bi bravlju pečenku tek o godovima. Da se to zasoli, ne imaše svagda pod rukom ni potrebite soli. U krajevima podalje od mora zahvatala bi se voda iz solnih izvora, lijevala na žeravu, te se dobivala so, natrunjena s ugljevljem. A poradi ovih izvora krvljahu se Germani. Za lovca, verali se po šumama, mimo vukove i medvjede, divlji volovi, veliki i prejaki, *wisunt* i *ûro,* i veprovi. Ko samo mogao, išao u lov. U nestašici vatre, gladan bi lovac znao žderati i od prijesne lovine, ili bi je u koži tek omekšao rukama i nogama. Hrana se dometala porodicama i po jatima domaćih gusaka. A hranila poglavito riba, pa i ptičja jaja, oskudnija neka plemena, kao što na primjer tako zvane manje i veće Hauke, dio potonjih Saksa, u žalosnoj njihovoj zemlji, dvaput danomice ogrezloj u plimi sjevernoga mora. Plinije, koji ih sam vidi, piše, da voća ne beru, niti imaju živoga u kolibi, te ni mlijeka, a ništa ne love, osim ribe, hvatane mrežama od močvarnoga bilja. Na velikoj plimi izgledaju, po svojim humcima i po glavicama, umjetno nasutim, kao neki plovitelji, pri osjeci, kao utopljenici, dok idu za ribom, što bježi s morem. „Pa takova plemena“, primjećuje Plinije, „ako su

[1] Nat. Hist. l. XIX, c. 5, 26.

danas od rimskog naroda svladana, kažu, da robuju! Eto tako je. Sreća mnogima prašta za to, da ih kazni".[1] Kiseljastog voća, jabuka i krušaka, drugim Germanima pružali slabo gojeni voćnjaci; od ječma, a i od šenice, pravilo se pivo. U prvašnje svoje doba Germani, zemljoradnici nehajni, ne mogahu pivo da načine, pak pili tek mlijeko, a do prigode i vino, nabavljeno sa strane od bližnjih Gala, za tim i od Rimljana. Suebi branili, u vrijeme Cezarovo, da se uvozi vino, škodljivo junaštvu.

Prema takovoj hrani bijaše i ostalo življenje. Kuće bile kolibe od ilovače i pletera, istom za plemiće i kraljeve prostrane gragjevine od dasaka. Tik do koliba izdublo bi se ovećih podruma, nad kojima se smeće natrpavalo, pak se zaklanjali u njih od zime; živež bi se tu spremio, tu bi ženske tkale. Pri megji rimskoj, osobito uzduž Rajne, ukazivalo se i boljih kuća i boljeg namještaja po njima,[2] zbog doticaja s uljugjenim susjedima. Kolao onuda i rimski novac, iz prva ponajviše srebrni denar, dok se unutra trgovalo samo na zamjenu. Mjesto novca brojilo se najčešće po glavama marve. Ovima se mjeri i krvnina, *wergeld*, i kazna na imanju; dolaze i u jutrenji dar, *morgengabe,* mladoženje nevjesti. Radi koristi bili su Germani željni da trguju s rimskom zemljom, no Rimljani ovo tek kao nagradu dozvoljavali sprijateljenim plemenima. Iz same Germanije malo što prilazilo lagodnosti života. Od domaće vune pravila se odjeća, jednostavna i kratka za muške i ženske, te Rimljani u tome vide kao neki vojnički *sagum;* od domaćeg lana ženskinje dobivalo je i prikladnije ruho sa šarenim obrubom. Tkanje lanenog platna pregje tamo iz Galije, pa se širilo sve to više, od I vijeka poslije Hr. U nestatku druge spone, zakopčala bi se odjeća, na prosto, i samom jednom dračom. Zvjerad davala kožuhe, osobito ljudima u unutrašnjoj Germaniji. I na oštroj zimi, mnogi se kojekako oblačili samom kožom od životinja, pa tijelo ostajaše im golo većim dijelom. Imućniji su se, dašto, bolje odijevali, i nosili hlače, koje radi studeni tijelu pristajahu. Cjelokupno odijelo bogatu čovjeku ne bijaše oplovito, kao što u južnih Parta i Perzijanaca, i u sjevernih Sarmata. Bronza, a poštogod i srebro i zlato, trgovinom uneseno, pružali razne urese: kovče, prstenje, narukvice, ogrlice, lančiće. Ništa manje od ženskadije, kitili se time i muškarci. Ženske držahu odgaljene mišice i gornja prsa. Što je goloće u oskudna Germana, to mu zimi

[1] Nat. Hist. l. XVI, c. 1.
[2] Ammiani l. XVII, c. 1.

brani vatra na ognjištu, oko kojega sjegjaše se dugo i dugo. Tromi i malo vješti German u opće je malo mario, da življenje radom sebi olakša i ukrasi. Niti mnogim rudnicima svojih brda nije se znao koristiti. Opažala se po Germaniji neka oskudica i samog ragjenog gvožgja. Gdje je bila zgoda, puštalo se, da čeljad potčinjena rudu vadi i radi, to osobito u jugo-istočnim brdnim predjelima Germanije.

Rimljaninu ovaka se postojbina germanska vigjaše puna groze i čemera. Trgovačka kakva lagja iz bijeloga i srećnijega svijeta nikad ne pristajala uz plitke i žalosne obale mutnog oceana germanskog. Trgovcu po kopnu, soldatu, namjerniku iz Romanije, bješe teško pri duši u toj sjevernoj zemlji sa silnim oborinama, sa nedoglednim šumama i baruštinama, gdje se dnevno i godišnje vrijeme računalo brojem dugih noći i zima, onamo daleko od svog žarkog sunca, od pozorišnih prizora, od spomenikâ, od knjige, od sve civilizacije, tanke ili grube. Glasni odjek ovog osjećanja nalazimo u češće navogjenim riječima Tacita, inače nizašto neprijazna Germanima, koji piše, odmah pri početku svoje *Germanije:* „Pa ko bi, i ne obzirući se na pogibao jednog mora grozovitog i neznanog, napustio Aziju, ili Afriku, ili Italiju, te prešao u Germaniju, grdnu zemljom, ljutu nebom, sumornu tegom i obličjem, već ako je to njemu otadžbina?“[1]

Tacitovi Germani, a nekmoli u gdječemu, u koliko se čini, naprijed pomaknuti Germani V vijeka, nisu divljaci, na prosto. Oni već izigjoše iz prostog lovačkog, pa donekle i iz prostog čobanskog života. Ne bijahu divljaci niti im praoci arijski. Germani su surovi i ljuti, kao što i Grci i Itali i Kelti, prije ulaska njihova u civilizaciju; samo što ljutinu Germanima još većma zaoštri nepitoma zemlja i nebo. Okrućaše u studenim šumama iznad 48° stupnja geografske širine, gdje im bi dosugjeno prebivati za mnoge i mnoge vijekove. Kažu sad neki, da Germani življahu priprosto, po prilici onako kao što i homerski Heleni, ali ovo uporegjenje ne stoji. Ti se Heleni već osmijevaju i prati ih dražest, zalog nastajne prevedre uljudbe, dok su Germani turobni i mrki, pravi šumski ljudi. Blaga svjetlost, prolivena iz dubine neba na zemlju slikovitu, Helenu pročišća misao, dok je muti Germanu suro nebo nad zemljom haotičnom. Germani su teški i spori. Ni tanka ćud helenska, ni ozbiljnost latinska, ni razgovornost i lagana radost galska nije njihova. Kroz duh Germanski prolazi sjen. Ali taj sjenoviti duh neslomljiv je. U prašumi, u dolima neprijatnim, gdje je sunce slabo, blijedo, gdje živog stvora

[1] c. 2.

biju mrazovi i ledeni vjetrovi, gdje ga napada snijeg, česta kiša, pusta vlaga i magla, rod ljudski, neprestano odupirući se prirodi, oštri se. Razvija se ovako izrazita individualnost, no oštrina ujedno zatvara čovjeka u sama sebe. Nastaće samoživost, obilna briga za sopstveno biće, njegovanje svoga *ja,* tim više, što ružna vanjština još nesvladane prirode čovjeka stjeruje u unutrašnju samoću duše. Germanski je žitelj zbog klime proždrljiv, pije mnogo, a slabo je pristupačan blagim osjećajima, ljubavi k drugima. Milokrvan nije. U drugu ruku, postojana čama u misli individualnoj pridaće mu sposobnost za neko maštanje beskrajno i ogromno, za neopredijeljeno i mutno osjećanje, što se pretvara i u sjetu vijeka i svijeta. Sjeta je ljuta, kao što je bez toplote i ono maštanje. Hladan će biti za to i docniji idealizam njemački, koji od srca k srcu ne ide. Bilo slučajeva, dašto rijetkih, gdje nemilina duše. uz materialnu nevolju, nagna Germane na ubijanje nemoćnih staraca, ili ovi sami sebi kidisahu. U skroz podivljalih Herula bijaše to i opći narodni običaj: starci i bolesnici moljahu rogjake, da ih što brže smaknu.[1] Sumorni i potrebni ljudi sjevernih zemalja, da ih žalost mine, težiće neugasivim nagonom k župnim i bogatijim krajevima, k pitomini rimskoj, gdje je slatko živjeti. Uvlačiće se oni u nju milom, kao kmetovi i vojeni pomoćnici, a hoće i silom. Biti će Germani svagda željni, pa bili suzbijani hiljadu puta, plavog južnog neba i žeženog zlata rimskog. Zadržati ih ne će jadovita i mršava Germanija.

Kroz to, ne samo oštri dušom, nego i tijelom jaki odrastahu u malo vrijednoj domovini. Davnašnjim postankom bijahu Germani od čiloga i stasitoga roda arijskog. Šuma još većma im stvrdnu udove tijela. Usred varvarstva, u doba nedostatne obrane protiv stroge klime, dok kržljava djeca i slabići propadahu, zdravi ostatak jačaše na nepogodi vremena, u lovu, u ratu. Ta, i sam otac mogao novorogjeno dijete svoje slabačko, još nedojeno, a po običaju pred njim položeno na štitu, ne pridignuti k sebi, te se ono utamanilo. Da čedo svoje ne uzgoji, dopušta se i samoj materi. Skoro jednakim življenjem na božju sreću, odrastahu jake i djevojke, pa, kao postojanom selekcijom, iznošahu po tom djeca čilost roditelja svojih. Rimski su pisci složni u isticanju veličine germanskih tjelesa, kod svih plemena po gornjoj, donjoj i istočnoj Germaniji. Šta više, iz prva Rimljanin soja omanjeg i živčastog na bojištu se nagje na čudu, prije no što će se tome priviknuti, pred nemilom prikazom sangviničnog i golemog

[1] Procopii De Bell. Got. l. II, c. 14.

Germana, prosječno većeg od najvećih rimskih ljudi. Da niskoj toploti klime i vlažnoj zemlji odoli, germansko tijelo trebalo obilne hrane i pića, pak ono izrastalo i debljalo onako. Bijaše German kože čisto bijele i kose plave, ili rigje; plamenu rigjost on sebi najvoljaše, te bi kosu crvenio, navlastito nekim sapunom galskog izuma. Ovo radili muškići, više nego li ženske. Anatomički, germanska je lubanja tijesna i duga, s visokim čelom i visokim podužim nosom; ističu se vilice (prognatija). Crte lica sasvim su pravilne; pravilne i do tvrdoće. Grozit pogled iz plavih očiju Tacit bilježi kao opći izražaj germanskog lica.[1] Ali nasrtaj goropadnog varvara bješe silan samo u prvom mahu; krupno i teško njegovo tijelo, osobito pri žegi, brzo sustajaše. Uz to mogao u boju da malakše i tromi njegov duh. Ni primljene rane ne bi taj mrki junak germanski hrabreno podnio. U V vijeku vanjski oblik i fizična svojstva još su jednaka u svih Germana, jer se nisu s tugjim rodovima smiješali.[2]

Za stanje svoje društveno i političko, varvarski Germani ne ostaviše gotovo nikakvih uspomena. O sebi ne kazaše ništa, jer pisma ne imadijahu: „tajnosti slova", veli Tacit, „ne znaju ni ljudi ni žene".[3] Tako zvana *runska* slova u Skandinaviji ne bijahu fonetična slova iz početka, već kao neki znakovi za riječi, urezani na bukovim štapićima, *buchstaben,* a naročito upotrebljavani kao žrijeb, da se tim gata i ispita volja bogova. To će i reći *rûna,* tajna. Urezivalo se ovako na raboš valjda i za druge najpotrebnije svrhe. Prije primljenog semitskog glasovnog pisma, bijaše to običaj kod svih naroda arijskih. Od prilike, isto bivalo i drugdje. Japanci, prije nego što će u VI vijeku poslije Hr. dobiti kinesko pismo ideografično i u IX dotjerati ga do 77 slova silabičnih, urezivahu na drvetu gdjekoje znakove i užetom

[1] Germ. c. 4.

[2] Neko miješanje počinje već sada, pri razorivanju rimskog zapadnog carstva. Ali je germanski tip preinačen istom po primljenoj vjeri hristjanskoj, koja zbliži ljude i u jedno složi sve rodove. Još do Karla Velikoga groblja germanska pokazuju duge lubanje. U južnoj Njemačkoj preliše se u Germane i Latini i Kelti i Reti (današnji Tirolci), ne govoreći o etničnim preostacima iz kamene dobi. Otud većina današnjih neplavih žitelja, a i množina kratkoglavih, dočim čisti Germani bijahu dugoglavi. I po sjevernoj Njemačkoj, zbog primljene tugje primjese i napuštenog jednakog življenja starih doba, ne ukazuje se baš prečesto prvašnji tip. Promijeni se germanski tip mnogo u srednjem vijeku. Barem je ovo opaženo, da su nerijetko panciri iz vijekova XIV—XVII neprikladni, sa tjesnoće, i za sama prsa osrednjih današnjih ljudi, dok nagjeni kosturi davnih Germana svjedoče za tjelesnu im veličinu.

[3] Germ. c. 19.

načinjahu gdjekoje uzlove, no to jošte ne bješe niti pismo, niti prava brojidba. Svoju azbuku, gdje se poneke rune slovima primijeniše, Germani istom docnije, u carsko rimsko doba, primiše na dar od grčko-rimske civilizacije. Neki vele još docnije, u X vijeku. Pak i onda upotreba bijaše slaba, na drvetu i na rudi, to opet za vjerski posao, ili za ukras oružja i posugja. Gungjati stihove vjerske i junačke, iza grla pjevati kiticu napitnu, čisto kazati pravni običaj, složen u ritmičkoj izreci, eto cijelog znanja germanskog. Pučka pjesma, pjevana od *skaldâ* na harfi, na slavu bogova i junaka, služila Germanima kao srestvo pamćenja narodne historije. I pri božjem obredu i na gozbama i u ratu, ona se pjesma glasno razlijegala, u Gotâ, u Alamanâ, u Franaka u Langobardâ, i diljem cijele Germanije. Nego svakoj historijskoj pjesmi narodnoj po vremenu se zamjenjuje predmet pjevanja; nove slike i nova lica hoće zaturiti starija i u zaborav ih potisnuti. Predanje, što se sačuva u Niebelungenliedu, ispisanom u XIII vijeku, ne upamti davnijih imena od Ostrogota Teoderika i od Atile gospodara. Pa su i to kao štura imena, predanje zamršeno i preblijedo, u pogledu historijskom. A junaku Hermanu, koga sunarodnici, po Tacitovu svjedočanstvu, na daleko pripjevaše, zameo se u Niebelunzima svaki trag: da rimski pisci ne progovoriše o Arminiju, mi ne poznasmo pregaoca Germanije. Ako u skandinavskim *Eddama* i u pučkome sujevjerju sami Germani kažu koješta o svojoj staroj vjeri; ako za pravne im običaje doznajemo ponešto iz potonjih njihovih zakonika, nije ni to suvremeno obavješćivanje.

Ali, u nestatku vlastitih uspomena, sreća u veliko posluži Germane. U spisateljâ rimskog svijeta nagjoše oni dosta česte glasnike o sebi, premda propade važno djelo vidoka Germanije, starijega Plinija, o rimsko-germanskim ratovima: *Bella Germanica*. Nagjoše pak u Tacitu, gotovo rekosmo, i hvalioca visokoumnog. Tacit preveć je ozbiljan, a preduboko motri, da bi mogao ikakav sušti panegirik napisati, ni o svome niti o tugjem narodu. Nego je on stoični moralist, pa njegova osuda rimskog kvara pod visokim carstvom čini, te i nehotice prikazuje u oštroj svjetlosti priprostitost Germanâ, dok ih s Rimljanima uporegjuje. Mala mu knjiga *Germania,* koju napisa krajem I vijeka, za našu radoznalost više je puta oskudna, ali je zbijenom umnom sadržinom opet glavno i dragocjeno vrelo za poznavanje davnih Germana. Plod je mnogog čitanja, ako i nije opažanja neposrednog. Bez nje mi bi, što se Germanâ tiče, ostali sa samim vijestima razvezanim: take su i Cezarove nekolike bilješke o njima, u djelu *De Bello Gallico.* Šteta, što onu knjigu ne možemo pregledati i pretresti

drugom sličnom knjigom iz one dobi. Eto je nama, uz glavnog izvjestioca Tacita, nacrtati uredbe Germanâ.

U pogledu društvenom Germani, premda priprosti, ne bijahu nipošto izmegju sebe jednaki.

I u Germaniji, kao što u rimskom carstvu, znatan dio narodne privrede počiva na radu robova. Rekao bih, da su ovi u dosta velikom broju. Prasjedioci, što ih u zemlji nagjoše arijski Germani, nisu, dašto, svi otjerani ili istrijebljeni, pa ih nekoliko ostade, kako svladanih, tako i podjarmljenih. Gubila se i za tim sloboda, izmegju samih Germana, zarobljivanjem u ratu, kaznom zločinačkom, igrom strastvenom. Hazardnoj igri, što može da čovjeka uvali i u ropstvo, čudi se Tacit, kao nastranome običaju germanskom: „Bave se (njom) trijezni megju poslima ozbiljnim tolikom skrajnošću dobitka ili gubitka, da na posljetku zadnjim se hicem otimlju o slobodu i tijelo. Ko je nadigran, stupa u svojevoljno ropstvo; ako i mlagji, ako i jači, pušta te se veže i prodaje. To je tvrdoglavost, no je zovu vjerom".[1] Srećni bi igrač ipak od stida prodavao ovakog roba od sebe daleko. Sva je prilika, da robom jednako postajaše i dužnik, nemoćan da plati. Ropstvu megju Germanima stojahu daklem otvorena široka vrata. U tom pogledu najviše izdašan bijaše rat, po kome roblja zgodnog i preostajalo. Sasjekavši staro i nemoćno, uštedivši ženskadiju i momke, i dio jedan od ovih primijenivši kući i polju, mogli su pobjednici iz ostaloga steći sebi lijep dobitak prodajom. U svako vrijeme, naročito kad bi pleme jedno sasvim nadbilo drugo, te bi se silu sužanja pohvatalo, tjerali su Germani obilnu trgovinu svojim robljem, prodavajući ga u Romaniju. Progja pristalog i snažnog roblja germanskog bješe laka na tržištima rimskim. Kao Čerkezi još nedavno, tako i Germani koristili su se više prodajom lijepe djece, nego li onom malo cijenjenih surovina oskudne svoje zemlje.

Prostota germanske kuće i svega kućnog života nije pripuštala oveći broj domaćih robova, potrebitih u domu i u palači rimskoj. Germanu pod krovom ropska posluga u malo čemu trebovala. Kuću kućili žena i djeca. Pri tom nisu se življenjem vele razlikovali od mladog roblja gospodarevi sinovi. „U svakoj kući", kaže Tacit, „nagi i uprljani rastu u ove udove, u ova tjelesa, kojima se mi divimo. Svoja mati doji svakoga, niti se predavaju sluškinjama ili dojiljama. Gospodara i roba raspoznavati ne ćeš bud kakvim mekoćama odgoja: megju istom marvom, na istome podu sjede dotle, dok one, koji su

[1] Germ. c. 24.

*

slobodni, dob ne odluči, hrabrost ne istakne".[1] Sirovošću svojom primaknut ovako k robu, gospodar germanski biće prema njemu, u opće, prijazniji od rimskoga; u rijetko će ga šibati, ili držati vezana da radi, ali će ga za to češće, planuvši srdnjom, s mjesta ubiti nekažnjeno, bez plateža ikakve krvnine, dočim zakon u Rimu, u poznije doba, robu čuva život.

Za drugi posao, za poljsku radnju, rob bijaše veoma koristan Germanu. Što je ovaj, ponajviše lovac i ulijenjeni čobanin, manje prianjao uz grumen zemlje mrazovite i loše, tim bi radije zemlju davao u ropske ruke neka je rade. Gospodaru rob je donosio naregjeni mu dio žita i lana, ili vune za odijelo, pa bi mu dognao i dio marve ili krmadi, ali u svemu ostalom življaše po gotovo kao kmet na svojoj baštini. Premda je rob, navadno on ima svoje ognjište, svoju porodicu, kojoj jeste glava. I u rimskom carstvu naći je takih ropskih težaka s posebnom obitelju uza se, no je njihov broj malen: rimski robovi u polju razregjeni su, osobito iz prva, u čete sijačâ, vinogradarâ, zanatlija, čobana, i, pošto dnevni rad pod nadzorom opreme, zajedno noće u gospodarevoj *villi,* okolo gospodareva doma. Germanski nemar nije znao za ovako uregjenje, bolje u ekonomnom vidu, ali mnogo lošije za ljudski položaj roba težaka. U to, sve jači osjećaj čovječnosti i u Rimu roba će podizati i obitelj mu pridavati, pa s vremenom, kad se taj tanji osjećaj steče s germanskim običajem, poljsko će roblje svuda u Europi saviti sebi gnijezdo obiteljsko. Nastaće sredovječni *serf de la glèbe,* kukavan zaista, ali u svojoj kolibi razgaljen veseljem porodice i jednom grudom nasljedne i kao vlastite zemlje.

Domaće i poljske robove gospodari mogahu da puste na slobodu, kao god što i u Rimu. A kako ovdje *vindictom,* tako i u Germaniji vrši se emancipacija svečanim obredom: na primjer, kod Langobardâ strijelom uz stanovite riječi. Valjda se gdjegod i cijelo nadbijeno drugo pleme, mjesto da se sasiječe, turalo listom u poluropstvo, kako bi njegovom privredom koristili se pobjednici. Što su rimski *liberti,* to su od prilike germanski *liti* ili *lassen,* koje valjda znači: puštenici.[2] Ovi slobodnjaci svojim položajem ne dižu se vele, kao što ni u

---

[1] Germ. c. 20.

[2] Neki razlikuju *lite* i *lassone,* no kao da razlika nije opravdana. Ponegdje u Germaniji, lit zove se *aldio.* Kmet germanski, naseljen na rimskoj zemlji, osim što *litus, laetus,* prozvan je valjda, kao što vidjesmo, takogjer *inquilinus,* došljak iz tugjeg kraja. Tumačena je i..tkad riječ *lit* sa *mansionarius,* nastanjen na zemlji drugog gospodara.

Rimu, iznad roblja. Možda su se poneki bavili oko zanata, prostih i malo izdašnih u Germaniji. Čini se, da su radili ponajviše zemlju, ili vlastitu negda, ili pregjašnjega po osvoju oturenog gospodara, uz dužnost daće. Nema ih kod najistočnijih Germana, koji zemlju ne teže, ili je za njih teže cjeloviti narodi, njima potčinjeni. Ako su liti u privatnom pravu bili svoji: ako su oni, barem u velikoj općoj potrebi, pasali i junačko oružje, pa za svoju porodicu tjerali vraždu i primali krvninu, a to nisu imali prava političkih, te i ne pristupali skupštinama. Šta više, zabranjivala im se i ženidba sa slobodnima. Ovo se zaključuje iz poznije poznate ustanove megju Saksima, kod kojih red je robu, da se vjenča s ropkinjom, libertu s libertkinjom, slobodnome sa slobodnom; ko uzme višu od sebe, globi se s novčanom ucjenom, *wergeldom,* svoga života. Pri braku nejednakom, djeca slijede ruku nižu. Za germanske liberte kaže Tacit, da „rijetko kad išta mogu u domu (gospodarevu), a nikad u državi, izuzev samo one narode, gdje vladaju kraljevi, jer oni će se tu uspeti i nad slobodnima i nad plemićima“.[1] Pri tome Tacit za cijelo cilja na moćne i odvratne liberte u domu nevaljalih rimskih careva, ali će opet franačka potonja historija svjedočiti, da su zazbilj i ovaki niži ljudi visoko uzdizani pukom kraljevskom milošću.

Pravi narod u Germanâ sačinjavahu čisto slobodni ljudi, *freilinge,* u pisaca latinskih: *ingenui, liberi.* Prema litima oni su se ponosili, kako se čini, dvogubom ucjenom života, pa zar i nečim u nošnji. Barem u svih mnogobrojnih Sueba slobodni ljudi, za razliku od neslobodnih, puštahu otrag dugu kosu ili je vezahu u kitu na tjemenu, kako bi još viši izgledali, neprijatelju na strah i trepet. Od Suebâ ova se moda povlačila, gdje i gdje, i megju druge Germane. U svemu drugom velika većina germanskih slobodnih ljudi nosi se priprosto: vunena struka, prebačena preko tijela i petljom na jednom ramenu zakačena, to je glavni dio odjeće. U opće čobanin i slab ratar, slobodni German ne može za ličnu gizdu da puno troši. Ali počiva u njemu prava snaga plemenâ i naroda germanskih. Naravno, biti će mu prosta ženidba i sa višima od sebe.

Viši su plemići, *atelinge,* od staronjemačkog *athal, adal,* koljeno, latinski *nobiles.* U doba Tacitovo, moćno se plemstvo isticalo u Germaniji. Bijaše li to trag, kako u historiji često biva, pradavnog osvojenja zemlje, ili se plemstvo podiglo onuda tim, što se veće bogastvo u marvi i u roblju, i prostraniji ugled porodici utvrdi teko-

[1] Germ. c. 25.

vinama susljednim preko mnogih naraštaja, ili što su po više puta iz nekih obitelji uzimani poglavari, vogje, sveštenici: ovo nam nije više dato rasuditi. Moguće je i to, da germanske plemiće dijelom stvori predanje i pučka vjera, da su izvjesni rodovi bili početnici brastvu, onda većemu plemenu, pa još većemu narodu. Kroz take porodice, što se gubljahu u tami samog postanka, naročito kroz kraljevske, rado su se brastva i plemena privezivala za bogove. S toga ne ćemo se prevariti, držimo li, da megju Germanima mnogobožačkim sveštenici i gatari bijahu najviše od roda plemenitog. Kod suebijskih naroda čini se, da su plemići bili u većoj časti i u većem broju, nego drugdje po Germaniji. Za sva plemenita prava, društvena i politička, mi tačno ne znamo; no čisto znamo ovo, da te koljenoviće na osobiti način štićahu karni običaji Germanâ. Svuda više, a gdje dvojinom i trojinom, prema životu freilinga, plaća se krvnina za atelinga. Možemo pak misliti, da je plemićka imovina redovno nadmašivala onu slobodnjakâ i slobodnih: dakako imovina, što se više sastojala u blagu, u stadima govedâ i konjâ, nego li u posjedu zemlje. Pošto se bogatih gazda najviše nalažaše megju plemićima, ovi se, dašto, u opće odijevahu bolje, u tijesne hlače i u krzna, a njihove ženske u lanene oprave. Takogje možemo naročito atelinge pribrojiti onim lagodnijim Germanima, koji se pusto vesele po svoju. „Čim iza sna ustanu, što ga češće i u dan produže, kupaju se najradije, kao sjevernjaci, u toploj vodi. Okupani, jelo uzimaju, svaki na posebnoj stolici i za stolom svojim. Onda idu za poslom oružani, niti manje često idu na gozbine. Nije nikomu sramota nastavljati, dan i noć pijući. Česte im svagje, kao megju napitima, u rijetko se rješavaju psovkama, već ponajviše klanjem i ranama. Ali isto često na gozbini, kano u vrijeme, gdje će se duša najvećma iskrenoj misli otvoriti, ili za veliku ushititi, vijećaju i o megjusobnom izmirenju neprijateljâ, o vezama rodbinskim, o izboru knezova, pa i o miru i ratu".[1] Dobro, što su dan kasnije, trijezni, sve to premišljali. Na narodnim skupštinama, važi riječ atelinga, kao takva; u vojsci, na koju on rado ide, bojac je žestok. U plemiće prosti ljudi oči upiru. Gdje su brojni i moćni, motaju plemići skupštinom; do prigode, i mimo pučki zbor rješavaju koješta važno. Iz najviših atelinga niču kraljevi, u zemljama gdje ovi vladaju. A plemićki mladić može u narodu da bude poglavar, i pored mladosti svoje.

Kako je čuti po Tacitu, plemstvo je vrlo na vidiku megju Germanima njegova vremena. Izmegju tri razreda germanskoga pučanstva,

[1] *Germ.* c. 22.

koliko lite nadvišuju freilinzi, skoro toliko i ove atelinzi. S toga, govoriti o demokraciji ili o republici u davnih Germana, kao što sad čine neki njemački pisci, nije drugo, do maštanje patriotično.[1] Pretanka tvorina republike i demokracije ne izvede se nego u gradovima Helade i Italije, a Germani gradova nemahu. Nahode se Germani tek na prvom stupnju društvenog i političkog razvitka, na kome jednako bijahu, pa ga i prevališe gotovo svi Arijci. U razvitku ljudskom, demokracija nije nigdje na prvome skoku. Helenima otpočinje historija s društvenom prevagom njihovih plemenitih eupatrida, uz kraljeve na čelu dotle, dok u svemu ne pretegoše eupatridi, na koje onda sa svojim poborcima, tako zvanim tiranima, usta puk; istom na posljetku ovaj, oprostivši se i tiranâ, postavi sebi demokratsku uredbu. S plemenitim patricijima, uz kraljeve, osnovano je takogjer u Rimu davnašnje društvo. Iz ovog pravila ne ispadaju ni Germani.

Nego poslije Tacita, sve do u V vijek, germansko plemstvo otanča vanredno. Kad su Germani u rimskim pokrajinama naseljeni, toga plemstva megju njima kao da više nema, ili je premučno raspoznati mu tanke tragove.[2] Svojim plemenitim rodom od starine razmeću se jedini kraljevi, a oko njih je novo drugo plemstvo, dvorsko, koje zamijeni davne koljenoviće narodne. Pravih atelinga, mimo kraljeve i njihovu rodbinu, nije čisto opaziti ni u Vizigotâ, ni u Ostrogotâ, ni u Vandalâ, ni u Burgundâ, ni u Franaka Salijskih ili Ripuarskih, ni u Langobardâ. Gdje zakoni, u nekih od ovih naroda, većom ucjenom života brane plemstvo, to je plemstvo novije, sastavljeno od kraljevih drugara. Čak i sami pradavni kraljevski rodovi linjaju, izumiru, zapostavljaju se prigodno, kod Vizigotâ, Ostrogotâ i Langobardâ. U tome, još postoje atelinzi na zemljištu germanskom, u Bajovarâ, u Alamanâ, u Turingâ, u Frizâ, u Saksâ, u Anglâ; ali su rjegji k jugu, kao na primjer u Bajovarâ, a skoro netaknuti u sjevernim krajevima Germanije i u Skandinaviji. Šta bi? Stroši

[1] Nešto takovo iznosi nam i F. Dahn, u cijenjenoj, ali šovinističkoj: *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker*. I. B., Berlin 1881.

[2] Gdje se trag plemstvu, u V vijeku, još vidno pokazuje, biti će ovo mjesto u listu Apolinara Sidonija (ep. 20, l. IV): „Regulorum autem sociorumque comitantum forma et in pace terribilis“. Govori o svatovima, koji prate kraljevskoga mladoženju Sigismera, kad ovaj uzima kćer vizigotskog kralja Eurika. Je li taj Sigismer ili Franak, ili Burgund, ili zar Got, ne zna se.

ih, pokraj Rajne i Dunava, dugovječno ratovanje s Rimljanima, zbrka ih mutnja seobe, razmahane po jednom velikom dijelu Germanije, pak u zaposjednutim pokrajinama rimskim istrijebi ih ojačana kraljevska moć. Već za Marka Aurela počinju napadni veliki ratovi Germanâ na svijet rimski; od onda, za tri vijeka, neprestano je krajinjenje; plemići, najljući ubojnici, koje na čelu vojske narodne, koje u pustolovnim ratnim družinama, razmjerno ginu najviše. Ginu i u germanskim megjusobnim razmiricama. Megju Heruscima svi plemići listom propadoše, te se i uništi snaga i ugled ovog naroda, proslavljena u prvim rimskim ratovima, osobito sa Arminija, satritelja triju rimskih legija. A taman množina plemića ne bijaše u Germaniji, kao što ne bijahu mnogi eupatridi u davnoj Heladi, ili patriciji u Rimu. Kad germanski narodi stanu za tim da prelaze u vjeru hristjansku i kad seoba zaredi, moćni kraljevi, pošto su vojskovodje, dotamanjuju, s dvojakog razloga, preostale narodne plemiće: zaziru od tih vještaca u *runama* i u neznabožačkim obredima, niti vole te koljenoviće, gotove na otpor protiv vladareve vlasti, osnažene potrajnim vogjenjem rata i primjerom pune vlasti carske na rimskoj zemlji. Kroz pogibelji dugotrajne seobe, pomaljaju se drugi odličnici na maču. Sa svim prorijegjeni stari plemići stupiše tada u novokovano plemstvo, što ga otvara drugovanje i služba kod kralja. Ali o kakvoj demokraciji, ili republikanskom osjećanju Germanâ, ni sad nije govora. Bez ikakva prekida u vremenu, staro plemstvo zamijeni novo, odasvud sabrano.

Prema zemljištu i društvenim ovim odnosima udešeno je i političko uregjenje Germanâ. Može se kazati, da je državni život kod Germanâ od prilike onaki, kakav bijaše u davnini i kod drugih Arijaca, kod Helenâ, Italâ, Galâ. Izrazita sličnost običajâ izmegju Germanâ i još nepolatinjenih Gala zamijetiše i neki stari pisci. Arijci već u azijskoj pradomovini bijahu se donekud riješili pustog vrljanja s marvom, zgoljnog nomadskog življenja, te pristupili početnome ratarstvu. Arijski Germani ne borave više pod pomičnim šatorom kao Semiti prvašnji, a i tadašnja fino-uralska plemena, niti sjede na kolima, svagda spremnim za put, kao tadašnji Sarmati. Oni prevališe stepen čisto patriarhalne uredbe, gdje postoji sama krvna sveza, biva brastvo i pleme, a gospoduje zgoljna vlast očinska, jer države nema pri naselju nestalnom. Otkad ih poznajemo, opaziti je u Germanâ vlast državnu. Povrh domaćih običaja već se protežu narodni zakonski običaji.

Ipak, premda su naseljeni i zajedno pribivaju, stoka zanima Germane, naročito u starije doba, mnogo više nego zemlja, koja ih slabo priteže. Niti im je sama kuća vele stalna. Od netesanog drveta, s krovom od slame i site, nju je lako razmetnuti u svakom času, i staviti na kola ono, što je vrijedno od nje. Kad Goti pregju u hristjanstvo, na tlu germanskom ne zidaju crkava: crkva im je velik šator. Kad je god seoba nužna, nije smetnje kakove; svakoj porodici ide kao od ruke trpati na kola djecu, žene i ono malo pokućstva ili ratarskog alata, i tjerati ispred sebe marvu i služinčad. S toga Germani, i ako ne sastoje od skitalačkih plemena, opet u koječemu ovima nalikuju, i uredba im je, pri slabom sklopu države, stranom jednom, patriarhalna. Zakoni ponajviše nisu državni, već počivaju ili na običaju otaca, ili na volji bogova. Ako država i ne sapinje čovjeka, grabi ga, valjda u još većoj mjeri, neumoljivi adet i vjera. Običaj otaca ne krši se nikad i nizašto, pa društvo posve malo se mijenja i malo napreduje: jednoliko stanje društveno i političko može ovako da ide vijekovima.

Pod domaćim krovom vlast očinska vrši se bez prepreke, a pazi ona na svaki korak u kući, na svako kretanje. U velikoj i moćnoj porodici običajno pravo osječeno je tako, da zemlja, navlastito šuma i pasište, ne pripada pojedincima ili pojedinim obiteljima, već cijeloj porodici, *allmännde,* a žene i djeca stoje u vječitom tutorstvu, u punoj vlasti domaćina. Nema oporuke. Gdje je zemlja obiteljima dodijeljena, nju baštini sami muški porod, a kad ga nije, braća, onda bliži rogjaci, po debeloj i tankoj krvi. Ženska glava, pa ni kći, ne može nikako da zemlju naslijedi, te je otud potonji politički tako zvani salijski zakon, što bješe gragjanski zakon u Germanâ. Ovo o nasljegju zemlje stoji tvrdo, premda žena može da steče i da drži imovinu vlastitu. Na krivom su putu, koji u germanskom obziru prema ženskoj, a ne u hristjanskoj jednakosti pred Bogom, kao muške, take i ženske istocjene duše, vole naći prvu klicu europskog viteškog poštovanja žene. Germanka ne izlazi nikad iz tutorstva. Djevojka, ona je u vlasti roditelja ili bližeg rogjaka, u kojih će ju muž kupiti prćijom, što ovaj daje; udata, stoji u vlasti muževljoj; udovica, prelazi tek novom kupnjom iz doma muža preminulog u dom drugog muža. Muž, kako kupuje ženu, može da je i prodaje. A prosto mu je ozledom jedinstvene ljubavi imati do sebe inoča, koje njemu primeću ne kopilad, već djecu jednaku. Ako na pomolu V vijeka skoro svi Germani bijahu monogami, ovo je, po velikoj prilici, pripisati dojmu hristjansko-rimskog običaja. Davni German

malo štedi ženu. Dok se muški lijene, vesele i piju, na ženske svaljen je najteži rad u kući i u polju, osobito kad je kuća siromašna. Puna vlast starješine zove se *mund* (u starom hd. *munt*, ruka i zaštita), jer ima pod rukom, a i brani sve kućane. Takoj su porodici privezani i liti i robovi. Svi kućni članovi, slobodni i neslobodni, u davnoj porodici rimskoj bijahu u ruci, *in manu patris familias;* u germanskoj porodici svi jednako stoje pod *mundom* domadara. Što bješe u davnini u Rimu *gens,* u Heladi γένος, megju Keltima *clan,* megju Slavenima *rod, brastvo,* to je, po prilici, megju Germanima *sippe,* što opet znači rod. *Sippe* znači takogje mir, jer rogjaci nisu se smjeli izmegju sebe krviti. a kajali bi svakoga, koji bi krv na štetu njihovu učinio. Svima članovima porodice bješe neuklonjiva nužda imati iste neprijatelje i iste prijatelje. Porodična osveta goni se nesmiljenom žestinom, a i dužnost je: ko se ne osveti, on se ne posveti. Taj kup rogjakâ, *gesippen,* tu zadrugu, možemo smatrati kao najsitniju zajednicu kod Germanâ. I pored sve velike vlasti domadarove, u porodici radiće se dakako mnogo razgovorom i dogovorom, na vijeću odraslih muškaraca. Pri tome, a i drugim povodom, može da nastane zavagja u surovoj rodbini. Historija upamti ljutu omrazu u krugu nekih kneževskih porodica u Germaniji, što sve nije začudno kod varvara pršljivih i strastvenih. To bilo i drugdje, u sličnim prilikama kulturnim. Ali je *sippe* germanska na tijesnom okupu. Kućane ne samo što veže zajednička vražda i krvarina, nego zajedno idu i na sud i na vojsku. Kako Germani imaju zemljište ispresjecano šumom, potokom, barešem, humcem, često puta osobito u južnoj Germaniji, svaka *sippe* boravi o sebi, u naselju odjelitom, *hof.*

Razvriježena jedna *sippe,* ili više njih, srodnih, sačinja poselicu i selo, *dorf,* ono što rimski pisci nazivaju *vicus.*[1] I ovo je selo po kućama razvezano: o gradu germanskom niti govora. „Znano je dosta“, piše Tacit, „da germanski narodi ne nastavaju ni u jednom gradu, niti da trpe združena naselja. Sjede odlučeni i rastureni, kako se kome svidje izvor, polje, šuma. Namještena su sela, ne po našem običaju, sa zgradama sabranim i spojenim; svak svoju kuću okružuje oborom, ili na obranu od vatre, ili s nevještine gragjenja. Niti je kod njih upotreba kreča ili opekâ; za sve upotrebljavaju gragju

[1] Sa *vicus,* što je naziv lokalni, uporediti je slavensku riječ *ves* i grčku οἶκος. Premda je ovu istu riječ naći megju Gotima i starim južnim Nijemcima, ipak je *dorf* općenitiji, pa, isporegjen s latinskim *turba,* odaje prvašnju nepostojanost germanskoga naselja.

nezgrapnu, ne mareći za oblik ili ukus. Poneka mjesta ipak brižnije lijepe zemljom tako čistom i svijetlom, kao da je tu slikarija ili da su pruge bojâ. Otvaraju često i podzemnih podruma, dok ih ozgo zatrpavaju mnogim gjubretom, zimi sklonište, pa i spremište žitu, jer ovakim mjestima ublažuju ljutu studen, a, dogje li neprijatelj, haraće po otvorenom, dok za skriveno i potkopano niko ne zna, ili se već i tako vara, što mu je to pretraživati".[1] Uza sve ostalo, i ovo samotovanje pojedinih *sippa*, po rasijanim selima, oštraše ćud Germana. Ali za to vidjeti u Germanu nekog bogodanog donosioca individualne slobode u naobraženu Europu, uveličavanje je i pretjeranost. Pretjeruje se takogje, u njemu ističući posebito nagnuće k republici. Ličnu oštrinu Germana, njegov drski i neukroćeni duh sustezaše porodična zadruga sa svojim strogim *mundom*. Mnogobrojni kućani, slobodni i neslobodni, djeca, svojta, liti, roblje, dužni su prepokorno slušati svoga domadara, čija je zapovijed, promislimo li sve, i budnija i jača, nego li zajedno domaća i državna stega u ondašnjemu Rimu.

Mund, protežući se, stvori državu. *Sippe*, ili ves germanska, ne stoji posve o sebi. Mnoge su vesi udružene, te je od njih sazdana župa, što ju Germani zovu *gau*, a pisci latinski *pagus*.[2] Opet i riječ *gau* kao da šiba na nestašno pastirsko življenje; vele germanisti, da u smislu prvašnjem ona naznačuje zajedničko pasište za goveda. *Gau* je prvašnja država, ili, da bolje reknemo, državica u Germanâ. Što neki iztraživači davne germanštine hoće da ispod župe ili *gau*-a još nagju političku zajednicu u *stotini*, u takozvanoj *hundertschaft*, to se nikako ne dâ utvrditi. Nalazi se *stotina* u Gotâ, ali kao vojeni odio, a nipošto kao kotar. I u Anglo-Saksâ, gdje se takogje nalazi, odnosi se na vojnu uredbu, a sumnjivo je, da li sačinjava veću općinu. Ako je u Franaka *stotina* kotar, ovo biva mnogo kasnije, istom u IX vijeku: za Merovingâ je nema. Niti je igdje spominju, megju Germanima, pisci latinski. Ostaje dakle *gau* kao politički sklop najniži. Ova je germanska župa u opće vrlo malena, ako, po

---

[1] Germ. c. 16.

[2] Da je *pagus* bio skup od više vesi, *vici*, to sada neki niječu. Riječi Tacitove (Germ. 12): „. . . principes, qui jura per pagos vicosque reddant" ne tumače oni tako, kao da bi *vici* bili odjeli jednoga *pagus*, već pod *vici* razumijevaju sela sa svojim kućama dosta složena, a pod *pagi* jednako sela, ali posve rastresena. Ovako *pagus* bio bi jedno sa *vicus*, u vidu političnom (Seeck, *Gesch. des Untergangs*, Anh. zum I B., s. 471). Nego se ovo tumačenje čini ishitreno.

Tacitu, u suebijskom jednom narodu, u Semnonima, postoje, dašto oblim brojem, do sto *pagi*.[1] Semnoni su tada najjači izmegju Suebâ Naprotiv kod Heruskâ, dok se za živa Arminija s Rimljanima biju, jasno izlaze na vidik same tri župe, a malo ih bješe više, ili možda i ne bješe. Moguće, da se župa gdjegod podudarala i u jedno slijevala s proširenim brastvom iliti plemenom, no, i ako se po plemenu zasnova, ona ne stoji više na krvnoj svezi. Megju župljanima razmirica pripušta se, te će krv, po pravilu, osvetiti sama porodica; tek bezakonje protiv bogova, ili protiv sebe, kazniće župa. Da se rasprave posli koristi zajedničke, sastaje se često, u srećni čas, o mijeni ili uštapu, župska skupština, *concilium*, *ting*, na koju idu glave porodicâ ili vesì. Skupštini na čelu, a i upravi župe, dakako veoma klimavoj, bijaše jedan poglavar. Čini se, da je to *regulus* kod poznijega Amijana, kod Tacita i Cezara *princeps (civitatis)*, no riječ u pluralu kod ove dvojice pisaca znači takogjer i prvake brastava, a i odličnike u opće. Po njemačku sad vele, da to bijaše *gau-graf* ili *gau-könig;* po našu bio bi župan, ili, zajmljenom germanskom riječi, *knez*. Za ovoga župana se sad mnogi napinju da dokažu, e je slobodno biran od puka, a samo da se ne zna to, da li doživotno ili na vrijeme izvjesno. Kad bi to tako bilo, onda bi opet ispalo, da su Germani živjeli u svome *gau* kao u nekoj maloj republici, uz same privremene vojvode, *heerzoge,* ali je ovo teorija, kojoj nestaje čista dokaza. Akò i nije od starih pisaca izrično zasvjedočeno, sa svima činjenicama ipak bolje se slaže mišljenje, da su poglavari germanskih župa obično nasljedni bili. Vlast im, dašto, ne bijaše puna i neosporna, kao kod izabranih magistrata u rimskoj municipiji; vršila se kako tako, na mahove, na skokove, pri običnom neposluhu s oružjem u ruci i anarhiji duhova u germanskoj župi. Gdje Rimljani kušaju red municipalni uvesti, Germani se bune. Čini se, da u Tacitovo doba jedini Hati birahu sebi strožije upravitelje, koji će ponešto ozbiljno sustezati oružje i osvetu privatnikà. One republikanske izberivosti prestojnika u kotaru mi pri prvom političkom razviću Arijaca nigdje ne nalazimo, dok kod njih nasuprot vidimo bogodane kraljiće i koljenoviće. Po svoj prilici, porodica najuglednija u germanskom plemenu davaše župi poglavare, kad ne bi za ratovanje od trijebe bio drugi vojvoda. Kraljić jedan mogao je da ima pod sobom i više župa.

Kod većine Germanâ politička skupina nije stegnuta na samu malenu župu. Naći je od župe zamašnijih tvorevina državnih, što ih

[1] Germ. c. 39.

Rimljani označuju kao *civitates*. Ove *civitates* sastavljahu pojedini narodi germanski, te se s toga drukčije nazivaju *populi*, ili slično ovako. Biti će nekih triestero pravih naroda germanskih, na razmaku I i II vijeka, u Tacitovo doba, pa zar pretežito u njih već vladaju kraljevi, što su veći od gaukönigâ. U narodu, gdje gaukönige još traju sebi svoji, od časa do časa okupljaće i njih obrana suprot stranog neprijatelja. Bila bi to kao neka vrlo loćkava aristokratska republika. U to, od II vijeka u naprijed, sve se više ustrojava kraljevina prostranih, koje i cio jedan veliki narod mogu da obuhvate i slože, dok najposlije, u V vijeku, gotovo će sami Saksi i Frizi ostati pri starinskoj županskoj uredbi. Nego, i uz novi ovi nagon, države germanske, budući bez čvrstog osnova, te jedva i vrijedne državnog naziva, bujaju i razlamaju se, kao valovi na plitkom žalu. Danas je ovako, sutra onako. Ipak već za Tacita jako je kraljestvo u velikom rodu Gotâ, a najviše vladaju kraljevi u mnogobrojnim narodima suebijskog imena. Trijebe se kraljići po županama, ili se pokoravaju vladaru većem; *reguli*, ili *principes*, sniženi su na prostu gospodu, na otmjenike, *optimates*, i potčinjeni jednome *rex*,[1] koji gdjegod ima do sebe i doglavnika, *subregulus*. Po germanskim narodima izlaze i uzvisite dinastije na svijet; tako u Markomanâ Marobodovi, u Kvadâ Tudrovi, u istočnih Gotâ Amali, u zapadnih Balte, u Vandalâ Asdinzi, u Franaka Merovinzi, u Langobardâ Gunginzi. I u narodima, gdje postoje samosvojne župe, kao što u Heruscima, čuti je za takve dinastije. Valjda se cjelokupna narodna država otkad dokad raspadala i u čestice, diobom u kraljevskoj kući, čega imamo docnije primjerâ kod franačkih Merovinga. Dinastije obično omotava tama davnine basnoslovne. Pričalo se za Amale, da potječu od sunčanih bogova, ili polubogova, *Anses;* za prvoga Merovinga, da ga rodi bog morski; za braću Hengista i Horsu, vojvode Saksâ, da su postankom od samog višnjeg Wodana. Članove doma kraljevskog odlikuju, kašto, posebiti znaci: Merovinge diči duga puštena kosa. Sa kraljeve glave, megju Alamanima, visi vrpca plamene boje.

[1] Filologija sada kaže, da se i sama ova strana riječ odomaći odavna megju Germanima. Ne uzajmiše je od Rimljana, nego od Galâ, koji imahu svoj keltski naziv *reiks*, jednak rimskome *rex*. Izbija u galskim imenima, kao Vercingeto-rix, i u germanskim: Bojo-rix, Caeso-rix, Malo-rix, Huni-rix ili Hune-rich, Geise-rich, Ala-rich, Theode-rich itd. Već pri prvoj pojavi Germanâ u historiji, nalaze se kod Cimbrâ jedan Bojorix i jedan Caesorix. Ali postoje i germanske izvorne riječi za kralja: *chuning* i *thiudans*, iz davnijeg doba. Seeck, *Gesch. des Unterg.*, s. 204, *Anh.* zum I. B., 492—4.

Tješnje sabranje germanskih naroda, uz prošireno kraljestvo, učini se sa razloga različitih. Župe u jednog naroda već od iskona bijahu jedna drugoj primaknute zajednicom narječja, pričanja i bogosluženja. Naročito svetinja kakva, uz godove, spaja inače razvezane župe; kod Semnonâ, „gdje nad svima kraljevaše bog“,[1] išlo se iz stotine župa u svetu narodnu šumu, na groznu žrtvu jednoga čovjeka. Iz ovake zajednice vjerske moglo je lako da se isteše i narodno osveštano kraljestvo. Ujedinjuju se pak župe pod rukom općeg vladaoca najviše za to, što ih na sabranje sili ratna nužda. Kad germanska plemena u vrijeme Marka Aurela uzavreše na Rim, pa se nanizaše dugi napadni ratovi nanj, kraljevine preotimlju mah u Germanâ. Kraljestva stvara i suvremeni tlak sa istoka, od naroda negermanskih. U isto se doba pojavljuje i težnja za okupljanjem mnogih *civitates,* mnogih naroda, u još veće narode, ili se barem ističe novo zajedničko prostranije ime, što progutava zakutna imena. U III vijeku izlaze na vidik Franci, Alamani, Saksi, prije neimenovani ovako. Što bi već davno izvršeno od Gotâ, koji su se uvijek na istoku Germanije krajinili sa strancima, to isto onda biva kod svih Germana: iskupljaju se razlomljeni narodi i kraljevine se šire. Pri tome, obično zaborav najdublji pokriva pojedinim plemenima ime i osobinu prvašnju. Više od triest germanskih *civitates* u Tacitovo doba, od III vijeka dalje, sabrano je pod kakvih samih deset imena. A kud krene seoba, tu je uvijek na čelu naroda jedan kralj koji vodi, ili kralju sličan gospodar. Što se tiče Skandinavâ, megju njima od iskona, regbi po Tacitu,[2] prevlagjuju kraljevi, gospodari neograničeni.

Kralju vojskovogji, naravno, ničim nije stegnuta vlast. Svaki vojskovogja raspolaže životom vojnikâ. A veliku će vlast imati kralj germanski i u osvojenim pokrajinama rimskoga carstva, prvo za to, što se osvoj ne odvaja od sile u zapovjedništvu, pa i s toga, što carska vladavina po Dioklecijanovu kroju pruža varvarskim vladarima, uz debelu spoljašnju kitu, uzor gotove centralizacije. Ali u Tacitovoj Germaniji kraljevska vlast ne razmeće se još po pukoj volji gospodarevoj. Kralja, koji mirno sjedi kod kuće, nada sve atelinge odlikuje veće imanje, stoka s većim brojem glava, bogatiji ures, oružje, pokućstvo. Uzima on za se jedan dio sudbene globe, kao što utjeruje i drugu globu zbog vojničke dužnosti zanemarene. Nego, ovo pravo globljenja, ovaj *bannrecht,* nije pravo oporezivanja: zemlje i pašnjaci

[1] Taciti Germ. c. 39.
[2] Germ. c. 44.

germanski ostaju prosti od svake daće. Tek dobrovoljni poklon živoga, ili roda zemlje, prinosi se vladaru. Ako Tacit ističe kod Rugijâ, Lemovijâ, Gotâ, priklonstvo i poštovanje prema kraljevima, te za Gote veli, da „se nad njima kraljuje ponešto strožije, nego li kod ostalih germanskih naroda“, odmah će i primijetiti, da to ne biva „mimo slobodu“.[1] Doista Tacit, koji pod carstvom još ne može da prežali muk pučkih komicija i skučeni autoritet senata, rad je uznositi slobodu Germanâ; no je ipak, po svemu sudeći, istinita slika, što ju nam on iznosi o načinu germanskog raspravljanja javnih posala, to u tri znamenita poglavlja 11—13 svoje knjige.

Vrši se, po prilici, kraljeva moć megju Germanima kako megju Helenima herojske dobi. Kralj vrstan, naosob junačan, može mnogo. Pisanog zakona nema, što bi mu se tvrdo ispriječio, nego mu treba, po otačkom običaju, obzirati se na troje: na svjet atelingâ, na pučku volju, kad je žestoko izjavljena na narodnom *ting*-u, i na svešteničko kazivanje i obredovanje u ime bogova. „O manjim poslima“, kaže Tacit, „vijećaju plemići, o većima svi, ali tako, da i ono, što puk rješava, prije raspravljaju plemići“. Posve je naravno ovo prethodno vijećanje plemićâ u velikim poslima, što se tiču svega naroda, kad se promisli, da se germanska kraljevina sastavi ujedinjenjem raznih župa, gdje plemići bijahu nekad samosvojni vladari i gdje im je još uvijek moć omašna. Red je pred narodnu skupštinu iznijeti sve važnije: promjenu pravnih običaja, rat, ugovor mira, seobu, izbor kralja. Dok traje kraljevska porodica iz davne davnine i od božanskoga koljena, dakako da se kraljevi iz nje uzimaju; s toga nam se spominju i kraljevi maloljetni, na primjer djeca od samih dvanaest godina, kao što ima mladića i na upravi župa, poradi odličnog plemstva njihova. Nego, u kraljevskom rodu kraljev sin, te i običajni nasljednik, može da bude iz težih uzroka, naročito s nakaženog tijela, nesposoban; onda skupština iz vladalačkog doma traži mu zamjenika. Kako po pravu privatnom sin prvenac nema posebitog položaja, tako ga obično nema ni pri kraljevskom nasljegju: mogu dvojica, pa i više djece, da prime očevu čast, ili da baštinu podijele. U silovnoj Germaniji nije nigdje stalnog reda, pa biva i to, da momak od oka i pameti iz najprve kuće svu vlast pritegne k sebi, uz mržnju rodbine, kao Armin megju Heruscima. Većinom, narod slijedi njega. Plahom i surovom aklamacijom hoće se, do prigode, uzeti i svakog okušanog junaka za vogju, *heerzog*, to ponajviše ongje, gdje je krajinjenje neprestano, a nije naći koljenovića za take bojeve vrsna ili voljna.

[1] Germ. c. 44.

Idu na narodni zbor, na veliki *ting,* svi slobodni Germani, pod oružjem; idu u stanovito doba godine, o vjerskim godovima, ako za prijeki posao sazvana nije skupština izvan reda. Što je veća država, lako se dosjećamo, da je rjegja i velika skupština narodna, jedan dva li puta na godinu, naročito kad se nakon zime mijeni mjesec mart. Uz mijenu i užbu, vjerom osveštane, srećno je saborisati sabor. Drži se na svetom kojem visu, ili na drugom mjestu, jednako osvećenom. Skupštinu vladar saziva. U sredini je oltar, i do njega narodni prvaci, a sve unaokolo prosti narod, što se tamo iz svakog kraja sleže. Vreva je, a i dosta zbrke, pri polaženju i obdržavanju zbora, premda je kroz to doba božji mir, naregjen od sveštenikâ. Dolazi, po vidnom a i nevidnom mjesecu, kako ko može i hoće, putanjama preko bare i šume, često drugi ili treći dan poslije roka. Posjedaju na otvorenom. Hitnja nije. Sate i dane pričekivanja krate pijaćim rogom, bučnim razgovorom, svagjom. Dogje dan žrtve, gdje se i više pije, nazdravlja i opija. Kad najposlije sveštenici, dan drugi po žrtvi, nakon molitve bogovima, pod prijetnju kazne zapovjede muk, slušaju se kralj i prvaci, manjim ili većim obzirom, prema dobi, plemenitosti roda, slavi bojnoj, vještini govornika. Da je svaki slobodni German mogao govoriti i stavljati predloge, sad kažu neki, ali ne kaže Tacit.[1] Mnoštvo ne glasa nijednim redom, već tumultuarno odobrava zveketom oružja; ne svidi li mu se predlog, buči.

Skupština je i sudbena, kad se o glavi radi. Sudi se megju Germanima u svemu glavnome onako, kao što se sudilo i megju drugim prvašnjim Arijcima. Na sudištu istaknut je štit, po primjeru arijskih sličnih pravnih simbola. Smatrano je, da zločinci padaju na žrtvu bogovima, a tim da se od naroda odvraća srdnja njihova. Na karni slučaj vladar će predložiti primjenu odnosnog prava običajnog, i dati će, da se u njegovo ime osuda izvrši. Izdajice i prebjezi vješani su na drvetu; kukavci u boju i poganitelji tijela svoga gušeni su u glibu, uz pleter bačen na njih. Pala krv iz prva prepuštala se sasvim osveti svojte ili namirenju s njom, no starija vlast, da privatna krvna razmirica ne bude viječna, stala već nametati namirenje. Ta namirna krvnina, *poena,* germanski *fredum, wergeld,* kojoj saznajemo potankosti iz potonjih varvarskih zakonika, plaća se ponajčešće izvjesnim brojem glava marve, navlastito konjâ. Dio globe išao je kralju ili državi, a dio ozlegjenome, ili, kad izgibe, njegovoj rodbini. Krvnina

[1] Germ. c. 11.: „Mox rex vel princeps, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur. . . .“

„pokriva“, veljahu Germani, uvredu, nanesenu *sippi*, te bi stišala osvetnički bijes, prekidajući zamjenite izazive. Onako na varvarsku, ucjenjivano je čovječje tijelo, a i pojedini dijelovi tijela, pa i rana po dužini i širini. Kako su viši ljudi, plaća se i više, a sve manje za inostranca, lita, roba. Krvnina za usmrćena slobodna čovjeka bješe znatno visoka, obično ravna srednjem imanju jednog slobodnoga. Ne sastavi li krivac, ili njegova rodbina ucjenu, svak ga može utući „kao vuka“. Ali je veoma pohvalno što se mnogo plaćalo za trudnu ženu i čast djevojačku. I obraz ljudski ucjenom čuvan je od uvrjede. Ispitivanje zločina vodilo se takogjer onako na prosto. Na dokaz krivnje ili pravde ponajviše služi zakletva tuženoga i takozvanih pomoćnika zakletve, što su obično njegovi rogjaci, te se kunu s njim, manje ili više njih, po težini optužbe. Kao gomilom izilazi na sud sav rod, pa i prijatelji i znanci, koji su voljni da jamče i odgovaraju pred bogovima i ljudma. Dakle nijekanje tuženoga i sukletnika njegovih obara svaku tužbu. A nikoga ne krivi javna vlast, nego tuži oštećenik. Pa tuženi German može i drukčije da se brani: pukom silom, oružjem u ruci. Da se, naime, očituje istina, pomaže sud božji: optuženik će se tući u dvoboju s tužiteljem; ko podlegne, kriv je. Ova se *ordalia* na posebiti način primjenuje i na neslobodne lite i robove, ali prolažahu ćoravo: kad u ruku uzmu usjalo gvožgje, ili ruku u ključalu vodu umoče, volja božja će ih očuvati. Za krv učinjenu svak od slobodnog staleža mogao, ovako ili onako, da smrti izbjegne, osim u vrijeme ratno, gdje sveštenik u ime bogova sudi i osugjuje. A i preko toga, kad se god o glavi radilo, Germanu ne bijaše mučno, pri onoj odvojenosti plemenâ, nekud uskočiti. Narodna skupština vršaše, uz kralja, visoku sudbenost. Za sugjenje o manjim stvarima, po župama i vesima, izabrala bi ta ista skupština suce iz kruga plemićkog, pridavši svakomu od ovih stotinu lica iz puka, kao vijeće ugledno.[1] Valjda se to radilo za župe, gdje bijahu propali domaći župani.

Pučke skupštine, osobito veće, bile su na okupu za više dana. Pri nehaju i slaboći sve državne uprave, pružale su one dragocjeno srestvo mirenja u svemu. U teškoj razmirici, zavagjenima nametala se razvagja. Tu se često uglavljivali privatni ugovori, puštalo na slobodu, sklapale ženidbe; tu, na očigled sabranog oružanog naroda,

[1] Kojekako se rasteže preporno tumačenje dotičnome mjestu Tacitovu (Germ. 12), koje glasi: „Eliguntur in iisdem conciliis et principes, qui jura per pagos vicosque reddunt. Centeni singulis ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, adsunt“.

doraslim momcima, osobito iz uglednijih kuća, vlastelj koji, ili otac, ili rogjak, svečano bi pridao štit od drveta, kožom obložen, i *frameu,* koplje germansko. Skupština bijaše kao smotra narodne vojske. Bijaše i sajam. Prodavalo se i kupovalo, a ljudi se veselili. Veselili se tim većma, što su se činile i žrtvovne gozbine, pošto se bogosluženje megju mnogobošcima nikad ne razdvaja od državnog života. Jelo se govedine, krmetine, bravetine, a navlastito konjskog mesa: smatrao se konj kao vrlo prijatna žrtva bogovima. Pilo se kravljeg, ovčjeg, kozjeg mlijeka kiselog, toliko ugodna teku sjevernih varvara. Na dugim sastancima, pri mnogobrojnom skupu, još više se trošilo medovine i piva. Razlijegala se pjesma junačka i napitna. Da se pri takim prilikama mnogo šta, u privatnom i političkom poslu, naglo i u uzbugjenosti zaključivalo, od sebe se razumije Kralju i plemićima ne bijaše teško neuregjenom takovom skupštinom motati na svoju.

Gdje je megju Germanima na snazi staro neznaboštvo, prinosiće kralj, ili kraljić, žrtvu za puk, moliće se bogovima zanj i gatati će, što je volja božja. Ta je vlast na lik one u domu, gdje se kućni starješina za cijelu svojat moli. Plemeniti vlastelji božji su ugodnici; ta, i onako mit i vjera obavija svetinjom njihove pretke, koji se uz bogove privezuju. Nije moći strogo dokazati, ali je prilika misliti, da germanski sveštenici najviše pripadahu uvaženome krugu atelingâ. U Burgundâ i u Katâ spominje se jedan prvosveštenik kao kraljev doglavnik, pogotovo kao sukralj; u Semnonâ vjera nada svim i svakim prevlagjivala. Sveštenstvo je dakle veoma ugledno. Sveštenici ipak ne sačinjavahu posebnog staleža i ne bijahu razregjeni u strogu hierarhiju. Kod Germanâ nije naći keltskih druida, združenih u tijesnoj zajednici, a tim premoćnih u Galiji. Da germanskome sveštenstvu nestajaše tvrdog udruženja, najbolje se vidi po tome, što o kakvome otporu zlovoljnih sveštenika nema spomena, kad su se, od IV vijeka dalje, germanski narodi stali obraćati u Hristovu vjeru. German je uza sve to držao mnogo do riječi vjerske, objavljene ustima sveštenikâ, a i sveštenicâ, što no bijahu redatelji u narodu. *Ewart,* čuvar zakona, zove se germanski sveštenik. Na njegovu zapovijed, štišaće se uzburkana narodna skupština; u vojsci, sam on, u ime prisutnih bogova, vezaće, šibaće, kazniće i smrću izgrednike. Nose sveštenici sa sobom u boj božje likove i znamenja, s kojima će se oni zagnati u neprijateljske redove. Strašivici, napusti li štit u boju, zabraniće oni pristup k vjerskim svečanostima, kao što taj ne smije ni na pučku skupštinu: nerijetko sramotni takav prokletnik od jada bi se objesio. Junake, naprotiv, uzdiže na harfi hvala sveštenička, jer su

sveštenici i najvještiji *skaldi*. Pjevala se zajedno pobožnost i viteštvo, božji usud i ljudsko pregnuće. Pošto Germani drže, da su im bogovi prisutni u boju, pazi se dašto, pri vojevanju, na slutnju svešteničku. Nego, ako su sveštenici mnogo znali, ako su bili vješci, mnogo su znale i ženske, *weise frauen,* vještice. Germani, opaža Tacit, „čak misle i to, da je u njima (ženskima) nešto sveto i koje sluti, pa ni preziru savjeta njihovih, niti im proroštva zanemaruju".[1] Žensko proricanje i kod drugih Arijaca izbija, osobito u davnini. Svetost ženska vidi se i u rimskim vestalkama. U docnije doba, dok su Rimljani prosvijetljeni, ono proricanje bijaše još prejako u priprostih Germana, te se činjaše vanredno i zasebno. Možda su cijenili Germani, da je ljepota pred bogovima pristupačnija i božjem nadahnuću otvorenija; ili, budući strastveni i plahoviti, nalazili su u mirnije žene boljega svjeta, nego li u čovjeka uzbugjena; ili, pri tromosti svojoj, rado puštali, da zamršeni posao prije razmrsi ženska dublja ćut, nego li čovječji razbor i oštroumlje. Germanskoj vračarici otkrivala se budućnost naročito u krvi posječenih sužanja, onda u valu i vrtlogu rijeke. Čini se, da ponajčešće uprav te ženske vještice svojim rukama opremahu i vršahu žrtvu ljudsku, koja od sviju bijaše bogovima najugodnija, pa i najsvečanija. Kano da su sveštenice i od sveštenikâ pretežnije bile u gdjekojem narodu germanskom. Može biti, da u gdjekojemu svešteničkí obredovaše samo ženskinje. U Tacitovoj dobi, za Vespazijana, izigje na veliki glas Brukterkinja Veleda: množina je smatraše kao vilu, kao neku poluboginju. Prije nje odaše se Germani svim srcem Auriniji, i još drugima. Valjda glasovite ove gatare i vračare izilažahu takogje ponajviše iz plemstva. Barem Tacit, gdje o njima govori, ističe plemenite djevojke, što su tražene u taostvo, kao mnogocjeni zalog za utvrdu ugovorâ megju germanskim narodima.

Vjera je germanska, u suštini, vjera davnih Arijaca: obožavanje nebesne svjetlosti i otajni trepet duše pred jakim pojavama prirode. Dok Semiti, klanjajući se jednako prirodi, pažnju svoju obratiše zvjezdama, a najviše suncu prežarkom, što oživljuje i ubija, te upiljiše oči i požudu u prirodnu silu, koja, kad ne zatire, oplogjuje vanredno i oplogjivana je, Arijci na sjeveru, i izmegju njih Germani, poglavito od pojava atmosferičnih napraviše sebi bogove. O vjeri u Germanâ samo nekoliko napomena ostaviše nam Tacit i Cezar; ali drugim se putem saznaje, ma da i nije sve jasno, mnogo o njoj.[2]

[1] Germ. c. 8.
[2] J. Grimm: *Deutsche Mythologie,* I—II B., Berlin 1875—6.

*

Još jednako ona odjekuje u pučkom praznovjerju i u dvije skandinavske *Edde*, u starijoj iz VII i VIII, pa u novijoj iz XIII vijeka. Istina, poganski spjevi dviju *Edda* sastavljeni su kasno, a i pod nekim utjecajem hristjanstva, pa je još i to, da u sitnome treba koješta odbijati na lični hir pjesnikâ, na epsku maštu *skaldâ*. Ali svestrano sravnjivanje sad pročišća i razbira sve, što je glavno u vjerovanju Germanâ. Ako pak skandinavske obilne priče, pravo rekući, svjedoče nam za same mite Germana sjevernih, jezgra narodne religije nije mogla biti druga ni za ostale Germane. Nerazvita plemena istoga porijekla dugo čuvaju jedne te iste osnovne vjerske nazore, što je vidjeti u svih još neobrazovanih naroda arijske krvi. Uporegjeni neki običaji i božanska imena utvrgjuju temeljnu jednoličnost vjere kod sjevernih i južnih Germana. Šta više, stara vjera Slavenâ, kojoj se ulomci sačuvaše naročito u gatanju pučkom i u malo vijesti njemačkih hronista, i ona vrlo nalikuje germanskoj, kako je ova posvjedočena naročito u Skandinavâ i u narodâ suebijskog imena.

Vjerovanje arijsko Germani napojiše osobito oštrim duhom, nagnani na to nemilim svojim nebom i življenjem. Božanska svjetlost, bogovi ljeta i dana bore se, u stravičnom i izmjenitom okršu, s vražjom tamom, s divovima zime i noći. Veliki oni bogovi, dvanaestorica njih, što su podupornji svijetloj sunčanoj godini, nazivaju se *aesir (asen, anses* u Gotâ), grede nebu, dok su njihovi suparnici, tamni divovi, *iötun*, jadi ješni i nesiti. Vladaju oni prvi u *asgard*, u gradu svom nebesnom, gdje imaju tvrgje i sjajne dvorane. To je vesela božanska *walhalla*, germanski Olimp, otkud se neprestani boj bije, srećnom mijenom ljetnih doba i dnevne svjetlosti, na sve prirodne jade, na grdesije, što donose tamu, mrazove, zatorne vjetre, pustošnu silu, sušu, nerodicu, što, pod vučjim oblikom, s pomrčanjem proždiru mjesec i sunce. Stoji red, da se u viječnoj borbi dobro brani oda zla. Svijetli će bogovi pretegnuti uvijek nad mrkim divovima, ali kroz časovite polome, povremenom svojom štetom i nesrećom. Otkad dokad matore, iznemogle *anse* obavija mračni dim, *ragnarrökr*, oni tamne ispred *iötunâ*. Taj suton bogova, *götterdämmerung*, prelazan je, kao god što iza zahoda sunca ragja se sa zorom sunce mlado, a iza propasti godine u zimi mahom nastaje mlado ljeto. Eto sija iznova tek trenutno potamnjela *walhalla*, gdje se bogovi jutrenom rosom goste; jadi su svezani u svome paklu, *hel*. Obnavlja se ovako zemlja i nebo, iza svakog požarnog zapada dana i godine. Nije sve čisto izraženo u *Eddama*, no je prilika najveća, po uporegjenju s arijskim mitom, da stari Germani ono onako mišljahu o

svojoj *götterdämmerung*. Kolovogja asâ u ljutoj borbi protiv razorne sile divskih iötunâ jest *Odhinn*, kod neskandinavskih Germana *Wodan*, kralj bogova i ljudi. Germanisti sad vole ime mu tumačiti, kao da bi to bio bog ajerske struje i nadahnuća, ali se ovo tumačenje protivi cijeloj mitologiji arijskoj. Takog boga nema na visini panteona nigdje u Arijaca, a da ga sazda, nije bila podobna niti germanska postojbina, manje vjetrna od krajeva južnijih. S druge strane, mitsko pričanje u Germanâ prikučuje Wodana vidnoj svjetlosti. A biti će upravo bog nebesnog vidjela, kao Vid u Slavenâ, Ζεύς-Διός u Helenâ Ju-piter u Italâ. Wodan, višnji *ase*, kraljuje u walhalli. Što je u svijetu i u vijeku bogato, životvorno, čarobno, pjesničko, mudro, lukavo, od njega je, koji, oružan pobjednim kopljem, vodi nebesnu vojsku vidjela na tamne jade. U tom ratovanju velik je on hodac. Na kreševo prate ga vrani gavrani. Nego će i njega snaći slabost i nedaća uzgredna: ogrnuće se plaštom od oblaka. tminom će oćoraviti. S linjanjem, s nestajanjem vidjela, sjajni su bogovi, u opće, umanjeni. Valjda su otud, jednim dijelom, *zwerge*, malji, koji toliko začestaše u mitologiji germanskoj. Silaze u podzemno carstvo, u helu, i dva Odhinova sina, prečisti *Baldur* i slijepi *Hödur*, koji nehote ubi brata svoga. U mladome krasnom Balduru, bogu jasnoće i proljeća, i u bratu mu zle kobi, nije mučno razabrati mitsku zamisao, što stvori u Indâ dva brata *açvina*, prvu i zadnju zraku dana, u Helenâ Zeusovu djecu, Dioskure, u Italâ nerazdružive Kastora i Poluksa. U Wodanu, davaču blaga i nesustalome putniku ća daleko u adske prostorije, Rimljani naravski, ali pogrješno, vidješe Merkura. A radi znamenja joj, lagje neke liburnijske, oni prispodobiše Izidi jednu veliku boginju, što će zar biti *Frigg*, Odhinova supruga, drugačije *Frouva*, gospogja. Ova visoka gospogja nebesna, u drugome svome licu, kao da je *Niördhr*, mati Zemlja. Može biti da je taman Niördhr Tacitova *Nerthus*,[1] obožavana megju Suebima. U arijskim mitima, plodnost nebesne kraljice i majke bogova zamišlja se često kao plodnost matere Zemlje. Nalična joj je i *Freyja*, germanska Venera, slabo uredna boginja ljubavi i ljepote.

Tarlabuče veselje neuredno u Wodanovoj walhalli. U sjajnu svoju palaču veliki ratnik Wodan dočekuje ljudske ubojnike, ljute duše u boju palih junaka, što ih probiraju na razbojištu i k njemu privode djevojke *walküren*. Ove su walküre Wodanove vile, s labudovim krilima i štitom oružane. Lijeću po zraku, velikog boga pratilice, u

[1] Germ. c. 9. i 40.

prvom mitičnom začetku valjda oblaci, zatim djevice ubojite, a ujedno i djevojke željkovane, kao što je „želja“ i sam Wodan. Vilovne po izbor junake, ušle u walhallu, Wodan časti obilnim pivom i jelom, veseli ih igrama, lovom, bojem. Blagopokojni ljudski vitezi biće njemu pomagači, dok on zavojšti na divove. Walhalla je kao prilika islamskog raja, uz pretežnu ješnost Germana sjevernih prema trezvenosti u piću i jelu Semita južnih. Ko nije junak, silazi u ledeni mrak podzemne hele, gdje vapije za bijelim Wodanovim danom. Očekivanje valhalskog uživanja podsticaše hrabrost germanskog ubojnika toliko više, što neumolne *nornen,* troje njih, svakome čovjeku, pri rogjenju, sudbinu odregjivahu. Po trojici ženskih lica usud je usugjen i kod drugih Arijaca. Vjerovatno je, da su se Wodanu zavjetovali oni viloviti junaci, koje nama opisuje Tacit.[1] Najčešće bilo ih vidjeti megju Hatima, rjegje megju drugim južnim Germanima. Iz Skandinavije izlaze docnije na svijet, u normansko doba, goropadni *berserkeri.* Običaj je bio kod Hatâ, da momci mnogi, čim bi stali na snagu, puste kosu i bradu, a kolut gvozdeni da nose. Kolut bi s ruke ili noge skinuli, a čupavu nad obrazom razlivenu kosu i bradu obričili, istom posjekav jednog dušmanina. Neki ponavljali zavjet, krv čineći do starosti, svegjer u prvome bojnom redu, pokazivani prstom od prijateljâ i neprijateljâ. Rasipnici svoga, ostarjeli bi bez kuće i kućišta, živeći gošćenjem i poklonima tugjim.

Izlazi u boj na sve crne jade i bijede još jedan veliki bog, *Thôrr* u sjevernih, *Donar,* grom, u južnih Germana. Ovaj silni Gromovnik dušmane božje i ljudske uzbija trijesom od neba, puštenim mlatom svojim od kameňa, što se iza svakog udarca sam po sebi u ruke vraća. Rimljani ga pravo navode na drugom mjestu izmegju najvećih germanskih bogova, no, pošto je mlatom oružan, krivo i ovdje misle, da je Herkul, koji je u istini sunčani bog. Olujni bog Germanâ javlja se uvijek s prvim proljetnim gromom, pa je naravno, da on štiti ratarstvo, kao što i svaki red u prirodi i megju ljudma. Naročito Gromovnikom kunu se Germani; mlat, njegov simbol, osveštava pravo i ugovore. Pogagjaju rimski pisci, gdje spominju kao Marsa trećeg velikog boga, što ga oni poznaju iz germanskog panteona. To je bog, kome je rat jedina briga, *Tyr* u Skandinavâ, *Ziu* u južnih Germana. Prilika je, da u začetku bješe sunačni lik, kao i Mars. Paše mač, te je po tome *Saxnot* u Saksâ. Često obožava se mač, njegov simbol.

---

[1] Germ. c. 31.

Simbolima božjim, više nego bogovima antropomorfičnim, odavali poštu Germani, pri žrtvama. Megju Saksima glasovit bijaše veliki drveni stup, *irminsul*, možda rajsko drvo svjetlosti, za koje se mnogo priča u skandinavskoj mitologiji. Tacit tvrdi, da germanski idoli nisu bili pravi kipovi: „niti vole, radi veličine nebesnikâ, bogove spriječiti medju zidovima niti ih sazdati na čovječji kakav lik".[1] Hramova ne bijaše u Germaniji, ili ih bijaše vrlo malo. Nismo mnijenja Tacitova, da je tome razlog duhovnija vjerska misao Germanâ, već je reći, da germanska umještina ne mogaše da pravih hramova i kipova izvodi. Bogosluženje se vršilo osobito u mrkim šumama, u lugovima posvećenim. Pri tome stvar najglavnija bijaše ispitivati volju bogova, kako bi se, ljudma na ravnanje, budućnost otkrila. Obilno se i na razne načine vračalo, kao što po starješini u kući, tako po prvacima i sveštenicima u ime naroda. Gledajući k nebu i moleći se, bacali bi nasumce, na bijelo platno, sitne štapiće, isječene iz grane rodnog drveta i runama urezane; do tri puta ih dizali i tumačili: oglase li se štapići nepovoljno, za taj dan prestaje vračanje, odgovore li povoljno, još sjutra treba paziti na pjev i let ticâ. Ali gata se najsvečanije sa konjma, kao u Indâ, Iranaca i Slavenâ. Konji su bijeli, nejahani i radom zemaljskim neskvrnjeni, već na zajednički trošak hranjeni i gojeni u svetim lugovima, te s bogom u tajanstvenom dodiru, dok su ljudi bogu tek poslužnici. U božja kola upregnute, prati ih sveštenik i kralj, ili prvak države; glas je s neba konjski njisak i frka. Koja će biti sreća u teškom ratu, očituje se i ovako. Odabrani zatočnik u dvoboju bori se s ulovljenim neprijateljem, svak s oružjem svojim narodnim: po pobjedniku naslućuje se, čija će u ratu biti ruka. Kruto sujevjerje germansko ište ljudskih žrtava. Dok se je Donaru prinosilo životinja, višnjemu Wodanu, o izvjesnim godovima,[2] žrtvovano je sužanja, zločinaca, roblja. Katkad prije boja činio se zavjet poklati stanoviti broj neprijateljâ. Zavjetovana je Wodanu i Ziu čak i cijela neprijateljska vojska. Okrenuli bi se onda pod pobjedni mač ljudi, konji, sve živo. Uz nemile i goropadne bogove, krvlju obilatom ne opija se sama zemlja i ploča žrtvovna. Igjahu nevidom, propadahu u vodi, robovi pri velikoj suebijskoj svečanosti, u čast boginji Nerthi. Ljutina obreda može i ona da označi rthu kao višnju ženu krvnika Wodana. Na jednom ostrvu oceana Rügen), po riječi Tacitovoj,[3] u lugu presvetom stajahu po- la, do kojih se sam sveštenik smio dohvatiti. Kad bi ovaj

razabrao, da je već boginja u kola s upregnutim kravama unišla, vozio bi nju okolo kroz gomile veseloga naroda. Svako se gvožgje krije; nema razmirice, pri božanskom visokom pohodu. Najposlije sveštenik k hramu vraća Nerthu, situ ljudskog razgovora, pa pere otajna kola u jednako otajnome jezeru. Robove, pomagače kod ispiranja, proždrije voda. Ljudske žrtve drže se dugo kod Germanâ pogana. Još u V vijeku, Saksi gusari, kad na povratku sidro dignu, hoće zaklati svakog desetog sužnja.[1]

Radi bismo znati, kojim obredom Germani ukopavahu mrtve i koja im bješe vjera o onome svijetu. Vidjesmo, da pale ubojnike čekaše walhalla. A umrli drugi? Malo za čudo Tacit o tom piše, niti desetak redaka.[2] Po skučenim ekonomskim prilikama Germanâ, nije u njih moglo biti pogreba sjajnih, kao u rimske gospode, ni skupocjenih grobova. Nego su se ipak starali za svoje pokojnike. I iz boja nesrećnog iznijeli bi živom mukom mrtva tjelesa,[3] zar što bijahu walkürama i Wodanu mila. Uz to, po svoj prilici mišljahu, kako i većina arijskih naroda, da je pokojniku mir tek s urednim i neozlegjenim grobom zajamčen. Na lomači probranog izvjesnog drvlja spaljivala su se osobito viteška i gospodska tjelesa. Čini se, da prevlagjivaše spaljivanje, dok ne ustuknu i utrnu se pred hristjanskim običajem prostog sahranjenja. Nad ukopanim mrcem podizala se busenita gomila. Što se sada pod gomilom u grobnim komorama nalazi posugja i drugih stvari, pokojniku na utjehu i upotrebu, to je znak germanskog vjerovanja u istrajnost čovječjeg života na svijetu onom. U vatru lomače bacalo se oružje; gdjekojemu junaku još i konja viteza proždirao oganj. Pratili bi pokojnika u helu i pas i tice lovačke, pratili katkad i robovi posječeni. Megju Skandinavima ima napomene, da se od svoje volje žrtvuje i udovica, kao što se to činilo kod sjajnih pogreba u Slavenâ. Od jauka i suza na brzo bi se ljudi germanski odvratili; tim više ridale ženske, megju njima i narikače, valjda.

Nadaje se važno pitanje: Društveno, politički i vjerski ovako obrazovani Germani kojom i kakvom oružanom silom raspolagahu suprot oružane sile Rima?

Germanija, prostorijom i pučanstvom, ne bijaše baš velika prema carevini rimskoj. Na stranu ostavivši Skandinaviju, koja u svjetske dogadjaje još ne utječe, zemlja germanskim plemenima naseljena,

---

[1] Sidonii epist. 6, l. VIII.
[2] Germ. c. 27.
[3] c. 6.

malo je veća od Galije. Kad Goti u III i IV vijeku protežu zamašno svoje osvajanje k istoku, po sarmatskim i slavenskim krajevima, onda postojbina germanska biva kao dvaput veća, ali uz mješavinu narodâ tugjeg jezika. Pa niti ovaka Germanija prostorom nije nikako ravna Romaniji. A još manje može da se usporedi brojem pučanstva, na zemlji zanemarenoj. Za Germane, sebi savremene, kaže Tacit, da „rodnosti i širini tla ne prilažu truda, kako bi voćnjake zasijali, livade odlučili i vrtove natopili; od zemlje se ište tek žito;"[1] to jest, intenzivne obrade polja ne bijaše nigdje. Za to, pokraj divlje vegetacije i velikih šuma, pokraj silnih blatija s voda neuregjenih, dosta rijetki prema prostoriji bijahu onuda žitelji. Statistika svjedoči svagdje, kako će se brigom o zemlji i industrijom pučanstvo sgusnuti, dok ga silno prorjegjuje lov i pastirstvo. Pisci jedni sad hoće, da je od doba Cezarova do Tacitova, pa onda od Tacitova dalje, sve većma napredovalo u Germaniji obragjivanje zemlje, dok drugi usuprot tvrde, da napadni ratovi na Rim, što od vremena Marka Aurela zarediše, Germane turiše u nazadak duševni i materialni.[2] Baš čistih dokaza nije iznijeti ni za ovo, ni za ono mnijenje. Nego je vjerojatnije prvo. Vrijedna je neke pažnje okolnost, što za duže od jednog vijeka, od Septemija Severa do Konstantina, na zemljištu Germanije nije sad naći rimskog novca, po čemu se izvodi zaključak, da u komešanju i metežu bijaše prestala redovna trgovina s Rimom. Ali s druge strane čini se, da već u doba megju Cezarom i Tacitom Germani zapadni od zemlje tražiše bolju privredu, krčeći pogranične šume izmegju plemenâ, koje tad dadoše po svome roblju obragjivati.[3] Vojske rimske, kojima je iz prva radi nestašice žita često uzmicati sa neobragjene germanske zemlje na crti Rajne i gornjega Dunava, kasnije mogu da se hrane onuda. Megjašnim potučenim Germanima nametali Rimljani danak od volovskih koža; kasnije nameću im i žito godišnje. Ako i uzmemo, da je Germanija, doticajem rimske civilizacije i djelomičnim primanjem hristjanstva, pokročila po koji korak naprijed, umnožene radišnije stanovnike po njoj opet gutaše, kao vatra živa, zatorno vojevanje na Rimljane i neprestani razdor megju narodima germanskog imena. Doista su vrlo plodni bili Germani, ali bujne im podmlatke trošili ratovi istrajni i krvava svagja. Ne štede se oni megju sobom radi domovinskog osje-

[1] Germ. c. 26.

[2] Zamamljivo, ali pretjerano, razlaže to Fustel de Coulanges: *L'Invasion Germ.*, ch. II.

[3] Seeck, *Gesch. des Unterg.*, I. B., s. 206—10.

ćaja i obzira. Germanija ih ne zanosi. Pače, zajedničkog imena germanskog i nema. Rimljani i Grci zovu ih *barbari*, a varvarima, do potrebe, i sami Germani sebe nazivaju, kad hoće da istaknu opreku izmegju sebe i Romanâ. Od ruke ne ide tačno brojanje; ali ne će zar pogrješno biti, rekne li se, da Germanâ, koji se Rimu grožahu, nikad ne bijaše, u sve, iznad deset miliona duša.

Uza sve to, oružani ljudi u Germaniji brojem mnogo nadmašuju rimske legionare, pomoćnike i federate, u carevini, prostorom bar šest puta većoj, a pučanstvom, mogli bismo u opće reći, dvanaest puta jačoj. Svaki German, koji nije bogalj ili starošću onemoćao, već od mladih nogu, obično od petnaestih svojih godina, nosi oružje, uz odobrenje starije vlasti. Primio ga, kad je proglašen *mann*, čovjek zakoniti, na skupštini narodnoj, ili kotarskoj, ili zar i pred općinom svojom. Lativši se *framee* i mača, German ne bi se s njima više rastavio, do li smrću ili tjelesnom nemoću. Carska vlada rimskom gragjaninu otela vojeni mač iz ruke, a krvava je *framea* svagda do Germana, u boju, na zboru, na gozbi, kad se kune, kad se ženi, kad poduzima svaki znamenitiji čin svog gragjanskog života. Dok je u Rimu pod oružjem sama stajaća carska vojska uz izvjesni, a vrlo čedni, broj legija i kohorta, uz jednako čedni broj stranih, a ne svagda pouzdanih pomoćnika i saveznika, dotle u Germaniji, kao što navadno i u svakoj zemlji s priprostom uredbom, narod i vojska jest jedno. Riječ *heer* iz prva znači jednako i vojska i puk. Ko može, paše oružje, po pravu i po dužnosti. Poziv na vojsku, *heerbann*, nije upravljen na same posjednike,[1] niti na same sve slobodne: oružani su, čini se, i liti. Koji se German ustegne ići na vojsku narodnu, nanj pada globa, što će ju vladar zemlje pobrati. Na ovi način, makar da pretežno čobanski narodi u Germaniji imaju pučanstvo rijetko, mogu opet da kreću silne vojske. Brukteri bijahu narod tek srednje moći: Tacit se raduje, dok ih drugi na njih kivni Germani zatriješe, što ih pade do preko 60,000.[2] Goti su, dašto, narod mnogo veći od Brukterâ, pače germanski narod najveći, ali smo na nekom čudu, čitajući pismo cara Klaudija II (268—70) na senat, gdje javlja, da „320,000 varvarâ s oružjem dogjoše na rimsku zemlju“, pa, iza pobjede, ovo drugo pismo na zapovjednika u Iliriku, Junija Brokha: „Utamanismo 320,000 Gotâ, 2,000 lagja potopismo. Rijeke se po-

[1] Precjenjujući ratarski rad Germanâ, na ovako ograničenje službe misli vojnički stručnjak, Max Jähns, u svojoj popularnoj knjizi: *Heeresverfassungen und Völkerleben,* Berlin 1885. S. 23.

[2] Germ. c. 33.

kriše štitovima, zastrti su svi bregovi mačevima i džilitima. Ispod kostiju polje se ne vidi, nema puta čista, ogromni okô s kolima opustio je. Ženskinja zarobismo toliko, da po dvije i po tri njih svaki pobjedni vojnik može sebi pridijeliti.“[1] Istina je, da u ovome skoro nevjerojatnom broju slomljenih gotskih vojnika ima takogje suboraca iz nekih drugih plemena; ali su glavne gomile ipak bile gotske. Usprkos porazu, jedan dva li naraštaja za tim, vidimo Gote ispravljene i sa silnom vojskom iz nova: nude carstvu rimskom do 40,000 svoje mlagjarije, u ime savezništva.[2] A kad opet, koja tri ili četiri naraštaja po tom, jedan dio Gotâ, naročito zapadni, provališe u Traciju i nagodiše se s prvim Teodozijem, povede ovi car više od 20,000 njih,[3] kao saveznike svoje, na tirana Eugena u Galiji, izloži ih na prvom mjestu, te velikim dijelom izgiboše, kao što jednom kazasmo. Uza sve polome i gubitke, zaigraće neiscrpne vojske vizigotske i ostrogotske prvo veliko kolo pri rimskoj propasti. Susretamo jednake polome i jednaku neiscrpnost vojene sile i kod Germana zapadnih, na Rajni. Čas prije Klaudija i poslije Klaudija provališe oni u Galiju, pustim gomilama. Tjerajući ih natrag, trijebe ih Postum, Viktorin, Tetrik, galski protucarevi u doba Galijenove anarhije, a za tim istrijebi Probo do 400,000 njih, po jednom nama već poznatom, i ako u nekoliko sumnjivom svjedočanstvu.[4] Za ciglo ono jedno pokoljenje, što od Galijena ide do Proba (259—82), možemo slobodno uzeti, da Germanâ, koje istočnih na liniji Dunava, a koje zapadnih na liniji Rajne, propade cio milion. Pa opet, uz malo odmora, na noge eto dižu se svegjer nove germanske vojske. Germanija je kao zažarena peć, iz koje neprekidno suklja plamen rata na Rim. Nije izvan prilike kazati, da svih oružanih Germana protiv vojene sile carstva rimskog ne bješe manje od puna dva miliona.[5]

U tome, o kakovoj federaciji svih kolikih oružanih germanskih naroda suprot Rima nije govora niti onda, kad se u III vijeku mnoga plemena, donde pocijepana, stadoše na svog običnog neprijatelja u

[1] Hist. Aug. Pollionis Claudius, c. 7—8.
[2] Jordanis c. 21.
[3] Id. c. 28.
[4] Hist. Aug. Vopisci Probus, c. 13.
[5] Cijeni se, da slobodna Galija u vrijeme, kad Julije Cezar na nju nasrne, imaše, na nekih sedam milijona žitelja, do obilatog miliona oružanika. Veća Germanija, sa valjda deset miliona duša, mogla da broji ovdje izneseno mnoštvo oružanih ljudi. A sve i da ih nije toliko megju pravim Germanima, oni broj ispunjaju i prevršuju Sarmati, navadni drugovi njihovi u bojevima protiv Rimljana.

veće cjeline okupljati, pod ubojnim novim imenom, kao što Franci i Alamani, pa i Saksi. Stalna federacija, to je tanki pojam, a stvar neizvediva, za varvare. Germanski ili njemački cjelokupan narod ne postoji. Velika plemena i odjeliti narodi još ne prianjaju za zavičaj svoj, a i ne misle, pri budnome nagonu k seobi, o stalnoj domovini. Njima je neka otadžbina jedino u skupu ljudi, što imaju iste otačke običaje i junačko pričanje, te govore istim dialektom. Otadžbina ta lebdi poviše iseoničkih glava, kad upregnuta s bikovima, gotska, vandalska, suebijska, burgundska kola, puna djece i ženskinja, kreću na put k novoj kojoj zemlji. Dakle germanske domovine nije. Otkad dokad plemena germanska gone se megju sobom do zatora, taka ih omraza cijepa. Izazivaju se na biljegu, na junačko mezevo; boju roče dan i mjesto. Pak Rim miti novcem Germane, potpaljuje im strasti, ucka ih jedne na druge, da se krve. Do zgode postavlja njima stroge kraljeve, pitomce svoje. Navadno, ove rado primaju sanarodnici, željni nekoga reda, i ako kivni svagda na zakone i stegu rimsku.

Ali ona opća vojnička služba u Germanâ, ona njihova *heermannei,* bijaše, i pored rimske hitrine, pored svih majstorija, opasna Rimu, slabije oružanom. Opasnost navlastito se pojavi, počevši od druge polovice II vijeka, kadno Germani, posvuda uskomešani u svojoj postojbini, latiše se napadnog ratovanja na veliko. S istoka, u III vijeku, valjda na Germane tištali i Slaveni, prodirući prema Odru i Labi. Za Rimljane bijaše već minula u nepovrat zgoda, da sebi podvrgnu Germaniju, u prvo vrijeme carstva. Germanija od Rajne do Labe ne bi nego za tren rimska provincija, a za dva tri li sama naraštaja junačko razbojište rimskim orlovima. Otkad staračka bojažljivost cara Augusta spram Germanâ, kao što znamo, udari u šepertlju, otkad zavidna i sumnjičava duša Tiberijeva let zaustavi orlovima pobjednih legija svog sinovca Germanika, otad osvajače s juga sve manje primami nerodna, kao i neprijatna Germanija. Mi već označismo nepametnu politiku carsku, koja se ulijeni, po prihvaćenom pravilu, u pukoj defenzivi prema bezbrojnim gomilama svagda oružanih varvara, dok ove plahost i požuda plijena neodoljivo na rat tjera. Tjera ih, kašto, na seobu i ratovanje još i drugi uzrok, što se plemena germanska više puta gonaju megju sobom, pa pleme nadbijeno ima da napusti zemlju i novo boravište sebi da traži. A s istoka ujedno gura Germane turanski i slavenski rod. Sa svih ovih razloga nagon k napadaju neodoljiv je. Tek za kratko vrijeme, od Vespazijana do prvih Markovih godina, rimska država ima mira, skoro nepomućenog, od Germana, koji se nje boje. Počinje za tim sve to

življa muka produžene i nezgodne defenzive rimske. Ako je rimsko nasrtanje na Germaniju bilo dosta teško zbog tamošnje klime, šuma, voda, nestatka gradskih središta, i navadnog spaljivanja koliba uz odagnanje marve, još je teža obrana od svegjernih bijesnih naletnika. Doista rječine, Rajna i Dunavo, sve više i više utvrgjivane, jaka su prepreka varvarima, što mostova ne grade, ali se rijeke opet prelaze, kad ih zima sledi, ili kad ljetna suša pokaže gdjekoje gazove. Uznemirivanje je neprestano. Zarede li pak velike nedaće: gragjanski bijesni ratovi o carski presto, kuge, gladinje, eto na Rim oružje germansko i alansko, uz obje rijeke, Dunavo i Rajnu, zajedno. Potkupljivanje i sva lukava diplomacija rimska u glavnome malo pomažu.

Ofenziva Germanâ zaoštri se jednom ratnom uredbom, što tada bijaše zasebna njima. Mimo pučku vojsku, sastaje se okolo prvakâ, oko kralja narodnog, ili kraljića u kotaru, ili borca kojeg proslavljenog, mnoga mladež obijesna i ratoborna. Ovo su drugari, *gasindi* (gesinde), od drage volje došli i prihvaćeni, koje Tacit zove *comites,* a družbu *comitatus.* To je neka klientela germanska: taman klientima drugdje ih naziva isti pisac. Megju slobodnim Galima, prije osvoja i strogog poretka rimskog, postojahu ista udruženja, sa stotinama drugova, svome gospodaru i prijatelju zakletvom privezanih tako, da su svi voljeli, veli se, sami sebi kidisati, nego li preživjeti vogju, kad bi njega nestalo. Kako to drugovanje izgleda regbi još tješnje kod Galâ, a kod arijskih Slavena na istoku ga nema, moguće je, da je iz Galije, u davna doba, u Germaniju uneseno. Družbu germansku opisuje Tacit, kako zna on, u malo redaka živo i slikovito: „Veliko je natjecanje i drugarâ, kome da bude prvo mjesto kod prvaka svoga, a i prvakâ, ko će imati drugare brojnije i ubojitije. U tome je dostojanstvo, u tome snaga, sebe svagda zaokruživati velikom četom biranih mladića, dika to u mirno doba, obrana u ratno. Gdje se do boja dogje, prvaka je sram hrabrošću biti manji, sram je družinu ne sustignuti hrabrost prvakovu. A zazor je i sramota dovijeka izmaći iz boja, preživjevši prvaka svog. Njega odbraniti, dočuvati, čak i viteška svoja djela njegovoj slavi dometnuti, glavna je zakletva. Prvaci se bore za pobjedu, drugari za prvaka. Kunja li vlastita država dugim mirom i dokolicom, plemeniti će momci većim dijelom zaći od svoje volje megju one narode, koji vode tada rat kakav, pošto je rodu (Germanâ) pokoj neprijatan, a kroz pogibelji se lakše na glas dolazi, pa velika družina i ne čuva se, do li silom i ratom. Jer od darežljivosti svog prvaka eto ištu

onog konja viteza, onu *frameu* krvavu i pobjedonosnu. A i platu nadomještaju gozbine i pripreme na široko, i ako neukusne. Predmete podašnosti pridaju ratovi i pljenidbe".[1] Taka družina od zakletve bijaše vrlo cijenjena, te bi u vjerno drugovanje i u službu ušli plemići i neplemići. Gdje vogja okom, drugovi skokom; uvijek stajali u stopama njegovim. Je li služba po zakletvi bila doživotna ili na vrijeme, nije nam kazano, no je priličnije misliti ovo drugo. Razregjivali su se drugovi, po sudu svog poglavice, u različne stepene.

Važna je bila opća razlika izmegju prostih drugara i starješina, oficira njihovih. Potonje ove najvrsnije, najjunačnije svoje drugove vogja bi svegj do sebe držao, s njima na pouzdano živeći. Ručali bi oni za vogjinom sofrom. Kako je mogao koji *heerzog,* vogja, da srećom postane i kraljem, mogli su i prvi njegovi junaci da se prometnu gospodom. Isto i rogjeni kraljevi germanski svagda držahu do koljena poneke vigjenije drugove, izuzetno ih odlikujući. S toga pomisli velika većina novih pisaca, da se iz germanske družine, ubojne i dvorske, po vremenu stvori cio feudni sustav. Začetak sustava bio bi u tome, što vladari mjesto konja i *framee,* mjesto srebrnog uresa i zlatnog prstenja, stadoše vjernicima svojim od zakletve darivati zemalja, u rimskom carstvu osvojenih. Ali iztraživanje novije i dublje dokazuje, da se feudništvo rasplete najviše iz rimskih prilika: prva mu je klica, već primijetismo, klientela, što će, dakako, još silnije nabujati po germanskom osvoju. Uhvaćena vjera, drugovanje s kraljem u dvoru i još druge okolnosti doprinijeće svoje tvorbi feudničkoj. Pravije je reći, da osvoj zapadne carevine rimske i potonje feudništvo bi onim družinama istom uskoreno.

Germani rado su išli na tugje bolje zemlje, pa čovjek na glasu sa svojeg koplja, sa svoje ubojite sjekire, u svako bi doba lako sabrao i preveliku družinu, željnu pustolovine i plijena. Njega bi na štit podigli, njemu uzvikali, onda što bog da i sreća junačka. Nijedan German ne misli, da su privatne ovakove pljačke nedopuštene, da je lupeština tugje otimati; kad se pregaoci i njihov vogja javno na to riješe, svjetina, oko njih sabrana, povlagjuje. Na Rimljane često ustaje listom germanski koji narod; uzburkaće se katkad na njih i ratna koalicija velikog broja plemenâ, ali potrajno krajinjenje, uz Rajnu i Dunav, vodi se naročito od slobodnih i slučajnih družina. Gdje o družini govori, Tacit privezuje opasku: „Niti ćeš koga lakše nagovoriti da zemlju uzore i ljetinu iščeka, nego li da neprijatelja

[1] Germ. c. 13 i 14.

izazove i rana dopadne; čini se lijeno, šta više, i tromo steći znojem, što možeš krvlju nabaviti".[1] Četovogja je katkad od same kraljevske krvi, ili imućniji ko, jer mu treba četu hraniti, ali ovu hrani rat ponajčešće. S toga je dano svakome junaku i od neplemenitog roda, da četu složi. Nama je misliti, premda to Tacit ne kaže, da vogja s družinom ostajaše privržen narodu svomu i potčinjen starijoj vlasti u državi, te da se svaka družina, do potrebe, bila uz vojsku narodnu. Moći je još misliti, da se nije četovalo uprkos izričitoj državnoj zabrani. Nego, pri slaboći germanske države, ponajviše vladaoci ne hajali i očima žmurili na provale zemaljskih četnika u tugjinu. U sebe doma, često bi provalnici, oslanjajući se na svoje oružje, na silu svoju, imali u svakoj riječ presudnu. A njihov je poglavica mogao da bude, radi junaštva, ne samo četovogja, već i obični opći vogja, *heerzog,* u narodu, pri pravilnome ratu. Kad bi rimska oblast kod dotičnog naroda podigla tužbu na divlju pljačku, odgovorilo bi se smjerno, i više puta hinjeno, da su to puki razbojnici, *latrones*. Jedan silan četovogja stajaše kao iznad zakona, ako Tacit veli zanj: „Ko prevlagjuje brojem i hrabrosti drugarâ, njegovo se ime, njegova slava pronosi, ne samo u vlastitom narodu, već i po megjašnim državama; k takovima idu poslanstva i poklanjaju im se darovi, te oni češće tek glasom od sebe rješavaju ratove".[2] Stoji ovo svjedočanstvo Tacitovo protiv tvrdnje najnovije, da družine u Germaniji ne bijahu ni mnogo važne, ni mnogo brojne. Dakako, u mirno doba one ne mogahu biti upravo velike; no je sva prilika, da s ratnom srećom maha uzevši, načinjahu se kao vojske neke. Čuveni ratnik može da postane čak i poglavica u drugom narodu. Uza četu pobjedonosnu, kod četovogje moćnog, pribiće se još beskućanici, prognanci, protuhe svakojake. Po svemu je cijeniti, da silni osvajač po Galiji, suebijski kralj Ariovist, čiju vojsku smlavi Cezar, istače se iz prva kao četovogja na golo. Takvi su, manje ili više, glavari Saksâ, Anglâ i Jutâ, osvojitelja Britanije, pa i potonji gusari skandinavski, prozvani „morski kraljevi". Četuje se, kako na suhom, tako i po moru. Ogromna će stabla u germanskim prašumama pružati lagja samotvorih, u svaku od kojih može da stane i do triest gusara. Olujno studeno more četnike ne plaši. A znaće oni graditi i boljih složenih lagja.

Pripadao ili družini ili narodnoj vojsci, German je bojac oštar. Ako se kod kuće i ne vježba redovno, kao vojnik rimski, nego

[1] Germ. c. 14.

[2] c. 13.

„radije ljenčari, odan spavanju i jelu, te svak najjači i najratoborniji, ništa ne radeći, pušta brigu za dom i domaće bogove i polje ženskadiji, starcima i najslabijim kućanima“,[1] a ono opet uvježbaće njega rat, koji on voli, pak i lov. Mladići, bilo kojeg staleža, jačaju se u igrama ljutim; „kojima je do takog igranja, gjipaju nagi kroz ubojite mačeve i *framee*“.[2] Tacitovim Germanima oružje nije dobro. Otprije bijaše i slabije. Jošte nenapredan i oskudan, oruža se narod kako može. Gdje pri ruci nije gvožgja, mnogo je koješta od kamena, osobito što se hita i strijelja. Od tvrda su kamena, gdješto, i buzdovani i kratki teški noževi, *siramasachs*, a bilo naći i kijakâ i negvozdenih kopalja. Kijaku stvrdili bi vršak u vatri. Spominje se germanskih vojska s predugim golemim kopljima; upotrebljavan je i mač; ali je napadno oružje narodno *framea*, sulica s tankim i kratkim, a preoštrim šiljkom od gvožgja. Mač staje skupo, jer je sav od gvožgja, te je iz prva rijedak. Svojom sulicom služi se German, jednakom vještinom, iz bliza i iz daleka, udarajući i bacajući. Vidjesmo, da s uručenom *frameom* momak biva punoljetnim; nju s mačem i štitom, uz konja zauzdana i volove, mladoženja prikazuje nevjesti. S tom sulicom i sa štitom zadovoljava se konjanik. Lagana je oblaka i pješaku. Brani ga preveliki i živim bojama išarani štit; no pancir, u prva doba, malo ko ima, a još su rjegje kacige željezne ili kožne. Pješaci, polunagi s haljetkom oko tijela, ili nagi, srću u boj. Raznovrsno su oružani, šaroliko odjeveni. Najprvi idu bolje oružani. Dašto, po vremenu sve većma, u doticaju s Rimljanima, počevši od Cezarova vremena, usavršava se odijelo, kao i oružje, tih polovnih divljaka. Sve općenitija onda biva upotreba kacige i pancira. Kuju se oštri mačevi, i ljuti čelik istura nekadašnje kamenje. Što se tiče reda vojske, i taj im je bolji, odmah pri početnom dodiru s rimskim vojskama. Već ljudi Arminovi i Marobodovi paze na riječ zapovjednikovu, sljeduju zastave, vrstaju se i u bojnu rezervu. Za Tacita Hati, na primjer, po oružju, opskrbi, rasporedu i vodstvu, imaju pješadiju, koja prilikuje rimskoj.

Bojna taktika bijaše Germanima u opće jednostavna, pa i udešena prema prilikama svoje zemlje, dok su se na ovoj od Rimljana branili. Navadno uzmicali ispred uregjenih legija, zaklanjajući sebe i sve svoje u šume i močvare, neprijatelju nepristupačnije, nego li sama brda i klanci. Putanje u šumi i po močvari stražili kulama, zakrčivali šancevima i zasjekama, zgodnijim od svake zidane utvrde.

[1] Taciti Germ. c. 15.
[2] c. 24.

A upravo taka nestašica stalnih utvrda i svakog središta vojne i pučke snage njima vanredno olakša defenzivu. U Germaniji nije bilo gradova, kako u negda nezavisnoj Galiji, u Britaniji, u Hispaniji, u Istoku, pa Rimljani nisu znali, gdje da Germane u živac pogode, gdje da im životnu silu prerežu. Moglo se, doista, prekriliti i pritisnuti s kraja na kraj Germaniju, ali za ovaki teži posao Rimljane carskog doba minu volja. Nije Germane mnogo stajalo napustiti drvene kolibe i kuće; veća njima šteta od pregorene ljetine, ali je južnim napadačima najposlije reda bilo u mrtvoj jeseni vojnu prekinuti. Nastajaše ljuta studen, hrane nigdje, a bez cesta ikakovih podvozi rimski ne mogahu da se kreću. Čuvali bi Germani i prelaz mnogih svojih voda, bacajući se svačim, a zamahom presnažnim, na neprijatelja. Ratujući ponajviše kao *guerrille,* razvučeno boj bijući, Germani ne prihvatiše pravilo nepomičnog stajanja na bojištu: „s mjesta ustupiti, samo da po novo navališ, ne cijene, da je kukavno, već da je to pametno“.[1]

Brzo za tim, trećom četvrti II vijeka, zarediše veliki navalni ratovi na Rim. Vrstali se onda Germani u snažne gomile, u vojske katkad ogromne. Ne znamo baš sve potanko za njihov taktični raspored, no je čisto to, da sklapahu redove, što po rodbini, a što po decimalnom sustavu. U ostalom i jedna i druga uredba postojaše već od davnine. Na oba načina ponajčešće se regjaju i Arijci i ne-Arijci, pri prvom svom razviću vojenome. Tacit naglašava, kao pobudu hrabrosti Germanâ, što u njih četu konjaničku, ili klin pješački, „ne sastavlja ni slučaj, niti prigodno složenje, već rodovi i svojdba“.[2] S druge strane, spominju se u Germanâ stotinici, u Gotâ i stotinici i tisućnici, koji su nad odnosnim hrpama. Valjda hrpa od jedne stotine drobila se u desetine, koje je vidjeti u Slavenâ, susjeda Germanima. Desetorica, stotina i tisuća oružanih stoje u nekakvom odnosu, i ako nestalnom, prema poselici, selu i župi. Najviše su to pješaci, jer je u Germanâ pješadija glavni dio vojske. Konji ne bijahu im ugledni ni pasminom, ni brzinom, niti ih znahu vještački igrati, kao što Rimljani. Konjištvo ipak pokazivalo katkad omašnu snagu, u navali i provali. Smješteno u prvom redu, zajedno s najbržim pješacima, izabranim iz sve mlagjarije i razregjenim u čete od jedne stotine, udaralo bi ludo junački, a onako po sreći neprijateljske gomile i probijalo. Brojiti se u prehitru stotinu, u suborce konjikâ, dičilo veoma mlagjane pješake. Bilo pak i germanskih naroda, koji

[1] Tac. Germ. c. 6.
[2] Germ. c. 7.

su se sa same konjice slavili. Taki su Tenkteri, u vrijeme Tacitovo. U njima, s konjem igrala se djeca, natjecali se mladići, jahali ga svegjer stariji: konj u nasljestvo ne bi dopao prvencu, već sinu najžešćemu. Početkom III vijeka, brojni Alamani spominju se i kao izvrsni borci na konju. Mi znamo, da u vojsci rimskoj, konjištvo se dobranim dijelom sastavljalo baš od pomoćnika germanskih. U doba seobe s vještine konjičke oglasiće se Alamani, Heruli i Jutunzi.

Naglim jednim prvim napadajem, uz divlju viku, srnula bi u boj i pješačka vojska. Da urljava (*barditus*, od *bardhi* — štit u starosjev. jeziku) odjekom bude silnija i strašnija, ubojnici prikučili bi štit k ustima, da se iz unutrašnje dubine ovoga zvuk odbije. Red vojsci bio klinast: naučio to Germane, pričaše božja legenda, Wodan preko sinova svojih; u istinu bio to red priprostit, što je uobičajen i u Slavenâ. Isto ovako bi se, do zgode, namještali sami vojnici rimski, koji taktični taki raspored nazivahu „praščjom glavom“, *caput porci*, kao god što mu bijaše naziv i u Germanâ, po sličnosti bojnog klina ili čuna toj glavi. Čun sačinjavao ogromnu falangu, širu i širu prema bazi, što bi goropadnim općim udarom sve pred sobom slomila i strovalila. Na čelo falange stavljali su se kraljevi i prvaci narodni. Suprot iznenagjenih legija, onim onakim udarom nekoliko puta, već počev s Cimbrima i Teutonima, krajem II vijeka pr. Hr., uspješe Germani, no češće i zlo progjoše. Grdni čun, to sva vojska, kad ne bi prvim mahom, prvim ljutim gurajem, prodro. kad bi gdje zapeo, došao bi u strašnu zbrku, razvezao bi se u gomilu neurednu, sustalu, zapjehanu od silnog napora, zgnječio bi se sam u sebi: nikud uzmaka, nigdje pričuve ili pomoći, da uzmak olakša. Snopljem padali na razbojištu, kad bi gibiviji neprijatelj, sabravši redove i privedavši svoju pričuvu, sa svih strana opkolio razvrženu falangu. Otud je čitavo kreševo svaki polom germanski u boju velikom, te car Klaudije, kako čusmo, može da se hvali, što je u jednoj vojni smlavio do 320,000 Gotâ. Pri porazima Germanâ, više puta nastradale i ženske. Kad je seoba, kreće se cijeli narod, kako bi se gdje stanio. Uzalud to pokušali već Cimbri i Teutoni; punom srećom to poslije izvedoše Goti, Vandali i drugi. Ženskinje i djeca stoje uz vojsku germansku; prate ih liti i roblje; goni se marva. Crtama bilježi se marva, a i pokuće, kako kome rodu to pripada, pa nejač i pokuće trpaju se u kola, što ih polagano vuku volovi, u nizu nepreglednom. Kad je boj biti, ta su kola smještena u okrug, te je njima sagragjen tvrdi oko, zaklonište ženskadiji i djeci, oslon vojsci. Život i komešanje u okolu, u dan bitke, pred oči nam iznosi Tacit: „I u blizini su zalozi (tabor),

otklen je čuti urlikanje ženskih, otklen i ciku nejake djece. Svakome su ovo svjedoci preosvećeni, ovo hvalioci najveći. Majkama, ljubama, prikazuju ozlede, niti one strepe rane prebrojiti i istražiti, pa će i borcima jelo i nagovor donositi".[1] Tužnjava svojih žena, i nesnosna misao, da ih čeka ropstvo, ispravi gdjekad klonulu vojsku Germanâ.

Ova ovaka Germanija, življenjem ljuta, poludivlja, obijesna, a puna ubojitog oružja, učini silni dojam na Tacita. Prebirući u dugoj historiji rimskoj polome, nalazi, da Rimljanima ne naniješe štete ni Samniti, ni Kartažani, ni Hispani, ni Gali, ni Parti, koliko Germani. „Od carstva Arsakova", veli, „oštrija je sloboda Germana".[2]

U čemu i kako se pokazivaše germanski duh slobode, pravcem društvenim, političkim i vojničkim, mi eto izložismo. Koji bez predrasude promatra stare Germane, uz njihove varvarske sve vrline i mane, taj ne može da u njima vidi Bogom dosugjene prerodioce grčko-rimskog već istrošenog svijeta. Germani jesu, po Tacitu, svi listom oružani, a žestoki ubojnici, pa malo ih sapinje državna uredba, kad se god nakane, da privatnu svoju razmiricu do kraja tjeraju, ili se zažele plijena, pustolovine i boja na inostranca. I mlagjanog Germana malo što steže. Već od nejake neke dobi ide na pašu, ide u lov. Ne će tog momčuljka sapinjati kulturni obziri, pedagogija rimska; da ne radi po miloj volji, rijetko u čemu smeta ga nemarni domaći *mund*. Nesregjeni Germani razmeću se po svom ćefu. U tome poglavito stoji od Tacita, koji se u Germane zagleda, naglašena njihova *libertas,* više nego li u slobodnom kretanju na skupštini kotarskoj ili narodnoj. Pak će se i te političke skupštine slabiti, kad Germani počnu osvajati i sebi mjesta na rimskoj zemlji tražiti. Ne stoji im *libertas* niti u srčanoj slobodi, u viteštvu duha. Na mnogome mjestu Amijanove knjige, mi vigjamo Germane IV vijeka, po primjeru svih varvara, oholite, obijesne u sreći, dok su ponizni i ništi, kad ih sreća izda. Češće kraljevi njihovi, nadvladani i zasužnjeni, mole se, kleče na koljena, padaju ničice pred tribunalom rimskog vogje. Navadni ponos Rimljanina, koji u ljutoj nevolji ubija sebe, ili sumorno šuti, ne će osjećati German, uz prijeke prelaze duše svoje varvarske. Vajka se u nesreći, u bolesti. Germani su opet, po istom Tacitu, ljute pijanice, nemili i krvni svadljivci, igrači svega svoga, neustaoci i mrtve ljenčine za svaki kućni i poljski rad, neobzirni prema slabijima, samoživi u drvenim i glinenim svojim kućama, katkad ubilci

[1] Germ. c. 7.
[2] c. 37.

*

robova i sužanja. Da takvi ljudi uliše krvi svježe u obamrle žile rimskih žitelja, ili da novim krepostima dušu im uzdigoše, to je samovoljno sadašnje pretpolaganje, poduprto kićenom frazom, a nepoduprto dokazima. U rimskom društvu izvedena je zaista ljudska obnova, no, kako rekosmo, ta se učini na osnovu misli hristjanske. Nama je sad iz nova ovdje, pogledom na Germane, prihvatiti i nekoliko pretresti isto ono pitanje, koje već proučismo na strani rimskoj. Povlači se još uvijek, baš uporno, u modernoj historiji, spasonosni utjecaj germanske moralne nadmoćnosti. Da razvidimo i to.

Na razliku od Rimljana, tri moralne vrline hvali Tacit u Germanâ: strogost u spolnim odnosima, neznanje lihvarstva i neograničeno gostoljublje. „Gozbama i gostoprimstvu ne odaje se tako na široko drugi koji narod. Bilo koga smrtnika iz krova ukloniti cijeni se bezakonje; svaki, kako može, prima ga hranom primaknutom. Kad je sve stršeno, onda onaj, ko je bio gostitelj, prokaže dom nova gostitelja, udruži se, te idu nezvani u bližnju kuću. Ništa za to; jednakom se prijaznošću dočekuju. U pogledu gostinskog prava, niko ne razlikuje znana od neznana. Koji se oprosti, zaište li što, običaj je, da se njemu to da; a ište se i na uzvrat lakoćom istom. Raduju se darovima, ali što je poklonjeno, više se ne pamti, a što je primljeno, nikoga ne duži“.[1] Plemenito je ovo usrdno primanje gosta, no je u nekoliko grubo i rasipničko ovako gošćenje, koje sve, u ostalom, nije ni posebno Germanima, već se nalazi, opisano s istim crtama, i u prvašnjih Slavena. Ako megju Germanima ni kamatnikâ nema, to je za to, što je njima, radi preslabog razvitka ekonomskog, nepoznata i sama kamata.[2]

Nego o spolnoj urednosti Germanâ nije ikakva pogovora, kod Tacita.[3] „Braci su tamo strogi“, veli, „niti je većma hvaliti drugi koji dio običaja“ njihovih. Gotovo jedini izmegju varvarâ zadovoljni su s jednom ženom. Imade li rijetko ko i više žena, tu ga pohota ne ulazi, već želja svojdbe s mnogom plemenitom kućom. Nešto malo prćije u oružju nosi žena mužu, a tim kaže, da k njemu dolazi drugarica muke i pogibelji, u miru kao i u boju, za života kao i u smrti. Stidljivost žene ne kvare pozorišni prizori, niti kalašne gozbine. Preljubočinstvo, što je prerijetko, može da odmah kazni i sam muž. Ošišaće preljubnicu, pa će je pred domaćima golu nagu iz kuće

[1] Germ. c. 21.
[2] c. 26.
[3] c. 17, 18, 19, 20.

istjerati, goneći je bičem preko cijelog sela. Sramotnoj ženskoj nema oprosta: ni ljepota, ni mladost, ni bogastvo, ne će joj muža pribaviti. Pri ovome, šibajući Rimljane, kaže Tacit doslovce: „Tamo niko se ne smiješi nad porocima, niti se zove moda kvariti druge i kvariti sebe“. Bilo je pak i takovih plemena germanskih, gdje bi se samo djevojka udala, da joj sa ciglim jednim mužem bude „kao jedno tijelo i jedan život“. A Germanke udaju se kasno, kao što se kasno i mladići odaju ljubavi. Toga radi čilost je njima trajna, a i porod snažan, po liku roditeljâ. Djeca su im brojna, pošto je zazor nju ograničiti, ili rogjene ubiti, jer „ovdje većma važe dobri običaji, nego li drugdje dobri zakoni“, primjećuje opet Tacit, misleći na suvremene Rimljane. Koristi sebi ne traže Germani u nestašici djece. Što je više roda i svojati, tim biva njima prijatnija starost.

Ovaj Tacitov uznositi opis germanskoga braka vrijedan je naše pažnje najpomnjivije. Opća je riječ, da kakov je brak, takav je donekud i narod, u vidu moralnom. Strogosti braka u Germaniji Tacitova vremena vele ne smeta, što je i tamo bilo javnih žena, niti okolnost, što se bračna vjera zahtijevala tek od strane jedne, od ženske strane. Muž vjeru svoju ne ulaže, te može da drži pri sebi inočâ, premda je ovo rijetko u doba Tacitovo; može ljubakati i s drugom ženskom, pak i sa ženom tugjom, pod svoj odgovor dotičnome mužu. Obostranu će potpunu čistinu u brak uvesti istom hristjanski nauk. Ali opet je i ovaki brak na čast Germanima. A u braku je to viteško, kad mladoženja poklanja mladoj, kao *morgengabe*, oružje i konja zauzdana. Ženi je namijenjen udes muža: eto i njoj što Bog dade i sreća junačka. Spominju se slučajevi, gdje Germanke, noseći se po mušku, padaju u boju, ili ih neprijatelji hvataju naoružane. K ovome treba još dodati, da zakonski običaji Germanâ brižno štićahu žensko djevičanstvo i trudnoću, i da stepenica krvnine život ženski gragjaše jednakim sa životom muškaraca.

Što se dalje iz Tacita htjelo izvesti za još jednu germansku vrlinu, to jest u slavu germanske vjere u opće, a i pravde, ovo se ni na čem ozbiljnom ne osniva. Ako se dva frizijska kralja, jednom u Rimu, za Nerona, hvastaju, da mimo Germane nema na svijetu ljudi junačnijih i vjernijih, to oni čine, dok u Pompejevu pozorištu pripažaju i ne podnose, što su časnim mjestom odlikovani drugi tudjinci, zbog viteštva svoga i odanosti k Rimljanima.[1] Suprot tvrdosti prihvaćene vjere, barem u pogledu Rima, govori maldane sva historija

[1] Ann. l. XIII, c. 54.

germanskih snošaja prema rimskoj državi. Čeljad germanska uz to kadra je, da i megju sobom najcrnju nevjeru počini.[1] Germani se pokazuju u često vjerolomni, kao god i svi varvari, makar da nisu to po pravilu, kako narodi najnižeg morala, varvari od turanskog roda. Ako German i drži vjeru drugome Germanu, na primjer u strastvenoj igri, to je vjera jednog igrača, koju je nalaziti i u ljudi fele najprostije. Nije to opća lojalnost osjećaja, kao što nije, za drugi primjer, vjera megju se kod hajdukâ. Napram Rimu Germani prečesto krše savez, vjeru, prisegu; napustiće oni čak i svoje taoce, zalog vjere. Što se tiče pravde germanske, nije ni ona na čisto. Tacit hvali Hauke, „narod megju Germanima najplemenitiji, koji voli veličinu svoju pravdom čuvati. Bez pohlepe, bez nasilja, mirni i odlučeni, ne izazivaju nikakvog rata, ne haraju nikakovim otimanjem, ili pljačkom. Glavni dokaz sile i junaštva stoji im u tom, što, i ako nad drugima pretežu, to ne postizavaju nepravicama“.[2] Ovo je hvala za same Hauke, pa i to izuzetno isticanje nekako dokazuje, da ostali Germani nisu baš takovi bili.

Iza knjige *Germania,* Tacitom napisane, minuše tri vijeka i po. Germani, pri rasulu zapadne carevine, opet našli sebi prijaznog pisca, šta više sustavnog hvalioca, u još jednome Rimljaninu, u popu Salvijanu. Njegova *Gubernatio Dei,* sastavljena nabožnom namjerom, da se providencialno opravda pad rimski pod udarcima već pobjedonosnih varvara, ne ispušta, naravno, niti jedne od germanskih moralnih vrlina. Čujmo i ovoga svjedoka.

Salvijan motri oko sebe, o polovini V vijeka, već naseljene varvare u dijelu najvećem zapadnog carstva, pa Vizigotima, Vandalima i Saksima toplom besjedom uznosi spolnu urednost. Saksi su „divni čistotom“,[3] a uzorni su, u istom pogledu, Vandali i Vizigoti. „Izmegju Gotâ“, veli Salvijan, „nije dozvoljeno Gotu, da bude bludnik; megju njima jedini su Rimljani, kojima je dopušteno, zazorom naroda i imena, da nečisti budu. A molim: koje nam nade u Boga? Nečistotu mi ljubimo, Goti je proklinju; od čistote mi bježimo, oni je vole; blud je kod njih zločinstvo i pogibelj, kod nas je dika“.[4] Pri Vandalima vidi ushićeni Salvijan, šta više, i „nebesnu ruku“, koja im domahuje i iz krajeva zemlje naprijed ih goni, kako bi bludništvo pokajali u Hispaniji, a naročito u Africi. Ali ti isti Salvi-

[1] Hist. l. IV, c. 79.
[2] Germ. c. 35.
[3] Gub. Dei l. VII, c. 14.
[4] L. VII, c. 6.

janovi osvetnici, na jedan naraštaj prije, prikazaše se Oroziju, koji ih na svoje žive oči vidje i pozna u Hispaniji, kao „nejunačan, lakom, nevjeran i prevaran narod“.[1] Istina, ne veli, da su i bludoćudni.

Afrika, a poimence u njoj veliki i bogati grad Kartaga, Salvijanu je leglo svih poroka. Nema ljudi iskvarenih, kao Afrikanci što su. „Kako u dno“, veli, „duboke lagje gnusoba svakojaka, tako se u život njihov slegoše opačine gotovo iz svega svijeta“.[2] Ne zna Salvijan zloće, koja ne bi, tako reći, u svima Afrikancima ukopićena bila: nečovječni su, na pijanstvo skloni, sasma neiskreni, prevarni do zla boga, prelakomi, nemilostivi prema sirotama, udovicama i ubogima. U bludu i u psosti pak natkriliše same sebe. Kad bi se god koji monah iz manastira egipatskih, ili iz Jerusolima, pokazao, u svojoj mantiji, blijed i ošišan, po ulicama Kartage od svjetine bi se nanj sasule grdnje, zviždući i smijeh grohotni. Bješe „sva Afrika kao Etna sramnih plamena“, kad eto bahnuše Vandali gasioci. Zazirući od bludnica, što su u Africi posvuda vrebale, gnušajući se adžuvana, što ih rimska vlast, na svoju sramotu, puštaše, da se javno, obučeni po žensku, šeću, upali varvari to sve pročistiše. Pod prijetnjom mača, gad ukloni neumolni Genserik, a dade zapovijed, da se svaka bludnica vjenčati mora. Da je Afrika bila još u V vijeku pokvarena, mi Salvijanu vjerujemo. Od pamtivijeka stajaše u rimskoj Africi svejednako ugnijezgjen rod kartaški. Megju obrazovanim narodima, nijė lako naći moralno nevrjednijega od tih zapadnih Feničana. Tvrdi srcem i raskalašeni, kao što prometni i imućni na krasnoj zemlji u sjevernoj Africi, oni još poštovahu pomamnu Astartu, „nebeski oni demon Afrikanaca“, kako je zove Salvijan. Po bogosluženju, što se izobičaji iz davnine, čak i neki hristjani, iz višeg društvenog kruga, uz Hrista pominjahu i boginju. Afrikanci, obilujući bogastvom i porocima, živjeli u raskoši velikoj, pomazani mirisima, ukrašeni svakom gizdom, ovjenčani na čestim gozbama. Nego i sam žestoki kuditelj Salvijan dopušta, da u općem kvaru onom čistota odlikovaše „Bogu obraćene, to jest vjerom i naukom promijenjene“. Niti mogaše drukčije biti u domovini Ciprijanovoj i Augustinovoj.

Salvijanovo hvaljenje varvarâ i kugjenje Rimljana, premda manje izrazito, takogje se proteže na druge pokrajine zapadnog carstva na umoru. Ali je očigledno, da crkovni pisac umuje tu po sustavnom

[1] Hist. l. VII, c. 38.
[2] Gub. Dei l. VII, c. 14, 21, 22; l. VIII, c. 2, 4.

osnovu, po smišljenoj svojoj namjeri. A umuje površno. Cijeni, da je krepost, što Franci, Vandali, Goti, čak i Huni, ne znaju za poreze ubitačne,[1] dok je to, u istini, do samog slabog uregjenja njihove varvarske oblasti. Žali se na nisku ćud roblja i na često suložništvo ropkinja s gospodarima po kućama rimskim,[2] a ne vidi, da je takom kvarenju obitelji kriva institucija ropstva, zajedničkog i Rimljanima i Germanima. Salvijan ni na što ne viče toliko, koliko na zabave rimske, navlastito po većim gradovima. Odvratno je njemu što se sve čini u amfiteatrima sa zvjeragju, u muzičkim odejima, na igralištima manjim, u provodima, megju atletima, pelivanima, pantomimima; ama baš srdžbom kipi na cirke, a poglavito na teatre.[3] U circima stoji vika i buka kao mahnitaca; u teatrima govor, kret, slika, to je sve pusti blud. Pitaće Salvijan: „Što ima ovakovo kod varvarâ?“ Naravno, da nema ništa, odgovaramo mi, pošto varvari ne gragjahu pozorištâ, ni cirkâ. Nego je dopustiti Salvijanu, da strast za javne igre, pri nestatku političkog zanimanja i slobode, pri dangubi malo radišnih gradskih pleba, i pri volji vlade, da se puk bavi tricama, bijaše onda prevelika, a i da pozorišni sujeti, publici izručeni poganskom knjigom, bijahu sablažnjivi. Mnogobožaca još uvijek, o polovini V vijeka, brojila se znatna manjina u carstvu,[4] koja svejednako svojom poganštinom davala donekud pravac javnome životu. Zahtijevao je običaj, da se čast prikaže idolu Venerinu u teatrima, Neptunovu u circima, Marsovu u amfiteatralnim arenama, Merkurovu u palestrama, Minervinu u gimnazijama, te se u tim mjestima još tjeralo po starom.[5] Ukinuti su gladiatori, no se još drži kazna, po kojoj zločinci u areni imaju se boriti sa zvijerima. Zvanična poganština svejednako nalaže godišnjim konzulima, da svete piliće hrane i da po ticama traže augurije. Sve to raspaljuje Salvijana, i na pero mu nameće hvalospjev varvarima. Ali sve je to već bilo udarilo u nazadak pred silom hristjanskog nauka, pa ne trebaše Germanâ, da se do kraja to istrijebi.

Oštro osugjuje Salvijan naročito dvije zloće svojeg doba, glavne a općenite u rimskome carstvu: krvna i bludna djela.[6] Idemo još iz bliže da ovo vidimo.

---

[1] Gub Dei l. V, c. 8.
[2] L. VII, c. 4.
[3] L. VI, c. 2, 3, 4, 7, 8, 9, 11, 12.
[4] L. IV, c. 14.
[5] L. VI, c. 11.
[6] L. III, c. 9.

Za krv reći nam je, da se ona onda doista obilno prolijevala. Ali useljeni varvari, kruti i siloviti, jamačno Rimljane ne pripitomiše, niti ih od nasilja odučiše. Za bludnost čusmo hvalu čistote u neznabožačkih Saksa i u hristjanskih Gota i Vandala. Ali praznina jedna u Salvijanu upada u oči. Taj hvalitelj čistote vandalske, gotske i saksonske šuti o ovoj vrlini kod drugih Germana, koji su već naseljeni, ili se istom naseljavaju u carevinu, i koje on po vigjenju poznaje. O Burgundima ni spomena, a o Francima niti riječi jedne za spolnu im strogost. Imao bi Salvijan dobro poznati Alamane na megji Galije, no i njih ne spominje. Kako se dugo bavi s Vandalima, osvajačima po Hispaniji i Africi, mogao bi da govori i za Suebe u Hispaniji, no i ove istim mukom prelazi. Jednom imenuje daljne Gepide, pa im ne iznosi tu krepost. Šta je to? Po našem mnijenju to znači, da Salvijan ne može da hvali, kao Tacit, neporočnost spolnih odnosa u svih germanskih naroda. On je u zvijezde kuje kod Vandalâ i Gotâ, već pokrštenih, ali će upravo Vandali i Goti naskoro biti izbrisani iz novog ljudstva latinsko-germanskog, te će tako nestati onog umišljenog kvasa čistoće, koje, po kazivanju nekih, osvježi smradno tijesto rimske nevrline.[1] Da Rimljanima rgju istaru, preostadoše sami hvaljeni Saksi u zakutnoj Britaniji. Po

[1] Što se pune čistoće vandalske tiče, ona nebijaše, po kazivanju jednog drugog svjedoka, Salvijanu savremena, taman ono žeženo zlato, za koje je Salvijan prodaje, u svojoj srdnji protiv izopačenih Afrikanaca. Taj je svjedok Victor Vitensis, koji napisa djelo: *De Persecutione Vandalica Libri V* (Parisiis 1862, Patrologiae Latinae T. LVIII). Afrički pop u Kartazi, gdje provede dobar dio vijeka svoga, poslije episkop, čini se, u Vitu, u pokrajini Bizaceni, Viktor svojim očima gledao arijanske Vandale, kako za vladanja Genserikova i Hunerikova gonjahu katolike. O vigjenom progonstvu sastavi 487 god. opširnu knjigu, koja se u vidu hristjanskom i sad u veliko cijeni. Piše prosto, a živo. Mi kroz tu knjigu možemo dublje poglede u razmetanje vandalsko po Africi da bacimo. Služiće nam, na svom mjestu, kao jedno od glavnih vrela za historiju Vandalâ. Ovdje nek nam samo kaže o njihovoj bajagi izuzetnoj čistoći. Po Viktoru, Vandali i ortaci im Mauri, kad po otmi Rima od god. 455 izmegju sebe podijeliše silno mnoštvo zarobljenika, rastaviše bez obzira muževe od žena i djecu od roditelja (l. I, c. 8), što ne bijaše po tadašnjem rimskom običaju dozvoljeno. Jednom progonitelj Hunerik zapovjedi, da Vandali njegovi, uz primalje, istražuju djevičanstvo katoličkih kalugjerica (l. II, c. 7). Opet isti kralj ženske davao gole nage javno mučiti (l. V, c. 1). Baš kao da bi Salvijanu odgovorio, najzad piše Viktor: „Nonnulli qui barbaros diligitis, et eos in condemnationem vestram aliquando laudatis, discutite nomen et intelligite mores“ (l. V, c. 18).

rimsko-germanskom svijetu pobjedonosni će se Franci baniti, a za Franke, kao što i za Alamane, njima prisajedinjene, zna se, da prednjačili nisu ni u kakvom moralnom poslu. U Italiji Langobardi se uvriježiše. Langobardski junak, kralj Alboin, napijaće iz čovječje lubanje, a zloća njegova naroda prestraviće pape rimske. Germani u ratu, a ratovahu prečesto, bijahu kadri gdjekad da počine najveće opačine; ubijahu čeda na sisi, zdjetne žene silovahu. Za Germane pogane ili polupogane, kao što bijahu jednim dijelom oni, koji pri drugoj velikoj seobi od god. 406—7 provališe u Galiju i po tom u Hispaniju, grohotna bješe šala vezati konje za oltare u crkvama, razbijati radi plijena sarkofage i rasipati trošne kosti i samih svetaca. To nam kazuje savremeni Hieronim. Možda najplemenitiji izmegju Germanâ, svakako prvi što Hristovu vjeru prihvatiše, Vizigoti, kad se god. 377 razliše po svoj Traciji, pale, žare, škvrne tako, da ih Amijan zove „bestiae".[1] Ostaju na jednakom glasu i kod Prokopija: „Varvari (govori osobito o Vizigotima), ako nisu ratom suzbijeni, postaju najokrutniji od svih ljudi. Gradove, što ih uzeše, oni razrušiše na način, da u njima već nema, evo do mene, traga drugog, navlastito amo od Jonskog zaliva, osim ako kula jedna, ili jedna vrata, ili slično što. Svu čeljad, na koju basahu, oni klahu, staro i mlado, ne štedeći ni žena, ni djece. Otuda sve do sada Italija ima malo stanovnika. Oplijeniše sve bogastvo iz cijele Europe".[2] Poneka plemena germanska, osobito izmegju poganskih i položenih k istoku, nisu moralno bolja ni u mirno doba, kod kuće. Amijan, premda i sam neznabožac, žigoše gadne običaje u Taifalâ, što su gotsko jédno pleme, po prilici.[3] Koliko je nećudorednog miazma ponegdje treptjelo u vazduhu varvarskom, kaže nam i Prokop, koji na dugo opisuje moćni narod Herula, dobro poznatih u Istoku, pošto su već u III vijeku naseljeni preko Istra do Meotske močvarine. Valjda iz

[1] L. XXXI, c. 8.

[2] De Bello Vand. l. I, c. 2. I sam Orozije, koji dosta hvali, pri zauzeću Rima u god. 410, poštovanje hristjanskih Vizigota prema apostolu Petru, te i neki njihov obzir prema hristjanima, za rimske žitelje nehristjane, od njih nepoštegjene, piše (Hist. l. VII, c. 39): „.... reliqua vero, sicut stercora et velut paleae, ipsa vel incredulitate vel inobedientia praejudicata, ad exterminium atque incendium remanserunt".

[3] L. XXXI, c. 9: „Hanc Taifalorum gentem turpem ac obscenae vitae flagitiis ita accepimus mersam, ut apud eos nefandi concubitus foedere copulentur maribus puberes, aetatis viriditatem in eorum pollutis usibus consumpturi. Porro, si quis jam adultus aprum exceperit solus vel interemerit ursum immanem, colluvione liberatur incesti".

Skandinavije dokotrljaše se tamo. Germanski su Heruli zanj „od svih ljudi najviše opaki“. Njihov pokor i sramotu on žigoše usijanim gvoždjem.[1]

U ostalome, i sam Salvijan veoma malo drži do moralne prednosti Germanâ i svih varvara. „Doista su varvari“, veli, „taštinom naduti, pobjedom oholi, izobiljém bogastva i lasti raskošni“.[2] Mnogome suvremeniku bijaše nesnosno, što Salvijan tvrdi, da su Rimljani gori od varvarâ. Dok on te prigovaratelje pobija, reći će u vrućem izlivu, priznavajući zloću varvarsku: „Nepravedni su varvari, a to smo i mi; lakomi su varvari, a to smo i mi; nevjere su varvari, a to smo i mi; pohlepni su varvari, a to smo i mi; bludoćudni su varvari, a to smo i mi; napokon puni su varvari svake zloće i nečistote, a to smo i mi“.[3] Ovaj sveopći kudilac pripušta i zasebito za Sakse, da su divlji, za Franke, da su nevjere i krivokletnici, za Gepide, da su nečovječni i zlovarni i da su im zvjerski obredi. Neljudske obrede i običaje zamjera on takodje skitskim narodima, pak ističe Alanima pijanstvo, Hunima bludnost i himbu. Salvijan nalazi na posljetku, da „je sviju varvarskih naroda življenje puka izopačenost“.[4] Daklem, moralno zlo vlada megju varvarima, kao što i u Latiniji. Ako je to tako, zašto Salvijan zapostavlja Rimljane varvarima? Evo razloga. Salvijanova je teza, da, pošto je opačina jednima i drugima po prilici jednaka, više od varvara, neznabožaca ili arijanskih heretika, koji ne znaju Boga i zakona, griješe Rimljani, koji znaju da griješe, većinom budući hristjani i u pravoj vjeri. „Mogu“, kaže, „poroci naši i varvarâ biti jednaki, ali opet u tim porocima nužda je, da naši grijehovi budu teži“.

Sva moderna teorija o životvornim vrlinama Germanâ napisana je na grani od oblaka. Ne opravdava je Tacit, koji se divi germanskoj sirovoj svježosti, niti Salvijan, koji na varvare pokazuje prstom, kao na kaznitelje kvara rimskog, odaslane božjim promislom. Kakvi bijahu Germani, još će nam kazati potanko treći glavni svjedok, Grgur, episkop u Tours-u, u Franačkoj, drugom polovicom VI vijeka. U Grgura nije ikakva sustava naučnog. Tim teže će padati riječi njegove.

---

[1] De Bello Got. l. II, c. 14. Herulsku iskvarenost neka prikrije grčki tekst: καὶ μίξεις οὐχ ὁσίας τελοῦσιν, ἄλλας τε καὶ ἀνδρῶν καὶ ὄνων, καὶ εἰσι πονηρότατοι ἀνθρώπων ἁπάντων καὶ κακοὶ κακῶς ἀπολούμενοι.

[2] Gub. Dei l. VII, c. 20.

[3] L. IV, c. 14.

[4] Ib.: „. . . omnium denique gentium barbarorum vita, vitiositas“.

U toliko stoji činjenica, da Germani razvališe gragjevinu civilizacije rimske. Na Zapadu se ugasi nauka, razlomiše se općenite ideje, u dojednome pravcu. Tek preostadoše malo taknuti zanati, što su nužni življenju. Zapadni svijet imao dugo i dugo čekati, dok dočeka, u vijeku XIII, čvrsto pridizanje obnovljene prosvjete.

II. Slaveni.

Mimo Germane, onamo od Visle, kipjela varvarština još drugih plemena arijskoga roda. Megju njima brojem su se isticali Slaveni. Ako stoje dokazivanja sadašnjih istraživača, Slaveni bi historiji na dogledu bili za tri ili četiri vijeka prije Germanâ. Ovi se prvom oglasiše rimskome svijetu silnom provalom Cimbrâ i Teutonâ, pri kraju II vijeka pr. Hr. Ali već u V vijeku Herodot prikupi i Helenima svojim saopći podosta vijesti, što se odnose na neke pukove, naseljene na Boristenu (Dnjepru), koji su, po najvećoj prilici, slavenskog porijekla. Spominje te pukove Herodot, dok priča o velikoj vojni Darijevoj na Skite, izmakom VI vijeka. U ovoj glasovitoj vojni, uz druge narode, boj biju i Slaveni.

Možemo misliti, da je slavensko ime pradavno. Nije pogrješna etimologija, ako se uzme, da *Slovenin* znači onaj, koji govori jasno, koga je razumjeti, spram inostranca, koji nejasno govori i ne razumije se, te je kao nijem, *Nijemac*. Slaveni su po tome bili ljudi jednojezični spram inojezičnih najbližih i postojanih im susjeda na zapadu, Nijemaca. Ime je to Slavenima valjda bilo iskonsko i od davnih davnina njima poznato. Ali im se zajedničko narodno ime nekako zatomi radi pocjepanosti na mnoga plemena, kao što iz istoga uzroka i Germanima nenavadna bijaše upotreba općenitog imena narodnog. Za slavensko ime ne zna Herodot. A ne znaju ni drugi pisci poslije njega, koji Slavene imenuju Venetima, nazivom tamna značenja, a nedomaćeg postanka, veli se. Koliko se čini, Nijemci najprvi za Slavene kazaše, da su Veneti, te preko njih prodrije dalje taki naziv, od samih Slavena malo ili zar nimalo neupotrebljavan. Ime slavensko, kad se ne obazremo na neke napomene u možda varnim tekstovima starih pisaca, čisto izbija na površinu istom u vijeku poslije Hr., gdje ga nosi cijela zapadna grana slavenskog

svijeta. Obnovi se pak, po piscima, za sve Slavene starodrevno to ime istom na početku vijeka XII.

Na temelju Herodotova izvještaja, nauka se trudi danas da raskriva Slavene, pod kojekakvim imenima, u Skitiji. Herodot složi svoje bilješke o skitskoj zemlji i njenim stanovnicima, baveći se, o polovini V vijeka, u jonskoj miletskoj naselbini Olbiji, što ležaše šest ruskih vrsta daleko od sutjecaja vode Ipanisa (Buga) s Boristenom (Dnjeprom), blizu do sadašnjega grada Nikolajeva. Bijaše Olbija bogato mjesto, na glasu sa svoje trgovine sa Skitima, te je Herodot, u tome grčkom emporiju u sredini skitskog primorja, od tamošnjih grčkih trgovaca i putnika koješta o Skitiji dočuo, i nama ostavio zapisano u IV knjizi svoje historije.

Skitija se protezala, po Herodotu, u obliku četvorine, kojoj južna podloga igjaše za 20 dana hoda, od Istra do Meotske močvare; istočnu joj crtu gragjaše Tanais (Don). To bi od prilike bila, u današnjoj Rusiji, Ukrajina i Podolija, s južnim pojasom stepa. U istočnoj strani te zemlje stajahu na okupu Skiti kraljevski, βασιλήϊοι, koji gospodovahu nad Skitima čobanima, νομάδες, tik do njih, i nad Skitima ratarima, γεωργοί, nastanjenim desno, i oračima, ἀροτῆρες, lijevo od Boristena. Ratari i orači gotovo su riječi istoznačne, pa se čini, da Herodotovi Skiti ratari bijahu poljodjeljci prema oračima nešto naprednjii, možda usljed utjecaja ili nekoga pomiješanja s grčkim žiteljstvom. Izmegju Helade i zemljoradne Skitije ima davnog dodira. Već u VI vijeku prije Hr. Atena iz sadašnje južne Rusije nabavlja jedan dio žita za svoju hranu, dajući u zamjenu atičke rukotvorine. Na glasu je već onda oraća zemlja skitska. Ako ne i u čobanima, a to u Skitima oračima i ratarima slavisti su sada skloni vidjeti Slavene, podvržene Skitima kraljevskim ili gospodarima. Ali do ovih skitskih podanika imaše i Slavena posve slobodnih. Takovi su, izmegju naroda, što ih Herodot u susjestvu Skitije navodi, Neuri i Budini, kojima se ime najzgodnije tumači slavenštinom. Bijahu Budini „narod velik“, sa čistim obilježjem arijskim: skroz plave oči i rigja kosa.[1] Nalažahu se Neuri na gornjem Bugu, odmah do Skitâ oračâ, k sjeveru. A blizu, po svoj prilici, do Neurâ sjegjahu i mnogobrojni Budini oko gornjega Dnjepra, ispruživ po koje svoje pleme do visokoga Dona i iza Dona. Od Skitâ nezavisni Budini, Neuri i jamačno još druga slavenska plemena, nepoznata Herodotu, ili nama pod Herodotivim nazivima nejasna, otimala se tugjem pritisku obranom šuma

[1] Herod., l. IV, c. 108.

i barešâ u srednjoj Rusiji. Budinima „je sva zemlja zastrta drvećem svakojakim“, veli Herodot.[1] Izobilovale šišarke borove, iz kojih bi oni zrnje izvadili, te zobali. Tvarna se civilizacija helenska donekud dojmi tih Budinâ. Iz trgovišta na Pontu uselile su se bile megju njih hrpe Helenâ, pa se u njihovoj sredini stvori polutanski mali narod Gelonâ, koji podigoše i grad drveni; Geloni težahu zemlju, gajahu voćnjake i jegjahu pravo umiješeni i načinjeni hljeb. Naprotiv, ne bijahu ratari Budini, pa niti Neuri: njih hranilo pastirstvo i lov. Neuri prihvatiše običaje skitske.[2] Valjda skitsko mišljenje mahom zanošaše tadašnje Slavene, jer u perzijskom ratu i Budini i Geloni stoje na strani Skitâ protiv Darija, dok Neuri ne će ni tamo ni amo. U onoj vojni Perzijanci provališe i u budinsku zemlju, a Neuri uzmakoše k sjeveru.

Herodot dugo govori o Skitima. Kako je prilika cijeniti, da se od njihove varvarštine štošta prilijepi svima Slavenima, potčinjenim ili susjednim, ulaze i s ovog gledišta Skiti u slavenske početke. Nemili su Skiti. Ogrezli bijahu u ljutom varvarstvu, ali za to nije opravdano mnijenje, da oni pripadahu žutome divljemu plemenu turanskih ljudi. Po ono malo imena i riječi njihovih, sačuvanih u Herodotu, sudi se, da su gospodari Skitije, kraljevski Skiti, bili od roda arijskog, a izišli iz skupine iranske, kao što Perzijanci i Medi.[3] Perzijanci ih nazivahu Sake, Grci Skite; po Herodotu, domaće im ime bijaše Skoloti. U koje doba oni sigjoše s iranske visoravni, pa putem Kavkaza ugjoše u europsku nizinu, te okrenuše pod vlast svoju jedan dio Slavenâ, valjda do visine današnjega Kijeva, mučno je reći. Može biti, da je onda tek svitala zora slavenskog roda, tu skoro odijeljenog od ostalih Arijaca. Desi li se skitska provala oko vremena slavenskog začetka, bilo bi nam misliti na drugi milenij pr. Hr. Ali je priličnije, da je ona provala učinjena dosta docnije od doseljenja Slavenâ.

Zagospodovaše Skiti zemljom vrlo rodnom, ali „podvrženom tako ljutoj zimi, da je kroz osam mjeseci tu mraz nesnosan, te proliješ li vodu, kala ne ćeš načiniti, a načinićeš ga, ako zapališ vatru; smrzava se more i sav Bospor kimerijski“.[4] Ljeti daždjelo je uvijek, uz

---

[1] L. IV, c. 109. i 21.

[2] L. IV, c. 105.

[3] Još prije današnje filologije, kazalo se to i u staro doba, jer Plinije piše (Nat. Hist. l. VI, c. 7.): „Tanain amnem colunt Sarmatae, Medorum, ut ferunt, soboles . . .“ Vidjećemo unaprijed, da su Sarmati bili Skitima srodnici.

[4] *Herod.* l. IV, c. 28.

prečestu grmljavinu. U krajevima poviše Skitije, držao je Herodot, po čuvenju, da pahaše svegjer snijeg, kad manje, kad više. Puštajući da drugi oru i siju, te da im daju prosa i drugog žita, pa leća i luka, Skiti gospodari živjeli su o čobanstvu, po zemlji „ravnoj i travnoj, uz obilje voda".[1] Rodna Skitija Herodotu pričinjala se kao nekakav Egipat s Deltom. Za plodovitost, rijeka Boristen nije mu, dašto, ono što je rijeka Nil; ali opet kaže, da Boristen svašta pridaje: „stokama pruža pasišta prekrasnih i najprikladnijih, nosi ribe po izbor i u velikom mnoštvu, pa dok teče bistar pokraj drugog muteža, voda mu je preslatka za piti; sili se usjev uzduž njega, a i kud se ne sije, trava je onuda previsoka".[2] Na rodovitom tlu konoplja raste, ne samo zasijana, nego i divlja.

Pod nemilim nebom, ali na zemlji plodom vrlo bogatoj, Skiti su se za dugo vrijeme razmetali surovošću življenja i oštrinom običaja svojih, dosagjujući Slavenima u pravcu sjeverozapadnom, a Medima i Perzijancima k jugoistoku. Bijahu svi strijelci na konju. Nemajući ni gradova, niti pravih sela, bojna im kola služila kao kuće i kolibe. Podsmijevali su se oni grčkim gradovima, kao skrovištima, što nisu za ljude, kao tičjim gnijezdima, postavljenim na visini. U nestašici grada im i sela svakog, neprijatelj nije mogao da Skite pravo dostigne, ili da im divlju državu razlomi: „pronagjoše ovo najvažnije", veli Herodot, „da ko ih hoće napadnuti, njemu nije uzmaka, niti ih može ko dohvatiti, ako oni ne će".[3] A ljuti bijahu s neprijateljem, do grozote. Najprvom dušmaninu, koga će ubiti. Skit pije vruću krv. Koji u boju smakoše neprijatelja, njima upravitelj kotara, pri godišnjoj svečanosti, pruža pun pehar vina; koji bar jednoga ne ubi, sjedi osramoćen u kutu; ubi ih ko mnogo, drži u rukama i do dvije čaše, pijući. I kad se hvata vjera, skitski je običaj, da se pije krvi i vina uzajmičnog, smiješanog. Odsječenu svaku neprijateljevu glavu Skit prikazuje kralju, inače nema mu udjela pri diobi plijena. Kožu s glave, osušenu, privjesiće uzdama svoga konja, pa ko ih više ima, veći je junak. Od takvih koža, sašivenih, načinjahu mnogi sebi odijelo, sjajno bjeloćom; drugi, odrijevši s tijela neprijateljeva cijelu kožu i otegnuvši je na motki, jašući nošahu je naokolo, kao trofej. Ljutoga dušmanina, dušmanina poglavice lubanja prepiljena je niže obrvâ i napravljena kao čaša; obložili bi je volujskom kožom, a bogatiji još je pozlatili iznutra;

[1] L. IV c. 47.
[2] c. 53.
[3] c. 46.

pilo se iz nje i nazdravljalo na gozbinama. Bivalo ovo i sa zemljakom neprijateljem, kad bi ga kraljeva zapovijed njegovu suparniku izručila. Te sve lubanje Skit. pokazivao gostu, i njima se hvalio. Skitsko divljaštvo slavilo orgiju osobito onda, kad bi kralj umro. Pronošahu mu tijelo, u području sve Skitije, od naroda do naroda pokorenog, pa žalovanje nalagaše, kao što megju kraljevskim Skitima, tako i megju podanicima, ne samo da ljudi kosu ošišaju, nego i da poneki sebi otkinu uši, probodu strijelom lijevu ruku i porezuju mišice, čelo, nos. Ukopavali kralja pod gomilom, što moguće većom, na megji Skitije kraljevske i nomadske; ukopavali ga s jednom od suložnica udavljenom, s peharnikom, kuhačem, konjušarom, ministrom, glasnikom, osim još konja, uz probrano pokućstvo i čaše zlatne. U Skitiji nije se upotrebljavalo srebro, niti mjed. Nakon godine iza smrti kralja davilo se opet do 50 njegovih mladih poslužnika, sa 50 najljepših konja; ti jadni mladići stajahu nataknuti na konjima oko zemnog spomenika, oko mogile. Druge Skite, mrtve, nošahu za 40 dana k rogjacima i prijateljima naokolo, prije no što bih ih pogrebli. Koliko okrutni, toliko i sujevjerni bijahu Skiti. Obilovahu megju njima bajači, koji su gatali i u državnim poslima, naročito pri bogu Ognju. Sklopljeni za se, odvraćahu se od tugjih običaja svakih, najviše od helenskih. Bijahu i prljavi. Ne bi se prali nikad, već parom od zapaljene konoplje ponekad bi se čistili.

Od Skitâ primiše Slaveni konoplju (κάνναβις u Herodotu), to biljku i riječ. Nije izvan svake prilike misliti, da od istih Skita, po dugom dodiru, k njima pregje i parna kupelj, što se sada zove ruska. Ako to nije zajednički običaj arijski, takogjer od Skitâ mogli su Slaveni naučiti davati daću pokojnicima nakon 40 dana i nakon godine, koje se još danas drži megju prostim narodom u Srbâ i Hrvatâ, te se zove *četrdesnica* i *godišnjica.* Kako Skiti žrtvovahu, pri pogrebu, jednu od kraljevih žena, daveći je, tako isto nam se pripovijeda, da i kod neznabožačkih Rusa preminulome vlastelju davljahu jednu žensku, tobož dobrovoljnu žrtvu, koja bi se potom s njim spalila na lomači. I u Slavenâ i u istočnih Germanâ, kao Langobardi što su, nalazimo knezova, koji napijaju iz spremljene lubanje posječenog neprijatelja. „Krvolok“, „krvopija“, „krpovilac“, sad su u nas pučki prečesti, no metaforični izrazi. Ne bi čudo bilo, da se to govorilo od zbilje u slavenskoj davnini. Prisvojiše li Neuri skitske običaje sasvim, kako to tvrdi Herodot, prilično je misliti, da od surovosti Skitâ nešto prionu i uz druge Slavene.

Što je Skitija u helensko doba, to biva Sarmatija u doba rimsko. U IV vijeku prije Hr. stala opadati moć kraljevskih Skita. Pritisnuli ih njihovi susjedi s jugoistoka, Sauromati, kasnije Sarmati, koji u vrijeme Herodotovo skiću se onamo preko Dona, u prostranoj ravni bez drveća napodanj Kavkaza. sežući se k sjeveru, za 15 dana hoda, do u blizinu Budinâ. U ratu protiv Darija, Sarmati pomogoše Skitima. Pače „govorahu skitskim jezikom, uz neke svoje solecizme od davnine“.[1] Sarmati bijahu dakle srogjeni sa Skitima, te ćemo ih smatrati kao zadnji pljusak iranske seobe k europskome sjeveru. Iz Irana ni oni ne stigoše mnogo docnije od Skitâ. S kraja na kraj, u širinu, Skiti i srodni im Sarmati prostirali su se skupa od Kavkaza do Dunava. Što je Sarmatima skitski jezik bio ponešto izopačen, to je valjda do njihova združenja sa ženskinjem pobijenog drugog naroda: u tima ženskima Herodot vidi ubojite Amazonke, dok je prilika, da su ono bile ženske svladanih Kimerija. Prešavši Don, Sarmati prekriliše svu Skitiju, pa pravcem zapadnim i sjevernim dopriješe dalje i od samih Skita. U doba carstva rimskog kao da Skitâ već i nema: oni se rasplinuše megju istojezičnim Sarmatima. Grubоća sarmatskih običaja ne bijaše za cijelo manja od skitske, a bojna oštrina možda i veća. Herodot nam priča, da se nijedna sarmatska djevojka udati nije smjela, ne posječe li prije jednog neprijatelja.[2] Kaže nam još, da, dok u kolima svagda zatvorene skitske žene bave se samim ženskim poslom, Sarmatke se nose po mušku, jašu konje, idu na lov i u boj.[3] Sarmati i svi narodi od sarmatske krvi, kao što poglavito Alani, pak i Roksolani, Jazizi, Jaksamati, oglasili se Rimljanima kao divlji naletnici i pustahije, ali ne bijahu moćni, jer cijepani u mnogo plemena. Oboružan dugim kopljem i pancirom od rožnih pločica ili od debele kože, pri oskudici gvožgja, sjedao Sarmat, lagan bez štita, na dobrog konja ustrojena, i jošte po jednog ili po dva vodio, radi izmjene. Prebrzim trkom on grabio prostor; ipak, strašan bijaše više u pljačkaškoj najezdi, nego li u pravom boju, zamjećuje rimski oficir Amijan.[4] Odlikovao se Sarmat visokim i jakim tijelom arijskog plemena, što bi i bojadisao sokom od nekih trava.[5] Varvarski orijaš na rimskom prestolu, Maksimin,

[1] Herod. l. IV, c. 117.
[2] Ib.
[3] c. 116.
[4] L. XVII, c. 12.
[5] Nat. Hist. l. XXII, c. 1. Plinije spominje običaj bojadisanja megju Britanima, Dacima i Sarmatima, za koje posljednje kaže, da su se kod njih bojama krasili i muškarci.

rodio se u Traciji, po pričanju Rimljana, od oca Gota i matere Alanke.[1]

U doba Amijanovo, na domaku hunske navale, izmegju Sarmatâ najmoćniji su Alani. Onamo od Dona, kojim se, po Amijanu, omegjašuje Europa, Alani „nastavaju po beskrajnim pustarama Skitije".[2] Sebi podvlastili Neure, Budine i još druge izokolne narode, te im dali svoje ime. „Visoki Alani malne svi jesu i lijepi, s kosom srednje plavom; strašni su nekom mrkoćom pogleda, a brzi laganošću oružja". U ostalome Amijan Alane primiče Hunima, samo što se bolje odijevaju i bolje hrane. Neprijatelju skalpirali kožu s glave, te služila kao ukras konju vitezu. Ničim nisu se toliko hvastali, koliko ubistvom kojeg mu drago čovjeka. Ni kolibe za hram, već goli mač, poboden u zemlju, obožavali kao ratnog boga. Mrtve sve svoje, starošću ili bolešću dokončane, ružili ljutim psovkama; blagopokojnim cijenili tek onoga, koji u boju položi dušu. Ponajbolje ubojice birali su za svoje knezove; za ropstvo izmegju sebe nisu znali, nego svi su Alani bili plemeniti. Ovakih Alana, prebrzih konjika, Amijan spominje pusto haranje, s jedne strane po Armeniji i Mediji, a s druge do Meotide. Nego će jača najezda od njihove, hunska, koje od njih razagnati, a koje povesti sa sobom.

Razmetali su se sarmatski narodi po zemljama od Kavkaza do Dunava i do Visle, te zahvatali, čas prije rekosmo, na slavenskoj postojbini, mnogo veći prostor, nego li to učiniše Skiti. Dojam od Sarmatâ osjećao se i kod samih Germana istočnih. Za germanske Kvade, u sadašnjoj Moravskoj, Amijan kaže, da su sa Sarmatima bili „složni poradi susjestva i sličnosti običajâ i oružja".[3] Dakako, još jači bio njihov utjecaj na Slavene, koji po današnjoj južnoj Rusiji i po Poljskoj sjegjahu kao zatomljeni u velikoj Sarmatiji. Ali ne treba za to misliti, da su svi Slaveni bili područni sarmatskom gospodaru. Tacit, koji Venetima, to jest Slavenima, donekle pridaje hajdučke običaje sarmatske, prikazuje ih kao slobodne pustahije pješake po šumama i gorama sve one zemlje, što se širi megju suebijskom krajnjom Germanijom i sjevernom postojbinom Finâ.[4]

[1] Hist. Aug. Capitolini Maximini duo, c. 1. Kapitolinova ova vijest sumnjiva je, pošto krajem II vijeka, kad se rodio Maksimin, ni Goti, niti Alani, još ne bijahu amo od Dunava u Traciji naseljeni, barem nikako u gomilama; ali nam je mig, kako su Rimljani mislili o veličini alanskih tjelesa.

[2] L. XXXI, c. 2.

[3] L. XVII, c. 12.

[4] Germ. c. 46.

Moguće je, da i Tacitovo ime *Lygii*, pridjenuto mnogim plemenima tik Suebije, nije drugo, do li slavensko ime Lesi za potonje Poljake. pa su i ti Ligiji sami svoji, bar u piščevo doba.[1] Po svemu je suditi, da politički ujedinjena Sarmatija ne postoja nigda, na razliku od Herodotove Skitije, koja bijaše pod čvrstom rukom kraljevskih Skita i vladaoca njihova. U II vijeku poslije Hrista, u doba geografa Ptolemeja, ima u Sarmatiji naroda i narodića svakojakih, sarmatskih, vendskih, germanskih. To nije cjelina kakova, već je to zbrka plemena, većih i manjih, nekih 50 njih. Iz te hrpe izlaze opet na vidjelo davni Budini i Neuri; izlaze Veneti, pa ima i slavenskih imena, kao Srbi, Sloveni(?), Veleti, Suljani, Stavani(?) Kako je i koliko je nad ovima vitlao kopljem divlji konjanik sarmatski, niko ne kaže, te i niko ne može da zna danas.

Na koja dva vijeka prije no što bahnuše i sve uzmiješaše Huni, nedaća stiže Sarmate. Oko god. 200 poslije Hrista sigjoše Goti sa obala Baltičkoga mora, istočno od Visle, k obalama Crnoga mora. Silna pješadija gotska slomi Sarmatima kola i rastjera im konje i konjike. Zbjegli se mnogi od rastjeranih u prvašnju domovinu iza Dona, megju suplemenike Alane, koje će po tom Huni raspršati. Nemajući stalna naselja, već živeći u obiteljskim kolima i na konju, Alani i druga sarmatska plemena potucala se kojekuda, docnije po tragu Germanâ u seobi. Ispražniše ti skitači onda većom stranom Sarmatiju, od koje se načini Gotija, to u III vijeku po Hr. Od onda u gdjekojem ratu Sarmati se bore Gotima uz bok. Mnogi Sarmatii osobito Alani, druguju s Germanima pri provalama u Romaniju. Goti došli sa sjevera, sa zemalja oko Visle. da mačem zauzmu bolje zemlje oko Dnjepra, na Crnom moru, pa ih pratila velika sreća iz prva. Proširi se Gotija sve više i više, te zauze svu prostoriju od Dona do donjeg Dunava preko Dacije, a od Crnoga do Baltičkoga mora.

U toj Gotiji je opet pritajivano slavensko ime. Gotska je država u najvećoj moći oko polovine IV vijeka, pod silnim svojim kraljem Ermanarikom, iz vladalačkog doma ostrogotskih Amala. Ovog osvajača donekud obavija legenda, valjda uzeta iz gotske pjesme. Smlativši germanske Herule, obrnu oružje, po kazivanju gotskog historika Jordanisa, na Venete, to jest Slavene, koji se odupriješe, „oružjem nesposobni, ali mnogobrojnošću jaki“.[2] Slabo uregjenim Slavenima

---

[1] c. 43.
[2] c. 23.

ne pomože srčenost: potpadoše pod gotsku vlast, zajedno sa Estima, ili Litavcima, „narodom kroz tihim“.[1] Nije sumnje, da se Ermanarikovi Goti raspružiše k sjeveru i zapadu dalje od Sarmatâ; gotska vlast prisvajala sebi sve što bijaše zemalja izmegju dva mora, Crnog i Baltičkog, to u širini od Dona do Karpatâ. U šume i glibare slavenske gotski pješak mogao lakše prodrijeti od sarmatskog konjika, a zasjednuvši u veliko porječje Dnjepra, Goti smatrahu kao neku svoju pradomovinu porječje Visle, iz koga na jug krenuše, i gdje se još jednako nalažaše gotskih ostataka. Ali bi krivo bilo i ovdje mišljenje, da se svi Slaveni listom pokoriše Gotima, ili da većina njih dugo ostade pod gotskom vlašću. Premda rascijepane na plemena, njih šticaše na mnogoj strani, „po prostoriji nepreglednoj“,[2] šumska zasjeka i blato, šticaše takogje karpatska gora sa sjevernim svojim gudurama i klancima. Pa i ona velika država osvajača Ermanarika bi prelazna; još za njega živa razvrže je hunska najezda od god. 375. Vidimo odmah za tim Venete, ili Slavene, gdje vojuju na Amala Vinitara, Ermanarikova nasljednika. Da se otmu ispod Gotâ. Huni pomažu Slavenima. Ipak za vrijeme neko, dio Slavenâ, naročito ratari, dadoše bijela hljeba gotskome gospodaru. *Hlěbъ* istom riječju Goti kazaše *hlaifs,* a može se misliti, da je ovi primiše od Slavenâ uslužnih. Znadijahu Slaveni navrćati voćku, a ne znadijahu Goti, pa i slavenski izraz za to pregje k ovima. Značajno je, da i svi Germani, po velikoj prilici, svoj *pflug* skovaše po primjeru slavenskoga *pluga.* Pitomiji i tiši poljodjeljci, kao Litavci i Slaveni većinom što bijahu, prehranjivali oni nasilne narode, narode razbijače oko sebe.

Ne potraja dugo, manje od jednog vijeka, i premoć Hunâ na većemu dijelu postojbine Slavenâ. Koje Slavene podvrgoše, njima, regbi, ne bijahu Huni bezobzirni gospodari. I sama nezgrapna hunska politika znala to. da je korisnije držati Slavene ratare na nekoj slobodi i ne puštati ih pod Gotima. Pak i u opće centralizacija vlasti nije običaj, ni posao varvarski. Narodni knezovi mogu da upravljaju pojedinim dijelovima podvrženog naroda, uz dužnost danka i vojne spremnosti, na zapovijed vladaoca vrhovnog. Pod rukom hunskih gospodara raspružili se Slaveni k jugu do Dunava, ako do njega ne prispješe još prije, pri zadnjoj četvrti IV vijeka, ujedno s Vizigotima, turkani i sami od Hunâ. Ali je slavensko ime zatomljeno i u doba hunske

[1] c. 5.
[2] ib.: „. . . per immensa spatia“. . .

pretežitosti. Istom iza hunske oluje, koja je najviše bjesnila o sredini V vijeka, za napadnika Atile i djece mu, Vendi napokon na vidik izigjoše, pod domaćim svojim ukupnim imenima, kao Sloveni i Anti.[1] Plemena hunska, nakon ustanka germanskog i bitke na Netadu, raspršana su kojekuda, pa Slaveni isplivaše samosvojni, što mi znamo, u svakom kraju svoje domovine. Kako se god velik dio Germanâ oprosti onda tugjeg gospostva turanskog, tako se i velik dio Slavenâ izvi ispod iste vlasti. Što su Slaveni, pri kraju V vijeka, u punoj svjetlosti historije, to oni zahvaljuju rasulu Gotije i Hunije. Pisci na osvitak VI vijeka čisto bilježe Slovene i Ante, dok pregjašnji pisci u carevini rimskoj, kao stariji Plinije, Tacit i Ptolemej, znaju tek nejasno i zamršeno, preko Germanâ, za samo ime zar tugjeg postanka: Vinidi, Veneti, Vendi. Istina, pominju se već onda, u I i II vijeku, još koja nesumnjiva slavenska imena, kao, na primjer, ime *Srbi,* a i samo ime *Slaveni,* ali to sve izbija na površinu iz vrlo mutnog dna vijesti neproČišćenih. Što se tiče ukupnog naziva *Veneti,* slavisti većinom drže, da ga Slavenima pridadoše bližnji im Germani, i da je od tog imena jezično rastaviti domaće slično ime Anti. Ali cijelo pitanje o Venetima, u vidu historije i antropologije, ostaje još osporno, a tek stoji to, da su stari Veneti zavijeni u tmini zbog nevještine i nemara grčkih i rimskih pisaca za tačno označivanje inostranih naroda. Grci i Rimljani iz prva čisto ne razlikovahu izmegju Germanâ i Galâ; isto ovako, u svom nehajstvu za varvare, ne mogahu lučiti u mnogočemu megju sobom slične Germane i Slavene. A i očima kulturnog svijeta za dugo se izmicali Slaveni, od svakog mora odvojeni. Baltičke obale zapremahu Litavci i pritiskivahu Germani; do obala Crnog mora sprječavahu ih Skiti, Sarmati, pa i turanski provalnici. K jugo-istoku Europe, prema Dunavu, Slavenima ne davahu oduška Kelti, naseljeni po zapadnim Karpatima, i Daci uz Gete, dopirući do karpatskih južnih obronaka. Da su ovi ovako zatureni Slaveni njima pradavna braća arijska, niti naslućivahu Grci i Rimljani, daleko naprijed odmaknuti u kulturi, kao što vidjesmo, da oni ovo ne mišljahu ni za Germane.

Slaveni uz Litavce bijahu, kako veliko, tako i starinsko pleme arijsko, poput Indâ i Iranaca, Helenâ i Italâ, Galâ i Germanâ. Pače najsvježija arijština u Europi sada odjekuje iz narječjâ Litavaca i

[1] Apolinar Sidonije, koji u svojim spjevima imenuje svu silu varvarskih naroda, a preživje za nekoliko godina posljednje rimske careve na Zapadu, dvaput još spominje Neure, dok slavensko ime kao da mu je nepoznato.

Letâ, koji sa već nazad dva vijeka skroz ponijemčenim Prusima sastavljahu ukupni narod estijski ili litavski, na obali Baltičkoga mora, gdje od pamtivijeka bjehu naseljeni. Tuda küpljahu i turahu jantar u svjetsku trgovinu. Germani ih poznavahu kao „Estie", to jest istočne ljude. U susjestvu moćnijih Germana, Estije, stegnute na produljeno zemljište, pratila skoro svagda, nekad i sada, uda sreća sa strane. A bolje sreće bijahu zaista dostojni ti europski najizvorniji Arijci, priučeni ratarskome životu, odani pjesmi i predanju starinskom. U sinjoj davnini, slavisti kažu nekolika vijeka prije Herodota, Litavci i Slaveni stajahu u jezičnoj zajednici, kao Leto-Slaveni. Kad se jedni od drugih odvojiše, održa im se uvijek neprekidnost zemljišta i uvijek sačuva na tijelu obilježje arijsko. Estijima, za koje veli, da su u ratarstvu naprednijì od Germanâ, Tacit pripisao „običaje i obličje Suebâ".[1]

Slaveni takogjer bili su vrlo nalik na Germane: u opće, plavooki i plavokosi, a stasom veliki, samo što im je kosa bila manje rigja,[2] a veća vitkost stasa. Nestajalo im germanske krupnine, ali su za to bili gibljiviji i brži. Barem se ovako prikazaše piscima VI vijeka. Kao što se Rimljani čugjahu veličini germanskih tjelesa, tako je i Bizantincima u oči upadala jedrina udova u Slavenâ. Danas se Germani i Slaveni ponešto jače razlikuju. Ponajviše, kraća je sada glava i šire lice slavensko od germanskoga, te je brahikefalija češća, nego li u Germanâ. Slavenskoj, ili tako zvanoj sarmatskoj lubanji, antropolozi nalaze oznaku u srednjoj širini lica uz srednji nos, u čelu nisku, a u očnicama vrlo širokim: prognatizam je vrlo malen. Valjda se brahikefalija učvrsti kod Slavenâ djelomičnim, a novijim pomiješanjem s tugjim rodovima, naročito s finskim i turskim. No je uzeti, da odjeliti tip slavenski dolazi iz starih doba.[3] Zasebna lubanja slavenska seže, možda i u taku davninu, koju otprije, sve do danas,

[1] Germ. c. 45.

[2] Procopii De Bello Got. l. III, c. 14: „Svi su visoka stasa i velike jačine, a tjelesima i kosom ni mnogo bijeli ili plavi, niti se to njima obrće u pravo crno, već su crvenkasti (ὑπέρυθροι)". Rekao bih, da Prokopije razumijeva kosu kestenjastu.

[3] Cijelo ovo pitanje o brahikefaliji i davnosti slavenskog tipa treba još daljega objašnjenja. Što se današnjih Slavena tiče, u njih se bez sumnje pretoči mnoga tugja krv; pretoči u Rusâ, Čehâ, Jugoslavenâ. Ta se krv javlja, ili nekim općim preinačenjem slavenskog obličja, ocrtanog po Prokopiju, ili pojedinim slučajevima stranog atavizma, što na javu izbijaju. Prokopijevi su Slaveni, bar po njemu, još svi jednoliki, dočim se sad megju sobom, usljed tugjinske primjese, mnogo raz-

niko ni slutio nije. U Italiji javljaju se antropolozi, što sude, da su stari Veneti, u padskoj ravnici, bili Slaveni, i da njihovi potomci, sadašnji talijanski Mlečani, još pokazuju neizbrisano fizično obilježje slavenskog tipa.[1]

Otvarala se zemlja Slavenâ svačijem napadaju, na sve strane. Ni jedna velika megjašna rijeka, gotovo nijedna planinska kosa nije tugjinu naletniku branila prodiranje u nju. Slavenima pradomovinu traže i nalaze sada slavisti u prostranoj neštićenoj nizini okolo rijeka Dnjepra, Buga i Dnjestra. Otkud Slaveni, u davnini zaglušnoj, stigoše onamo, te se naseliše, niko ne zna čisto. pošto to spada u mučna pitanja o arijskim počelima. Veća je prilika, da dogjoše iz visoke Azije, putem Kavkaza; mnogo manja, da bi oni bili krenuli preko Male Azije do Bospora, i otud na Dunavo, pa dalje k sjeveru u sadašnju srednju Rusiju.[2] Izmegju Arijaca sjevernih valjda su Leto-Slaveni, svojim dolaskom u Europu, treći u redu po vremenu. Naime, postojbinu svoju zaposjedoše iza Gala i Germana, još prije utisnutih u srednju i sjevernu Europu, što se nalazila u kamenoj novijoj ili u neolitičnoj dobi. Arijski došljaci ne ukopavahu svoje mrtve, kao što starosjedioci europski iz kamene dobi, već ih radije oni spaljivahu, a okretniji u mnogočemu, svakako ljući borci, mjesto samog kamenog, košćanog i drvenog oružja, upotrebljavahu i bolje oružje od rude. Rekosmo, da vrijeme slavenskoga doseljavanja u prostranu nizinu iznad Crvenoga mora nije nam tačno opredijeliti, jer to u prehistoriju spada, ali se nekako nagagja, da je ono bilo oko polovine drugoga milenija prije Hr. Tek se ovo zna, da pomenutu nizinu Slaveni drže od iskona. U toj je dakle srednjoj Rusiji njihova prva izvjesna

---

ilaze. Već opazismo, da se i Germani isto promijeniše. Pače, izuzevši Skandinave, teško je danas naći u Europi naroda, što ne bi, manje više, pomiješan bio sa svijetom u početku tugjim, to na svoju sreću, vele fiziolozi. Tugje sastavine idu gdjegod natrag u nevjerojatnu daljinu. U francuskoj Auvergni jošte sad razabire se ljudski tip iz kamene dobi. Mnogi Gvanši, na Kanarijama, pokazuju tjelesna obilježja roda Cro-magnonskog, što je po davnini drugi fosilni rod na zemlji, odmah iza Canstadtskoga. Progjoše oni ovako sva kvaternarna vremena. A bilo je, prije Arijaca, svakovrsnih sojeva u Europi, dugoglavih, kratkoglavih i osrednjih izmegju tih.

[1] G. Sergi: *Lo Slavismo* (La vita Italiana, 1 genn. 1897).

[2] Kažemo, da je, po današnjem stanju nauke, manja prilika, premda se mutno neko predanje, da su oni negda nastavali na Dunavu, održa kod Slavenâ, a stoji li po antropologiji, da su italski Veneti jednom bili Slaveni, s ovim bi se druga hipoteza o pravcu seobe bolje podudarala.

postojbina. Odatle će se polagano Slaveni rojiti sve na šire naokolo, no onu pradomovinu svoju ne će, tokom vijekova, nikada napustiti. Tu sjedoše i tu se razviše, od vajkada, u veliki rod ljudski. Zemljište od Dona do Visle, i na njemu prasjedioce neke, sudeći po iskopinama, gdje nije skoro naći mjedi, a naći je kamenih i odmah susljednih željeznih ratila, kao da Slaveni, dolazeći, zatekoše još u punoj kamenoj dobi.

Iztraživači su sad radi, da davnašnjoj slavenskoj domovini na Dnjepru, Bugu i Dnjestru megje pokažu. Kao megja k istoku bilježi se gornji Don, k sjeverozapadu široki obrub zemlje na Baltičkom moru, gdje oko Nijemaca nastavahu Slavenima srodni Litavci, k jugozapadu srednja Visla, k jugu močvarine Pripetske, a i preko njih do u Podoliju, s oslonom možda na jednu stranu istočnih Karpata. Docnije, u doba rimsko, slavenska je domovina šira. Od Dona i od gornje Volge se proteže do Karpatâ, a od blizine Crnoga mora do Novgoroda: sjeverozapadna megja ide koso pored zemlje litavske do preko Visle, te je promaknuta do jednog kraja Suebijskoga ili Baltičkoga mora i do razvogja megju Vislom i Odrom. A još jednim mahom proširi se zemljište Slavenâ k zapadu i jugu, kad ono, oko početka III vijeka po Hr., varvarska plemena uzburkaše se na Rim, i kretanjem njihovim prema zapadu ispražnjivati se počela istočna Germanija. Germanima, koji se odmicahu, stadoše u stope Slaveni, pa se Slavenija preko Odra prostrije do Labe. Pri komešanju Gotâ i Hunâ Slaveni zauzeše i obale Crnoga mora i prodriješe do bregova donjeg Dunava. Nego i užoj i široj slavenskoj zemlji nestajaše svagda, po nizinama sjeveroistočne Europe, branika prirodnih. Slobodno ulažahu u nju tugjinci, dopuhani svakim vjetrom seobe. Po pukloj ravnici, od Karpatâ do Urala i do Baltičkoga mora, ne uzvijaju se planine, niti se dižu znatni visovi. Pouzdignuto zemljište, odakle se, gotovo posred sadašnje europske Rusije, dijele razne rijeke, ne ide vele preko 1,000 stopa nad morskom razi. Svi izokolni narodi, Germani sa Visle ili sa Labe, Fini, u ona doba jači, sa sjevera i istoka, Skiti, Sarmati, Goti, Huni, sa južnih stepa. mogli su Slavenima pakostiti. Slavenska zemlja bijaše svakome vjetru na udarcu.

Na razmaku V i VI vijeka, kad se svi svoje pune slobode dovinuše, Slaveni vraćaju milo za drago drugim varvarima, napadačima svojim. Razmeću se obje slovenske grane, zapadna i istočna, Sloveni i Anti. I jedni i drugi prejaki su brojem, nestašni, obijesni. Goropad varvarska zahvatila i njih, te ih tjera tako, da ostrogotski pisac VI vijeka, Jordanis, jadajući se piše: „Radi grijeha naših sada Sla-

veni bjesne posvuda".[1] Isti Jordanis, koji Ante ističe kao najhrabrije, bilježi i ovima i Slovenima megje zemalja njihovih.[2] Ali to bilježenje ne ispada mu čisto. Razabiremo jasno samo ovo, da Anti dopiru do zapada k Dnjestru, „svijeni poviše Crnoga mora". Anti, grana istočna, stoje dakle na praslavenskoj zemlji, od prilike. Zapadno od Dnjestra steru se Sloveni, koji „mjesto gradova zauzimaju močvare i šume". Zadržavši drevno ukupno ime sviju Slavena, pomakoše se Sloveni daleko k zapadu, ali s Antima sačuvaše neprekidnost zemljišta. Osim pomenute rijeke Dnjestra na jugu, ne znamo za druge granice, što ih dijeljahu od susjeda Anta. Ondašnje sjedište Slovenima, tome velikom zapadnom ogranku slavenskog naroda, mi nekako ipak shvatamo, imajući na umu, da od njih poslije potekoše Poljaci uz polabske Slavene, Česi uz Moravljane, i panonski Sloveni uz Slovene bugarske. Krajem V vijeka dio jedan Slovena već sjedi do donjeg Dunava, na zemlji, gdje se danas nahode Rumuni. Ako oko srednjeg Dunava onda još stoje Germani, to Gepidi i Ostrogoti, koje će u Panoniji na brzo zamijeniti Langobardi, Sloveni preko Visle i Odra već su pruženi do Labe.

Dioba Slavenâ na dvoje, u jednu istočnu i jednu zapadnu granu, ne samo da je istaknuta od pisaca grčkih i latinskih VI vijeka, već je sad još pritvrgjena jezičnom novijom naukom. Ostavimo li na stranu, da se stvar ne zamuti, južne Slavene, čiji je narodni osnutak historijom docniji i ovisan toliko od Slovenâ, koliko od Antâ, slavistika uči, da je ona dioba na dvoje veoma starinska, i da se polagano vijekovima pripravljala, u krilu prvašnje zajednice slavenske. Sve to većma, valjda čak od Herodotova vremena, počele su se razvijati glasovne i riječne razlike izmegju Slavenâ na istoku, potonjih Antâ, i Slavena na zapadu, potonjih Slovena. Toj davnosti dijeljenja bio bi dokaz i riječ „pijetao", „pijevac", koja se obično upotrebljava od cijele slavenske grupe istočne, dok svi zapadni Slaveni kažu „kokot"; s domaćom ovom ticom Irani upoznaše i Helene i Slavene na razmaku VI i V vijeka pr. Hr. S ovim dokazom bilo što mu drago, svakako treba misliti, da je dioba na Slavene i Ante davnija od vremena, u koje se oni pomaljaju na svjetlost historije. Može biti, da su Sloveni, ili velik dio njih, za Tacita, rekosmo, pritajivani pod imenom „Lygii", valjda Lesi, za koje historik rimski veli, da su u

[1] c. 23.
[2] c. 5.

mnoga plemena razgranani.[1] Ime „Leh“ u etimološkoj je svezi s riječju „ledina“, zemlja, što skoro nije orana. Lesi bili bi slavenski iseonici k sjeverozapadu, iz dobrih zemalja oko Dnjepra na lošije zemlje. Seljenje slavensko k jugu uvijek je sprječavano, to već razabrasmo, od stepnih skitača, Skita, Sarmata, Gota, Huna, Kozara, pak je ono imalo ići na više, pravcem k Visli. Onuda, po sjeverozapadnim krajevima, iseonici možda nosili ime dvojako: Sloveni i Lesi. Docnije prevlada megju njima novije ime Poljani ili Poljaci, što je istoznačno s Lesima, i pridjede se još docnije narodu najvećem izmegju Slovenâ. Onim Slavenima, koji u pradomovini ostadoše i k sjeveru se opružiše, prionu, valjda na razliku od zapadnih iseonika, ime Anti, kada to, ne zna se, kao što se ni to ne zna, kakvo je imenu pravo značenje. Nego bi pretjerano bilo uzeti, da već postojaše znatna razlika megju Slovenima i Antima. U prvo doba njihove jasne historijske pojave, krajem V vijeka, Sloveni i Anti mogahu se još megju sobom lako razumjeti. Prokopije doista njih čisto odvaja, ali ne luči ih fizično, pa ni samim jezikom, što se njemu, tugjincu neupućenom, a na visini knjige grčke i latinske, činio vrlo tvrd. On veli: „I jednima i drugima je jedan sam jezik, posve varvarski. Niti tijelom jedni se od drugih ikako razlikuju“.[2]

Sad je red vidjeti davnim Slavenima, do VI vijeka poslje Hr., snošaje u porodici, u društvu i u državi, na staroj zemlji njihovoj.

Slaveni u davnini, kao što ni Germani, ne ostaviše o sebi pisanih kakvih spomenika. Doduše *pisali* su nešto, to jest urezivali, a i bojadisali, crte na drvetu i na kamenu. Ali taki rezovi ne sastavljahu pisma fonetičnog, već bijahu to prosti znaci za površno pamćenje, brojenje i gatanje, kako god što slični raboš zamijetismo u Germanâ. Da Slaveni još od Skitâ naučiše pravo pismo, sad je mnijenje malo koga pojedinca, a neopravdano. Prije azbučne glagolice i ćirilice Slaveni imadoše tek slikovno crtanje. Svakako, slavenskih pisanih starina nema, niti Slavenima posluži sreća, da sebi nagju Tacita. Osim jedne oveće, a važne bilješke u Prokopiju, koji je u Belizarovoj vojsci, barem u Italiji, općio sa slavenskim ljudma prve pole VI vijeka, historija gotovo muči sasvim o unutrašnjim odnosima Slavenâ. Dosta važnu bilješku donosi nam i car Mauricije, dok u

---

[1] Germ., c. 43: „. . . latissime patet Lygiorum nomen in plures civitates diffusum“. Obično se sad uzima, da su to Germani, valjda samo za to, što ih suebijski osvajač Marobod pripoji svojoj velikoj državi.

[2] De Bello Got. l. III, c. 14.

drugoj poli istog vijeka govori o njihovu načinu vojevanja. No to je malo. U ovome poslu, u koječemu treba se povjeriti slavistici.[1]

Slaveni, kad dogjoše u svoju zemlju, nabasaše, po svoj prilici, na prašume ogromne, posred rijeka, jezera i močvara. Oko djelomičnog krčenja i sušenja neprijatna tla trudili su se dugo. Nego ruska ravnica, ako je po svom fizičnom sastavu najjednostavnija, nije ni jednaka, ni jednolika. U studenijim predjelima, uz oštrije nebo, mah otimlju šume i blato, a otimahu, što dalje natrag u vremenu, to jači mah, prekrivajući zemljište. U predjelima južnim prostire se nepregledna stepa, u ružno doba godine nemila pustara, a u ljetu nedogledno pasište s bujnom travom, kud pasu i pasijahu krda nebrojenih ovaca, konja i volova sve donle, gdje se stepa, dalje k istoku, ne pretvara u solnu golemu ravan, oko donje Volge i Urala. Ali u srednjem pojasu, megju pravim južnim stepama i sjevernim šumama, širi se i širilo se svegjer rodovito ubavo polje s pretustom crnicom, poznato pod imenom Crna Zemlja. Sve bez prekida, u pasu široku 450—600 kilom. (60—80 g. m.), stere se to polje oko gornjeg Pruta i Buga, srednjeg Dnjepra, gornjeg Donca i Dona, srednje Volge, pravcem istočno-sjevernim, od obronaka karpatskih do uralske planine, pa i onamo od ove zahvata u Sibir. Crnica, busenita geološka formacija, slična *lössu,* ne treba, da joj se gnoja primetne, i obilato naplaćuje rodom ko iole radi na njoj. Ljeti je to kao beskrajno more klasja. Ova žitnica, iz koje sad Europa vuče jedan dio svoga hljeba, na samoj europskoj strani, po prilici na prostoru od blizu milion □ kilometara, hrani do nekih trideset miliona žitelja, a lijepo hranila davnašnje Slavene, od Dona na zapad. Od pamtivijeka na toj teživoj zemlji naseljeni su brojni Slaveni. Ta se postojbina slavenska, po geografskoj širini, nalazila na istom položaju Germanije, no uz još britkiji vazduh, radi nestatka oceanskog razblažnog utjecaja. Visoka Europa sprječava zapadne vjetrove, da u južnu Rusiju prodiru. U skitsko i u sarmatsko doba studen bijaše tuda još nešto oštrija, nego li je sada, gdje zimski mraz traje od četiri do pet mjeseci. Ali se velik dio Slavena priveza tvrdo za taj rodoviti grumen svoje zemlje, i zaljubi se, na sve vijekove, u mirniji ratarski život. Za ovu ljubav, i zbog zemlje otvorene, dopadoše Slaveni ljutih rana, usred ratobornih i grabljivih susjeda, priviknutih lovu, boju i skitanju,

[1] Što može slavistika iznijeti, proučeno je i izloženo u djelu G. Kreka: *Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte,* II. Aufl. Graz 1887.

sklonih svagda na napadaj tamo, gdje bijaše hrane obilne. No opet svi Slaveni ne odaše se zemljoradnji. Mnoga su njihova plemena, prema sjeveru i zapadu, živjela zaturena u bareše i šume, kako nam već kaza Jordanis.

U opće govoreći, bijahu Slaveni bolji poljodjeljci od Germanâ. Mi čusmo Tacita, gdje poredeći s Germanima Estije (Litavce), ovima ističe veću marljivost za polje, pa Litavci, do Baltičkoga mora, bijahu po susjestvu i krvi Slavenima najbliži. S druge strane, kulturne riječi litavske, naročito za ratarstvo, uzete su, po dokazivanju slavistâ, iz slavenskog, a ne iz germanskog jezika. I same mnoge praslavenske riječi za vrste žita i poljska ratila pokazuju na razvijeno ratarstvo u Slavenâ. Tusta im zemlja ragjala raži, šenicom, ječmom, ovsom, prosom, što ga primiše od Helenâ na Euksinskom moru, kao što konoplju dobiše od Skitâ. Uspijevali uz to, na podašnom tlu, grašak, leće, bob, repa. Osim šljivikâ, gojila se u voćnjacima, od Germanâ zanemarenim, jabuka, kruška, orah, višnja, črešnja, uvedena valjda od Helenâ. U predjelima, gdje Slavene zaklanjahu šume, ove bijahu prostrane i guste: šume jelove, brezove, jasenove, javorove, borove, brestove, hrastove, i još kojekakve, prirogjene zemlji srednje i sjeverne Europe. Slavenima, naseljenim istočno od Visle i od Dnjestra, nestajaše samo bukve, po ostaloj Europi udomaćene: za nju primiše riječ od Germanâ. Nego nad svima ostalima lipovo drvo godilo Slavenima. Iz duplja njegovih, gdje bi se u mnoštvu legle čele, vadili oni med, te prodavali, preko vlastite upotrebe, na daleko i med i medovinu, koju bi varili. Slavenska pjesma opjeva granatu bujnu lipu.

Osim poljodjeljstva, još stočarstvo u velike zanimalo slavenske ravničare. Pokraj mnogih rijeka na njihovoj se zemlji sterahu sočne lijepe livade, pak im stoka takogje pružala hrane izdašne. Da je vjerovati samom obilju riječi za to, reklo bi se, da je čobanski život onoliko bio razvijen u Slavenâ, koliko u Germanâ, koji od čobanstva napraviše glavnu svoju izruku. Šta više, izvelo bi se iz leksikalnog bogastva, da stoci Slaveni obratiše još jaču pažnju. Ali mučno je u tome vidjeti slavensku zasebnu vrsnoću u poslu stočarstva, kao što je teško misliti, da im zemljoradnja bijaše napredna ili racionalna. Protiv intenzivnog obragjivanja slavenske zemlje stoji činjenica, što zemlja ne pripadaše pojedinim kućama, već općini. Ni slavenski ratari, niti slavenski pastiri, ne stajahu na ikakovoj visini varne kulture. Prema Rimljanima bijahu puki varvari. Zlo življahu zlo se odijevahu. „I oni, kako i Masageti (Huni)“, veli Prokop za

Slavene i Ante, „žive surovo i zapušteno, i jednako natrpani su svagda nečistotom“.[1]

Znali su ipak ovi varvari tkati platno od konoplje i lana i sukno od vune. I ako na najvećem dijelu njihove zemlje, po poljanama, nestajaše rudnikâ, bilo je opet kod njih naći zlata i srebra, kao što i mjedi, olova, željeza. Već i sami Arijci znahu za zlato, a po svoj prilici za srebro i mjed. Važno željezo Slaveni upoznaše preko Skitâ, o dobivali ga i od južnih naroda. Nekome kovanju rude ne bijahu nevješti, te napravljali željeznih sjekira, dlijetâ, svrdala, kliješta. Naravno je misliti, da su jošte načinjali, ili trgovinom dobavljali ratnog oružja, toga više ili manje. Svog novca nisu imali, već im služili za to ili mnogi predmeti rudni, ili kože, kao što ona od kune, a ponajviše živo, „skotъ“, koja riječ u starosl. jeziku znači i živo i novac, kako „blago“ u našemu. Vjerojatno je, da su Heleni na Pontu Slavenima izručivali vino, no za to nemamo potvrde, dok je dokazano, da ga docnije primahu preko Germanâ. Ali najvoljahu domaća svoja pića: „olъ“, pivo neko, kvas kiselog mlijeka, a poglavito medovinu.

Što su Slaveni valjda pretežitom većinom bili ratari, sljeduje iz toga, da su većinom bili i tvrdo naseljeni. Nastavali u svojim „vesima“, što je pradavna riječ za selo. „Domi“ ili „hrami“, to kuće, bijahu im od drveta, i lijepljahu ih glinom, da budu čvršće, a crtahu ih svijetlim bojama, kako to činjahu i Germani. U zagragjenom ili nezagragjenom oboru, dvor s gumnom rastavljao kuću od staje za živo. Ali pri tome mi ne ćemo misliti na bog zna kakvo uredno i postojano nastavanje. „Borave u kukavnim kolibama“, kazuje Prokopije za Slavene i Ante, „nastanjeni megju sobom razdaleko, pak i često mijenjaju svoje naselje“.[2] Prokopijeva opaska potsjeća nas na slično rastresene kuće u germanskim selima i na nestašnu čeljad u njima, po Tacitovu opisu. Što Slavena jače od Germana privezuje vlastitome zavičaju, nije dom, već rodnija zemlja. Slavenska je kuća zapuštena i nevoljna, kakogod i germanska. Dapače, daleko zatureni Slaveni, kad se Germanima počelo, po rimskom doticaju, materialno življenje okretati na bolje, u gdječemu naučiše, ili od njih ili od Grkâ, zgodnije urediti stan. „Hyža“ i „izьba“ germanske su rieči. Slaveni iz prva ne zidahu kamenom, pošto za zidanje i svu zidarsku gragju nemaju zajedničkih izraza. Bijahu im dovoljne kućerice, slamom ili ševarom pokrivene.

[1] De Bello Got. l. III, c. 14.

[2] Ib.

Dugo i ružno zimsko vrijeme, po sarmatskoj ravni i do karpatskih gora, bilo Slavene zaista ne manje od Germanâ, ali im se stvori, uz jednako stvrdnuto tijelo, ćud veoma različita od germanske.[1] Arijskog su plemena i jedni i drugi; šta više, prevlagjuje učenjačko mnijenje, da prema ostalim Arijcima Germani i Leto-Slaveni najduže istrajaše u jezičnoj zajednici. Ali pokraj toga samo se u oči unosilo, i još se unosi, drugojačije raspoloženje germanskog i slavenskog duha. Ćud je slavenska sjetna, no ni zašto oštra ili mrka. Slaveni su uz to živahniji, a i više lakomisleni. Slavenska duša pregiba se u mnogo naborâ. Zamisli nisu im postojane, niti osjećaji uvijek ustrajni, već češće onako, kako vjetar dune. Moguće, da Slavene ukroti ratarska skrb, tiša i blaža od lovačkog neobuzdanog trka i čobanske pustopašnosti Germanâ. Moguće i to, da njih smiri i umekša, a donekud i duševno snizi, privremena pokornost pod osilnim narodima naokolo. Stiskoše se Slaveni u okrilje porodice. U tome pouzdanom krugu, na stanu pored mnogobrojnih rijeka i jezera, ili zaklonjeni gdje u šumama, oni su živjeli i s mirom blagovali, pri običnom obilju svoje raži, heljde i prohe, svoje bravetine, govedine i ribe, svog bijelog smoka i meda, kad to ne bi grabio naletnik tugjin. „Izobiluje njima", veli Mauricije, „svakovrsno živo i snoplje zemaljskog ploda, naročito proso i bar".[2] U opće poznavali nisu onu siromaštinu, koja još više tišti pogledom na srećnijega susjeda. Gdje ne bi neprijatelj napastovao i veselje kvario, sviralo se, gadljalo se; mnogo se plesalo[3] i pjevalo; na citari izvodilo se pjesama bogoštovnih i junačkih. Ljeti u polju zar već onda čule su se mekane slavenske melodije ženskih pjesama. Veselili se ovako Slaveni iz bližeg susjestva, ali im najmilija bila razdraganost domaća, u krilu brojne svojadi. Nego ovaj domaći oslon ošteti im ličnu iniciativu, lično pregnuće. Porodični život u Slavenâ imao veliko znamenovanje, još veće nego li u Germanâ. To nam svjedoči bujna terminologija slavenska, bujnija od ma koje druge nama poznate, za tačnu oznaku svakog rodbinskog

---

[1] Što se tijela tiče, regbi da su Slaveni bili još više izdržni od Germanâ. „Lako podnose i žegu i studen i močar i golotinju i oskudicu hrane", kaže za Slavene i Ante VI vijeka car Mauricije (Mauricii *Strategicum*, l. XI, c. 5). Tacit (Germ. c. 4) za germanska tjelesa opaža: „... magna corpora et tantum ad impetum valida; laboris atque operum non eadem patientia; minimeque sitim et aestum tolerare, frigora atque inediam coelo solove adsuerunt".

[2] Strateg. l. XI, c. 5.

[3] Svoj glagolj *plinsjan*, starosl. *plęsati*, Goti zajmiše u Slavenâ (Krek, *Einl.*, s. 377).

odnosa u obitelji. Ta se terminologija još drži u našem narodu. Obitelj bijaše raširena na prostranu zadrugu, kojoj naličan *mir* u Rusiji pregje vijekove. A pregje ih naročito kod nas, u dosta sličnoj joj zadruzi, koja se odupire ustanovama zapadnih gragjanskih zakonika, te jedva sad opada, željom bolje privrede s individualnim vlasništvom. Ako negdje, na zemlji opornoj teženju, poneka plemena Slavenâ provogjahu u kuburi život, nemajući niti uredne kolibe, nego sebi i jadnoj marvi pletući same staje od granja, ne čini se, da je za to njima bila slabija obitelj, ili ćud u cjelosti drukčija od opće slavenske.

Jedno je čudnovato u prvašnjih Slavena. Na razliku od Germanâ i Galâ, od Helenâ i Latina, od Indâ i Iranaca, oni su, uz Sarmate, jedini Arijci, koji nemaju otmjenih, strogo odlučenih porodica, te nemaju plemstva, niti staležnih razreda u svome pučanstvu. Za Slavene, sebi savremene u prvoj polovini VI vijeka, veli Prokopije: „Ovi narodi, Sloveni i Anti, ne pokoravaju se jednom samom čovjeku, nego od starine žive u demokraciji, i zato u njih koristi i štete svakog posla padaju na svu zajednicu. I jednim i drugim ovim varvarima sve je, tako reći, jednako, i ustanovljeno od pamtivijeka“.[1] Ta demokracija,[2] dašto, nije gradska, kako u helenskoj πόλις ili u latinskoj *urbs;* nije to posljednja evolucija i tekovina iza duge staležne borbe, već se tim samo kaže, da u društvenom vidu svi Slaveni bijahu jednaki, a da u vidu političkom kod njih ne bijaše mjesta monarhiji, kakvu je vidjesmo megju Germanima. „Koji su kod njih u sužanjstvu“, veli opet svjedok iz VI vijeka, car Mauricije, „ne drže ih u ropstvu na vrijeme neopredijeljeno, kako narodi drugi, već odregjujući njima rok, stavljaju im na volju, hoće li se s nekim otkupom vratiti kući, ili će tu ostati slobodni, a i prijatelji“.[3] Ropstvo se, u staro doba, stvaralo i uzdržavalo poglavito sa zarobljenicima u boju, po tom uvaljenim u trajnu službu i u nevolju, pa pomenuti običaj slavenski doista ne davao maha pravoj uredbi ropstva. Za slavensku mekoću to je glavan dokaz, jer u ono vrijeme priprosto i ljuto jednokrvni ljudi, po patriarhalnoj svojoj uredbi, držahu se megju sobom tvrdo sklopljeni, te čeljadi inoplemenoj pretežak bijaše pristup u tugju zajednicu. Ima uvaženih slavista, koji isključuju riječ „rob“ i „sluga“ iz govora davnašnjih Sla-

[1] De Bello Got. l. III, c. 14.
[2] Ib. . . ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ. . .
[3] Strateg. l. XI, c. 5.

vena:[1] ove bi riječi bile docnijega postanka. Tek po primjeru izokolnih naroda uvede se megju Slavene robovanje i rabotanje, na koje biše prisiljeni neprijatelji sužnji, a i ljudi domaći, osugjeni zbog zločina. Docniji je i pojam o plemstvu i plemićima, jer „pleme“ u prvom svom značenju ne smjera ni zašto na aristokraciju. „Plemenik“ je sada u Crnojgori na prosto čovjek iz plemena, kako je brastvenik, ili brastvenjak, jedan od brastva. Prvu svoju riječ za plemstvo, „šlechta“, „szlahta“, „šljachta“, napraviše razni Slaveni po staronjem. „slahta“, geschlecht. Od bližnjih Germana stalo se plemstvo uvlačiti usred Slavenâ.

Kao što Germanima njihova *sippe*, tako i Slavenima osnovna jedinica za uregjenje bio je mnogobrojni *rod*, omašna porodica, naseljena u jednoj *vesi*. Sve rogjake spajala krvna veza, koja se očitovala time, što se rod, pa i sama ves, najobičnije prozivali imenom svog začetnika, svog hreka. Od prilike tako još danas u Crnojgori ljudi od jednoga brastva imaju jedno prezime i slave jedno krsno ime.[2] S krsnim imenom svetac hristjanski zamijeni blagopokojnog praoca rodu ἥρως ἐπώνυμος, θεὸς πατρῷος, koga su Arijci obožavali. Taj rod u vesi jednoj nama je zamišljati kao našu povećanu zadrugu, s tom razlikom, da sada u selu ima više odjelitih zadruga, dočim ona golema zadruga kod prvašnjih Slavena nastavaše jedina u cijeloj vesi. Svemu je rodu bio posjed zemlje zajednički, te je valjda gledom na to rod smatran kao *opština,* čeljad unaokolo na zemlji posjednutoj i obragjenoj. Na ovu zajednicu zemnog posjeda još nas potsjeća *mir,* održan osobito megju Velikorusima, u kojima opća zemlja, na 100 težaka, obuhvata i drži skupa od 98 do 99 njih. Na širokom krilu roda ili brastva počivahu pojedine porodice ili obitelji, pod pažnjom pametnijeg i starijeg člana, *starješine.* Da je domadar praotac bio živ, naravno bi on vladao svojim rodom, pa, u nestatku njega blagopokojnog, mi nagagjamo, da je upravljao onaj, koji bijaše glava najstarijoj porodici, ili, pri njegovoj nesposobnosti, drugi ko vrliji i stariji u brastvu. Uz neki dogovor i posavjetovanje domašnjih, taj ponajviše odabrani upravitelj ravnao je općinom. Odregjivao, što i kako rogjaci imaju raditi, stišavao megjusobne raspre, odavao počast i priloge božjemu praocu i drugim bogovima, vodio iz kuće vojsku u boj. U Boki i u Crnojgori vojska još i danas može da znači čeljad u kući.

[1] Krek, *Einl.* s. 360—1. „Rabota“ valjda dogje od gotskoga „arbaiths“, njem. „arbeit“.

[2] Vuk. rječnik, pod *bratstvo.*

Što sad rekosmo, da je rod bio temelj uregjenju Slavenâ, tim ne kazasmo, da smatramo rod kao osnovnu jedinicu političku. Iznijesmo time samu uredbu slavenskoga društva. I ako dopustimo, da je kod rijetkih nekih Slavena, u divljemu kakvome kraju, rod mogao da politički stoji o sebi, pri samoći samovlastan, a ono po pravilu rodovi su se sklapali u veće pleme. Ovo, sa svojim zemljištem, jeste početna državica slavenska. *Pleme* čini se da je u svezi sa *plod,* a nije drugo do prošireno brastvo, prošireni rod. Sastavljalo se je od više rodova. Kad bi se, naime, rod povećao i nedostajalo zemlje i hrane, dio jedan rojio se od njega, naseljavajući obližnji kraj i osnivajući, pod novim imenom, opet osobnim, a i mjestnim, susjednu drugu općinu, uz zadružni joj posjed. Išlo se ovako sve dalje i dalje, dok bi se zaokružilo pleme jedne krvi, sa još živom uspomenom zajedničkog porijekla. Pleme je moglo da naraste i do velikog broja duša, na velikoj prostoriji. Označivano je pleme ponajčešće neosobnim kakvim nazivom, po vodi, po šumi, po brdu, po vrsti zemlje, ali kadkad izbijalo na vid takodjer ime osobno, kao neprevarni biljeg krvne zajednice. Ovako u Crnojgori imena Njeguši, Ćeklići, Ozrinići, Bjelopavlići, plemenicima svjedoče nekadašnje postanje od jednog roda.

Okružje, zapremljeno od ukupnog plemena, bijaše župa, koja je jedno te isto u stvari, što i poznati nam germanski *gau.* Barem u cijelom ustroju ovoga i one mi ne vidimo razlike. *Župa,* kako je uredba, tako je, po svoj prilici, i riječ praslavenska, samo što joj nije na čistac izvedena etimologija. Poput brastva u općini, upravljalo se i pleme u župi. Stajao na čelu plemena poglavar, valjda načelno biran po domaćinima, po glavama rodova, no na djelu uziman iz roda najvigjenijeg, ili po davnosti, ili po veličini. Stvaralo se ovako neko nasljestvo, koje u ostalom nije smetalo, da se u nevolji zbaci silnika, ili nesposobnika, i boljega odabere. Zajedničko posjedovanje zemlje bješe posao općine; ali sve važno u župi, unutrašnji mir, obrana od neprijatelja, molitva plemenskim bogovima, nalijegaše poglavaru: on i sudija i vojvoda i sveštenik. Kako to, i uz kakvo učešće domaćinâ i sviju odraslih u župi, nismo izviješteni, no iste prilike nameću nam mišljenje, da je ovo jednako bilo kao u Germanâ. Možemo uzeti, da se taj starješina, ili vladika u župi, ponajviše zvao *župan.* Kad će se u VII vijeku Hrvati i Srbi na rimskoj zemlji naseljavati, hoće politički da se urede i jedni i drugi u županije sa županima na upravi, a ta je uprava za cijelo prenesena iz pradomovine. Za župske ove poglavice, koji se sve

većma gragjahu nasljednima, uvuče se iz Germanije, već u staro doba, još ime *knez*, po nazivu onamošnjih gau-*königa*. Rodovi kneževski, ili županski, biti će glavna osnova potonjoj tvorbi slavenskoga plemstva.

Iz krvne sveze svojih rodova i plemenâ, iz povoja patriarhalne državice, ne izvi se slavenski ondašnji svijet. Mimo pleme jedno. znadu doista Slaveni za još veće mnoštvo ljudi istog postanka, *narod*, ili istog narječja, *jezik*, ali im je to zgoljni pojam nestvarne naravi. Ako golemo kakvo pleme i nalikuje narodu, raspada se opet, teritorialno, u pojedine župe, koje nesmiriva težnja goni na odvajanje i rastavu. Ne može ono da se sklapa u pravu državu. Slavenska postojbina nije žitelje poticala na narodnu zajednicu; nije ih kretala, da se otmu razvezanosti, naslijegjenoj od praotaca arijskih. Prostirala se, u istini, zemlja Slavenâ u obliku ravnice neizmjerne, no ta ravnica nije nipošto jednostavna. Dočim se, na primjer, egipatska ili mezopotamska ravan ničim ne prekida, ravnicu slavensku prepletala je prava mreža rijeka i pritoka im, blata i baretina, šuma pregustih i stepa pustošnih, koje sve, u nestašici općila i dobrih puteva u staro ono doba, pleme dijeljaše od plemena i na male odlomke cijepaše slavenske narode. Njihova postojbina mrvila je Slavene, više nego li same Germane, koje sve više okupi i složi u narode živa neugasiva požuda za rimskim plijenom. Slaveni ostaše pri staroj uredbi, pocijepani u svoje župe. Megju njima nema na daleko priposnatog vladara, kakogod i nestaje im naziva za takvu vladavinu. Iz tih prilika car Mauricije izvodi ovo pravilo za rimsku strategiju protiv Slavenâ: „Kako su njima mnogi ῥῆγες (dašto, župani), a megju sobom nesložni, ne će biti s gorega poneke izmegju njih, a naročito one, koji su megjama najbliži, i pohagjaju druge, primamiti ili nagovorom, ili darovima, kako ne bi neprijateljstvo (na nas) sve njih sklopilo u jedinstvo ili monarhiju“.[1] Filologija pritvrgjuje Mauricijevo svjedočanstvo o punoj pocjepanosti Slavenâ. Riječi *ban, kralj, cesar,* dogjoše im sa strane, a dockan dosta. Još onda, kad počinje slavenska zamašna seoba prema germanskom zapadu i rimskom jugu, te uz vojevanje nastaje potreba jedinstvenog vostva, Slaveni ne poznaju stalnih vladara, ni dinastija narodnih. Češka i poljska plemena ujediniće se kasno: Hrvati i Srbi kasno će se otresti svojih nezavisnih županija, i tek preko velikog župana doći do kraljestva; Slavenima na donjem Dunavu strani bugarski narod pribaviće cjelokupnost, uz

[1] Strateg. l. XI, c. 5.

jedan vladalački dom. Rastrojeni na župe i plemena, Slaveni se glože megju sobom. Otkad ih historija pamti, pravdaju se. Za nevolju, kad je gotova pogibija od neprijatelja, kad ovaj stane za vrat, ili kad se na seobu dignu, poneka će se plemena kašto složiti, ali se trenutni savez odmah za tim driješi. Pleme i zasebna župa opet tjera svoju, a razna plemena žestoko se pregone megju se. Germani takogjer zametali često megjusobnu svagju, i krvili se otkad dokad uprav strašno; ali slavenskih plemena sitan razdor, taj znak varvarske nepažnje i nerazboritosti, kao da je, u onolikoj mjeri, bez primjera u svih ostalih Arijaca, historijom upamćenih. A izmegju Arijaca, i podlegoše Slaveni crnjemu udesu. Megju sobom ljuto omraženi, jedni drugima ne pritrčaše, ne nagjoše se u nevolji, te se nad njima, za vijekove, nadvi tugja Skitija, Sarmatija, Gotija, Hunija. Nesloga, i zbog toga slaboća mnogobrojnih i hrabrih Slavena, upada u oči stranim piscima, od VI vijeka unaprijed. „Nemajući vostva, a mrzeći se megju sobom, niti reda drže, niti se brinu, da zajednički boj biju“, veli za njihovo vojevanje Mauricije,[1] pa se to, naravski, još jače proteže na uregjenje im političko, gdje je zajednica manje nužna. Slaveni za drugo ne mare, do li za svoje pleme i župu.

Pri takim prilikama, ratna snaga slavenska nije mogla biti velika, a ni napadna sila zamašita. Glasovitu uredbu bojne družine, germanski *geleite,* u Slavenâ mi ne nalazimo. Glavno njima bijaše obrana. Nego se i ta obrana cijepala po raznim župama. Više vesî sačinjavaše jedan kotar vojnički, a sve vesi jedne župe, svi kotari, imahu, na odbijanje dušmanskog napadaja, *grad* jedan usred močvare ili na lomnome mjestu, kud bi ispred neprijatelja djecu, ženskinje, stoku, idole svoje ljudi zaklanjali. Dio oružanikâ čuvao bi grad, dok bi ostali onako ratovali, kako se dalo. Barem na ovi prosti način bijaše, u docnije doba, udešena slavenska obrana megju Odrom i Labom. No, niti ona njihova utvrda nije se pokazivala kao pravi ozidani grad, o kome nije govora u davnini Slavenâ, kao ni u onoj Germanâ. Široka utvrda sastojala od kolja i drvlja s prostim opkopom od zemlje. Što se pak priča o nekim velikim trgovištima novijih Slavenâ, i o sjaju hramova u njima, to ne spada u ovo doba, niti se odnosi na vojnu umještinu i spremu. Slaveni, sve do V vijeka odaljeni od Dunava i od rimske granice, nisu imali zgode, da se bojnoj vještini i vrsnoj taktici rimskih vojska djelimice nauče, kako to, na posljetku, većinom učiniše Germani. Pa ni samom trgovinom nisu dobivali

[1] Strateg. l. XI, c. 5.

*

mnogo podesnog oružja. Bili su oružani od prilike onako, kao što i Germani odaljeniji od Rima. Poznavali teže oružje: mač, koplje, sjekiru, bradvu, mlat, ali se poglavito služili laganijom sulicom, nožem, kijačom, praćom, lukom uz tulac, pun strijela, kašto i otrovanih. Takom strijelom pogogjeni neprijatelj, ne bi li se namah liječio, ili ranu odrezao, skapao bi jačinom otrova. Srbi, još za prvoga Nemanje, meću strijele otrovane. Kome Slavenu nestajalo boljeg, taj uzimao i kamenog oružja. Bijaše sve ono ponajviše laka pješadija. Razglašeni konjici sarmatski nisu slavenskoga roda. Slavenska pješadija slabo se pokrivala nevelikim štitom, a gdje što i šljemom, primljenim iz Germanije; još rjegje se upotrebljavao obranbeni neki naprsnik. Pogdjekoji držahu i velike duguljaste štitove, no se u opće smatralo, da je to na smetnju. Poglavito napadno oružje bijahu pješaku po dvije sulice. „Kad do boja dogju", veli za Slovene i Ante Prokopije. „većina ide pješke na neprijatelja, držeći u rukama male štite i sulice, a nipošto ne navlače pancira. Neki pak nemaju ni halju (χιτῶν), ni kabanicu (τριβώνιον), već jedino gaće široke (ἀναξυρίδες) pridjenuv do srama, staju ovako pred neprijatelja".[1] Neki borci uprljavahu tijelo čagju, kanoti ubojnim ruhom. Ako su Tacitovi Ligiji praoci Lehâ, već ligijsko pleme Hariji, da budu strašniji, uz crne štite ovako bojadisali tijelo.[2] U nuždi, svaki odrasao Slaven bez sumnje bio i vojnik, te se na bojištu svi regjali po rodovima i plemenima. Udešavao se raspored po decimalnom sustavu. To je običaj arijski, pa prema tome, gdje možemo doprijeti u slavensku starinu, svugdje nahodimo navedene desetnike, stotinike i tisućnike u vojsci. Ali se ovi raspored slabo držao, ili se držao kako tako, varvarskom nevještinom i nemarnošću. Vojnički pisac i stručnjak, car Mauricije, u opće govoreći o neuregjenoj kojoj množini, iznosi baš kao prekorni primjer toga „Slovene i Ante, i slične narode bez vostva i bez reda",[3] a naglašuje uz to razrožnost njihovih nazora, prevrtljivost, prkose, krvave zavade u oči boja.[4] U većem boju Slaveni, kao što i prvašnji Germani, sastavili bi se u već opisani trokut[5] sa sve to širom bazom i sa rtom napram neprijatelja: bijesnom provalom, po sreći, rtnici bi kašto probili suprotnu vojsku, ili prodrli u neprijateljski tabor. Hrabrost slavenskog vojnika ističu pisci.

[1] De Bello Got. l. III, c. 14.
[2] Germ. c. 43.
[3] Strateg. l. XI, c. 3.
[4] c. 5.
[5] Gore, na str. 242.

Nego, čarka i hvatanje zasjede oko neprijatelja bijaše poglaviti način vojevanja slabo oružanih i slabo postrojenih Slavena. Zamjenita mržnja megju plemenima i politička anarhija[1] sprječavahu prikupljanje oveće sile, pa se razvezane čete slavenske uklanjahu, koliko moguće, boju isprijeka, na mjestu goletnu i ravnu. Kad bi ipak do takog boja došlo, lagane pješake mogla zaustaviti svaka tvrda prepreka, rasplašiti i rastjerati svaka nenadnja. Digli bi Slaveni svoju divlju viku, pa često puta, po odvraćenoj vici neprijateljskoj, otprnuli bi kud kamo. Čini se, da ih nije mnogo branio òkô, što bi znali napraviti opkopom zemlje, a gdjekad i kolima namještenim. Ali u čarkanju, potjerivanju, ulanju, i u svakoj zasjedi, brzonogom pješaku slavenskom nije bilo premca. Uza svoje lagane sulice u ruci, sa svojim nožem, ničim opterećen, znao se utajati i strpljivo čekati na neprijatelja. Svoju žrtvu zasjednik iščekivao mirno, stojeći gdjegod cio dan za kamenom, ili prikriven debelom močvarnom travom, ili u vodi nauznak povaljen, te bi dihao, držeći u ustima dugu probušenu trsku. Ko bi majstoriju tu pripazio, mogao je da čudnovatu trsku u usta zasjedniku utjera, ili da ga makne iz vode, dignuvši je. Namjestiti zasjedu svakojaku, i po danu i po noći, niko nije znao, kao što Slaven; niko preplivati rijeku bolje i brže od njega. Slavene ovaka okretnost praćaše posvuda. U Belizarovoj vojsci, za prvog rata na Gote, nalazio se i neki broj Slavenâ, u odjelu vogje Valerijana: „vješti su“, primjećuje Prokopije, „skrivati se ispod kratke stijene, ili kakvagod drveta, te grabiti neprijatelja. Oni to čine i na Rimljane i na druge varvare duž rijeke Istra, gdje su naseljeni“.[2] Objeručke bi čak i živa neprijatelja ščepali i odveli. Priča nam ovo, na istom mjestu, Prokopije za gorostasnog jednog Slavena. Reče se, da to bijahu pravi lovci na ljude. Nego, vrzanje i hitrina slavenska najopasnija neprijatelju ukazivala se na rasputicama, megju šumama i vodama, ili po stazama vratolomnim, na humcima vlastite zemlje. Izložili bi vrebači štogod neprijatelju, da ga na plijen primame, pa bi nanj napali iznenada. Isto bi iznenada, od jednom, iz svojih kuća s mnogo izlaza iščezli, sakrivši svoju imovinu pod zemljom. Megju vodama slavenskim neprijateljska jača vojska mučno se kretala, te bi često i zapela pri prvim koracima. Preporučuje za to Mauricije zimsku vojnu na Slavene, kadno mraz ledi vodu, a ogoljeno drveće ne može da ih tako krije, pa i sam snijeg odaje stope bjegunaca.[3]

[1] ἄναρχοι, ἀναρχία, to su riječi, što ih Mauricije ponavlja za Slavene.
[2] De Bello Got. l. II, c. 26.
[3] **Strateg. l. XI, c. 5.**

Po caru piscu, Slaveni, „provodeći hajdučki život, najvole ograšje s neprijateljima svojim u šumi, u klancu i u vrleti“. Kad drugima služe, jata prebrzih Slavena prva oblijeću, prva se krše. Vidjećemo zato jedan dio njih kao preturene straže Avarima.

Grčki svjedoci za hajdučki život Slavenâ, svrate li oni svoj pogled na njihovo držanje u mirno doba, hvale ih kao ljude spokojne i krotke, u krugu porodičnog življenja. Šta više, radi ćudi uznose ih nad drugim varvarima. Za Slavene, na razmaku V i VI vijeka, imamo o tome jedno vele znatno svjedočanstvo. Ozbiljni Prokopije, ujedno govoreći o prljavim varvarima, o Hunima i o Slavenima, naglašuje razliku ćudi izmegju jednih i drugih, pa za Slavene veli: „. . . nisu nizašto zli (πονηροί) ili opaki (κακοῦργοι), ako i u prostodušnosti čuvaju hunske navike“.[1] Znamo za slavensku mekoću u nepoznavanju ropstva i neupotrebi ropske rabote. Već rekosmo, da iz boja sužnje ili puštahu do brza na slobodu, ili ih primahu kao svoje, u blago okrilje roda ili plemena. Kako je izuzetan ovaj obzir prema sužnjima, tako je skoro izuzetno i gostoljublje Slavenâ. U velike su hvaljeni i Germani, što su rado goste dočekivali, ali je slavenska dočekljivost bila još veća, a gdjegod bi i razumnu mjeru prevršila. Da stranac traži gostoprimca nije ni trebalo, jer su se svi natjecali, da gosta prime i počaste. I sama domaćica bi gostu putniku noge oprala, koji bi se za tim častio obilnim jelom i pićem. Radi gostiju, do potrebe, ljudi jedne vesi krali bi u drugoj vesi. Što se noću oduzimalo, a s jutra postavljalo gostu, o tome, po zakonskome običaju, nije se stroga računa vodilo. Kad bi ko gosta odbio, što je prerijetko bivalo, takoj hulji, koji strancu zakrati kruh, prosto bijaše, uz opće povlagjivanje, potpaliti i kuću i drugu imovinu. Za ovo ovako gostoprimstvo u Slavenâ, doduše, pripovijedaju pisci poslije VI vijeka, ali je sva prilika, da je ono bilo svagda jednako. Već caru Mauriciju u oči se unosi slavenska vanredna prijaznost prema strancima, pa, kazujući, kako ih oni lijepo propraćaju od sela do sela, piše, slično gore rečenome, da, kad bi se strancu zbog čijeg nemara nesreća dogodila, prvi će gostitelj „nanj dići oružje, neuklonivom dužnošću držeći osvetu gosta“.[2] I u Slavena današnjih ima, tu i tamo, u običajima ponekog ostatka starinske onake gostoljubivosti.

Gostoljublje je slavensko donekle odraz toplih osjećaja, gojenih u blagosti i u punom milju slavenske porodice. Nije sumnje, da su megjusobnom velikom ljubavlju bili spojeni svi članovi jednoga roda.

[1] De Bello Got. l. III, c. 14.
[2] Strateg. l. XI, c. 5.

Nutkala na to najprvo krvna sveza, onda i silna potreba zamjenite postojane obrane, silnija nego li u Germanâ, pri punoj slaboći slavenskog državnog ustroja i nedostatku javne zaštite u župi. Mi ne smijemo, dakako, reći, da zakona ne bijaše. Nazor o pravdi i krivdi uzlazi, doista, u slavensku davninu. I ako se nije pisalo, što na sudu ima biti pravo, što li krivo, a to se ovo ipak pamtilo u kratkim jedrim izrekama, koje, tokom vremena uobičajene, bivahu zakonom u plemenu, pa im se još i danas ponegdje čuvaju neki tragovi. Ali, uz rasijane vesi i sporu pomoć starije vlasti plemenske, ponajčvršće jamstvo bezbjednosti i mira naći je bilo u svome rodu, po onoj crnogorskoj: jako brastvo, brzo zapleće. S toga, velika milost megjusobna krasi porodično življenje u starih Slavena. Ovu slavensku vrlinu posvjedočava, kao što historija, tako i sam jezik. Historijska svjedočanstva o milosti izmegju kućana u slavenskoj porodici, istina, dolaze nam od hroničara, osobito njemačkih, poslije VI vijeka, te ćemo ih na pravome mjestu pobilježiti; no, pošto se ona odnose na još pogane Slavene, nadaje nam se sama po sebi misao, da onako življenje u porodici bijaše, u istim okolnostima, već od davnine megju njima izobičajeno. Njegovani su ostarjeli roditelji, pa, ma koliko bilo zapušteno i razvraćeno slavensko koje pleme, ništa ne čujemo za utamanjenje staraca, kao, na priliku, u germanskih Herula. Jednako su njegovani i nemoćni u kući. U slavenskoj vesi nije bilo vidjeti od ostalog društva razlučenih ili siromaha, ili oskudnika. Ta, svi stajahu jednakopravni na jednoj imovini, uz zajednički posjed zemlje. Upalo bi u nevolju samo hudo čeljade, protjerano iz brastva i plemena. U komunizmu slavenske vesi, ljudi nisu znali za sopstveno vlasništvo, te se po tome nije ni baštinilo: za vlasništvo i za baštinjenje nema praslavenskih riječi. Uz take prilike, za kragju u selu nije gotovo moglo da bude govora.

U ovakom krugu jednake svojbine kao da i ženska glava nešto više važi, nego li u mnogih drugih varvara. Ne ćemo pretjerivati. Što se sad negdje veli, da su se ženske čak i za starješine u plemenu mogle da biraju, to se lako ne da utvrditi. Ako se u slavenskim legendama, kao vodilice naroda pri seobi, spominju i ženske, ove se ne kreću na čvrstome tlu ovjerovljene historije, već po svoj prilici spadaju u mit noćnih lica Sunca i Zore, kud idu takogje tri obična brata, u počelima arijskoga pričanja. Tri brata su mitična, ma sve da se i zovu Čeh, Leh, Meh. Ako pak ženskadija učestvuje gdjekad i u boju, u njima je, kakogod i u Germankama, prije vidjeti pomoćnica za opskrbu živeža, nego li ubojitih juna-

kinja. Slaveni bijahu varvari, a u društvu varvarskom ženska glava vrijedi mnogo manje od muške. Kod prvašnjih Arijaca braku prethodi kupnja ili otmica djevojke, a tako je bivalo i kod Slavenâ. I sama prastara riječ „brak“ značenjem svojim pokazuje otmicu. Uporni običaj, što se još podržava u mnogom našem seljačkom kraju, da čovjek prije vjenčanja k sebi kući djevojku odvede, možemo smatrati kao preostatak praslavenske otmice. U raznim porodicama, svezanim u ciglo jedno brastvo, da smutnje ne bude, monogamija, naravski, imala je biti pravilo. Potvrgjuje nam ovo i obiteljsko nazivlje za sve stepene srostva; bogato i tanko nazivlje, koje kano da isključuje poligamiju. Slavenskih žena odanost muževima vanredno se hvali. Car Mauricije divi se požrtvovnosti Slavenkinja do same smrti, pa piše: „Posve mimo ljudsku narav žene tako su privržene, da mnoge od njih smrt svojih muževa drže kao sopstvenu, i svojevoljno se dave, ne cijeneći, da je život udovo vjekovanje“.[1] Kao što Mauricije, mi se čudom tome ne ćemo čuditi, znajući, da ono po velikoj prilici bijaše običaj, koji k Slavenima pregje od iranskih Skita,[2] pa znajući još i to, da kod potonjih još poganih Rusa ona vajna žrtva ženska nije uvijek baš od drage volje u smrt išla. Ali, i pored naše opaske, za vjerno življenje slavenskih žena ima u riječima Mauricijevim svijetlo svjedočanstvo. Saglasno s njim izrazuju se i pisci pozniji. Nijemci se čude preoštrome načinu kazne za preljub kod susjednih neznabožačkih Poljaka. Jaoh ti ga se razvraćenoj ženi, a i muškarcu! Preljub još teže i sramnije oni kajali, nego li Tacitovi Germani. Iz ženske nježnosti u slavenskoj porodici izavre i ljubav sestre k bratu, ljubav kano izuzetna u Slavenâ. Mnoga pjesma u našem puku zanosno pripovijeda, a za cijelo isto onako pripovijedala i megju starim Slavenima, kako sestra voli brata svoga i brat sestru.

Ljubav i odanost megjusobna češće se je prenosila iz tijesnoga kruga vlastitoga roda u krug društveni. Izmegju dvojice plemenika, a i samih neplemenika, stvaralo se pobratimstvo, po izboru srca. Još se drži taj običaj, kao što kod Srbâ, Hrvatâ i Bugarâ, tako i kod Rusâ, pa je bez sumnje praslavenski. Ljupko i viteško bratimljenje, slavensko prijateljstvo od zakletve, nas potsjeća na sličnu pojavu u Sparti, gdje je stariji junak pazio mlagjega, i gdje se izberivo pobratimstvo prenese i u vojnički šator od 12 do 15 suboraca, združenih do u smrt svagdanjim zajedničkim blagovanjem i svečanom

[1] Strateg. l. XI, c. 5.
[2] Gore, na str. 256.

zakletvom, otkud im naziv ἐνώμοτοι. Osim Helenâ, još gdjekoji narodi arijski poznavali su pobratimstvo. Nego je ovo mah najveći otelo u Slavenâ, što dokazuje održanje njegovo do našeg doba. U Crnojgori sklapa se pobratimstvo, koje je smatrano tvrgje od samog krvnog brastva, izmjenom oružja i triput pijući vino iz jedne čaše. Mi vidjesmo, da Skiti hvatahu vjeru istim tvarnim simbolom, naime, dok bi pili vina i krvi smiješane uzajmice.[1] Ako se danas obred vrši u crkvi hristjanskoj, negda to zaista bilo u hramu pred jednim bogom, na čije mjesto stupi sveti Jovan, pučki sadašnji štitnik vjere. Po bogu braća ostajahu, kroz volju i nevolju, jedan drugome vjerni do smrti. Po slavenskoj mekoći nije takovo druženje obuhvatalo tek mlade junake. Ono sezalo i dalje, u muške i ženske krugove. Kao što pobratimâ, bilo poočimâ i posinaka, posestrimâ i pomajkâ. Ljubav je mogla da priljubi pobratima jednoj posestrimi; to ljubav čisto duševna, ili je barem sad takova u pučkoj pjesmi, koja vidi nedjelo u odnosu inače shvaćenom. Pravo pobratimstvo ne raskida se do li životom, ali ima, na lik njega, još svezâ do izvjesnog roka. U našem narodu postoji tako zvano „družičalo", koje dolazi, po najvećoj prilici, iz slavenske davnine. U igri, u „pobušeni" ili drugi ponedjeljnik iza uskrsa, momci i djevojke opletu vijence od vrbovih mladica, po volji jedno drugom metnu ih na glavu, poljubivši se kroz njih, i „družičaju se", ponajviše muško s muškim, a žensko sa ženskim, tom zakletvom, da će za godinu biti pobratimi i drûge.[2] Iz ove igre, što nam po dražesti u pamet doziva Heladu, izbija sva milina slavenskog osjećanja.

Nego, ovi ljudi krotki u svojoj porodici i miroljubivi oko rogjenog ognjišta, ovi brižni staratelji, da se ništa na žao ne učini ni gostu, ni robu, čim bi se ubojnog oružja latili, bijes ih gonio. Slaveni bijahu divljaci na golo suprot neprijatelja, bud Slavena, bud tugjina. Da gosta stranca počasti i odbrani, Slaven znao u hitnji strastvenoj zapaliti kuću svog susjeda, pak istom lakoćom, pri svakoj razmirici, zapalio bi i kuću, potro zemlju inoplemenikâ. Već rekosmo, da pisci koji se čude broju Slavenâ, okretnosti jaka im tijela, vojnoj uzdržnosti njihovoj sa malo hrane, jednako se čude i divljem njihovu razdoru, neobuzdanoj strasti, što im ne dâ, da dogju do moći, premda su u slobodu zaljubljeni, a i voljni za nju sve pregorjeti. Slaveni se ravnali po onoj: moja kuća, moja sloboda. Izvan te kuće ni slobode,

[1] Gore, na str. 255.
[2] Vuk. rječ.

ni obzira. Kipte osvetom. Krvavo im je pred očima na svaku crvenu krpu, što im se prebaci, na svakoga, ko im se ispriječi. Lako se utišaju, ali se i lako razdraže i razjare. Kad Slaveni u VI vijeku, pritisnuv dugu crtu Save i Dunava, stadoše se rasprostirati po Meziji, Traciji, Macedoniji i Iliriku, te i dalje po Epiru, Tesaliji i Peloponezu, njihova surovost i bjesomučnost zapanji Grke. Napadna im moć nije bila ravna germanskoj, ali je zadavala časovitog većeg trepeta. Germani, već hristjani većinom, po katkad se u tamanjenju ustezali od otajnog straha pred svecima hristjanskim, dok Slaveni, svi listom još pogani, ne štedili ni crkve, ni groblja, ni svetinje koje. A ne samo pustošili, već i ubijali bez samilosti. Ako bi na tvrdi i nenadani kakav otpor naišli, rasplamtila bi im se osveta i do grozne okrutnosti: zarobljenike mlatili toljagom po glavi, udarali ih na krst, na kolje, spaljivali ih žive; staro i nejako sjekli tisućama. Može se reći, da Slavenâ u boju dohvati se puni bijes divljih naroda, s kojima biše oni u dugotrajnom doticaju: to Skiti, Sarmati, a naročito od žute rase Huni, i za tim Avari i Bugari. Ali i sami Rimljani istočni podraživahu nemilost Slavenâ. Mauricije osječe ovo ratno pravilo: „Pri takim provalama (Rimljana u slavensku zemlju) ne valja zasužnjiti neprijatelje, koji stanu, već treba posjeći svakoga, koji se susretne, i ići naprijed“.[1] No nije ni lako bilo sa Slavenima podržavati megjunarodne redovne snošaje. Barem Mauricije ih bijedi, da „su sasvim nevjerni i u pogodbama nepouzdani, a da više nad njima može strah, nego li dar“. Pak značajno obrazlaže pisac tu slavensku nepouzdanost: „Pošto megju njima vlada razno mišljenje, oni, ili ne će pogodbu učiniti, ili ako je uglave, odmah će to drugi prekršiti, jer su svi megju sobom rasplamćeni, te niko ne će da popusti drugomu“.[2] U cjelosti ostaje neosporno, da slavenska ratna pojava u VI vijeku nemilo iznenadi suvremenike u rimskoj carevini. Ispred tih novih varvara naletnika trnu neki Bizantinci.

Uza sve malo prije spomenute vrline pri tihoći života domaćeg, opće ćudoregje Slavenâ, kaogod što i Germanâ, ne imaše čim da rimski svijet ispravi i izliječi. Slabi bijahu lijekovi svagja i ljutina varvarska. Pak ne bješe sve čisto zlato ni u onim vrlinama domaćim, barem po kazivanju nešto docnijih pisaca. Bogatiji Slaveni uzimali sebi inočâ. Spominje se i broj golem tih drugih žena kod knezova. Monogamiju dakle, premda bijaše u navadi, nije nizašto odregjivao

[1] Strateg. l. XI, c. 5.
[2] Ib.

zakonski običaj, ili moralni viši nazor. Za spolne odnose megju poganim Česima i u mnogim plemenima Anta, premetnutih, tamo od IX vijeka, u Ruse pogane, ne govori se bolje u hristjanskim hronikama. Što su pisci, sveštenici hristjanski, radi vidjeti kao spolni neki komunizam kod neznabožačkih Slavena, mi to na njihovu vjersku revnost odbijamo. Smatramo jednako pretjerane i tužbe zapadnih krstaša, koji u Nemanjino doba prolazeći Srbijom Slavene bijede, da su taman skotski jelu i putenosti odani. Ali se opet čini, da su slavenske djevojke, kojegdje, živjele pusto. I od nerevniteljâ natuca se o većoj nekoj slobodi Slavenkinja poganskih. Niti u koječemu drugome nije sve tanko i uredno. Mnogo hvaljeno gošćenje slavensko pokazivalo je i nesvijetlu jednu stranu. Bilo pri tome i rasipnosti i netrijeznosti: jelo se i pilo preko mjere. Spraskalo bi se, što je davala zemlja, ribanje, lov. Svaki je domaćin držao posebitu klijet, sa svegjer postavljenim punim stolom, pa gosti i domaći, kad ih volja, pristupali tamo i blagovali. Ratna historija VI vijeka sačuva nam jedan dogagjaj, gdje su se na neumjerenosti slavenskoj prelomile posljedice najteže. God. 593, u velikome ratu, tamo od Dunava, na slavenske podanike i saveznike avarskog hagana Bajana, rimski vojskovogja Prisko zateče, negdje u današnjoj Rumuniji, jednoga slavenskoga kneza, Musoka. i njegove vojnike, mrtve pijane. Kneza uhvati živa, a vojsku mu sasiječe. Musok bijaše spremio ogromnu daću pokojnome svome bratu.

Slavene nije mogla da redi njihova religija, odraz prirode, a prirodom i opijena.

Na živoj su muci oni, koji su voljni u sustav da sklope staru vjeru Slavenâ. Ne posluži Slavene sreća, što ju imaše Germani sa svojim *Eddama*. Ako je i razgragjena mitologija skandinavskih *saga*, ove ipak, pričajući o junacima i o bogovima sjevernih Germana, ponegdje s oslonom na kazivanje norveško čak iz VI vijeka, pružaju još uvijek obilnu gragju za novo prezidanje, za rekonstrukciju panteona, dok davnih priča slavenskih niko ne ispisa. Što njemački i danski koji hroničar pripovijeda o poganstvu polabskih i baltičkih Slavena, to nije vele,[1] a još je manje, što nam kaže uzgredna i tanka koja vijest u spomenicima domaćim. Ne razabiru se time slavenski bogovi.

[1] Megju hroničarima najglavniji je njemački pop Helmold. Življaše o polovini vijeka XII, a u tijesnom prijateljstvu s Vicelinom, hristjanskim vjerovjesnikom kod Slavenâ. Helmold imao je udjela pri razoru najzadnjeg slavenskog neznaboštva, i za tim napisa slavensku svoju hroniku: Helmoldi *Chronica Slavorum* (Pertz Mon. Germ. Hist. Script. T. XXI, Hannoverae 1869), gdje čitamo, što je bilo kod po-

Kamičke svoje zgradi mitologije slavenske priloži i filologija, no, dok tumači ono nešto božjih imena, a ne slaže se pri tumačenju jedne polovice njih, nije ni njezina pripomoć izdašna. Treba za to svom rukom posegnuti za mnogim ostacima stare vjere u pučkoj tradiciji Slavenâ, osobito Rusâ i Srba, kod kojih pravoslavno svećenstvo, više prilagodljivo od katoličkoga, poštedi mnoge pučke navike i narodne običaje. Samo crpajući iz svih vrela, a najviše iz ovoga, mogu očekivati mitolozi, da će im s vremenom iskrsnuti duhati živi bogovi, kojima se Slaveni privrgoše u davnini. Iz pučkog obredovanja u domu i u polju, iz mnoge priče i pjesme, dok se budnim uhom prisluškuju, progovaraju oni bogovi.

Rekoše, da su Slavenima božanstva bila neotesana i nezgrapna, da na nebu njihovu nije bilo živih prilika, te da vršahu religioznu prirodnu službu bez bogova. Ali je ovo mnijenje već zastarjelo. Kod Slavenâ očevidna je mitska tvorba. Rekoše i to, da antropomorfični bogovi, božji likovi, opaženi u jednom kraju slavenskog svijeta, osobito u doba novije, nizašto ne dokazuju, da su iste bogove štovala još druga slavenska plemena, jer da ono bijaše plod posebite kulture, primljene od susjeda svojih. Što se same tehnike tiče, ta primjedba može da bude opravdana; no za to ne treba misliti, da ujedno i poganski vjerski pojmovi dogjoše sa strane, naročito kad susjedi Slavenima bijahu već hristjani. Kakogod što i drugi rodovi u arijskoj velikoj grani čovječanstva, tako i ukupni rod slavenski imaše, po prilici, jednu te istu vjeru. U glavnom osnovu, u crtama značajnim stara vjera i bogoslužje slavensko nije ni mjesno, ni pokrajinsko. Istina je samo to, da tek neka imena i neke sporedne crte mogu biti drugojačije, ali u suštini idolatrija ostaje jednaka. Kad ne bi bilo ovako, Slaveni sačinjali bi izuzetak megju Arijcima. Pak i Prokopije u prvoj polovini VI vijeka opaža, da je svima Slavenima. istočnim Antima, kao i zapadnim Slovenima, sve jednako, običaj, jezik i življenje. A o polovini XII vijeka, koje Slavene poznaje Helmold, one ni u čemu on ne luči gledom na zajednicu vjersku.[1]

Vidjelo, od koga stoji svijet, živo vidjelo, svuda razliveno, Slaveni uobraziše u vrhovnog boga, kako to učiniše još drugi Arijci. Ime

---

morskih baltičkih Slavena, navlastito izmegju god. 1066—1171. Cijeni se Helmold kao vrstan sastavljač hronika u ono doba. Iza njega je najvažniji svjedok za vjeru onamošnjih Slavena mlagji mu savremenik, Danac Sakson, prozvan Gramatik, u danskoj svojoj historiji: Saxonis Grammatici *Historia Danica,* Francofurti ad Moenum 1576.

[1] Chron. Slav. l. I, c. 83.

mu je *Svantevith* kod sjevernih hroničara, što pišu o Slavenima polabskim i baltičkim, no pravilnije biti će *Svantevid,* po zahtjevu tradicionalne literature o Vidu. *Svante-vid* je „sveti“ iliti „jaki Vid“, bog vidnoga dana i vidne godine. Muči se filologija, iznoseći raznovrsno tumačenje drugoj riječi u toj složenici, ali pučko govorenje izdiže nad svaku sumnju snošaj Vida s „vidjelom“ i „vidjeti“. A i stara bilješka jedna iz XVI vijeka kaže, da ime Vith znači svjetlost. Po Helmoldu i po Saksonu Gramatiku poznajemo prilično onog Svantevida, kome hram najsvečaniji bijaše megju Rujanima, na sadašnjemu ostrvu Rügen. Imaše „prvenstvo božanstva“; bijahu „drugi bogovi potekli od krvi njegove“; bijaše „bog bogova, oglašen pobjedama, prokušan proroštvima“. Svake se u boga godine najobilnije njemu žrtvovalo, „iz svih krajeva slavenskih“.[1] Priloge od svog trga prisiljeni su bili prikazivati i sami trgovci inostranci. Premda Slaveni imaju tri *sugjenice,* sreća se odvijala naročito od velikoga boga. Na Svantevidovim gozbinama išla je naokolo napitna čaša, kojom bi pobožnici, uz izvjesne riječi, dobro sebi naslućivali, a zlo otklanjali, koje dolazi od zla i crna boga, od *Crnoboga.*[2] Svantevidov velik pijani dan padao odmah iza žetve. Prvi sveštenik njegov igjaše naporedo s kraljem Rujana, ako ne bijaše i stariji od ovoga. Kad bi kosmati i bradati sveštenik, uoči goda, čistio i raspremljivao u hramu u rujanskoj Arkoni, ne bi pri tome smio dihati, te otkad dokad, da odahne, izilazio iz unutrašnjeg svetišta. U dan svečani, iznio bi na vrata od hrama pred narod ogromnu česnicu, iza nje bi se skrio i upitao: „Milam li se?“ a na narodni odgovor, da se pomalja, rekao bi: „Do godine ni malo!“[3] Ovako se još milaju u Hercegovini, na božić, da žito rodi dobro,[4] za zadnju nesvijesnu uspomenu roda i ploda, moljenog od Vida. Slutilo se obilje godine i po piću, ulivenu u rog Svantevidov, a manje ili više izvjetrenu. U zamjenu godišnjega dara sa zemlje i od marve, prinosilo se bogu na žrtvu mnogobrojno živo, pa njemu godila i godišnja krvna žrtva jednog hristjanina inostranca, koji bi se ižrijebao.[5] Nego, bog vidne čistine i vedrine, bog triju sjemena, zemaljskog, skotskog i ljudskog, bijaše svrh svega bog ratoboran. U gorostasnog mu kipa u Arkoni, uz četiri glave, dvoje prsi

---

[1] Chron. Slav. l. I, c. 6, 12 i 83.

[2] Po nekima je Helmoldov Crnobog docnija, neslavenska formacija, no za ovo tvrgjenje oni ne iznose jasnih dokaza.

[3] Saxonis Hist. Dan. l. XIV, p. 288.

[4] Vuk. rječ.: *milati se.*

[5] Helmoldi Chron. l. I, c. 52 — l. II, c. 12.

i legja dvoja, u koje prsi i legja bog gviraše sa svoja četiri vida,[1] dok je desna ruka rog držala, lijeva se grozila lukom. Ima ubojica Svantevid svog svetog konja bijelca, pa ovelikog bijelca, kome nikad ne valja guliti ni dlake jedne, čuvaju i goje sveštenici u bogovu hramu. Ovaj bi se konj iz jutra, na čudo pobožnikâ, našao sav oznojen i oblaćen: utrudi se i opraši u noćnim borbama i u dugim putima Svantevidovim. Gatalo se tim konjem, kad je bilo vojsci ići na krajinu: ponegdje. težak Slaven još jednako gata suhom konjskom glavučom, na motku je natičući. Birana sveta četa od trista konjanika igjaše iz Arkone na boj, sobom noseći pomoć, a donoseći božji plijen. O bogovu konju, o psu, o maču zelenom čudotvornu, o ognjenom sjemenu, pa i o nekoj ženi njegovoj, priče, pjesme i jezik Srbâ i Hrvatâ mnogo koješta mutno iznose. Navuče nova vjera na starog boga navlaku hristjanskog mučenika, svetoga Vida, ali se pod njom najveći bog Slavenâ još nazire.

Sakson Gramatik pripovijeda, da se kralj danski, ljuti bojac Sveno, na razmaku X i XI vijeka, oda Svantevidu arkonskom i počasti ga poklonom skupocjene čaše.[2] Nije ni čudo. U mnogočemu slavenski Vid jednoliči germanskome Odhinu iliti Wodanu. Ima Wodan konja nada sve konje, bijelca, kojeg jaše u ograšju, dok je njegov inače prosti jedan vranac noćni; drži do sebe tri hrta; maše mačem čudesnim, ili pobjednim kopljem, a u drugoj mu je ruci pokatkad zlatna jabuka, simbol ploda. Žena mu je Visoka Gospogja. Saksi palili kresove, uz usklik: Wodan! Wodan! kao u Slavenâ što se pale uoči Vidova dne.

Mi bogu vidjela primećemo ono „plemenito drvo“, o kome se još priča i pjeva kod Slavenâ, i što je kod Skandinavâ, pod nazivom Yggdrasil, svijetli jasen, posvećen Odhinu. Arijcima u opće, svjetlost, što u cik od zore na nebo uzlazi i po oblacima zarudjelim se razgranava, prividi se kao veličanstveno božje drvo, koje od sjajnoga debla pušta sjajne grane. Slavensko pričanje o „plemenitom drvetu“ dopunjava se germanskim, a i uzvratno. Svijetla medovina kaplje s rajskog drveta, i njom se pomlagjuju bogovi, zagreznuti u tami, sapeti u uzama dušmanskim; njom se krijepe redom i svi rajnici. Do rajskog stabla od svjetlosti ima i vrutak životvorne vode. „Rajevi“, iliti „rajevina“, protkana je sva vidjelom i čistinom. Taj visoki božji stan ukazuje se kao zelena ubava livada, gdje blaženici,

[1] Saxonis Hist. Dan. l. XIV, p. 287.
[2] L. XIV, p. 288.

sjedeći za punom sofrom, na stolovima od zlata, napajaju se pićem iz čaše vjekotrajne.

Polionimija, razni nazivi za isto božansko biće, obična je pojava u mitologiji. Mi držimo, da nam se isti Svantevid, drugojačije po poslovanju uobražen, javlja u bogovima, što ih Sakson spominje u Karentinima rujanskim. *Rujevid* (Rugievith), koji se zvao i *Ranovid,* imao glavu sa sedam sraščenih lica, i pasao do sedam mačeva u korama, pripetih ciglome pasu: trgnuti osmi mač držao u desnici. Vjerovahu, da bog, „poput Marsa, upravlja bojevima“.[1] Protumačiti prvu česticu složenog imena, nije lako: zar i Ruje-vid i Rano-vid smjeraju na raznoliku boju u božanskog vidjela. Kod pomenutih Karentina do hrama Rujevidova dizao se jošte hram i kip jednog boga *Porevida,* uz pet glava, no bez ikakva oružja. Taj Pore-vid mogao bi biti Vid, koji pori, koji oplogjuje. Sakson Porevidu, pa i bogu *Porenutu,* privezuje svoje kazivanje o bestidnom priapičnom obredovanju megju Karentinima.[2]

Po velikoj prilici, još se druga imena pridadoše Svantevidu. Takovo jedno ime može da bude *Jakobog,* jaki bog kod Antâ, koji u ruci držaše jabuku, kao i Odhin. Valjda spada amo i *Veles,* veliki „skotii bog“, što se njim, uz Peruna, kunu neznabožački Rusi u Kijevu, u ugovorima s Bizantijom, i koji je takogje znamenit megju slavenskim Bugarima, još poganim. Gorostas je s jednim okom, na lik Odhina, kad u tami oćoravi. Zar je bog nad skotom za to, što žarka svjetlost hoće da spori sjeme životinjsko, kako ljudsko i zemaljsko. Kod Slavena istočnih „bog bogova“ naziva se i *Svarog,* kome valjda prianja jedan koren *svar*, svijetliti, kako neki slavisti misle, te bi bio višnji bog svijetle prostorije nebeske. Ima sina *Svarožića,* a, čini se, i više njih. Po starim tekstima ruskim, Svarogov je sin *Sunce*, pa i *Oganj* ili *Ognjevi.*

Sunce se užiže na ognju mlade godine i ranog dana, a ljudima pridaje toplotu i hranu. Što je Sunce veliki davač, nosi kod istočnih Slavena i drugo ime *Dažbog*, *Daždbog*, koje svejednako, u predanju Srbâ i Hrvatâ, izlazi na vid, kao *Dabog.* O slavenskoj vrućoj pobožnosti prema ovom sinu Svarogovu svjedoči ista tradicija, obilnim gradivom pučkog govora i pričanja. U pjesmi još se spominje „car nebesni, kad ženjaše Sunce“; spominje se i „Sunčeva“, ili „Sunčareva majka“ neka. Da li *Mjesec* bijaše u svih Slavena

[1] Hist. Dan. p. 293—4.
[2] p. 294.

Suncu „brat“, a *Danica* „sestra“, koja svog brata ženjaše, kako Srbi i Hrvati pjevaju, ovo može da pod sumnjom ostane. Ali je sva prilika, jer se s arijskim podudara, da gatanje o Suncu, koje redi, liječi i osvećuje, jest praslavensko. Ista je prilika, da iz vrutka jedinog provre i prebogato pričanje o tri sina careva, od kojih su dva starija nesrećna, te ih proždire, ili upropašćuje, noćna neman, dok će srećan treći toj napasti glave doći, i izbaviti djevojku, naslikanu svom mekoćom bojâ jutrnjega uranka. Arijski mit u tome vidi tri noćna Sunca i Zoru, što se sa trećim Suncem vjenčava. Polapski Slaveni štovahu u veliko sunčanog boga *Triglava*, koji bi mogao taman biti ono troliko Sunce. Tri Sunca katkad spominju svatovske pjesme Srbâ i Hrvatâ. Valjda sunčanog boga, pregaoca preko godine, spominje u istoj pučkoj tradiciji, silno razvriježenoj, čudna dvanaestorica braće, ili djaka „na vrzinu kolu“, pa i sestara i konja vilovnih i divova, onda i čudna devetorica i sedmorica. Može li jedno ili drugo ovako kolo da bude u odnosu s očevidno mitičnim simbolizmom bogovskih razno plazmiranih likova megju Rujanima, bilo bi vrijedno ispitivati. Jednako vrijedni da se prouče iz tradicije, jesu i *davori*, sa „velikom zvijezdom na glavi“ i sa „zlatnim krilatim bijelcima“. Davori djeluju uz nekog cara vrhunaravnog, no onemoćala i oslijepljena, a megju njima se ističe „davor Rado“. Preko Odre, megju Ljutićima ili Ratarima, dizao se najoglašeniji hram boga *Radogosta*. Kip tog visokog boga gostitelja imaše do sebe jednog gosta inostranca. Izgleda, da bijaše štitnik, kako gostiju, tako i godišnje obilate žetve, a, po načinu sagragjenog mu hrama, bog sunčani. Nego se ujedno pokazivao i oštar ubojnik. U ruci držao trgnut veliki mač. Poklanjali mu se i uzvikivali mu ljudi, na vojsku idući; s vojske se vraćajući dobitnici, darova mu donosili. Žrtva njemu više puta bila i grozna: jednom, glava njemačkog biskupa bi nataknuta na motku i bogu prikazana. Moguće, da je čudesni Rade neimar i vozač srpske i hrvatske tradicije, kao što i Rade davor, zadnji izblijegjeni lik slavenskog boga; moguće, da ga pominje interjekcija: „davori!“ i „davorije“. Slavenska vanredna dočekljivost, so i hljeb, što Slaven rado pruža svakomu, privezuje se zar, s jedne strane, kao bogoštovni čin, za Radogosta.

Ragja se od višnjeg boga, kao što Sunce, tako i *Oganj*, čas prije rekosmo. Ovaj bog, koji takogje liječi, koji se ponovo svake večeri na ognjištu budi, te praska i plama, sijekući tamu, pa brani čeljad sabranu i zaklonjenu pod čvrsto kućno sljeme, raspruži u pučkom vjerovanju Slavenâ, navlastito Srbâ i Hrvatâ, dugotrajnih žila svojih.

Svuda u narodu poznat je „Živi Oganj“, što se izvija trljanjem drveta o drvo, i služi, pošto moć osobitu ima, za bajanje od raznih bolesti. U Litvaniji *Ugnis*, obožavan koliko i vedični Agni, propade, sa razorom stare religije, istom u drugoj polovini XVI vijeka. U povećim mjestima tamo, bog svegjer goraše u hramu; sveštenici pažljivo prilagahu obnoć njemu drvlja; hvatahu mu proroštva i odgovore, koji su dan poslije u jutru objavljivani bolesnicima. Zmiju, živi simbol boga, što se plamenom uvija i peca poput nje, Litavci držali u kući i hranili je mlijekom. U Srbâ i Hrvatâ jednako do domaće je zmije sreća domaća, a mladi junak, „Ognjeni Zmaj“, još jednako lijeće po pjesmama i pričama. Bujno je vjerovanje pučko i u liječiteljne *Kresove*. Svet je oganj krijes, što se u polju, a naročito na mjestima uzvisitim, loži o radosnim godovima, sad u oči Gjurgjeva, Ivanja, Petrova i Vidova dne. Štovatelji Kresova njima se krijepe i brane. Kod Slovenaca, krijes je i oličen, kao blagodatni duh, pod imenom *Kresnik:* duh je poljski, a i mjesni. Ruski književni spomenici, sve do vijeka XVI, spominju onamošnjeg boga *Chrъsa*, ili *Chorsa*, koji gotovo uvijek, pri nabrajanju raznih bogova, dolazi iza gromovnog Peruna. Fonetika ne može da grlenih glasova izjednači, te ga od *Kresa* razdvaja; ali mit kaže, da su *Kresovi* nesumnjivi Ognjevi neznabožački.

Najjači se oganj uždio na nebu. To je *Perun*, koji udara gromom iz olujnih oblaka i nebo ispira. Kod Hrvatâ i Srbâ ostade mu ime u vrhu Perunu na Mosor-planini i u ljekovitoj travi perunici, što se inače naziva i bogiša. „Strijelom“, dašto gromovnom, još se kunu ljudi; Perunova je strjelica od kamena, a leži ukopana u zemlji na onom mjestu, gdje grom udari. „Gromovnik Ilija“ naprti pak na sebe jedan dio bogove poganštine. Gromoradnog oštrog boga Rusi, u megjunarodnim ugovorima X vijeka s Bizantijom, smatrahu za najtvrgjeg jemca mira: kršitelji zakletve ukleti su bogu i upušteni osveti njegovoj. Što se u onim ugovorima Perun navodi obično prvi uz još „boga“ neimenovanog, i što Prokopije, u svojoj bilješci o Slavenima, primjenjuje vrhovno božanstvo „gromotvorcu“, za to se mislilo, da Gromovnik bijaše na nebu slavenskom najuzvisitiji. I Perun litavski, Perkunas, jest bog najprvi. Ali taman neimenovani „bog“ u pomenutim ugovorima ne može drugo biti, do li bog po prevashostvu, višnji Svarog; a Prokopije, dok letimično i nehajno govori o vjeri Slavenâ, malo dokazuje. Po Helmoldu, Prone ili Perun dolazi iza Svantevida. Kod sjevero-zapadnih Slavena bogu Gromovniku stajaše glasit hram u prašumi, negdje blizu donje Labe. Posve-

tiše mu oko hrama i kup hrastova: visoki jaki dub k sebi najviše grom privlači. Svaki ponedjeljak išao je narod na sud u svetište. kod kneza one zemlje i kod sveštenika. A veoma ne rado, primjećuje Helmold,[1] Slaveni bi se kleli, zbog osvetne srdnje bogova, jer je kletva kod njih kao ukletva. Ako bi ko bogu u sveto mjesto pribjegao, ma da mu je i smrt zapriječena. njega se dotaći nije smio niko. Nije se ni to trpjelo, da se krvlju neprijatelja poprska tlo unutar ograde hrama. I Rusi pogani. kako u Kijevu, tako i u Novgorodu, punom odanošću vršili to bogosluženje. U hramu kijevskom glava Perunovu kipu bijaše od srebra, brada od zlata. Bog držaše u ruci ognjeviti kremen, dok pred njim trajno goraše vatra od hrastovih klada. Perun iskao žrtava, pa bi njemu, osim životinja, kašto poklali i ljude. Kad s proljeća prvi put zagrmi, to je Gromovnik, koji, pregnuvši, romori na nebu u zdravlje svemu i svakome na zemlji: sveti Ilija gagja i bije gromom gjavole isto onako, kako skandinavski Thorr bije divove. Bog pušta bučne ljetne pljuskove, ili kišu zemlji uskraćuje: on otvara i zatvara oblake. Crna zima, kako grize dolje ljude, tako na nebu onemoćuje gromovitog boga, koji će se umanjiti i pokunjiti. Perkun, kod Litavaca, od zime bio slab, a osjećao grozu i onda, kad bi se u hramu vatra utrnula, što goraše njemu na čast. Po mitskom mišljenju Srbâ i Hrvatâ Gromovnik ima sestru, „munju od oblaka“, *Ognjenu Munju*. To je božanstvo oblačnog ognjà, i rastavlja se od Peruna, u kome je oličen sami grom. Ognjena Munja preruši se, po primljenom hristjanstvu, u „Ognjenu Mariju“.

Svi ovi svijetli, žarki i ognjeni bogovi, prenuvši se iz zimskog drijemeža i potkrijepivši, po općoj arijskoj misli, pićem svjetlosti, nektarom, za ljetnu borbu, vojuju sve to jačim uspjehom na svakojake zloduhe. Slavenima ovo su *bijesi*, strašni zatritelji u prirodi. Sad je „bis“ u Malorusâ, „besas“ u Litavaca, vrag. Po slavenskom zajedničkom mitu, prevlagjuju *bijesi* i *bozi* naizmjence: oni vladaju preko zime, dok su od proljeća do jeseni bogovi u premoći. Nekako uporedo s bijesima idu i *jadi*, ješna bića, koja se jošte, kao i bijesi, oglašuju iz pučkih kletava. Pod zajmljenom tugjom riječju „divovi“, u pričama goropade se bijesi: tih zlikovaca, krutih i nezgrapnih, ima obično devet. Valjda su nemili poredníci prema istobrojnim milim sunačnim bogovima. Zimsko mrtvilo oličuje u Slavenâ grozna *Morana*, nazvana ovako, što ona mori. Zimi i noći pripada još *Jaga-baba*,

[1] Chron. Slav. l. I, c. 83.

uz *vukodlake* i slične mitske tvorine. *Ruga* je bučna, *Ala* nesita, a obje i vjetrušne, kod Hrvatâ i Srbâ.

Dok se bozi biju s bijesima i nemanima svakakvim, uzlazi sunačna godina, dospijeva do jeka najvećeg i opada. Uz mijene u prirodi, zaredili i blagdani, u slavu pomenutih bogova, a i boginjâ im drugarica. Najviše svetkovahu Slaveni doba proljetno, ljetno, Sunčeve uvratine i Sunčev rogjaj, pri početku nove godine.

Odmah s ranog proljeća Slavenima pomaljala se *Vesna*, jasna i zelenilom odjevena. Boginji na čast i ljudma na radost, svečanim obredom spaljivahu groznu Moranu, svoje plašilo preko zime. Prinošahu onda žrtve Vesni. Česta žrtva bogovima i boginjama bijahu živo, tice, rod poljski, a na velike žrtve zgrnuo bi se narod, ljudi, žene i djeca, u lugove i na brda. Zar je sa Vesnom jedna i lijepa *Lada*, koju neki hoće da uklone, dok je iznosi pisani spomen kod Poljaka, koji je u maju proslavljahu, i tradicionalna književnost kod mnogih Slavena. Hrlila Lada na krilima ljetnih lahora. U spomen davne boginje još kod Hrvatâ i Srbâ „ladaju“ djevojke, inače i „vile ladavice“, ili „ladarice“, pred mjesec maj i kroz taj mjesec; još joj uzvikuju u pripjevu: „Lado!“ I ljudima iz usta izlijeće isti pripjev, u gdjekojoj svatovskoj i ljubavnoj pjesmi. Pjeva se i pripijeva uz Ladu i jedna *Lelja*, koja kao da je i viša. Po riječima pjesme i Lada i Lelja „bijelom dvoru kralja nose zdravlje i veselje“. Moguće, da i riječca „lje“, kojom se tvrdo niječe, nasta od Leljine invokacije. I Lelju poznavahu Poljaci pogani, kojoj se takogje sad spori božanstvo od nekih. U ista preporna božja ženska bića kod Slavena ide i *Živa*, po Helmoldovu pisanju *Siva*. Ovu jedinu boginju, izmegju glavnih bogova kod sjevero-zapadnih Slavena, po imenu pominje Helmold. U pjesmi, kod sadašnjih Slovenaca, Živa se još povlači: ona je u vilinskom kolu prva, uči ljude orati zemlju i gojiti marvu, pa joj se i prinose vijenci od poljskog cvijeća. Na Lelju i Živu moglo bi se primijeniti pravilo o mitskoj polionimiji, te misliti, da pred sobom imademo nebesnu višnju boginju, koja se u općoj arijskoj mitologiji donekud stječe s likom Velike Matere Zemlje. Da je *Zemlja* i u Slavenâ visoka boginja bila, sumnje nije, pošto to izlazi iz pučkog govora, naročito kletvenog. Nego, filolozi sad vole jednačiti Helmoldovu Sivu sa *Děvom*, *Děvanom*. „Zlatovlasa“ je Devana, kao što i klasje poljsko. Od nje je plodnost.

Da godina rodi, a da bude rodno i živo, pa i matere po kućama, svojim se bogovima molili Slaveni preko ljeta, u polju. Od pobožničkih ophoda i od molitava nešto preostade, i pored zlovolje hri-

stjanskih sveštenika. Kod Srbâ i Hrvatâ djevojke „prporuše“ uz „prpca“, momka kolovogju, još idu sa zelenim granama i sa cvijećem, pa se mole za rodovitost i kišu. Jednako slute, eda rosna kiša udari, „dodole“, izmegju kojih prva, poganski gola, obložena je sva travom i cvijećem. Pripijevaju one, sad ne vele jasno: „oj Dodo! oj Dodo-le!“ Idu okolo, o Trojičinu dne, i nakićene „kraljice“, od kojih jedna prikazuje „kralja“, i još jedna „kraljicu“. Kralj se kiti cvijećem, a u ruci mu je mač. U pjesmama njihovim odjekuje neprestano pripjev: „Leljo!“ Suncokret je ljetni, pa je opjevano i Sunce, koje „stade do tri puta na tri roka“. Junijska svečanost bijaše jedna od najvećih u poganskoj godini. I ako godišnje vidjelo i sunce uzmiču, u drugu ruku nastala je slava svakog cvijeća i svake zeleni, naročito žitne. „Kraljičko“ je pjevanje senzualistično do golote. Pale se tada najveći kresovi. U Slavenâ, junijskome svečaniku razno je ime: Kres, Jarilo, Kupalo.

Nisu se manje slavile Sunčeve uvratine zimske, ali ponajviše doma u tihoći, okolo ognjišta. Oborena je božja godina; svi su se bogovi dobrotvori, zajedno sa Suncem, umanjili. No, što je omrklo, hoće da osvane, što se zavezalo, da se razdriješi. Sunčani mali bog, *Božić*, sa stare na novu godinu vječnom se mijenom ragja, pa njegov rogjaj svetkovali Slaveni velikim domaćim veseljem, dok se svugdje izvan kuće bijelio natrpani snijeg, i duvao *Stribog*, bog vjetrnih struja. Pusto kućno obredovanje i gatanje iz starih doba prionu, znatnim dijelom, za hristjanski božić u sadašnjih Slavena. Kod Hrvatâ i Srbâ do nedavno, a valjda još i sada, momci „kolegjani“ u pjesmi uznošahu „malog boga i božića“, uz mutni pripjev: „Koledo!“

Antikvirani nazor, da prvašnji Slaveni ne mogoše antropomorfičnih božanskih oblika izvesti, ruši sasvim vila, potpuno oličena i umjetnički sazdana. Bajni svijet vila pripada svima Slavenima, a poznat je gotovo po cijelo iz pučke tradicije. Vila isteče iz pjesničkog tankog osjećanja: zlatokosa je i lakokrila, u cvatu djevojačke mladosti, miriše bosiokom i smiljem, pjeva s vjetrom tajnovite omamne pjesme, vjetrnom brzom nogom struže povrh rosnog bilja livada, po jutrenjoj čistini. Kod istočnih Slavena „rusalka“ možda znači: rusa vila. Ljepotu joj malo ili nimalo ne kvari kozja noga ili konjsko kopito, pošto ona to pokriva svijetlom bjelinom svoje odjeće, pa je kasnije i pomišljena bez te rugobe, potekle iz poganskog simbolizma. Vila niče u oblaku. Dok etimologija naučna ne zna odakle je, pučka za *vilu* veli, da oblake „vije“ i da „grad gradi na grani od oblaka“.

Njoj je u oblaku zaklon, stan i igralište. Rado boravi do svake vode, na ajerskoj visini i na zemlji. Vodenu vilu imaju svi Slaveni. Rado ide uz vjetrove i vihore: „vjetar duva, vila se odziva". Vila je po svom biću jedna, ali se razlikuje po nejednakoj zgodi svog rada: oblakinja je, planinkinja, brodarica, a naosob ubojnica. Što su vile planinkinje, to je tek mitska zamisao drugog stupnja, jer se Arijcima pritvarao oblak, kao da je planina u oblaku. Ima i crnih vila, večernjih i noćnih. Brodarice vile, boraveći na jezeru, sanljive i sanonosne su; ne dadu junacima pjevati, obranjavaju ih strijelom, truju ih, vežu, varaju. I očinji vid otimaju vile. Nego bijele vile pregaocima najviše pomažu: rosne vidarice, liječe ih biljem; posestrime, s planine im dovikuju i kob proriču. Kuju britke mače, i hrle k bojnom polju krvavom. Na tom polju vigjaju se poslije boja; vigjaju se i kod grobova palih junaka, gdje, mjesečinom, kolo igraju i upaljene zublje vitlaju. Brinu se za sahranjivanje junačkih tjelesa. Ne treba baš nikakove natege, da se slavenska vila ubojnica i vrlih junaka ukopnica usporedi sa skandinavskom valkirijom: u ovom je pogledu vila čitava valkirija. Ulazi u walhalu skandinavski samoubica u okršu, u nevolji viteškoj. Neznabožački Rusi X vijeka, u bici, prije bi kidisali sami sebi, nego da ih neprijatelj zarobi, misleći, da taki sužanj ima na svijetu drugom služiti zarobitelju gospodaru. Germanski ljuti i goropadni ubojnik, *berserker*, nama je već poznat. Skandinavi, drugom riječju, rekoše ga *vithung*, a *vithung* je isto, što i slavenski *vitęzъ*. Valjda i megju Slavenima pali vitezi, probrani od vila na junačkom razbojištu, ulažahu i oni, po poganskom mišljenju, u vidnu, zelenu i cvjetnu „rajevinu".

Već kazasmo, da Slaveni sebi uobraziše rajsku livadu, mjesto nebesnog uživanja, onamo daleko na ostrvu jednom, u moru ajerskom. Stan pokojnikâ, ljudskih sjena, nazivahu i *navь*. U zimno doba tu se sklonio život prirode; tu se nalaze i duše nerogjenih. Uhvatiće u njemu mjesta pregalačke duše i svi blagopokojnici. Premda je duša, po grubom nazoru Arijaca, „ona koja diše", te leži u prsima i dakće u plućima, Slaveni opet vjerovahu tvrdo u istrajnost i neumrlost njenu. Ona je od raspadljiva tijela odjelita. Nesreća joj bješe „čajati", čekati dugo u grobu. Kako bi se očajnik tijela i truhleža što prije oprostio, Slaveni rado spaljivahu mrtva tjelesa. Uvedoše Arijci ovi najobičniji način sahranjivanja u Europu kamene dobi, gdje se dotle ponajviše ukopavalo. U to, kod Slavenâ uvriježi se i jedan i drugi običaj. Spaljenje najsvečanije bijaše, megju Slavenima i Skandinavima, na čamcu, koji bi voda za tim nosila, to pri nagnuću dana

ili noćnom mjesečinom. Pročišćena bi duša ulazila bez ikakve stavše u raj, preko ajerskog mora, pa i preko jednog mosta, što je ili dúga, ili kumovska slama. Svi u raj ipak ne uzlaze. Raj je na istočnoj strani neba, otkle sunce ishodi, dok je na zapadnoj *pakao,* što je jednako riječ praslavenska, a nosi: plamena magla, rudi oblak, po arijskoj misli, kobna to magla i oblak, usred kojeg, pri sutonu, pri večernjem požaru, zapada božje Sunce. Ne bijaše pakao mjesto mukâ, ali sapinjaše, valjda, sve nevaljalce, sve strašivice na bojnom polju i sve nepokojnike, koji ne bi podesno sahranjeni bili. Iza smrti duša, naosob ona, koja srećna nije, lijeće naokolo, i pri tome može da prima oblike različite. Ponajčešće je ono tica, naročito golub, i luta po granama od drveća. Litavci takogje dušu pomisliše, čas kao ticu, čas kao lepira. Čak iz tijela živog čovjeka, kad zaspi, može duša da iskoči.

Ako se u paklu prepredaju trome hrpe svakojakih nitkovića, ako neupokojeni mrtvi lutaju na zemlji, a to mrtvi namireni, osobito pomenom i redovnim daćama, bivaju rajnici i bogovi. Svaki mrtac jede i pije, regbi u laganom liku duše. O ovoj strani religije groba ostatke mnoge očuvaše tvrdi pučki običaji. Kod Srbâ i Hrvatâ daje se daća pokojniku u četiri navrata: pri ukopu mrca, onda u četrdeseti dan (četrdesnica), pa do po godine (polugodišnjica), i najposlije godinom navršenom (godišnjica). Prva je daća najobilatija, za sedam ili devet susljednih dana. Uz nevigjenog pokojnika jedu i piju rogjaci i zvanice, do sitosti, do pjanosti: kod poganih Rusa X vijeka treći dio pokojnikove imovine trošio se u daću grdnu. Ovo u Slavenâ bijaše pogrebna „strava“, nahranjenje mrca. Prije nje držana je, kod svečanih ukopa, „trizna“, igra i borba na čast mrcu, kome se i pjevalo. Slavenski običaj pregje i na Turane. Izvagjalo se sve ovo do zemne mogile, kod Turanâ „kurgan“, pod kojom bi se položio pepeo u posudi, kad ne bi pokojnik drugom sahranom izdovoljen bio. Slaveni na Dunavu, u X vijeku, znali su preminulu gospodu namirivati i većim brojem poklanih zarobljenika, muških i ženskih, spaljujući ih uz pridate pijetle. Megju istovremenim Rusima i Srbima običaj dužaše ženu s mužem umrijeti. U Rusiji, tu ženu, ili mjesto nje drugo čeljade mlado iz doma, proboli bi i udavili, da se s mrcem zajedno sažeže. Pokojniku primetalo se u grobnici i jela, i koješta drugo, na duge pute i onamošnje uživanje. Ovako opremljeni rajnik postajao štitnik domu i rodu, domaći bog, *osobito onda,* kad on bijaše i glava porodici. Iz prva i počivao kraj *domaćeg praga,* dok se ne uobičaji podalje ukopavanje na humcima

i brdima. A pod krovom, na stanovitom mjestu, dom čuvao likove svojih predaka. Kad im nasljedna dvorba i ugodba bijaše u redu, blagopokojni bogovi prilazili bi svojima tiho i blago. Valja i poradi njih, da se kuća ne ugasi. Mrtvima u pohode od gdjekojih Slavenà postavljana su, u neke dane, jela na prozorima. I rod i pleme slavensko častili su i obožavali praroditelje štitnike, koji donošahu sreću i blagosov, brigahu se za stado, gojahu voće i njivu. Litavci, još pri svršetku XVI vijeka, obožavahu praoca, gospodara ognjišta. Davni Slaveni imenovahu ga, jednako, milim gospodarom i bogom, a ponajčešće milim *djedom*. Kućnog ovog svetitelja kod Slavenà prekri, u današnjih Srba i u ljudi oko Timoka, „krsno ime", što se kod ovih samih održa. Na krsno ime čini se pomen kućnim mrtvima, svakome od njih poimence. Malne sve, što na krsno ime treba: svijeća, kolač, vino, koljivo, ono narod isto upotrebljava, kad čovjek umire i pri pogrebu, na mrtačkoj daći. Crkva se tek dotakla „ubave slave božje", a „svètî", „svètô", po cijelom obredovanju na toj slavi, javlja nam zatajenog boga. Sve glavno vrši domaćin i kuća. Izregjaju se zdravice, produžuju gozbine, u „blagim danima krasne slave božje".

Kruta se etika izvija iz cijele prirodne religije slavenske.

III. Turani.

Surovost germanskih i slavenskih varvara daleko je zaostajala iza prave divljačine varvara, koji spadahu na turanski ili, kako se i drugačije kaže, na ural-altajski rod ljudi.

Red je nama, da se i na ove pustahije obazremo, prvo za to, što najezda Turanâ uskomeša, kroz IV i V vijek, sve varvare, i prema zapadu pokrenu njihovu najveću seobu, od koje propade čitava jedna pola carevine rimske. Drugo je, što će Turani preko srednjega vijeka, u istočnoj strani Europe, imati zamašnog udjela pri stvaranju i razorivanju državâ. Oni će ili osvojiti ili pritisnuti gdjekoje krajeve rimskog carstva na istoku.

Turanstvo je pojam, što nauka strogo još ne opredijeli. Rastežući ga, obuhvataju jedni pod njim golem dio narodâ žute rase.[1] Ne samo

[1] M. Müller: *Essays* (ins deutsche übertr.), Leipzig 1879. I B. s. 21; II B. s. 8—9, 227.

sve, što je sada ljudskog roda na krajnjem sjeveru europskom i na sjeveru azijskom, bilo bi turansko, već bi podjednako išli u Turane Basci na Pirenejima i Dravidi u donjoj strani prednje Indije. Turanski nomadi, sadašnji ili negdašnji, prostirali bi se amo od Kine do Pirenejâ, a od rta Komorina, preko Kavkaza, do Laponije. Uzima se ovako, da Turani naseliše u sinjoj davnini Europu i prostoriju najveću u Aziji. Čak i starodrevni Haldeji, kovači rudâ, izumitelji klinastoga pisma za akadski ili sumirski svoj jezik, te i začetnici babilonske prosvjete, brojili bi se u iste Turane. Nasuprot, drugi istraživači, kaneći se naglog i preuranjenog prikupljanja, radi su svoditi turanstvo u tješnje i čistije granice. Znamenitiji Turani jesu sada Fini i Ugri, Turci i Tatari, Mongoli i Tunguzi, a bijahu nekad Huni i srogjena im plemena.[1] Ovi Turani ili Ural-altajci, kako ih sad najobičnije po ishodištu njihovom sa altajske i uralske kose prozivaju, u staro doba zapremahu, od prilike, isto zemljište, koje još i danas zauzimaju.

Ural-altajce govor megju sobom posve slabo veže, na prvi pogled. Njihovi su jezici, ponajviše, jedan od drugoga u rječniku sasvim rastavljeni. Turanski nomadi, kao što bez muke dižu lagane svoje čerge, tako najlakše mijenjaju i riječi svoga govora. I najpotrebitiji nazivi, kano *mati* i *otac, kći* i *sin,* tokom vremena mogu kod njih da opadaju, pak će ih zamijeniti drugi sinonimi. Gotovo jedina zaimena i brojevi ostaju kod Ural-altajaca svjedoci davnašnje sveze riječne. Težak je to posao uporednoj filologiji sravnjivati ove jezike, vrlo odjelite i do kraja još sve neproučene. Ali, ako koreni riječi turanskih ne daju se onoliko izmegju sebe porediti, koliko se ono čini, na primjer, kod jezika arijskih i semitskih, a to slovničko isto postupanje zasvjedočuje vajkadašnju neku srodnost sviju plemena, što se po ogromnoj prostoriji zemlje izregjaše, od sadašnje Finske do Mančurije i Tunguzije. U ostalom, kod nekih jezika ural-altajskih dopušteno je i strožije poregjenje. Jezici fino-ugarski, onda tataroturski, pa i mongolski, sačinjavaju posebne kupove, u kojima sravnjivanje strožije ide od ruke, po načinu arijske i semitske filologije. Kod Ural-altajaca slovnički se oblici ponajviše grade nizanjem čestica negibljivih, mehaničnim pripajanjem riječi, za koje se zna, malne uvijek, otkle su. Ovako, tako reći, svaki oblik, to u sklonidbi imena, to u sprezanju glagolja, bez ikakve muke rastavlja se, kano kamenje u neokrečenom zidu: sve su sastavine u jeziku očigledne. Može li

[1] *P. Hunfalvy: Die Ungern.* Wien, 1881. s. 29—33, 233—248.

slovnica da bude mjerilo umnoga razvitka pojedinih naroda, onda je lako kazati, da ural-altajski rod, pri takome priprostom i kao djetinjem postupanju jezičnom, zaostade, u duševnoj moći, iza Arijaca i Semita, koji imadu fleksivne jezike. Ural-altajski jezici pripadaju ogromnoj onoj jezičnoj skupini, što se, navadno, zove *agglutinativna*, zbog pomenutog priljepljivanja. Niže stoje razvićem tek jezici monosilabični.

Kao god što jezici Ural-altajaca nisu na najvećoj visini ljudskog govora, isto tako niti njihov fizični tip nije u čovječanskom rodu najsavršeniji. Po lubanji imaju kratko a široko lice, male očnice, nisko čelo, nizak i vrlo kratak nos. Biljega im je izrazita brahikefalija. To je nelijepa žuta rasa, koja se mnogo odvaja od pristalih bijelih ljudi kavkaskoga ili sredozemnoga roda. Vele neki, da su Uralaltajci malne svi mješanija žute pasme mongolske i bijele kavkaske. Ali se tu kaže više, nego što je u stvari. Na zapadnim i jugozapadnim stranama svoje velike postojbine, stajali su Ural-altajci, od pamtivijeka, u doticaju s raznim narodima bijele rase, s Letima, Slavenima, Germanima, Iranima, te je posve naravno, da oni u onim okrajcima manje ili više pomiješaše svoju s tugjom krvlju. Nastadoše ovako, ponegdje, nekoja plemena polutanska. Do Baltičkoga mora u sadašnjim Estima naći je i čisto dugoglavih ljudi. Ako su Fini uopće kratkoglavi, a to su oni opet ponajviše plavooki i plavokosi, pa i bijele puti. Ovakovi Fini protežu se ća do Urala. Turkomani, megju kaspijskim morem i Amu-Derijom, imaju produljeno lice i orlovski nos, uz obično velike crne oči i crnu, a rijetku, no kovrčastu bradu; stasa su više nego srednjeg; ako su crnomanjasti, jasna se boja ipak pomalja u njima. Vidjeti im je, da su porijeklom Turci, ali s jakom primjesom druge krvi. U samom Turkestanu, žitelji naseljeni u varošima, tako zvani Sarti, pokazuju, svojim obličjem, da su smiješani od Turana i Iranaca. Ovako, poneke gomile ural-altajskih ljudi nalikuju Semitima i Arijcima. Nego, ovi izuzeci nisu podobni, da rasu označe. Rod ural-altajski, pošto je po grdnome prostoru rastrkan, fizički dosta se razilazi u svojim plemenima, te ga je teško svega pod jednom općenitom oznakom pribrati. Antropologija je za ovo u ne maloj neprilici. Može se ipak uzeti, da turski Kirgizi, koji pustopašice sad žive od Urala do pustare Gobi, i od Pamira k sjeveru, jesu osrednji prestavnici tipa ural-altajskih nomada. *Kirgiz* i znači upravo skitač. Kirgizima je lubanja široka i snižena, uz malen, spljošten nos, malene očnice i vrlo promoljene zigome. S glatkom crnjkastom kosom, a bradom kratkom i rijetkom, koža im tamni, od smegje

europske boje do boje prženog drveta. Zdepasti su i ružni, no jaki. Osobito brgjani kirgiski jači su od ravničarâ, pa ugloviti i viši. Trup tijela privigja se golem, kad se pogled svrne na kratke noge tih Kirgiza.[1] Ne će biti čudo, da kad se ovakovi, ili slični pripadnici žutog roda u IV i V vijeku Europljanima, a osobito plavokosim i stasitim Arijcima sjevernim prikazaše, ovi u njima mahom ugledaše ljudsku nižu vriježu, što više, ljudsko neko grdilo. Već se i od samih Fina, davnih susjeda njihovih, odvraćali skandinavski Germani. Fin, u skandinavskom pričanju, bijaše kržljav patuljak, čovječja nakaza, čija grdoba dokazivaše jasno, da u dodiru stoji s tamnom, s gjavolskom moću.

Mnogi vele, da Turani naseliše zemlju prije Arijaca. Još drugi drže, da su Turani, u zaglušno doba čovječanstva, bili svagdje uvriježeni. Ali za nas to su nastrana pitanja, što bi nas daleko odvela k istraživanju ljudskih rasa, u kameno vrijeme prehistorije. Budi dovoljno reći, da ta ista prehistorija ovako općenite tvrdnje suzbija. Na primjer, starodrevni soj ljudi Cro-magnonskih, u južnoj sadašnjoj Francuskoj, gotovo gorostasan i s lijepom lubanjom, ne bijaše za cijelo turanski. Otkloniti je zato lakomisleno nagagjanje o Finima, iz kojega iskoči teorija, kao da bi negda Fini u svakome kraju Europe naseljeni bili. Stoji samo ovo, da svijet ural-altajski, iliti finotursko-mongolski, nije nipošto mlagji od svijeta semitskog i arijskog, i da poniknu, po svoj prilici, oko uzvisitih planina, što prepleću srednju Aziju. Kolijevku ovog roda bilo bi tražiti od Altaja do Tianšana (Imava). K jugozapadu, visoravan pamirska sačinjava čvor, što one kose veže, kako sa Himalajom, tako sa Hindu-kušem, a baš lijevo od Pamira, oko Hindu-kuša, mnogi vole staviti iskonsku postojbinu Arijaca, pa i samih Semita.

Ako su Ural-altajci pradavni, slabo ih poznaje stara historija. Nije sumnje, da u IV Herodotovoj knjizi, gdje je riječ o Skitiji i zemljama okolnim, sjeverni oni narodi većinom spadaju u Uralaltajce, no izmegju ondje spominjanih Melanhlena, Androfaga, Tisageta, Jirka, Argipeja, Isedona, koji su od njih baš bili turanskog roda, danas se više nagagja, nego li pravo kaže. Herodot ih uopće prestavlja kao plemena, što žive u kuburi, nalazeći slabu hranu u lovu i na mršavim pasištima. Rascjepanost tih sjeverana imala je biti u svakom pogledu velika, pošto trgovci, koji su iz Herodotove

[1] Po opisu skorašnjega putnika E. Blanc-a: *Le Turkestan Russe* (Rev. des deux Mondes, 1 janv. 1895).

Skitije prilazili k njima, „vršili bi posao svoj preko sedam tumača i sedam jezika“.[1] Možda je tu bilo jezika i fino-ugarskih i tursko-tatarskih, ali, po većoj prilici, pretezali prvi. Sjeverne Fene ili Fine (močvarani, po toj riječi germanskoj) isto ovako oskudne, poslije Herodota crta nam Tacit. „Feni su“, kaže, „strašno divlji, a u crnom siromaštvu: nemaju oružja, ni konjâ, ni doma; jelo im je bilje, odjeća kožusi, postelja tlo, nada im jedina u strjelama, što ih, poradi oskudice gvoždja, kostima zaoštravaju. Lov podjenako hrani i muže i žene; idu ove sustopice, te ištu sebi dio plijena. Djeci pak nema drugog zaklona od zvjeradi i kiša, već što su ona pod granjem kakovim zaštićena. Tu se svraćaju mladići, to je starcima utočište. A ovako je njima milije, nego se kinjiti u poljima, raditi u kućama, pa biti ili u strahu ili u nadi zbog svoga i tugjega dobra. Sklonjeni od ljudi, sklonjeni od bogova, postigoše, što je preteško, da ove, naime, ne trebaju niti samom željom“.[2] Ovi je opis, i pokraj neke mu premudrosti filozofične, u kratkim riječima dotjerana opća slika divljakâ, koji se, poput novijih u Americi, hrane ód samog lova. Fini su ipak pjesničkim duhom nadareni, jer priroda, u veličanstvenoj sjevernoj grozoti, silno ih se doimlje.

Provodili, kako ovi Fini, tako i svi Ugri, najbliži njihovi srodnici i susjedi s istoka, divlje svoje žiće po sjevernim šumama, megju jezerima i barešima. Ugre Tacit još ne spominje, ali etnografska nauka sad ih prikučuje Finima, te veže jedne i druge zajedno, pod imenom fino-ugarskog ogranka u rodu ural-altajskom. Uzima se, da je Fino-Ugrima pradomovina srednji i sjeverni Ural. Loveći i ribajući, oni pritisnuše borealna poriječja Dvine i Oba s Irtišem, kao što gornje Volge sa Kamom, onda i gornjeg Jajka. Svi se jezici fino-ugarski razgranaše od stabla zajedničkog. Kad se pak Fini i Ugri rascijepaše, valjda još u vrijeme prije Hrista, prvi osjetiše donekud utjecaj jezika i življenja Litavaca i Gotâ, dok drugi poneke običaje i riječi primiše od Turko-Tatarâ. Čini se, da Fini i Ugri, i ako svagda življeše u najsjevernijim krajevima, prostirahu se prema jugu, u stara doba, niže, nego li danas. Naprotiv, prema zapadu bijahu manje prošireni. Finska plemena dospješe do Baltičkoga mora, amo od Ladoge i Onege, istom okolo VII vijeka poslije Hr.

Što Tacit pripovijeda o kuburi samih Fina, to jezična nauka potvrgjuje, donekle, i za sve Fino-Ugre. Ako su već bili savili pri-

[1] L. IV, c. 24.
[2] Germ., c. 46.

prosto gnijezdo obitelji, pa su znali nekako i presti, tkati, šiti; ako u jezicima njihovim još postoje riječi zajedničke za kuću, selo, varoš, a ono opet o marvi malog ili velikog zuba nije u njih bilo ni govora. Niti soba, iliti sjevernog jelena, ne primakoše sebi, već ga istom kasno pripitomiše, naučivši ovo od Skandinavâ. Znahu, doduše, za konja, ali tim lovcima s lukom najkorisnija domaća životinja bijaše pas. Pokazuju se Fino-Ugri kao jadni sjeverni lovci i prilježni ribari s mrežom. Moguće, da su poneki Ugri već u davno doba, po primjeru Slavenâ, poštogod boljeg svojeg zemljišta obragjivali, te i priličnije živjeli: barem jednim dijelom kao poljodjeljce spominju ih najstarije vijesti o njima; no, u opće, tištala ih siromaština. Ti su oskudnici ipak ljute ćudi, jer imaju riječi, da gospodara i roba naznače.[1] U nečemu im se življenje okrenu na bolje. Finima poradi doticaja germanskog, a Ugrima poradi turskog. Na primjer, madžarskome narodu Turci susjedi preručiše riječi za svako goveče, onda za ovna, jarca, svinju, pijevca, kao i za njivu, ječam, šenicu, voće, jabuku, grašak, konoplju, pa i još za neka orugja, ratila i zgodnije odijevanje. To neko poboljšanje materialnih prilika učini se prije IX vijeka i madžarske provale u sadašnju Ugarsku.[2]

Ubogi lovci, Fino-Ugri, življahu vrlo prorijegjeni po sniježnim poljanama, pak njihova sjeverna postojbina, premda prostorom velika, ne izasu jači dio onih ordija, što u IV i V vijeku zadrmaše Europom. Divlje konjanike, koji u IV vijeku svladaše Alane i Gote, pak ispred sebe, ili sa sobom, pomakoše ih ka zapadu, treba tražiti megju drugim Ural-altajcima. To su naročito turko-tatarski pastiri i skitači, položeni južnije, i protegnuti po pojasu središnje Azije. Malo se zna za Turke prije historijske pojave Arapâ, ali se jamačno oni već odavna skitahu po travnim stepama, pustošima i brdima cijeloga sadašnjega Turkestana zapadnog i istočnog, i Tatarije poviše njega. Ovi se je srednji ogranak ural-altajske rase valjda prostirao od donje Volge do Mongolije i Tunguzije, a od Amu-derje i Kven-lina do Irtiša i gornjeg Oba, gdje od prilike nastava i sada. Današnje uporegjenje jezikâ dokazuje, da Fino-Ugri još ostadoše u jezičnoj zajednici s Mongolima i Tunguzima, dočim Turci i Tatari bijahu već sačinili zasebnu narodnu granu. Ako se turski jezici ne daju više sravnjivati zgodno s fino-ugarskima, prilika je misliti, da se Turci od ostalih Ural-altajaca u doba prastaro odvojiše, sklapajući se napose. Već

[1] Hunfalvy, *Die Ungern,* s. 36—7.
[2] Id., s. 55—7.

davno, dakle, postojahu Turci. Nego bi sad bio posve zaludan trud njih pretraživati pod izvjesnim starim imenima, kao, na primjer, što su Masageti i još drugi kojekakvi Skiti Herodotova vremena. Jednako ostaje pod sumnjom, da li Tiu-kiu i Hiung-nu, spominjani. za prvih vijekova poslije Hr., u ljetopisima kineskim, a od Kinezâ suzbijeni preko Mongolije k zapadu, zakrivaju, pod onim oblikom kineskog izgovora, upravo Turke i Hune. Bila Tatarima i Turcima kojamudrago starinska imena, vrlo je vjerojatno, po novijem ispitivanju, da su oni. izmegju Turanâ, glavni pokretači bijesnih najezda IV i V. pa i susljednih odmah zatim vijekova.[1] Fino-Ugri dolaze tek u drugom redu, a Mongoli. kao kolovogje, ne će se oglasiti, nego u docnije doba, u vijeku XIII.

Nomadi na konju, drmatelji carstva rimskog, podivljaše na zemlji nepitomoj, uz nagle promjene mraza i žege. Turkestan od prilike leži megju stupnjevima geografske širine, koji odgovaraju položaju Austrije i balkanskog poluostrva, ili Francuske i Španije u Europi, ali, usljed kontinentalne klime, godišnji su razmaci u toploti na njemu preveliki. Onamo, usred Azije, zime su oštre, a ljeta sparna, što sve čeliči, protiv svake nepogode, čovječje tijelo. Zemlja, bez dovoljnih ljetnih daždeva, sad slabo hrani ljude, koji za polje malo mare, pa tim većma nastoje oko marve. Istina, po ravnicama Turkestana, kao što i u Kini, sastavljeno je tlo ponajviše od geološke formacije *loess,* što je vanredno rodna, ako ima vlage. Kažu putnici, da je još danas gledati na široko tragova starinskim prekopima i otokama, kako bi se voda privela, te da je ovako mnogo zemlje natapano bilo u vrijeme prije Hrista. Ali se već u davnini te radnje nekako zapustiše, i sjedioci se prorijediše na zemlji osušenoj, dok mah uzeše pastiri i skitači, kao i sad što je onuda. Megju čobanima oskudnim nastao nepokoj, turkanje i seljenje. Bude njima zanat rat i pljačka. Za čobane, isto kao i za lovce, rat je najlakši posao i štete nikakove ne nanosi privredi narodnoj; to je tek izmjena lovišta, ili pasišta. Kad silom vjetar duše, more zapljuskuje; duhale su plemenske oluje po nizinama Turkestana, a dizale se, od IV vijeka za dugo unaprijed, turske najezde i pljuskovi seobe k Europi.

Toliko kršni i izdržljivi, koliko u opće ružni, bijahu ti naletnici od turskog soja. Po nedogledni ... velikih jezera Kaspjiskog, Aralskog i Bal ... anj usjedoše na

[1] H. Vámbéry: *Der* ... 882. S. 3—50.

daleke trknje. Niti čvršćega konja od maloga turskoga, ni bržega jahača od lakoga Tatarina. Još i danas Kirgiz, koga možemo smatrati potomkom historijskih pljačkaša, kao da svoj vijek provodi na konju bez ikakove spoljašnje krasote, ali neumornome. Kirgizima, kao što i pregjima njihovim, sve je bogastvo taman u stadima konjâ, uz ovne, koze i kamile, a uz rjegja goveda i *yakse*. Stoka, jedino im blago, nije nikad sapinjala pustolovne skitače, niti ih zadržavali kakvi svoji gradovi, koje oni nigdje ne ozidaše. Ne radeći zemlju, nomadi središnje Azije nisu imali niti pravog zavičaja. Njihov *aul*, selo njihovo, sačinjavale su same čerge od svaljane vune, u obliku ulišta, pak se to selo raznosilo kojekuda. U historiji, isto ovako i savezi turskih plemena sastavljaju se i rastavljaju iznenada. Dolijeću i odlijeću ordije brzinom konjskoga kasa.

Konjaničke združene ordije ne bi se ni onda sasvim smirile, kad bi kulturnu koju krajinu osvojile, te našle sebi stana. Mjesto da razapnu na prosto obične čerge, ili da kožama i vunom pokriju obiteljska kola, znali su tada konjanici sebi napraviti kao stalnih sela od drvenih kuća, naličnih šatoru, ali u cjelosti oni još uvijek ostaju skitači. Hunija, Avarija, prvašnja Bulgarija, ne će biti čisto razmegjene države, nego će prije biti zgodna boravišta nestašnih konjika, kojima nije nikad do pravog počitka i mira, već do trke u bližnje zemlje i do novog plijena. Obilježje ovo ne mijenja se državi ni time, što je u njoj središnja vlast prejaka. Vogja svih ordija, vladar ukupnog naroda, po riječi, što je turska i mongolska, navadno nazivan *khagan, khakan,* otkle sad u Istoku *chan,*[1] upravlja njima po vojničku, to jest, moću neograničenom; njega svi slušaju turanskim smjernim i brzim posluhom; no ćud i podanicima i gospodaru održaje se skitačka, divlja. Niti sva nova gizda, gruba i neukusna, koju će na sebe udariti hagan i bojari do njega, ne briše im prirogjenu surovost. To je neuredno varvarsko raskošje. Danom zgodom preko mjere jesti i piti, preko mjere sebe krasiti tek spoljašnjom kitom, to u opće čine svi varvari, u tome stoji *luxus* njihovih imućnika, a izmegju varvarâ najvarvarskiji bijahu Turani. Ne pere ih ni često kupanje, primljeno od Skitâ. Srebrne i zlatne posude, mnogocjene postelje i prestoli, okovano bogato oružje, svilene odjeće, skrojene kojegdje, u perzijskom Ktezifonu, u rimskom Carigradu, ponajviše su diplomatski darovi sa strane, ili su plod pljačke. Kroz dva vijeka i po pustog plijenjenja, silu svega toga natrpaće Avarija.

---

[1] Vámbéry, *Ursp. der Magyaren*, s. 28.

Jaoh ti ga selima poljodjeljaca, kuku do boga kulturnim gradovima otetim, kad bi ružni oni konjanici, vogjeni od hagana, iz svojih stepa i pustara, ili iz svoga zauzetog novog legla, izišli! Kud bi prošla najezda, sve bi tuda zgaženo, zatrto, utamanjeno bilo. Ni obzira prema čemu, niti oprosta kome.[1] Kod Turanâ pokolj zarobljenikâ bješe kao pravilo. Docnije, Mongoli klali su po načinu decimalnom: na razbojištu, lučene su pojedine stotine uhvaćenih neprijatelja, a kad bi se natrpalo do 10,000 poklanih, nad gomilom postavljana je, kao trofej, lešina jedna s nogama u vis. Pripaženo je i to, da jezik današnjih Osmanlija za sužnja nema riječ izvornu. Po jednakome sustavu decimalnom, regjala se i vojska ovih razbojnika. Bojni raspored po 10, onda po 100 i po 1,000, obično je naći i u naroda arijskih, no u nekojih Turana odjeljenje skače i do 10,000, a pri tome manje se pazi na svezu srostva. Pažnje megjusobne nestaje u ovih varvara. Ko nije sposoban da vojuje, nemoćne i bolesne, ordija će u putu bez milosrgja napustiti. Kad u boj krene moćna jedna ordija, pristaju za njom druge, okretnošću i laganošću čergaša, koji pod nebom malo šta svoga imaju. Jaka ona ordija, kako vodi kolo, može, ovakim susljednim pristajanjem, da naraste do strašnog usova, što će pred sobom sve strovaliti i najvećim državama svijeta prodrmati. Najezda je u toliko opasnija, što malo ćutljiva žuta rasa ne mari za gubitak ljudskih bića, ne pazi ni na vlastite svoje polome. Je li i do istrage iskopano koje pleme, ništa za to! Tek da bude gospodarske ordije, koja će druge voditi. Prednjači jedan vuk, a za njim će žurbom, i pokraj propasti pojedinaca, cijela rulja, na grabež i razdiranje. Ordija pustoši radi samog pustošenja. Od Atilinih Huna pa do novijih Turaka, rečeno je, da trava ne raste pod kopitom njihovih konja.

---

[1] Hieronim, sa malo riječi iznosi nam pred oči takovu jednu najezdu, onu hunskih ordija od god. 395 u Aziju, kad je Teodozije, godinu prije, na zapad poveo bio vojsku, zbog gragjanskog rata, podignuta od Arbogasta i Eugenija. Na glas, da će Huni na bogati Jerusalim, Hieronim i drugi s njim sigjoše k lagjama u primorje palestinsko. On je kao očevidac najezde, pa piše (ep. 77, ad Oceanum c. 8): „Ecce subito discurrentibus nuntiis, Oriens totus intonuit, . . erupisse Hunnorum examina, quae pernicibus equis huc illucque volitantia, caedis pariter ac terroris cuncta complerent . . Avertat Jesus ab orbe Romano tales ultra bestias! Insperati ubique aderant, et famam celeritate vincentes, non religioni, non dignitatibus, non aetati parcebant, non vagientis miserabantur infantiae. Cogebantur mori, qui nondum vivere coeperant; et nescientes malum suum, inter hostium manus ac tela ridebant“.

Beskrajnu nemilost turanske ćudi, i puno divljaštvo turanskih čopora, sad neki poriču. Neprijatelji rimski i grčki da onako opisuju Turane, a eto potomci im, danas pod rukom Rusije, da nisu nizašto onako strahoviti. Ta, od protivnih, od nepouzdanih svjedoka, ne će niko pametan tražiti istinu! Nešto je u ovom prigovoru, ali do kraja ne pogagja. I Germani i Slaveni bijahu varvari, jednako strani rimskome i grčkome svijetu, pa opet našlo se Rimljana i Grkâ, koji, strogo uočivši i iznesavši im poroke, pohvališe mnogu vrlinu njihovu. Za Turane, naprotiv, puče osuda cjelovita i jednodušna. Zgrozi se od njih sve obrazovano ljudstvo, u rimskoj carevini. Sve i da je mržnja oštrije povukla po koju crtu u opisivanju krajnjeg njihova varvarstva, opću nam je sliku uzeti kao istinitu. Jesu li pak danas Tatari u Krimu radišni i pošteni, Kirgizi dosta pitomi, Turkomani okrutni, no prigodno viteški, to je do primljene Muhamedove vjere i do trajnoga dodira s drugim narodima. U Finima, sad vrlo pomiješanim s tugjom krvi i posve privedenim europskoj civilizaciji, niko, zaista. ne bi mogao da Tacitove Fine prepozna.

Posve niska religija uvećavaše divljaštvo Turanâ. Vjerovanje Turanâ bilo je, dašto, duševni plod onih onakovih oskudnika, kakvi bijahu Fino-Ugri, ili pustahija, kao ljuti Turci i Mongoli; ali je ono i na uzvrat djelovalo, kano dalji uzrok surovosti i nemiline. Ocrtati religiju za sve Turane, toliko razdvojene po jezicima, a megju sobom rastavljene po golemom prostoru zemlje, to nikako ne ide od ruke. Ni finski ep Kalevala, niti već pokupljene priče današnjih Vogula, ne bi nam dali opću sliku vjerskih nazora turanskih. Imade ipak nekojih nazora, obreda i običaja, što ih možemo smatrati zajedničkom svojinom svih tih naroda, pa po njima i sudimo o nizini njihove vjere.

Ural-altajci vjerovahu u božanstvo, no je vrijedno pažnje, da za boga riječ nije zajednička kod svih njihovih plemena, i da plemena neka čak i za to primiše ime iz tugjine. Čini se, da vigjahu bogove poglavito na nebu, u vazduhu i u božjem vremenu. Kod Finâ pojam neba muti se sa pojmom boga. Viši bog, pričaju sad Voguli, po ajerskom svom sinu, dade iz vodâ izviti zemlju i sazdati na njoj sve živo. Čini se još i to, da obožavanje uglednih mrtvaca, predaka plemenskih, i strah od zloduhâ, bijaše kao glavno u vjerovanju Ural-altajaca. Ovo je dvoje istaknuto i u sniženoj religiji mnogih sadašnjih divljaka. Radosne pojave u prirodi, proljeće i jesen, dočekivali, dašto, i Turani srcem razdraganim i blagodarnim, ali veća im strana religije bijaše opet okrenuta k tmini i žalosti. Obožavanje mrtvih roditelja nalazi se odista i kod Arijaca, no u njih ne vriježi se toliko, koliko

kod narodâ žute rase u opće. Stranome te i površnome motriocu može da se sve to pričinja kao nestadak vjere u visoke bogove. Čusmo, gdje Tacit umuje o svojim Finima, veleći, da „sklonjeni od bogova, postigoše, što je preteško, naime, da ove ne trebaju niti samom željom“.[1] I Amijan smatra Hune za neke bezbožnike, premda to više u moralnom pogledu radi himbe njihove, dok što ugovaraju: „pletu“, veli, „tamnim govorom, nikad vezani obzirom ma na kakvu religiju, ili sujevjerje“.[2]

Poštovali su turski ljudi svoje pokojnike, držeći im kumire, od drveta ili od kamena, za dugo pod čergom; kumire bi gladili, kitili, darivali jelom i pićem, pak spremili pod kurganima ili mogilama. Ali su se Ural-altajci još više bavili bajanjem, na otklon zlih duhova i svake nesreće od njih. Svuda megju neznabošcima izilaze vrači i gatari; ipak Ural-altajci pustim čarolijama nadmašuju i Semite i Arijce. Veći dio religije njihove u tome je baš i sastojao. Toliko nigdje ne gonili zloduhe, nigdje žurnije ne nosili nemoćne i bolesne na bajače, da ih obaju. Riječ „bajati“ dogje k nama od Turanâ. Ova gruba religija, ovaj šamanizam, oglasi se u historiji sa Hunima i Avarima, a drži se ponegdje još u Turkestanu. Bajači bijahu i ugledni i moćni, jer se više puta njihovim odgovorom rješavahu posli najvažniji. Kad Atila hoće da zametne svjetsku presudnu bitku na katalaunskom polju, dade prije po bajačima istražiti sreću boja u žilicama i jamicama ogoljenih bravljih kostiju.[3] Ovakovo se turansko proricanje i u naš narod uvuče, možda preko Avarâ: naši gdjekoji ljudi još danas gledaju u pleće od pečena brava, iz kojega mnogo koješta gataju.[4] Avare će nam bizantijski pisci često prikazati, gdje pred boj vojsci neprijateljskoj čini čine, kako bi sebe ohrabrili i neprijatelja u bijeg stravičnim čarolijama natjerali. Ne samo plećem od bravčeta, nego još i drukčije naslućivali Ural-altajci. Bajali nekako štapićima, a osobito zvekom zvonaca i zaglušnom bukom bubnjeva i talambasâ. Bajaču bubanj bijaše poglavito sveto ratilo. Zapalili bi bajači lišća mirisavog, pa bubnjali i bubnjali, trčući pomamni okolo,

[1] Germ. c. 46: „securi adversus deos, rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset“.

[2] L. XXXI, c. 2: „flexiloqui et obscuri, nullius religionis vel superstitionis reverentia aliquando districti“.

[3] Jord. c. 37: „. . . statuit per haruspices futura inquirere. Qui more solito nunc pecorum fibras, nunc quasdam venas in abrasis ossibus intuentes, Hunnis infausta denuntiant“.

[4] Vuk. rječnik: *Pleće.*

i mrmljajući svoje uroke, znojavi, zapjenjeni, dok bi bude duhove odagnali. Sadašnji Vogul, kad se bubnjajući bajać najposlije onesvijesti, kaže, da ga božja toplota obuze, te će u brzo i proricati. Nije čudo, da ovaka vjera voli piće obilato i krv. Da pri žrtvi treba piti, bio je običaj na široko uvriježen, te se blagosovno piće prenese barem megju Fino-Ugrima, i na znatniju svaku prodaju i kupnju. Sa takim *áldomás* Madžari potvrgjivali kupovne svoje poslove, pa riječ i stvar prigje i k nama, kao *aldumašće* i *halaluk*. Pri svečanim prilikama, pri sklapanju mira ili pri zakletvi novome vladaocu, krv privržnika kanula bi u zajednički pehar. K tome bi se ponekad još primakao pas ili vuk, kog bi rasjekli na komade, e da bi tako bilo i s prekršiocem ugovora. Kod velikih pogrebnih daća gumalo se i pijančevalo, a povrh toga lila se i ljudska krv. Kad umrije Atila, njegovi Huni ostrigoše jednu stranu kose i sebi lica izraniše, da „ratnik odličan ne bude ženskim naricanjem i suzama, već viteškom krvlju oplakan", pak na mrtvačkoj mogili prirediše „ogromnu gozbinu".[1] Pili su Huni kisele kobilje mlijeko; pili slavensku medovinu, a dakako i rimska vina, do prigode.

Jasno je, da uz ovako obredovanje po vjeri, koja se nalažaše gotovo na najnižem stepenu religiozne misli, Ural-altajci imali su biti lakavog i raspuštenog življenja. Nasuprot današnjemu poricanju i sitničarskom dokazivanju nekih spisatelja stoje sve historijske svjedodžbe. Nepristrani Prokopije, na više mjesta u svojim historijama, spominje Hune, plaćenike u službi Bizantije, kao pijanice najljuće. U svadbenoj pijanoj noći hunski junak Atila ispusti dušu. „Bio on vjenčao krasnu Ildiku, poslije bezbrojnih žena, kao što bijaše običaj onoga naroda".[2] Poligamija se je, doista, povlačila kod velikaša megju Germanima, i još više megju Slavenima, ali bješe u mnogo većem mahu kod Turanâ. Niti su Huni ikako štedili i samu čast svojih djevojaka, ako su ih, uz ponudu jestiva, prikazivali svojim gostima, po načinu gostoljublja u plemenâ pasmine najniže. Što se sad hoće, da su gošćeni Rimljani o tome lagali, [illegible] je uzaludno napiranje protiv historijske istine, što o javnom, o [illegible] životu Huna, tih poglavitih prestavnika ural-altajskoga roda, od polovine IV do VI vijeka, kadno se zapadnoj carevini rimskoj spremaše te i svrši propast, jednako govore svi ondašnji ljudi. To su jamačno neprijatelji koji pišu, no, i ako ponešto na njihovu nenaklonost i

[1] Jordanis c. 49.
[2] Id., ib.

mrzost odbijemo, osuda ostaje opet teška. Amijan još prije Atile, i još ne sluteći od njih pogibao, veli za Hune, da „po načinu nerazumnih životinja ne znaju nikako, što je pošteno, što li nepošteno".[1] Sidonije, pošto doživje hunsku premoć i Atilin bijes, udara žig svojih stihova na „skitačku svjetinu iz skitskog kraja, punu divljaštva, groznu, grabežnu, goropadnu, varvarsku čak i onamošnjim varvarskim plemenima".[2] Jordanis vidje Hune već razlomljene i raspršane, pak ih jednako žigoše: „Hunski je narod nemio povrh svake nemilosti. Pod čovječjim oblikom, žive Huni zvjerskom krućinom".[3]

Od Hunâ prestravi se rimski, a i sam germanski svijet. Za dojam njihov kod Slavenâ nemamo svjedočanstva. Rimljani i Germani imali se rašta zgroziti: s pustim življenjem Hunâ saglašavala se i njihova nemila fizična pojava. Nama je ovdje prepustiti riječ Amijanu, koji u čuvenom svom opisu slika uprav žive živcate ove varvare, što istom onda, u drugoj polovini IV vijeka, prvih puta dolijetahu do dunavske megje: „Narod hunski, malo poznat u starim spomenicima, boraveći tamo od močvare Meotske k Ledenom oceanu, prevršuje svaku mjeru divljaštva. Maloj djeci, već od rogjenja, brazdičaju gvožgjem obraze, kako bi požiljci odmah dlaku uništili, te će djeca ostarjeti golobrada bez ikakve krasote, a slična škopcima. Svima su krupni i čvrsti udovi, uz jake potiljke; po širini ljudske su nakaze, regbi živine su dvonoge, ili netesani kakvi likovi od drveta, što se kao prisloni na mostovima naprave. U ljudskoj nemiloj spodobi, tako su surovi življenjem, da ne trebaju ni vatre, niti začinjenog jela, već im je hrana divlje korijenje i kakvagod živinčeta poluprijesno meso, koje će oni megju stegnima svojim i konjskim legjima kako tako sušiti. Pod krovom od kuće ne stoje nikad, nego se klone kuća, kano grobova od ljudi dalje, niti je naći kod njih kolibe, trskom makar pokrivene. Skićući se po brdima i šumama, od povoja već su navikli podnositi mrazove, glad i žegju. Ne će pod krovove da ulaze, već ako ih ne nagna prijeka potreba, jer se pod skrovištem ne cijene obezbijegjeni. Oblače se u lanene odjeće, ili u kožuhe, sastavljene kožama od puhova,[4] niti im je druga odjeća domaća a

[1] L. XXXI, c. 2: „Inconsultorum animalium ritu, quid honestum inhonestumve sit, penitus ignorantes."

[2] Carm. II, paneg. Anthemio Aug.: „. . . ipsis quoque gentibus illic — barbara barbaricis. . ."

[3] c. 24: „Hunnorum gens omni ferocitate atrocior . . . Hi sub hominum figura vivunt belluina saevitia".

[4] Razumijevam puhove „silvestres mures" Amijanove.

druga vanjska; niz vrat obučena tunika, kad jednom izgubi boju, sve se dotle ne će izmijeniti, dok truhnući dugo, sama se u dronjke ne raspadne. Glavu pokrivaju škrljacima sa zavinutim krilima, i runjave noge kozinom oblažu: njihove obuće nisu na nikakav kalup udarene, pa slobodnome koraku smetaju.[1] Zbog toga malo su podobni za pješačke bojeve; naprotiv su kao pričavlani konjima čvrstim, no ružnim, a i po žensku gdjekad sjedeći na njima, opremaju poslove. Na konjima, po danu i po noći, svak u ovom narodu kupuje i prodaje, uzima i jelo i napitak, i pošto se paripu na tanki vrat naže, uljuljaće se u produženi drijem, čak do sanje mnogovrsne. I kad je urečeno vijeće o stvarima ozbiljnim, ono onako jašu svi na zajedničko raspravljanje. Njih ne tjera strogost kraljevska, nego su zadovoljni neurednim vostvom svojih bojara, pod kojima sve razbiju, na što naidu. Navaljuju iznenada, i gomile jedna za drugom srću u boj raznom i strašnom vikom. A kako su prebrzi, te iznebuha udaraju, tako prijeko i navlaš raspršavaju se nepolomljeni, pa razvezani trču, koljući i tamo i amo: kad prodru u utvrdu, kad tabor neprijateljev oplijene, od velike im brzine ti ih ne vidiš. Lako ćeš ih proglasiti kao borce od svih najljuće za to, što se iz daleka biju strjeljivom čvrstih kostiju, čudnom vještinom zašiljenih poput strijele s vrškom željeznim, dok se iz bliza bezobzirno biju mačem, a kad neprijatelj pazi na udare, drugom rukom omotaće ga konopcem, i omotanim udima njegova tijela oduzeti moć, da jaše ili da korak miče. Niko kod njih ne ore, niti se ikad ralice dohvata, jer su svi bez stalnog naselja, bez ognjišta i zakona, bez postojanog poretka; slični uvijek bjeguncima, vrljaju s kolima, u kojima borave, i gdje im žene sapleću tamne halje, te se s muževima sastaju i ragjaju, pa djecu do doraslosti hrane. Upitaš li koga, niko kod njih ne može da ti kaže, odakle je on, budući začet negdje, rogjen dalje, a još dalje uzgojen. U primirju su nevjerni, nestašni; trepeću pri svakom vjetru nove nade, cijeli se podavajući goropadnoj bjesnoći . . . Osvojila ih neizmjerna požuda za zlatom. Taki su vrtoglavci i pršljivci, da kašto u isti dan po više puta od saveznika svojih otpadaju, a da ih niko ne podraži, pak jednako se ublažuju, a da ih niko ne utaži. Ovaj hitri i neukroćeni ljudski rod, zagrijan pustom pohlepom plijena

[1] Suglasno s ovim, naskoro iza Amijana, piše Hieronim (ep. 60, ad Heliodorum, c. 17) za Hune, koji preko Kavkaza provališe, harajući, u rimske krajeve Azije: „Romanus exercitus, victor orbis et dominus, ab his vincitur, hos pavet, horum terretur aspectu, qui ingredi non valent, qui si terram tetigerint, se mortuos arbitrantur“.

po tugjini, preko pljačke i pokolja svojih susjeda doprije do Alanâ".[1] S ovim opisom jačine, rugobe i grozote hunske slažu se stihovi Sidonijevi. Huni su „narod, koji prijeti i dušom i udovima; prirogjena je groza čak i licima djece; na zaobljenom tijelu podiže se zašiljena glava; ispod čela, u očima zatomljenim skriva se vid, kao u dvjema spiljama". Priča onda, kako sitnoj djeci oko glave vežu pantljiku, što će im nos pritisnuti, za zgodnije nošenje kacige. Osim glave, drugo je tijelo pristalo u ljudi: „proširena su prsa, ugledna pleća, pod bokovima uzan trbuh. Kad stoje na nogama, stas im je srednji, ali im biva veći, gledaš li ih na konju, pa i ako sjednu, privigjaju se dugi. Istom je dijete od majke odvojeno, pružiće mu konj legja svoja; ti bi rekao, da su udovi konjski i čovječji jedno, tako se uz konja pribio konjik, svagda kao prikovan". Hunska vještina u strijeljanju čudesna je: „strašne su im i pouzdane ruke, a smrtonosnim strjelama nepromašivo mjesto".[2] Što Sidonije kaže o promišljenom, o hotimičnom napravljanju šiljastih glava, to ne stoji, po većoj prilici. Današnji europski putnici po stepama turkestanskim, onamo od rijeke Sir-derije, ipak ugledaše čeljadi s takom šiljastom lubanjom. Vidješe i to, kako su muška djeca, već u drugoj godini života, vezana na gola konja. Naravno, postaju ovako nesravnjivi jahači, kao što Huni bijahu. Slično dvojici Rimljana, hunsku vanjštinu i obličje opisuje i Ostrogot Jordanis. „I same one", veli, „od kojih ne bijahu zar nipošto u ratovanju bolji, tjerahu Huni zbog ježnje u bijeg, zadavajući im strah grdobom svoje crne pojave. Lice im je, može li se tako reći, kao gruda sa dvije piknje prije, nego li sa dva oka. Mrk pogled odaje im obijest duše. Nemili su i samoj rogjenoj djeci svojoj. Muškoj djeci, čim se rode, gvožgjem porezuju obraze, te će prvo rane podnijeti, pa tek onda primiti mlijeko. Otuda će ostarjeti golobradi, a mladići su bez ljepote, jer lice, gvožgjem ubražgjeno, ne donosi ukras brade u svoje doba. Stasom su maleni, ali čili i okretni, i svrh svega jahanju prikladni, i širokih su pleća; izvješteni su u lukovima i strjelama. Sa čvrstim vratom, svagda oholo vijaju glavom".[3]

Rimljanin Hieronim u Hunima vidje „sjeverne vukove".[4] A ne može da nas začudi, ako prestrašeni, i velikim dijelom polomljeni te i pokoreni Germani, hunskoj pasmini nagjoše rogjenje van-

[1] L. XXXI, c. 2.
[2] Carm. II, paneg. Anthemio Aug.
[3] c. 24.
[4] „Septentrionis lupi" (ep. 60, ad Heliod., c. 16).

naravno. Pomenuti Jordanis pocrpa valjda iz narodne ostrogotske pjesme, a svakako pričali Goti, da u doba kralja im Filimera, petog vladara iza gotskog izlaza iz Skandinavije, čudo se dogodi. Bijaše Filimer sa svojim narodom tek ušao u skitsku zemlju, kad eto iskrsoše izmegju Gotâ vještice neke, *all-runne,* koje kralj odmah protjera, daleko od vojske, u pustinju. Nečisti duhovi po pustarama, čim opaziše ih, gdje lutaju, sastaviše se s njima, te proizvedoše u močvarama ovaj zvjerski rod, zdepast, mračan i iz prva brojem malen, čiji govor tek nalikuje jeziku čovječjem.[1] Ta, to i gjavolska bijaše hunska zaglušna huka i buka u boju, a baš neljudski, na mjesto piva ili rujnoga vina, pijahu Huni mlijeko od kobile! Još u pradomovini skandinavskoj Goti u Finima nazirali su, rekosmo, patuljski vražji rod.

Antropološka nauka voljna je, da Hune pribroji istočnim plemenima turskim. Kano da spadaju tamo po zašiljenoj lubanji, pljosnatom nosu i mrkožutoj boji. Nekako i jezikoslovlje k istome zaključku vodi. Sačuvana imena i riječi hunske, pa i avarske, tumače se, to se sada veli, najlakše po narječjima onih Turaka, koji pribivaju do Mongolije, na izvorima Irtiša i Jeniseja i na altajskoj kosi. Trebalo bi, dakle, smatrati kao neke potomke Hunâ i Avarâ današnje Altajce, sjeverno od velike planine Tien-šana.[2] Ovako bi se i čisto razumio gore opisani, gotovo mongolski tip Hunâ, koji na prvoj svojoj zemlji stajahu baš u blizini sa srodnim Kalmucima i Mongolima. Potvrdilo bi se i govorenje Amijanovo, već navedeno, po kome Huni, kad 375 god. bahnuše do Volge, bijahu došli iz daljine, „doprijevši do Alanâ preko pljačke i pokolja svojih susjeda“. No, nije mukom mimoići, da geograf Ptolomej, već u II vijeku, pominje neke Hune u Sarmatiji, dakle u Europi, dotično u sjevero-zapadnoj Aziji, dajući im mjesta megju Bastarnima i Roksolanima. Što pak Prokopije i Bizantinci znadu za dvojake Hune, za crne i bijele, i to možemo shvatiti. Ne čini se, da je to oznaka različita po samom imenu, nego i po pasmi. Huni, dignuvši se na noge iz odaljenog kraja sjevero-istočnog Turkestana, zatalasaše divljom najezdom cijelo ural-altajsko pučanstvo do Volge, ili Itila, kako se tu-

---

[1] c. 24.

[2] Vámbéry, *Ursp. der Magyaren,* s. 40—50: Hunnisch-awarisches Wort-und Namenregister. Ovo novo mišljenje Vámbéry-evo u suporu je sa starijim, po kome Huni, a iza njih Avari, iskrsoše izmegju Fino-*Ugara, to iz potonje* Velike Bulgarije, gdje su sada fino-ugarska ple-*mena Mordvinâ i* Čeremisâ, na srednjoj Volzi i na Kami.

ranski imenovala ta voda. Tada se uza njih pribiše i taka plemena turanska, osobito iz južnijeg Turkestana, koja se nisu mnogo crnila, naprotiv približavala se, obličjem, kavkaskomu bijelomu rodu. Kaže se, da je bijelih Huna bilo naročito oko gornjih obala Kaspijskog mora, dakle ondje, gdje su i sada ljudi manje tamni, barem po kazivanju nekih putnika. Po Tatariji često se dogodi, da jedno pleme, dok se na osvajačku vojnu digne, trga za sobom druga plemena, ili ova svojevoljno pristaju uz njega, te skupa svi ti ljudi, od svakud sabrani, idu na pljačku svijeta. U ogromnom savezu Hunâ, kadno ovaj, u drugoj polovini IV vijeka, pod rukom hagana Balamira iliti Balambera, ugrozi varvare i nevarvare, Sarmate, Slavene. Germane i Rimljane, bez sumnje se nalazilo svakojakih Turana. Dakako, crni Huni ostajahu vodioci i gospodari vrhovni. Postavljena je i hipoteza za ono, što malo prije čusmo da tvrdi Sidonije, e je megju Hunima bio običaj djeci zašiljivati tjeme i pljoštiti nos. Željeli mnogi, da im djeca budu što naličnija obliku gospodarskog naroda, pa svoje sinove onako nagrgjivali. U silnim gomilama, što pod hunskim imenom prolaze, koliko je bilo istočnih Turaka, koliko zapadnih i koliko Fino-Ugara, ipak niko više ne može da kaže. Misli se, da borealni i manje ratoborni Fino-Ugri biše, razmjerno, u broju najtanjem. Naletnici i tadašnji i prijašnji, Huni, Avari, Bugari, Hazari, Pečenezi, Kumani, Polovci, bili bi, kao što su i Tatari, od turske krvi, osobito istočne. Od historijskih divljih konjanika, bahnulih s istoka, sami Madžari svojim začetkom idu megju Fino-Ugre, no i oni s jakom primjesom turskom. S njima se sraste, odmah isprva, hazarsko jedno pleme, Kabari, pa i naprijed s vremenom pretapali oni u sebe još druge etnične ulomke Turaka.

Sa sjevera i istoka, u ogromnom polukrugu, čudska (finska), ugarska i turska plemena opkoljavahu europske istočne Arijce, naime, Litavce, Slavene i Sarmate, nastanjene od Baltičkoga do Crnoga mora. Sva ona plemena, već kazasmo, neviknuta ratarskom, već lovačkom i čobanskom životu, bijahu ponajviše skitačka. Mijenjahu sjedište po godišnjoj potrebi hrane svojoj marvi, naročito konjskoj, blagu najvećem u njih. Prostirahu se i verahu se, osobito Turci, po stepama, koje travnim, koje polupustošnim sa grmljem, sitom i ritom, u neizmjernoj nizini od altajskog pogorja do Volge, uzduž velikih jezera, Kaspijskog, Aralskog i Balkaškog. Onuda se malo koji kraj zemlje obragjivao. U mirnije doba, skitači prodavali su svoja krzna, dobivena u lovu na kune i sjeverne lisice, ali do prigode znali su i odirati trgovce, koji bi preko njih išli u Perziju

i u Indiju, ili odonud se vraćali. Najvoljahu pljačku i trknju zadivljali ovi nomadi, s tijelom prekaljenim suprot svake nepogode vremena, na zemlji, gdje toplina skoro izuzetnom naglošću raste i pada. Čim bi ih sabrala, kad manje, kad više njih, ruka moćnog vogje, eno ih na konju s lukom u vještoj ruci, gdje srću k zapadu u sarmatske i slavenske bližnje krajeve.

Po turanskim poljanama ne ču se nikad ubojita vika, kako bijaše hunska; nikad nasrtaj na europsku kulturu ne bi žešći i opasniji od hunskog, ili barem nijedan drugi vihor iz Azije sa strahom svojim ne ureza se dublje u ljudskoj pameti. Ti strijelci na konju, ti dronjavi Huni mrke boje, obraza preružna, ukopanih i okrutnih očiju, ostaše u uspomeni, kao savršena slika strahote, koja prijeti boljemu ljudstvu. Od zvjerstva Huna zebu Europljani, pak im se koješta utvara. Na katalaunskom polju, čeljad vigje u vazduhu, iznad glava zemaljskih boraca, još druge pregaoce nebesne, gdje uzbijaju silu mračnih duhova. I pošto se plemena hunska razasuše, te se Germani i Slaveni pritisku Azijatâ oteše, u Europi još za dugo potraja od njih strah. Za Jordanisa, koji piše već kasno, u VI vijeku, Huni su „preplodni hrek naroda prejakih“.[1] Hunsko se ime kroz vijekove vrti po mozgu zapadnih ljudi i spisatelja. Avari, izlazeći na vidik u VI, Madžari u IX vijeku, jesu njima iskrsnuti Huni, pak ih Hunima i nazivlju. Sjeverna Azija, sa svojim plemenima nenabrojenim, ukaza im se kano ogromna kolijevka jednom te istom rodu ljudi, u čemu se i ne prevariše mnogo. Čudio se svijet, što se ona plemena megju sobom krve i mrcvare, a od onamo sukljaju neprestano na razor Zapadu; čudio se, da „Hunâ što više pada, više ih ima, unatoč tome, što je svaki boj drugim narodima štetan“. Primjećuje ovo španjolski svetac iz prve polovice VII vijeka, to Izidor Hispalski, pa sebi tumači stvar time, što su Huni „šiba jarosti Božje, te kad se Bog na vjernike razgnjevi, eto na njih hunskog biča“.[2]

Pucao je tim bičem najžešće Atila, kome pristade riječ historijska: „flagellum Dei“. Pod njim, o sredini V vijeka, hunska moć i grožnja uspe se do vrhunca. Posredno Atila i njegov narod srušili rimsko zapadno carstvo. Na prvi pogled čudnovato je to, da se onome satritelju nakana uništenja posve izjalovi: dvaput se on, god. 450—1 i 452, s vojskom strahovitom zaletje u Romaniju, a oba puta Ri-

[1] c. 5.
[2] Historia Gothorum, c. 28.

mljani vrnuše ga natrag, iz Galije pomoću Vizigotâ, iz Italije morijom u njegovoj vojsci i ratnim pripremanjem iz Carigrada. Ali bez Hunâ i bez Atile zapadna carevina hoćaše da preživi još, može biti dva tri li vijeka. Ovi napadači iz Azije usplahirili za dugo cijeli germanski svijet, koji se udvostručenom žurbom onda baci na Rim. Prvi došljaci iz Germanije, što će po carevini galamiti, Vizigoti, nisu drugo, do li uskoci, bježeći od Hunâ. Poslije toga, velike provale varvarske od god. 405—6 i 406—7, pokraj ostalih povoda, bez sumnje takogje su pokrenute tištanjem hunskim na istočno krilo Germanije. Rušitelj i razbojnik bez milosrgja, strašni gusar, koji za po vijeka sa svojim Vandalima i Alanima ni zapadnoj ni istočnoj carevini mira ne da, kralj Genserik, stoji u diplomatskoj svezi s Atilom, ako se smije govoriti o diplomaciji te dvojice divljih varvara. Germanima ime rimsko još nalagaše neko poštovanje. I tog crva izvadi njima iz glave hunska divljač i Atilina bezobzirnost. A još prije Atile i Genserika, rimski jedan čovjek prozre čisto sav domašaj hunskog pokreta, premda ga nepravo spaja u neku ruku sa jeresi arijanskom. Pavao Orozije, kao sastavljač jedne opće historije posmatrajući dogagjaje u uzročnoj svezi, zbog Hunâ jadikuje: „To je oni koren, iz koga proklijaše sve bujne mladike naših nevolja“.[1]

Atila preminu u jednoj noći od god. 453. Pričali tadašnji uzbugjeni ljudi, da se te iste noći istočnome caru Marcijanu, zabrinutom sa hunskog ratovanja, po božjem odregjenju usni, da je „prelomljen Atilin luk“.[2] Odmah godine, što slijedi, slomi se i hunsko carstvo. Negdje u Panoniji, možda u našem kraju, na maloj rijeci Netadu, za koju sad ne znamo, kakva to voda bijaše, bjesnila je višednevna bitka izmegju ustalih Gepida i Ostrogota na jednoj i Hunâ, uz još podložne narode, na drugoj strani. Lomilo se gepidsko koplje i gotski mač, dok su sipale hunske strijele; ali pade Elak, sin prvenac Atilin, i sa 30,000 svojih prekri bojno polje. Razvrže se grdosna Hunija. Hunski utvrgjeni tabor, svoj *Hunnivar*, Elakova braća premjestiše onamo od donjeg Dunava, k obali Crnoga mora. „Ustuknuše ovako Huni, kojima se mislilo, da će podleći cio svijet“.[3] Ali dugi sjen Atile gospodara kao da se vidi kod zadnjih trzaja, u kojima izdiše zapadno carstvo rimsko. Od god. 453, kad silnik umrije, pa sve do god. 476, kad Odovakar strovali carski presto u Zapadu, nekako se, u velikoj mutljavini toga doba, Atilina oporuka

[1] L. VII, c. 33.
[2] Jordanis c. 49.
[3] Id., c. 50.

vrši kroz negdašnje mu pomagače i podanike. Heruli, Ruzi. Skiri, Gepidi. Ostrogoti. s Atilom uzmakoše s katalaunskoga razbojišta, a eto, poslije rasula Hunije. osvajati stadoše rimske zemlje na Dunavu i s onu stranu Alpa. Po svoj prilici. Odovakrova rodbina posluži Atili. Izvjesno je, da Orest. otac posljednjemu zapadnome caru Romulu Augustulu. bijaše rimski podanik u Panoniji i tajnik u Atilinu dvoru. A bijahu u tom dvoru megju prvacima tri brata Amalovca. Valamer, Teodemer i Videmer: potonji osvajač Italije, veliki Ostrogot Teoderik, rodi se Teodemeru, na još hunskoj zemlji. taman u godini netadskog boja. Germani oni, kojima je sugjeno do skora zaposjesti Rim i Italiju, ispadoše iz hunskog gnijezda. Atilu, visokog gospodara kralja kraljeva. opjeva i sama junačka germanska pjesma. Mi toga pjevanja još slušamo zadnji odjek u epu od Nibelungâ. Protiv Rima borili su se složenom silom Huni i Germani. te u Nibelunzima Atila nije nizašto bič božjega gnjeva, već je vladar pun sjaja, a voljan pri gozbi. Hunska pjesma. što se orila pri Atilinu pogrebu prije *strave*, to jest. prije nadgrobne gozbine. vjernije. nego li germanska, procrta nam sliku velikog drmatelja rimske carevine. Po izbor konjanici, odregjeni na to iz svega hunskog naroda. optrčavajući mrtvo gospodarevo tijelo, pjevahu ovako[1]: „Najveći kralj Hunâ, Atila, rogjen od oca Mundžuka. gospodar najjačih naroda. moću prije njega nečuvenom, držao je sam kraljestva Skitije i Germanije, a obe carevine rimske prestrašio je, uzev im gradove. Da i ostalo takogje plijenu ne podvrgne. primiren molbama. primi godišnji danak. Pošto sve ovo divnom srećom izvede, on preminu, ne po rani neprijateljevoj, ne po kovarstvu domaćem, već bez bolnog osjećaja, u slasti razdragan, usred puka cjelovitog. Ko da to reče smrt. za koju nikakva osvetnika ne treba?“

Hunski prvaci položiše mrtvog Atilu u trostruki sanduk, od zlata, od srebra i od gvožgja. a ukopnike smakoše. Noću, spustiše ga duboko u zemlju. negdje u Panoniji, sad Ugarskoj. I danas svejednako mirno počiva pepeo strahovitog Huna, od koga se uskoleba sva zemlja varvarska, dok rimska poboja se propasti. Prijetnja, dobačena Rimu. izvrši se u zapadnoj poli carevine jedno pokoljenje za tim, po nosiocima Atiline misli.

---

[1] Id., c. 49: „. . . facta ejus cantu funereo tali ordine referebant:..“ Ovi nacrt hunske pjesme Jordanis zar uze iz izgubljene historije Gotâ, što ju prvih godina VI vijeka sastavi Kasiodor, koji je opet pjesmu mogao da nagje u izvještaju Priska, rimskog poslanika k Hunima, u Atilino doba.

Stanford University Libraries
3 6105 014 991 025

